

T.C.

**MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Doktora Tezi

**19. YÜZYILDA İNGİLİZ VE AMERİKALI
SEYYAHLARIN DİYARBEKİR İZLENİMLERİ**

Fatih ÖZKARSLI

Tez Danışmanı

Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR

MARDİN-2023

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

19. YÜZYILDA İNGİLİZ VE AMERİKALI
SEYYAHLARIN DİYARBEKİR İZLENİMLERİ

Fatih ÖZKARSLI

Tez Danışmanı

Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR

MARDİN-2023

TEZ ONAYI

Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı **14757007** numaralı öğrencisi **Fatih ÖZKARSLI**'nin hazırladığı "**19. Yüzyılda İngiliz ve Amerikalı Seyyahların Diyarbakir İzlenimleri**" başlıklı doktora tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 20/12/2022 günü saat 11.00'de yapılmış, tezin onayına **OYBİRLİĞİYLE** karar verilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR

Üye : Prof. Dr. Hatip YILDIZ

Üye : Doç. Dr. Fasih DİNÇ

Üye : Doç. Dr. Oktay BOZAN

Üye : Doç. Dr. Zekai ERDAL

ONAY :

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun 20/12/2022 tarih ve 20/12/2022 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

../12/2022

Enstitü Müdürü

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Murat Öter

ETİK BEYAN

Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada,

- Tez içindeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tez çalışmasının hazırlık, bilgi, belge, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarda bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun davrandığımı,
- Tez çalışmasında kullanılan tüm eserlere eksiksiz atıf yaptığımı ve kullanılan tüm eserlere kaynaklar/kaynakçada yer verdiğimi,
- Tez çalışmasının özgün olduğunu,
- Tez çalışmasının Mardin Artuklu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı” ile tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabullendiğimi bildiririm.

Fatih ÖZKARSLI
20/12/2022

ÖZET

Doktora Tezi

19. Yüzyılda İngiliz ve Amerikalı Seyyahların Diyarbekir İzlenimleri

Fatih ÖZKARSLI

Mardin Artuklu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

2023: 351 Sayfa.

Bu çalışma 19. yüzyılda Diyarbekir'e gelen İngiliz ve ABD'li seyyahların Diyarbekir şehrine dair izlenimlerine ve anlatılarına odaklanmıştır. Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde seyahat yazınının batıdaki tarihçesi ve gelişim süreci hakkında kısa bilgiler verilmiş, tezin amaç, yöntem ve sınırlılıklarına değinilmiştir. Birinci bölüm çalışmada ele alınan Batılı seyyahların kısa biyografilerine ve profillerine ayrılmıştır. İkinci bölümde 19. yüzyılda seyyahların anlatılarında Diyarbekir tarihi ve coğrafyasına değinilmiştir. Üçüncü bölüm 19. yüzyılda seyyahların gözünden Diyarbekir'deki yapılara odaklanmıştır. Dördüncü bölümde 19. yüzyılda seyyahların gözünden Diyarbekirliler ve şehirdeki sosyal hayata dair anlatılara yer verilmiştir. Beşinci bölüm ise seyyahların gözünden Diyarbekir'de genel asayiş ve yöneticilere dair anlatılara ayrılmıştır. Bu çalışmada 19. yüzyılda Diyarbekir bütünüyle Batılı seyyah anlatıları üzerinden değerlendirilmiştir. İncelenen dönemdeki bulgular dikkate alındığında seyyah anlatıları surların ihtişamlı görüntüsü ve şehrin güvenliğine sağladığı katkı konusunda genellikle olumlu, evler, sokaklar ve şehrin genel temizliği gibi konularda genellikle eleştireldir. Seyyahların toplumsal ilişkilerle ilgili özellikle Müslüman nüfusa yönelik anlatılarında ön yargılarına yenik düştükleri anlaşılmıştır. Müslümanlar için bağınaz, gerici, şiddet eğilimli gibi genel yargılamalara varıldığı, topluma yönelik ders verici ve üstten bir dil kullanıldığı görülmüştür. Seyyah anlatılarında yönetim konusunda başarılı valilerin varlığından söz edilmekle birlikte şehrin geçirdiği dönemle bağlantılı olarak Diyarbekir ve çevresinde genel bir asayişsizlik durumunun olduğu belirtilmiştir. 19. yüzyıl boyunca şehre gelen Batılı seyyahların çeşitli konular hakkındaki izlenimleri ve anlatıları üzerinden ele alınan Diyarbekir, bu zaman zarfında geçirdiği süreçlere ve seyyahların algı ve üslubuna bağlı olarak seyahatnamelerde hem olumlu hem eleştirel nitelermelerle yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: 19. Yüzyıl, Diyarbekir, Seyyah.

ABSTRACT

PhD Thesis

Impressions of the British and American Travellers About Diyarbekir in 19th

Fatih OZKARSLI

Mardin Artuklu University

Graduate Education Institute

Department of History

2023: 351 Pages

This study focuses on the impressions and narratives of British and American travelers who came to Diyarbekir in the 19th century about the city of Diyarbekir. This study consists of five chapters. In the introduction part of the study, brief information about the history and development process of travel literature in the West is given, and the purpose, method and limitations of the thesis are mentioned. The first part the study is devoted to short biographies and profiles of Western travelers. In the second chapter, the history and geography of Diyarbekir from the eyes of travelers in the 19th century is mentioned. The third chapter focuses on the structures in Diyarbekir through the eyes of travelers in the 19th century. The fourth chapter focuses on the narratives of the people of Diyarbekir and the social life in the city through the eyes of the travelers in the 19th century. The fifth chapter is devoted to the traveler's narratives about the general public order and administrators in Diyarbekir from the eyes of the travelers. In this study, Diyarbekir in the 19th century was evaluated through Western traveler narratives. Considering the findings in the examined period, it is seen that the traveler's narratives are generally positive about the magnificent view of the walls and the contribution they provide to the security of the city, and they are generally negative about the issues streets and general cleanliness of the city. In the narratives of the travelers about social relations, it was understood that they succumbed to their prejudices against the Muslim population. It is seen that Muslims are judged to be bigoted, violent, and an instructive and derogatory language is used on the society. Although it is mentioned that there are successful governors in the administration, it is stated that there is a general disorder in connection with the period of the city has gone through. Throughout the 19th century, Diyarbekir has been the subject of different narratives with the statements of travelers who conveyed their impressions depending on various variables, and it took place in travel books with both positive and critical, depending on the narrative styles of the travelers.

Keywords: 19th century, Diyarbekir, Traveler.

ÖN SÖZ

Osmanlı şehirleri hakkında yapılacak çalışmalarda kaynak olarak kullanılabilen en önemli yazılı metinlerin başında seyahatnameler gelmektedir. Özellikle 19. yüzyıl Batılı seyyahlarının anlatıları göz ardı edilemeyecek bilgilerle doludur. 19. yüzyılda Diyarbakir'i Batılı seyyah anlatıları üzerinden anlatan çok sayıda makale türü eser olmasına karşın bu çalışmanın konusu ve mekânı üzerinde daha önce bir tez çalışmasının henüz gerçekleştirilmemiş olması bizi bu çalışmanın yapılmasına sevk etmiştir.

Batılı seyyahların anlatılarını içeren seyahatname eserleri bu çalışmanın temel kaynakçasını oluşturmuş, çalışmada 19. yüzyılda Batılı seyyahların Diyarbakir şehri ile ilgili gözlem ve anlatılarına yer verilerek 19. yüzyılda Diyarbakir'in seyyah gözüyle bir perspektifinin çizilmesine gayret edilmiştir. Diyarbakir hakkında seyahatname eserler üzerinden çalışılarak gerçekleştirilen bu çalışmada sırasıyla seyyahların anlatılarının aktarılması, karşılaştırılması ve değerlendirilmesi yapılmış, böylece 19. yüzyılda farklı amaçlarla Diyarbakir'e gelmiş pek çok meslek gurubundan Batılı seyyahın anlatılarından yola çıkarak Diyarbakir'in fiziksel, sosyokültürel ve yönetsel yapısı irdelenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın yapılması fikrinin ortaya çıkması ile başlayan ve tez yazımının tamamlanmasıyla sona eren süreçte ihtiyaç duyduğum her aşamada yardımını ve desteğini esirgemeyen danışman hocam sayın Prof. Dr. İbrahim Özcoşar'a teşekkürlerimi sunarım. Bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim hocalarım Doç. Dr. Zekai Erdal, Doç. Dr. Ahmet Selçukoğlu, Doç. Dr. Fasih Dinç, Dr. Remzi Avcı, Dr. Sabri Mengirkaon ve Dr. Cemal Ülke'ye ve ismini buraya yazmadığım çok kıymetli hocalarımın her birine ayrıca teşekkür ederim. Metin çevirilerinde desteğini aldığım arkadaşlarıma, tez yazım sürecinde mesleki iş yükümü paylaşan değerli meslektaşlarıma da teşekkürü borç bilirim.

Fatih ÖZKARSLI
Mardin-2022

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar DİZİNİ	x
RESİMLER DİZİNİ	xi
KISALTMALAR VE ÖLÇÜLER DİZİNİ	xii
GİRİŞ	1
Çalışmanın Sınırlılıkları	9
Amaç ve Yöntem.....	15
Literatür	16
1. BATILI SEYYAHLAR	22
1.1. Kısa Biyografileri.....	22
1.1.1. James Silk Buckingham.....	22
1.1.2. William Heude.....	26
1.1.3. Francis Rawdon Chesney.....	27
1.1.4. William Francis Ainsworth.....	29
1.1.5. Horatio Southgate	32
1.1.6. Asahel Grant	34
1.1.7. Viscount Pollington (John Charles George Savile)	36
1.1.8. James Phillips Fletcher	36
1.1.9. George Percy Badger.....	38
1.1.10. Robert Jones Garden.....	39
1.1.11. John Ussher.....	40
1.1.12. Viscount Pollington (John Horace Savile).....	41
1.1.13. Edward Lewes Cutts	42
1.1.14. Hormuzd Rassam	42
1.1.15. Grattan Geary.....	44
1.1.16. Henry Charles Barkley.....	46
1.1.17. George Brown Burgin.....	46
1.1.18. Oswald Hutton Parry	47
1.1.19. James Rendel Harris	48
1.1.20. Lord Warkworth (Henry Algernon Percy).....	49
1.1.21. George Hughes Hepworth	50

1.2.	Batılı Seyyahların Profilleri	51
1.2.1.	Doğum-Ölüm Tarihleri ve Yaşadıkları Süreler	52
1.2.2.	Diyarbakir'e Geldiklerindeki Yaşları	53
1.2.3.	Diyarbakir'e Geldikleri Tarihler	54
1.2.4.	Meslekleri	54
1.2.5.	Giriş Yaptıkları Kapılar	56
1.2.6.	Şehre Geldikleri Mevsimler	57
1.2.7.	Şehirde Geçirdikleri Yaklaşık Süreler	58
1.2.8.	Medeni Durumları.....	59
1.2.9.	Unvan Kullananlar	60
1.2.10.	Kullandıkları Yollar.....	61
1.2.11.	Seyahat İzinleri	65
1.2.12.	Karşınmaları, Görüşmeleri ve Bilgi Kaynakları	67
2.	SEYYAHLARIN ANLATILARINDA DİYARBEKİR TARİHİ VE COĞRAFYASI.....	71
2.1.	Diyarbakir ve Amid Adı.....	78
2.2.	Diyarbakir Tarihi.....	83
2.3.	Diyarbakir Coğrafyası.....	91
2.3.1.	Arazi ve Yollar.....	91
2.3.2.	Dağlar.....	96
2.3.3.	Bazalt Taşı	99
2.3.4.	Şehrin Görünümü.....	103
2.3.5.	Konumu ve Alanı.....	111
2.3.6.	Dicle Nehri.....	115
2.3.7.	Hevsel Bahçeleri.....	124
2.3.8.	İklim.....	128
3.	SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN DİYARBEKİR'DEKİ YAPILAR.....	132
3.1.	Dicle Köprüsü (On Gözlü Köprü).....	132
3.2.	Kapılar.....	134
3.2.1.	Kapılarda Alınan Güvenlik Tedbirleri.....	138
3.2.2.	Yazıtlar.....	141
3.3.	Caddeler ve Sokaklar	144
3.4.	Surlar	149
3.4.1.	Görünümü	150
3.4.2.	Surları İnşa Ettirenler ve Yapım Zamanları.....	156
3.4.3.	Yazıtlar.....	158
3.5.	İç Kale	160
3.5.1.	Görünümü	162
3.5.2.	İç Kale'deki Yapılar.....	164
3.6.	Camiler	167

3.6.1. Camilerin Sayıları.....	171
3.6.2. Ulu Cami.....	173
3.7. Kiliseler.....	179
3.8. Hanlar.....	186
3.9. Hamamlar.....	190
3.10. Evler.....	192
4. SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN DİYARBEKİRLİLER VE ŞEHİRDE SOSYAL HAYAT	199
4.1. Nüfus ve Dil.....	199
4.2. Ticaret.....	210
4.3. Çarşı ve Pazar.....	216
4.4. Maden.....	218
4.5. Kıtık.....	220
4.6. Hastalık.....	224
4.7. Su.....	229
4.7.1. Balıklı Göl.....	230
4.7.2. Buz.....	233
4.8. Yeme, İçme ve İkram.....	236
4.9. Giyim.....	238
4.10. Toplumsal İlişkiler.....	243
4.11. Özel Günler.....	249
4.11.1. Düğün.....	249
4.11.2. Kurban, İslam ve Ramazan.....	251
4.11.3. Paskalya.....	254
5. SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN DİYARBEKİR'DE ASAYİŞİ BOZAN NEDENLER VE YÖNETİCİLERİN ALDIĞI TEDBİRLER.....	255
5.1. Aşiretlerin Etkileri.....	255
5.2. 1839 Nizip Savaşı'nın Etkileri.....	266
5.3. Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinin Etkileri.....	269
5.4. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Etkileri.....	275
5.5. 1-3 Kasım 1895 Ermeni Olaylarının Etkileri.....	290
SONUÇ.....	299
KAYNAKLAR	306
EKLER.....	329
ÖZGEÇMİŞ.....	352

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1.1: Seyyahların Yaşam Süreleri	52
Tablo 1.2: Seyyahların Diyarbekir'e Geldiklerindeki Yaşları.....	53
Tablo 1.3: Seyyahların Diyarbekir'e Geldikleri Tarihler	54
Tablo 1.4: Seyyahların Meslekleri	56
Tablo 1.5: Seyyahların Diyarbekir'e Giriş Yaptıkları Kapılar	57
Tablo 1.6: Seyyahların Diyarbekir'e Geldikleri Mevsimler	58
Tablo 1.7: Seyyahların Diyarbekir'de Kaldıkları Süreler.....	59
Tablo 1.8: Seyyahların Medeni Durumları	60
Tablo 1.9: Aynı Unvanı Kullanan Farklı Seyyahlar	61
Tablo 1.10: Farklı Unvanı Kullanan Aynı Seyyahlar	61
Tablo 1.11: Seyyahların Kullandıkları Yollar.....	65
Tablo 4.1: J. Silk Buckingham'ın Nüfus Verileri.....	200
Tablo 4.2: Horatio Southgate'in Nüfus Verileri	203
Tablo 4.3: George Percy Badger'in Nüfus Verileri.....	204
Tablo 4.4: Edward Lewes Cutts'ın Nüfus Verileri.....	206
Tablo 4.5: Grattan Geary'nin Nüfus Verileri	208
Tablo 4.6: Henry Charles Barkley'in Nüfus Verileri	208

RESİMLER DİZİNİ

Resim 3.1: Dağ Kapı Yazıtları	141
Resim 3.2: Saint Kosmas Kilisesi	184

KISALTMALAR VE ÖLÇÜLER DİZİNİ

Kısaltmalar:

Açıklamalar:

RGS

Kraliyet Coğrafya Topluluğu

(Royal Geographical Society)

ABCFM

The American Board of Commissioners for Foreign Mission (Protestan Misyonerlik Kuruluşu)

DFMS

Domestic and Foreign Missionary Society

(Protestan Misyonerlik Kuruluşu)

Ölçü Birimleri:

Açıklamalar:

İNÇ

2,54 cm

YARD

0,9144 cm

FOOT

30,48 cm

FEET

Foot uzunluk biriminin çoğulu

MİL

1609 metre

LİBRE (POUND)

0,454 gr

FAHRENIGHT

0.556 °C

GİRİŞ

Seyahat kelimesinin Batı kökeni, “yorucu fiziksel ya da zihinsel aktivite” anlamına gelir ve Fransızcadan türetilmiştir. Travailier kelimesi zamanla “zahmetli bir yolculuğa çıkmak” anlamına gelen “travailen” kelimesine dönüşmüş ve buradan “travel” olarak modern İngilizceye geçmiştir.¹ Seyahat kısaca bir yerden başka bir yere belirli bir zaman dilimi içinde yolculuk yapmaktır.

Seyahat fiili bir hareketlilik ve yer değiştirme durumu olmakla birlikte aynı zamanda bir bakma ve görme biçimidir. Seyyah seyahati esnasında kendi bakış açısı ile görmek istediklerine bakar ve sonrasında gördüklerini metne aktarır. Bu metinler anlatıcının çeşitli kültürleri ve toplumları kategorilere ayırmasıyla meydana gelir² ve yazanın kendini ve başkalarını nasıl tanımladığına dair okuyucuya ışık tutar.³

Seyyah yabancı bir kültürün içine girdiğinde sanki bir metni okur gibi yabancı ülkenin kültürünü okumaya başlar ve bu kültürün kodlarını çözerek bu kodları bilmediği bir dilden kendi halkının bildiği dile çevirir. Çeviri eylemi sırasında iki kültürü ve dolayısıyla iki metni birbiriyle karşılaştırır. Seyyah tekrar tekrar kendi bilincinden ve kültüründen “öteki”nin bilincine ve kültürüne gider. Sonuç olarak iki ayrı konumdaki farklı olaylar arasında bir yargıda bulunur. Bu yargı seyyahın “öteki”nin normalliğini karalamadan aktarması koşuluyla gerçeği yansıtır.⁴

Seyyah farklı bir kültürel ve coğrafi ortama girdiğinin farkındadır. Bu nedenle o ortamın eski sakinlerinin dikkatlerini çekmeyen hususlar onun anlatılarında ortaya çıkar.⁵ Seyyahın izlenimleri içine girdiği ve gözlediği kültürün sakinlerinin davranış kalıpları olabileceği gibi bazı fiziksel yapıların alışlagelmiş görünümünün ardındaki

¹ Christopher Kevin Brown, *Encyclopedia of Travel Literature*, ABC-CLIO, 2000, s. vii.

² Giorgia Alù ve Sarah Patricia Hill, “The Travelling Eye: Reading the Visual in Travel Narratives”, *Studies in Travel Writing*, 22, 1, 2018, s. 1.

³ Tim Youngs, “What is Travel Writing? Introduction: Defining the Terms”, *Cambridge University Press*, Chapter 1, 2013, s. 1.

⁴ Bahman Zarrinjooee, *Travel, Robert Byron and the Metamorphosis of Self, Travel, Travel Writer and Travel Writing*, Chapter1, Travel: Definitions and the Objektives, 2006, s. 20.

⁵ Tuncer Baykara, *Tarih Araştırma ve Yazım Metodu*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 64.

detaylar da olabilir. O toplumun herhangi bir rutini yabancı bir seyyah için ilgi çekici olabilir. Seyyahlar çok geniş bir perspektiften gözlem yapabilirler. Gezip gördüklerini anlatmak seyyahın verdiği bilgilerin bir yönüdür. Onun anlatıları ayrıca sosyokültürel, toplumsal ve siyasal gözlem ve deneyimlerine de dayanır. Seyyah gördüğü ancak içinde yaşanan milletten insanların farkına varamadığı veya yazamayacağı her türlü bilgiyi yazabilir.⁶ Bu çeşitlilik onun yazdıklarını özel kılar.

Seyahatlerin amaçları kendi anlatılarını ortaya çıkarır. Ticaret, diplomasi, misyonerlik çabaları ve bilimsel keşiflerin her biri kendi seyahat metinlerini üretir.⁷ Bunlara arkeolojik metinler, coğrafi metinler, dini metinler, mektuplar gibi örnekler verilebilir.⁸ Seyahatnameler kişisel gözlem ve deneyimlerin yazıya aktarılmasıyla oluşur. Ancak seyyahın bilgi üretiminde yararlandığı farklı kaynaklar da vardır. Doğrudan gözlemlerini metne dönüştüren seyyahlar kimi zaman aktarılanı aktarma biçiminde bilgi üretirler. Aktarılanlar eski dönem seyahat metinlerinden, bilimsel kaynaklardan ya da yabancı kültürün sakinlerinden edinilen bilgilerin, seyyahın kendi düşünce dünyasında son şeklini verdiği halidir. Bu seyyahın iki yönlü kazanımıdır. Bu bilgiler seyyahın kendi süzgecinden geçirek metne aktardığı bir bütüne dönüşür.

Bilgi üretimi sürecindeki kazanımlarını yazılı hale getiren seyyahın dil ve üslubundan, objektif anlatılarından ve stereotip yargılardan sıyrılarak aktardığı bilgilerden, izlenen kültüre dair önemli verilere ulaşılır. Seyyahın anlatı dili, yazım türü, aktardığı bilgi çeşitliliği de seyahat metinlerinin edebi ya da bilimsel metinler olarak değerlendirilmelerinde rol oynar. Seyyahın gezdiği coğrafyalarda ürettiği bilgiler ve ortaya konulan seyahatname metinleri tarih, coğrafya, antropoloji ve edebiyat gibi farklı disiplinler için önemli kaynaklardır.⁹

⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usül*, TTK Yayınları, Ankara 2014 s. 25.

⁷ Roy Bridges, "Exploration and Travel Outside Europe (1720-1914)", *The Cambridge Companion To Travel Writing*, Ed. Peter Hulme and Tim Youngs, University of Essex and The Nottingham University, Cambridge University Press, First Published 2002, s. 53.

⁸ Nida N. Nalçacı, "İstanbul'un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 8, Sayı 16, 2010, s. 535.

⁹ Tülay Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1589)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983, s. 93.

Seyahatin tarihi çok eskilere dayanır. Başlangıcından 19. yüzyılın sonuna kadar Batılı insanın seyahat seyrini inceleyen Winfried Löschburg seyahat kültürünün gelişimini yeni insanlar, mallar ve hazineler olduğunu fark eden kâşiflerin uzun yolculuklara çıkmalarına ve diğer insanlara öncülük etmelerine bağlar.¹⁰ Ona göre oluşan döngü diğer ekonomik, toplumsal ve siyasal faktörlerle birleşince seyahat etme alışkanlığı toplumun geneline yayılan bir seyir takip etmiştir.

Batıda seyahat yazımının antik çağlara dayanan bir tarihi geçmişi vardır. Batı geleneğinde seyahat yazımını başlatan eserlerden biri *Odysseia Destanı*'dır.¹¹ Bu eser seyahatin en eski yazılı anlatımlarından biri olmasının yanında kurgusal ve kurgusal olmayan sonraki seyahat yazımını önemli ölçüde etkileyen bir metindir.¹²

Odysseia Destanı'ndan sonra seyahatname türüne verilebilecek en eski örneklerden bir diğeri Herodot'un eseridir. Ana teması M.Ö. 480'li yıllarda gerçekleşen Perslerle Yunanlılar arasındaki mücadele olan eserin sahibi Herodot Mısır'dan¹³ Filistin'e, kuzeyde ise Rusya topraklarına kadar geziler yapmıştı. Anadolu ve Türkiye seyahatnamelerinin en eskisi olarak da bugün Herodot Tarihi ile

¹⁰ Löschburg Winfried, *Seyahatin Kültür Tarihi*, Çev. Jasmin Traub, Dost Kitapevi, Birinci Baskı, Ankara, Ağustos 1998, s. 12.

¹¹ *Odysseia Destanı* Troya savaşına katılmış Odysseus'un serüvenlerini anlatır. Troya düştükten sonra ordusundan sağ kalanlarıyla gemilere binip denize açılmıştır. Odysseus çok serüvenli bir yolculuk yapmış, on yıl denizlerde dolaşmış durmuştur. *Odysseia*'da bu on yıllık serüven, yola çıkış gününden yurduna varış gününe kadar sırasıyla anlatılmış değildir. Homeros bu serüvenleri son noktasından alıp anlatmaya başlar. Yirmi dört kitaba ayrılmıştır. Destanın IX, X, XI ve XII. bölümleri on yıllık serüvenlere ayrılmıştır; I, II, III ve IV. Bölümler Telemakhos'un babasını arayışını anlatır; V, VI ve VII. Bölümler Kalypso'nun adasından Alkinoos'un sarayına varıncaya kadar geçen olayları kapsar. XIII. Bölüm ile *Odysseia* destanının ikinci kısmı başlar. XIV. Bölümden XXIV. Bölüme kadar Odysseus'un İthake serüvenleri anlatılır. XII. bölümden XXIV. Bölüme kadar olan kısım İthake'deki olayları kapsar. *Odysseia Destanı* hakkında ayrıntılı bilgi için; <https://acikders.ankara.edu.tr › resource › view>, E. T. 09.11.2022

¹² Carl Thompson, *Travel Writing, The New Critical Idiom, Travel Writing Through The Ages*, Taylor&Francis Group, Lomdon and New York, 2011, s. 35.

¹³ Muzaffer Demir, "Herodotos ve Yabancı Kültürler: Mısır Örneği", *Tarih İncelemeleri Dergisi* Cilt 27, Sayı 2 Aralık, 2012, s. 316.

Ksenefon'un On Binlerin Dönüşü¹⁴ adlı eserleri bilinmektedir.¹⁵ Eser Anadolu tarihi hakkında başvurulabilecek kaynaklar arasında yer alması nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir.¹⁶

Geç antik dönemde batıda seyahatnamenin önemli türlerinden biri Hristiyanların hac yolculukları nedeniyle yaptıkları seyahatler sonucu kaleme alınan eserlerdir. Hristiyanlığın resmen tanınmasından sonra Kudüs'te Kutsal Mezar (Kıyame Kilisesi/Holy Sepulcher) ile Hz. İsa'nın doğduğu Beytüllahim'de (Bethlehem) bir kilise (Nativity) inşa edilmiş, Filistin'e bir hac akını başlamıştı. Bu konu ile ilgili gözlemlerini kaydettiği bilinen ilk seyyah 333 yılında bölgeye bir ziyaret gerçekleştiren Bordeaux'lu Hacıdır.¹⁷

Hac yolculuklarını anlatan literatür kutsal kabul edilen mekânlara yapılan yolculukların hikâyelerini anlatan seyahatnamelerle zenginleşmiştir. Hac yolculuklarında tek bir mekâna yönelik seyahat gerçekleştirilmemiştir. Kutsallık

¹⁴ Ksenophon (MÖ yaklaşık 432 - MÖ 355): Atinalı yazar, tarihçi ve komutandır. En tanınmış eseri Anabasis-On Binler'in Dönüşü Pers Prensi Kyros'un iktidarı ele geçirmek için ağabeyi II. Artakserkes'e karşı açtığı sefere katılan Yunanlı askerlerin savaş ve yurda dönüş macerasını anlatır. Ksenophon'un anı ve deneyimlerini aktardığı Anabasis çoğu Anadolu'da geçen büyük bir askeri seferin güncesidir. Ari Çokona (Çev), *Anabasis - On Binler'in Dönüşü*, İş Bankası Kültür Yayınları - Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, 2015.

¹⁵ Seyfeddin Sağlam, "Türkiye Seyahatnamelerine Dair", *Türk Yurdu Dergisi*, Haziran 2013 - Yıl 102, Sayı 310, s. 25.

¹⁶ Hannan Aslan, *Herodot Tarihi'ndeki Anadolu Kentleri*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Ocak 2020, s. 3 vd.

¹⁷ Steven Runciman, "1095 Yılına Kadar (Hristiyan Âleminden) Filistin'e Yapılan Hac Yolculukları", Çev. Nuh Arslantaş, İstem, Yıl 11, Sayı 21, 2013, s. 41. Bordeaux'lu hacının Bordeaux'tan Kudüs'e yaptığı yolculuk bir "Itinerary/seyahat rehberi" olarak da kabul edilmektedir. Latince yazılmış bu rehber hacılığın en erken tarihli kayıttır. Eserde nerelere gidildiği, mesafeleri, durakları, değişim yapılan yerleri ve gördükleri yazılıdır. M. S. 333 yılında Fransa'dan yolculuğuna başlayan Hacı, Adriyatik Kıyısından aşağıya inerek, İtalya ve Milano'dan, Makedonya, Yunanistan ve Trakya rotasını izleyerek Konstantinopolis'e gelir. Buradan Boğazı geçerek Kadıköy, Pendik yoluyla İzmit ve İznik şehirlerine gider. Galatya istikametinde devam ederek, Nallıhan yakınlarındaki Juliopolis üzerinden Ankara'ya ulaşır. Buradan Kapadokya Bölgesi'ne geçerek, Colonia, Thyana ve Faustopolis şehirlerini gezer. Oradan Kilikya Bölgesi'ne devam eder. Tarsus, Adana, Mansista ve Antakya şehirleri üzerinden Suriye'ye iner. Buradan sahil boyunca Laodikeia, Beyrut, Sidon, Filistin ve Kudüs'ü gezer. Hristiyanlıkla ilgili olarak, Kudüs şehri, Golgota Tepesi, Kutsal Kabir Kilisesi, Haç ve süslemeleri, mızrak, dikenli taç ve diğer kalıntılardan kısaca bahsedilir. Ayrıntılı bilgi için; Aubrey Stewart, *Itinerary from Bordeaux to Jerusalem 'The Bordeaux Pilgrim*, London, 1887. Ayrıca Esra Keskin, "Doğu Roma İmparatorluğu Dönemi'nde Anadolu'dan Kudüse Uzanan İnanç Yolculuğu", *Turkish Studies Social Sciences*, Volume 13/18, Summer, 2018, s. 883-900.

atfedilen mekânlara Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı benimsemesinin ardından Roma da dâhil olmuştur. Aziz Pavlus ve Petrus'un hatıralarını yâd etmek isteyen hacılar onların mezarlarının bulunduğu bu şehre yönelmişlerdir. Hristiyan dindarların hacı olmak için alternatif güzergâhları da vardı. Aziz James'i ziyaret etmek isteyen hacılar yönlerini İspanya'ya çevirmişlerdir.¹⁸

Hac seyahatnamelerinin okuyanlara bir diğer faydası bu metinlerin seyahat rehberleri olarak kullanılmış olmasıdır. Bu metinler sayesinde haca gidecek olan Hristiyan dindarlar yollarda nelerle karşılaşabilecekleri hususunda ön bilgi sahibi olabiliyorlardı. Hacı kabilelerinde seyahat edenlerin anlatılarından oluşan bu metinler, Kudüs'e ve kutsal kabul edilen diğer mekânlara yapılan yolculuklar ile yolculuklar sırasında geçilen yerleşim yerlerini ya da şehirlerin içindeki rotaları anlatıyordu.¹⁹ Westfalyalı bir rahip olan Ludolf von Sudheim 1336-1341 yılları arasında hac vazifesi için doğuya gitmiş ve bölgeyi eserinde detaylı bir anlatımla okuyucuya sunmuştur. Bu eser bir seyahat betimlemesi olmaktan öte rehber olarak görülmüş, 14. yüzyılın en iyi kılavuzu olarak değerlendirilmiştir.²⁰

Batıda seyahat metinlerinin diğer örnekleri Kudüs ve kutsal toprakların Müslümanların elinden alınması için Katolik Batı'nın Doğu'ya düzenlediği saldırılar olan haçlı seferleri sırasında yaşananları ve geçilen şehirleri anlatır. Bu seferlere katılanların yegâne amaçları dini inançları gereği Müslümanlarla savaşmak değildi. Şöhret kazanmak, kahraman olmak, yağma yapmak ve kazanç sağlamak gibi amaçlarla ordulara katılanlar olduğu gibi orduya katılanlara destek olmak, emrinde görev aldığı komutanlarını ordunun ve halkın gözünde yüceltmek gibi vazifeye yola çıkanlar da vardı. Örneğin Fransa Kralı'nın vaizi olan Deuilli Odo²¹ II. Haçlı seferinde böyle bir

¹⁸ Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, "Hac Seyahatnamelerinde Görselin Söylemi Üzerine: Bernhard Von Breydanbach Örneği", *Seyahat Oryantalizm ve Bilgi Üretimi* s. 324.

¹⁹ Özlem Genç, "Orta Çağ Avrupası'nda Hac Seyahatleri II", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 12 Sayı 4, Aralık 2022, s. 2476.

²⁰ Aliyazıcıoğlu, "14. Yüzyıl Alman Hacıların Seyahatnamelerinde Rodos ve Çevresi", *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 7, 2021, s. 9-10.

²¹ Can Uyar (Ed), *Deuilli Odo, II Haçlı Seferi VII. Louis'in Doğuya Seyahati*, Çev. Caner Tongaç, 1.Baskı, Mart 2021, s. 13.

işlevi görmüştür. Haçlı seferleri bu yönleriyle sayı ve amaç çeşitliliği bakımından çok fazla insanın bir araya geldiği farklı anlatıların kaleme alındığı yolculuklardır.

Orta Çağ'da Avrupalı tüccarların, korsanların, yeni yerler keşfetmeye hevesli kâşiflerin, yeni kıtalara ulaşan sömürgecilerin, macera peşinde koşanların, savaşlarda esir düşenlerin, yabancı ve uzak coğrafyalarda uzun süreli kalan elçilerin ve bilimsel çalışmalar yapmak amacıyla gezilere çıkanların yazdıkları eserler de seyahatname literatüründe önemli bir yer tutar.²² Bu dönemin en bilinen gezginlerinden birisi Marco Polo'dur. 13. yüzyılda gerçekleştirdiği seyahati ile Çin'e ulaşan ünlü Orta Çağ gezgini Marco Polo'nun 24 yıl süren gezisinin hikâyesi hapiste kaldığı süreçte tanıştığı Pisalı Rustichello tarafından *Devisament Dou Monde* (Dünya'nın Tasviri) adıyla kaleme alınmıştır. Coğrafi keşifler tarihinde adı anılan Kristof Kolomb'un bu eserden etkilendiği söylenmektedir.²³ Gezginlerin hikâyelerinin çoğu 16. ve 17. yüzyılların antologları, ansiklopedistleri ve daha sonra dernekler tarafından toplanarak basılmıştır. Avrupalıların dünyanın geri kalanıyla karşılaşmasının tarihsel arka planını şekillendiren bu anlatılar, kronolojik olarak 1492 noktası etrafında toplanan ve ağırlıklı olarak İngilizce yayımlanan eserlerde yer almaktadır.²⁴

Seyahat eserlerinin derlenmesinde İngiliz seyyah Richard Hakluyt'un (1552?-1616) önemli bir katkısı vardır. Hakluyt döneminin ünlü bir şahsiyetidir. Okyanus seferleri ve deniz aşırı keşifler konusunda uzman tavsiyesi almak isteyenler için başvurulan isimdir.²⁵ Oxford'da Yunanca, Latince, İtalyanca, İngilizce, İspanyolca ve Portekizce dillerinde yazılmış seyahatnameleri okuyan İngiliz Hakluyt'un ilk olarak *Divers Voyages Touching The Discovery of America* (Amerika'nın Keşfi Hakkında

²² William H. Sherman, "Stirrings and Searchings (1500–1720)", *The Cambridge Companion To Travel Writing*, Ed. Peter Hulme and Tim Youngs, University of Essex and The Nottingham University, Cambridge University Press, First Published 2002, s. 24-29.

²³ Peter Hulme and Tim Youngs, *The Cambridge Companion To Travel Writing*, University of Essex and The Nottingham University, Cambridge University Press, First Published 2002, s. 3, Introduction

²⁴ Peter C. Mancall (Reviewed by Sebastian Barreveld) "Travel Narratives from the Age of Discovery: An Anthology. New York: Oxford University Press, 2006, Published on H-Travel (February 2007), *H-Net Reviews, in the Humanities and Social Sciences*, February, 2007. s. 1.

²⁵ David Harris Sacks, "Cosmography's Promise and Richard Hakluyt's World", *Early American Literature*, Vol 44, No. 1 2009, s. 161-162.

Çeşitli Yolculuklar) adlı eseri yayımlanmıştır. Hakluyt tüm İngiliz seyyahların yolculuklarını bir araya getiren bir eserin ortaya çıkması için gayret etmiş ve *The Principal Navigations, Traffics, Voyages, and Discoveries of the English Nation, 1598–1600* adlı çalışmasını yayımlamıştır. Hakluyt yolculuktan dönen tüm İngiliz ve yabancı denizcilerle görüşmeye çalışarak zamanının tüm haritacılarını, seyyahlarını, tüccarlarını, maceracılarını ve kâşiflerini tanıyordu. Kendisi yelken açmasa da herhangi bir denizciden daha fazlasını biliyordu.²⁶

16. yüzyılda Avrupalı seyyahların anlatılarına doğunun güçlü devleti Osmanlı da girmiştir. Bu çağda Osmanlı hakkındaki seyahatnamelerde övgü ve yerginin bir arada kullanıldığı ikili bir anlatı tarzı tercih vardır. Osmanlılar hakkındaki seyahatnamelerde korku, hayranlık ve barbar nitelmesi bir aradadır. Söz gelimi Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1555 yılında İstanbul'a gelen Avusturyalı diplomat Ogier Ghislain De Busbecq'in anlatıları dönemin Batılı insanının Doğu'ya bakışına dair okuyucuya fikir vermektedir. Busbecq'in Türklerle ilgili sözleri Batının bir yandan Türklere karşı hissedilen korkusunun ve hayranlığının göstergesi olurken diğer yandan tarihsel ön yargıların izlerini taşımaktadır. Busbecq Türkleri barbar ve vahşi bir halk olarak nitelermekte bununla birlikte olumlu yönlerinden hayranlıkla bahsetmektedir.²⁷

17. yüzyılda coğrafi keşifler ve sömürgeciliğin gelişimi nedeniyle bu dönemde yazılan seyahat metinlerinde en belirleyici unsur daha çok "harita ve resimlerle bezeli daha açıklayıcı gözlemler ile gerçekçi tasvirlerin ön plana çıkması, yeni-yabancı dünyanın tabiat bilgisi, yabancı-öteki halkların örf ve adetleri ile din ve mezhep" düşüncelerinin merkeze alınması olmuştur.²⁸ Bu çağda İngiliz seyyahlar Hindistan'ın kaynaklarını, insanlarını, servetini, manzarasını ve coğrafyasını dikkatli bir şekilde belgelemiş, Hindistan'ın çeşitliliğini tespit ederek haritasını çıkarmışlardır. Maden

²⁶ Richard David, *Hakluyt's Voyages*, Published by Chatto & Windus, London, 1981, s. 1-2.

²⁷ Yusuf Yıldız, "Ogier Ghislain De Busbecq'in Osmanlı Devleti'ndeki Araştırmaları", *The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science*, Number: 66, Spring II 2018, s. 511.

²⁸ Remzi Avcı ve Süleyman Şanlı, "Disiplinlerarası Bir Çalışma Modeli Olarak Seyahat Yazını, *Seyahat, Oryantalizm ve Bilgi Üretimi*, Hiperyayın, 1. Baskı, İstanbul, 2021, s. 15.

zenginliği, insanlar, gelenekler, tutumlar, bitki ve hayvan yaşamı, yönetim sistemleri gibi ayrıntılı betimlemeler yapmışlardır. İngiliz gezgin John Owington haşeratlardan, zehirli yaratıklardan, kaplanların kükremelerinden, Hindistan’da dört yıl kalan İngiliz Thomas Roe hayvan ve böcek yaşamından bahsetmiştir. Roe ayrıca eski haritalardaki hataları bulmuş, haritalara çeşitli eklemeler yapmıştır.²⁹

18. yüzyılda başta sanayi devrimi olmak üzere Batıdaki gelişmeler dünyayı değiştirmeye başlamıştır. Üretim artmış, ticaret gelişmiş, teknoloji ilerlemiş, Batıda burjuva sınıfı güçlenmiş, zenginlerin sayısı artmış, dolayısıyla yaşam tarzı değişmeye başlamıştır. İngiltere’nin denizaşırı imparatorlukları genişledikçe ekonomik durumu uygun olan Britanyalılar yeni seyahatlere çıkmışlar, uluslarının mevcut konumu ile antik Roma İmparatorluğu arasındaki bağları keşfetme gayretine girmişlerdir. Kadim ve modern imparatorluklar arasındaki bağları güçlenme çabaları³⁰ yeni dönem seyahat metinlerine yön vermiştir. Seyahat rehberlerinin ve basılı eserlerin bu dönemde eskiye göre artması ve geniş kitlelere ulaşması da seyahat kültürünün yaygınlaşmasını sağlamıştır.³¹

Teknolojinin ilerlemesiyle daha çok insanı aynı anda daha hızlı ve güvenli şekilde taşıyacak kara ve deniz taşıtlarının artması seyahatlerin maliyetlerini azalmıştır. Yeni rotaların açılmasıyla birlikte gelişen ve değişen dünyada seyahat yazımı da değişmiş, daha akademik metinler ortaya çıkmaya başlamıştır. 18. yüzyılın sonlarına kadar seyahat yazın türünün “edebi” yapısından ziyade ürettiği bilgi ve bu bilgiyi nasıl aktardığı hususu önem kazanmıştır. Böylece metnin yapısından ziyade seyahatin gerçekliği ve sahada üretilen bilginin güvenilirliği meselesi ön plana çıkmıştır.³² Bu açıdan bakıldığında seyahat metinlerinin tarihi gelişim süreci içinde

²⁹ Pramod K. Nayar, “From Imagination to Inquiry: The Discourse of “Discovery” in Early English Writings on India”, doi:10.3167/jys.2011.120201, Vol 12, Issue 2, August 2012, s. 9, 17.

³⁰ James Buzard, “The Grand Tour and After (1660–1840)”, *University of Essex and The Nottingham University, Cambridge University Press*, First Published 2002, s. 39.

³¹ Aytuğ Arslan, “19. Yüzyıl Türkiye Gezi Rehberleri John Murray Yayınları.”, *Conference: III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi*, 2014, s. 151-153.

³² Avcı ve şanlı, “Disiplinlerarası Bir Çalışma Modeli Olarak Seyahat Yazını”, s. 15.

içerik bakımından kurgusal anlatılardan bilimsel metin türüne doğru bir dönüşüm yaşadığını söylemek mümkündür.

19. yüzyılda seyahat ve seyahat yazınındaki önemli gelişmeler keşif ve turizm başlıkları altında toplanabilir. 19. yüzyılda devletlerin, coğrafya kuruluşlarının, misyonerlik teşkilatlarının adına görev yapan seyyahlar daha uzun ve ayrıntılı bilgilere sahip olabilecekleri yolculuklara çıkmışlardır. Özellikle bilgi toplama arayışına girilen bu çağda Avrupalı gezginler daha önce ziyaret edilmemiş uzak coğrafyalara gitmeye başlamışlardır.³³

Bu gezilerinden yazıya dökülen metin içeriklerinde Batının Doğu karşısındaki üstünlüğünü vurgulayan anlatı tarzı yaygınlaşmıştır. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar devam eden bilgi toplama sürecinde Doğu-Batı arasında zamanla bir rol değişimi olmuş, özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren batı dışında kalmış toplumlar uygarlaştırılması gereken öteki haline dönüştürülmüştür.³⁴ 19. yüzyılda Osmanlı şehirlerine gelen seyyahların anlatılarındaki tarafgir, ön yargılı ve kalıp yargıların 19. yüzyıl seyahat metinlerinde kullanıldığı bu araştırmanın içeriğinden de anlaşılmaktadır.

Çalışmanın Sınırlılıkları

Bu çalışmada 19. yüzyılda Diyarbekir şehri Batılı seyyahların anlatıları ele alınmıştır. Araştırmanın genel çerçevesi konu, zaman ve coğrafi mekân olarak sınırlandırılmıştır.

Konu Bakımından Sınırlandırılması

Konunun sınırları Diyarbekir'in tarihi ve coğrafyası, yapıları, genel toplumsal ve sosyal düzeni ile şehrin asayiş ve yönetimine ilişkin seyyah anlatıları olarak belirlenmiştir. Çalışmanın gerçekleştirilmesinde bu başlıklar altında ve sınırlar

³³ Thompson, *Travel Writing, The New Critical Idiom, Travel Writing Through The Ages*, s. 45.

³⁴ Özgür Yılmaz, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 28, Sayı 2, 2013, s. 589-590.

dâhilinde bir çalışmanın daha önce yapılmamış olması etkili olmuştur. Çalışmada 19. yüzyılda Diyarbekir’i anlatan İngilizce seyahatnameler kaynak olarak kullanılmıştır.

Çalışma dâhilinde Diyarbekir’e gelen ilk seyyah 27 Haziran 1816 tarihinde, son seyyah ise 1897 yılının Aralık ayında şehirde bulunmaktaydı. 19. yüzyılın ilk yarısında James Silk Buckingham, William Heude, Francis Rawdon Chesney, William Francis Ainsworth, Viscount Pollington (John Charles George Savile), James Phillips Fletcher, George Percy Badger, ikinci yarısında ise Robert Jones Garden, John Ussher, Viscount Pollington, (John Horace Savile) Hormuzd Rassam, Edward Lewes Cutts, Grattan Geary, Henry Charles Barkley, George Brown Burgin, Oswald Hutton Parry, James Rendel Harris ve Lord Warkworth ele alınmıştır.

19. yüzyılda İngiltere sömürgesi durumunda bulunan Hindistan’a giden tüm alternatif yolları ve bu güzergâhlardaki kendileri için olası sorunları önceden tespit edebilmek amacıyla pek çok seyyahını Osmanlı ve İran topraklarında araştırmalar ve gözlemler yapmaları amacıyla göndermiştir. Seyyahların gezileri misyonerlik ve İngiliz yayılcılığı için çalışan kurumlar tarafından da desteklenmiştir.³⁵

İngiltere gerek alternatif su yollarını keşfedebilmek gerekse Doğu Hristiyanlarına ulaşmak için 1834’ten itibaren çeşitli seyahatler organize etmiştir. İngiltere’nin bu doğrultudaki en güçlü faaliyetlerinden biri 1835-1837 yılları arasında gerçekleştirilen Fırat keşif gezisi ile olmuştur.³⁶

Fırat keşif gezisinden sonra İngiltere Osmanlı coğrafyasındaki etkinliğini artırmak ve Doğu Hristiyanlarını daha yakından tanımak istemiştir. Bu amaçla 1838 yılında Royal Geographical Society³⁷ ve Christian Knowledge Society örgütlerinin

³⁵ İbrahim Tarduş, “İngiliz Seyahatnamelerinde Yezidiler ve Yezidiliğe Dair Notlar”, *Seyahat, Oryantalizm ve Bilgi Üretimi*, Ed. Remzi Avcı, Süleyman Şanlı, İstanbul, 2021, s. 106.

³⁶ Francis Rawdon Chesney, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris, Carried on by Order of the British Government in the Years 1835, 1836 and 1837*, Vol. I, Longman, Brown, Green and Longmans, London, 1850, s. 1.

³⁷ Sadece Osmanlı Devleti sınırları içinde değil dünyanın birçok bölgesinde İngiltere’nin hegemonyasını kurmasında etkin rol üstlenen görevlilerine kaynak temin eden, 1830’da Londra’da kurulan İngiliz Kraliyet Coğrafya Topluluğu ya da orijinal adıyla Royal Geographical Society, dünya üzerinde nelerin olduğunun tespitinin yapılmasına dönük olarak faaliyetler yürütmüştür. Kuruluş Kral IV. William ve Kraliçe Viktoria tarafından himaye edilmiştir. 1911-1914 döneminde kurumun

finans ettiği bir seyahat ile William Francis Ainsworth bölgede araştırma yapmak üzere görevlendirilmiş, Ainsworth ekibi ile birlikte 1838-1840 yılları arasında iki sene boyunca geniş çaplı geziler ve araştırmalar yaparak ilgili kuruluşlara raporlarını sunmuştur. Raporlar haricinde bölge hakkındaki izlenimleri seyahatnameler olarak yayımlanmıştır.³⁸

1842 yılında Knowledge and the Propagation of the Gospel Society, Canterbury Başpiskoposu ve Londra piskoposunun onayı ve denetiminde George Percy Badger ve James Phillips Fletcher'ı bölgeye sevk etmiştir. Her iki seyyahın iki yıl boyunca bölgede yaptığı faaliyetler ilgili kuruluşa rapor edilmiş, aynı şekilde gezilerindeki deneyimleri ve izlenimleri seyahatnameler olarak yayımlanmıştır.³⁹

1842 yılında bölgede Bedirhan Bey ayaklanması⁴⁰ yaşanınca İngilizlerin Doğu Hristiyanlarına ulaşma gayretleri bir süre kesintiye uğramıştır. Nesturî Kilisesinden

başkanlığını daha sonra İngiltere Dışişleri Bakanlığı görevini yürütecek olan Lord Curzon'un yapması, Irak'ın sınırlarının belirlenmesinde sahada birinci derecede rol sahibi olan Gertrude Margaret Lowthian Bell'in, İngiltere'nin ilk Irak Yüksek temsilcisi olan Percy Cox'un bu topluluğun üyeleri olmaları, topluluğun özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında başta Orta Doğu olmak üzere dünyayı şekillendirme politikalarına ev sahipliği yaptığını belgelemektedir. Ayrıntılı bilgi için; Cengiz Kartın, "Üç İngiliz Seyyahın Kaleminden Orta ve Doğu Anadolu İzlenimleri", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, Sempozyum Kitabı* (Ankara 2016), Ed. Çağatay Özdemir, Emre Tekinsoy, Türk Yurdu Yayınları, Aralık 2016, s. 221.

³⁸ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. xiii, Introduction.

³⁹ Edward Lewes Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*. New York: Pott, Young & Co. London, 1878, s. 2, Introduction. Misyonerlik çabaları ile seyahat yazarlığı arasında uzak coğrafyalara gitme ve yeni kültürlerle tanışma benzerliğinden dolayı bir bağ vardır. Ancak seyahat yazarlığının misyonerlik çalışmalarının raporlanması dışında yaşanmış deneyimlerin kaleme alınması açısından farklı bir yönü vardır. Misyonerlik uzun süreli ve daha çok kalıcı bir görevlendirmedir. Edinilen bilgiler resmi raporlar olarak ilgili kuruluşlara sunulmuştur. Seyahat yazarlığı farklı coğrafi bölgeler ve kimlikler hakkında misyonerlik amaçları dışında daha geniş gözlemlere ve tanımlamalara ihtiyaç duyar. Bu çalışmada yararlanılan eserler misyonerlerin daha çok kent ve kent yaşamı hakkındaki gözlemlerini aktaran metinlerdir.

⁴⁰ Cizre ve Cizre'ye bağlı kazaların tamamı o tarihlerde Diyarbakir'e bağlıydı ve Bedirhan Bey Cizre Emiri idi. 1842 yılında Cizre'nin bazı kazaları Musul'a bağlandı. Musul valisinin Cizre'nin Musul'a bağlanmasını sağlaması Cizre Emiri Bedirhan Bey'i rahatsız etti. Bu arada Bedirhan Bey'in Diyarbakir Valisi Sadullah Paşa'nın talimatları ile Musul'a bağlı Sincar Dağı'ndaki isyancıların üzerine gitmesi nedeniyle Musul valisiyle arası açıldı. Bu arada Bedirhan Bey'in 1843 yılında Hakkâri bölgesinde yaşayan Nesturilerin itaatsizliklerinden dolayı hükümetin iznini almadan askeri harekât düzenlemesi tepkilere neden oldu. Yabancı devletler bu harekâttan dolayı Osmanlı hükümetine rahatsızlıklarını bildirerek hükümet üzerinde baskı uygulamaya başladılar. Bu baskıların da etkisiyle Osmanlı Devleti Bedirhan Bey'e karşı sert tedbirler aldı. 1845 yılında Bedirhan Bey'e karşı hükümetçe askeri bir harekât yapılması için planlar yapılmaya başlandı. 1846 yılında Bedirhan Bey Nesturilere karşı ikinci bir harekât düzenlemiş, kendisine yönelik askeri harekât hazırlıklarına karşı da itaatsizlik göstererek isyan

İngiltere'ye kendilerine yardım edilmesi için çok sayıda talep mektupları gönderilmiş, talep mektupları 1868 yılına kadar çeşitli şekillerde devam etmiştir. Nesturîlerin ısrarlı talepleri neticesinde 1876 yılı baharında İngiltere'den Nesturîlere yapılacak yardımın hangi yoldan gerçekleştirilebileceğinin araştırılması için Edward Lewes Cutts bölgeye seyahat etmek ve gözlem yapmak üzere görevlendirilmiştir. Cutts'ın ziyareti sonrasında Canterbury Başpiskoposluğuna sunduğu özel rapor haricindeki izlenimleri kendisinden önceki seyyahların eserleri gibi seyahatname olarak yayımlanmıştır.⁴¹ İngiltere'nin birkaç başlık altında verilen bu tür faaliyetleri 19. yüzyıl boyunca bölgede aralıklarla devam etmiş ve seyyahlar bu gezilerden önemli bilgiler toplamışlardır.

Çalışmada ABD'li misyoner seyyah Horatio Southgate, ABD'li misyoner seyyah Asahel Grant ve ABD'li gazeteci George Hughes Hepworth'un izlenimlerine de yer verilmiştir. ABD'li seyyahlara yer verilmesinin gerekçesi seyyahların şehre geldikleri dönemin önemi ve seyyahların kişisel özellikleridir.

ABD'li misyoner seyyah Asahel Grant Nizip Savaşı'nın yaşandığı 1839 yılında Nesturî Hristiyanlarına ulaşmak için ilerlerken Diyarbekir'e gelmiş ve şehirde kırk gün kalmıştır.⁴² Grant'ın şehrin o dönemdeki asayiş durumuyla ilgili dikkate değer gözlemleri vardır.

ABD'li misyoner Horatio Southgate İstanbul'da dokuz sene görev yapmış, İstanbul'un ilk Protestan piskoposudur.⁴³ Osmanlı topraklarında Domestic and Foreign Missionary Society (DFMS)⁴⁴ örgütü adına çok geniş çaplı geziler gerçekleştirmiştir. Nizip Savaşı ve akabinde yaşanan kıtlıkta Diyarbekir'de aynı anda yaşanan iki farklı

etmişti. Osmanlı Devleti bu isyanı bastırmış, 1847 yılında Bedirhan Bey'in teslim alınmasıyla harekâtı başarıyla sonuçlandırmıştır. Ayrıntılı bilgi için; Hatip Yıldız, *Bedirhan Bey Vak'ası, (1842-1848)* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum, 2000. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.)

⁴¹ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 2-9.

⁴² Asahel Grant, *The Nestorians or The Lost Tribes, Containing Evidence of Their Identity, An Account of Their Manners, Customs, and Ceremonies, Together With Sketches of Travel In Ancient Assyria, Armenia, Media and Mesopotamia and Illustrations Of Scripture Prophecy*, John Murray Albemarle Street, London, 1841, s. 35.

⁴³ Ayşegül Kuş, "İstanbul'da Veba: Southgate'in Veba Hastalığına Dair Gözlem ve İncelemeleri", *MUTAD*, Cilt 9, Sayı 1, 2022, s. 73.

⁴⁴ Protestan Piskoposluk Kilisesi Misyonu.

hayata dair anlatıları ilgi çekicidir. Diyarbekir'e ilki 1838 yılında,⁴⁵ ikincisi 1841 yılında⁴⁶ olmak üzere iki seyahat gerçekleştirmiş olan Southgate'in iki farklı dönemdeki geniş kapsamlı anlatıları da dikkat değer bilgiler vermektedir. Southgate'in gezilerini gerçekleştirdiği dönemler Diyarbekir'in 1839 yılında meydana gelen Nizip Savaşı'nın etkilerini yaşadığı yıllardır. Bu açıdan Southgate'in Diyarbekir izlenimleri önemlidir.

ABD'li George Hughes Hepworth ise Sultan II. Abdülhamid'in izni ile Osmanlı topraklarına gelerek gözlemler yapmıştır. Hepworth 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra uluslararası sorun haline getirilen Ermeni meselesinde Ermenilere yönelik gerçekleştirildiği iddia edilen haksızlıkları yerinde gözlemlemek üzere Osmanlı topraklarına gelmiş bir gazetecidir.⁴⁷ Diyarbekir'de 1-3 Kasım 1895 tarihinde gerçekleşen Ermeni olaylarından iki yıl sonra şehre gelmiş olması Hepworth'un şehirle ilgili izlenimlerini ve Ermeniler hakkındaki düşüncelerini önemli kılmaktadır.

Çalışmanın Zaman Bakımından Sınırlılıkları

Çalışma 19. yüzyılı kapsamaktadır. 19. yüzyılın tercih edilmesindeki temel neden yüzyıl boyunca Diyarbekir tarihini etkileyen önemli olayların meydana gelmesi ve olaylarla bağlantılı seyyah anlatılarıdır. Diyarbekir'in çok yakın çevresinde yaşanan 1839 Nizip Savaşı, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ile kent merkezinde 1-3 Kasım 1895 tarihlerinde gerçekleşen Ermeni olayları kentte asayiş önemli ölçüde bozmuştur. Zaman zaman şiddetlenen ve asayişin bozulmasına etki eden aşiret çatışmaları ile çatışmaların yol açtığı güvenlik sorunlarının yanında Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki gerginlikler de seyyahların anlatı alanlarındandır.

⁴⁵ 1838'de Diyarbekir'e gelen Southgate'in ABD ve Avrupa üzerinden Osmanlı topraklarına uzanan yolculuğu 24 Nisan 1836 tarihinde New York'tan başlamıştı. Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia, with and Introduction and Occasional Observation upon the Condition of Mohammedanism and Christianity in Those Contries*, Vol. I, D. Appleton & Co. 200 Broadway, MDCCCLXL, New York, 1840, s. 58.

⁴⁶ Southgate, *Narrative of a Visit to the Syrian (Jacobite) Church of Mesopotamia, With Statements and Reflections Upon The Present State Of Christianity In Turkey and the Character And Prospects of the Eastern Churches*, Dana and Company, New York, 1856, s. 2.

⁴⁷ George Hughes Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, Dutton&Company, 31 West Twenty-Third Street, New York 1898, s. 5-6.

19. yüzyılda Diyarbekir’de azımsanmayacak oranda bir gayrimüslim nüfus yaşamaktaydı. Batılı seyyahlar Hristiyan cemaatlerle kurmak istedikleri bağlantı dolayısıyla şehre gelerek gözlem yapmışlar, cemaatlerle ilgili çeşitli bilgiler vermişlerdir. Batılı seyyahların verdikleri rakamlardan yola çıkarak şehrin Hristiyan cemaatleri ve yaklaşık sayıları hakkında alternatif bilgiler elde etme imkânı doğmuştur. 19. yüzyılda yazılan seyahatnamelerdeki kaynak çeşitliliği ile kaynaklara ulaşım kolaylığı da dönemin tercih edilmesinde rol oynamıştır.

Seyyahların şehre geliş tarihleriyle bağlantılı içeriğe dâhil edilemeyen iki dönem söz konusudur. Diyarbekir’e gelen ve araştırmaya konu ilk Batılı seyyah James Silk Buckingham’ın 1816 yılında şehre ulaşması, son Batılı seyyah George Hughes Hepworth’un 1897 yılı Aralık ayının sonlarında şehirden ayrılması nedeniyle 1816 öncesi ve 1897 sonrası dönem çalışmada yer almamıştır. Batılı seyyahların şehre geliş tarihleri arasında bulunan dönemler de istisnai olarak zaman sınırı dışında kalmıştır.

Çalışmanın Coğrafi Sınırlılıkları

Diyarbekir’in sınırları eyalet/vilayet düzenlemelerine göre zaman zaman değişmiştir. Söz gelimi 1821 yılında Diyarbekir eyaletinde 27 sancak bulunurken, 1823 yılında 30 sancak, 1839 yılında ise 21 sancak bulunmaktaydı.⁴⁸ Çalışmada 19. yüzyıl gibi uzun bir zaman aralığının tercih edilmesi nedeniyle incelenen dönem boyunca sınırları değişmeyen bir yerleşim merkezi tercih edilmesinin daha gerçekçi sonuçlara ulaştıracağı değerlendirilmiştir. Bu nedenle merkez sancağı Amid araştırma alanı olarak tercih edilmiştir.

Amid merkez sancağının Batılı seyyahların seyahat planlarında bulunmasının farklı nedenleri vardır. Bunlardan bazıları önemli mimari yapıların, vilayet merkezinin ve Hristiyan cemaatlerin nüfus yoğunluğunun merkezde olmasıdır. Çalışmada Amid ya da Diyarbekir isimlerinden hangisinin kullanılacağı yönünde yaşanan tercih sorunu, seyyahların şehir merkezi anlatılarında Diyarbekir ismini kullandıklarının tespit

⁴⁸ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir (1790-1840) Fiziki, İdari ve Sosyo-Kültürel Yapı*, TTK Yayınları, Ankara, 1995. s. 129-135.

edilmesiyle çözülmüştür. Bu nedenle çalışmada belirlenen coğrafi sınır olan şehir merkezi için Amid yerine Diyarbekir isminin kullanılması tercih edilmiştir.

Amaç ve Yöntem

Tarih araştırmalarında kullanılan kaynakların başında arşiv belgeleri gelir. Şeriyye sicilleri, tapu tahrir defterleri, salnameler, temettuat defterleri arşiv belgelerine örnektir. Tahrir belgelerinden şehrin nüfusu, geliri, ticari faaliyetleri, ekip-biçilen arazinin durumu, temettuat defterlerinden şehrin iktisadi ve sosyal yapısı, şeriyye sicillerinden ait oldukları yerin o dönemdeki siyasi, idari, sosyal, kültürel ve iktisadi durumu, salnamelerden yerleşim yerlerinin topografik, demografik, ticari, sosyal, siyasi, hukuki ve kültürel tarihleri hakkında sağlıklı bilgiler edinilebilmektedir.⁴⁹

Seyahatnameler arşiv belgelerinden farklı olarak coğrafyaya ve topluma dışarıdan bir bakış açısını yansıtan kendilerine has kaynaklardır. Osmanlı şehirleri hakkındaki içerikleriyle Batılı seyahatnameler bu yönleriyle dikkat çekicidir. Bu çalışma arşiv belgelerine alternatif bir model olarak tercih edilen seyyah anlatılarından yola çıkılarak kaleme alınmıştır. 19. yüzyıl Diyarbekir tarihine ışık tutması hedeflenen bu çalışmada dışardan bir bakış açısıyla, Diyarbekir'in 19. yüzyıldaki görünümüne ilişkin izler aranmıştır.

Çalışmanın amacı 19. yüzyılda Diyarbekir'in coğrafyası, yapıları, şehirdeki sosyokültürel ve toplumsal hayat, asayiş problemleri ve bu problemlere dair idarecilerin ürettikleri çözümlere ilişkin seyyah anlatılarını yorumlayarak 19. yüzyılda şehrin içinden geçtiği sürecin Batılı seyyahların perspektifinden nasıl algılandığına dair genel bir değerlendirme yapmaktır.

Çalışmada belge tarama modelinden yararlanılmıştır. Konu çalışılırken kronolojik ve karşılaştırmalı olmak üzere iki yöntem kullanılmıştır. Aynı dönemdeki farklı seyyahların ya da farklı dönemlerdeki seyyahların aynı konular hakkındaki farklı

⁴⁹ Bekir Şahin, “Şehir Tarihinin Kaynakları, Hangi Belge Nasıl Kullanılır?”, 2. *Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi, Bildiriler Kitabı*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 217, Aralık, Konya, 2013, s. 324-336.

görüşleri dikkate alınarak şehre bakış açısı ve şehrin zaman içinde geçirdiği değişim seyahat anlatıları üzerinden yakalanmaya çalışılmıştır.

Literatür

Seyahatname eserleri son dönemde araştırmacıların tercih ettikleri önemli kaynakçalar arasında yerini almıştır. Günümüzde Osmanlı kentleri ve kentlileri hakkındaki çalışmalarda seyahatnamelerin kullanımı akademik çalışmalarda popüler hale gelmiştir. Seyahatname çalışmalarının artması alternatif kaynak arayışlarına yönelişin de neticelerinden biridir. Kent tarihi araştırmalarında İstanbul gibi yönetimin ve ticaretin merkezi olan yerler daha sıklıkla çalışılırken bu çalışmalar zamanla diğer kentlerin de seyyah anlatıları üzerinden araştırılması için ön açıcı olmuş, seyahatname eserleri bu alanda daha sık kullanılmaya başlanmıştır. Bu çalışma Diyarbakir'in 19. yüzyıl tarihini Batılı seyyah anlatıları üzerinden ele almıştır. Literatür değerlendirmesi Diyarbakir şehrini seyyah anlatıları üzerinden anlatan tezler ve kitaplar ile makalelerin irdelenmesi olarak iki şekilde ele alınmıştır.

Diyarbakir hakkında seyahatname eserleri kullanılarak gerçekleştirilen en önemli çalışmalardan biri Nursel Karaca'nın sanat tarihi alanındaki *Seyahatnamelere Göre Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme* isimli doktora tezidir.⁵⁰ Tezde yazar Diyarbakir şehrinde bulunan mimari yapıları, doğu ya da batıdan gelen seyyahlara göre bir ayrıma tabi tutmadan 400 yıllık bir zaman dilimini esas alarak incelemiştir. Ayrıca çalışmada şehrin mimari yapılarının güncel durumları hakkında bilgiler aktarılmıştır. Çalışma sanat tarihi alanında yapılmış olması nedeniyle Diyarbakir'deki mimari yapılara odaklanmış, şehrin gündelik yaşantısı ve asayiş durumu ile ilgili konulara girilmemiştir.

Bu alanda Diyarbakir ile ilgili önemli araştırmalar yapan M. Şefik Korkusuz'un *Seyahatnamelerde Diyarbakır*⁵¹ isimli kitabına değinmek gerekir. Kitap yazarın giriş

⁵⁰ Nursel Karaca, *Seyahatnamelere Göre Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Van, 2010. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

⁵¹ M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul, 2003.

kısmı ve dipnotlara yerleştirdiği kişisel yorumlarının yer aldığı çeviri bir eserdir. Yazar bu eserinde diğer eserlerinde olduğu gibi Diyarbakır merkezine gelen seyyahların anlatılarına yer verdiğini aktarmaktadır. Arifi Paşa Seyahatnamesi bu hususta hariç tutulmuş, Arifi Paşa'nın daha geniş coğrafyadaki anlatılarına yer verilmiştir. Bu eserde seyyahlar bir zaman sınırlamasına ve doğudan ya da batıdan gelen seyyah ayrımına tabi tutulmamıştır. Diyarbakır şehrine gelmiş olan bazı seyyahların anlatılarının çevirileri kitaplaştırılmıştır.

İlhan Pınar'ın *Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri, Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*⁵² isimli kitabı Alman doktor ve seyyah Lamec Saad'ın Diyarbakır izlenimlerine yer vermiştir.

Bunlar dışında konuyu yakından ilgilendiren makalelerin sayısı fazladır. Bunlar içinde İbrahim Yılmazçelik'in *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Orta Doğu* isimli makalesi⁵³ İngiliz seyyah James Silk Buckingham'ın seyahatnamesinden Diyarbakır-Mardin seyahati ile ilgili bölümün tercümesini, seyyahın Diyarbakır tasvirinin bir bölümünü ve yazarın seyyah ve eseri hakkındaki yorumlarını içermektedir. Yılmazçelik bu makalede seyyah Buckingham'ın eseri, biyografisi ve seyahatnamesi hakkında bazı ayrıntılı bilgilere değinmektedir. Çalışmada seyyahın eserinin ön sözünde belirttiği hedeflerinden biri olan hayırseverlik ve vatanseverlik duygusunun misyonerlik düşüncesi olduğu vurgulanmakta, ayrıca Buckingham hakkındaki intihal iddialarıyla ilgili ekler bölümünde çeşitli bilgilere ulaşılabileceği aktarılmaktadır.

A. Sami Tekin'in *James Silk Buckingham'ın Gözünden XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin Güney Vilayetleri (Urfa, Diyarbakır, Mardin, Musul, Erbil, Kerkük, Kifri ve Bağdat)* makalesi⁵⁴ seyyahın Diyarbakır gözlemlerinin

⁵² İlhan Pınar, *Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri, Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*, Akademi Yayınevi, İzmir, 1998.

⁵³ Yılmazçelik, "Avrupalı Seyyahların Gözüyle Orta Doğu", *Onbirinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara, 2007, s. 115-152.

⁵⁴ Abdullah Sami Tekin, "James Silk Buckingham'ın Gözünden XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin Güney Vilayetleri (Urfa, Diyarbakır, Mardin, Musul, Erbil, Kerkük, Kifri ve Bağdat)", *İrtad Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, 2020, s. 117-155.

aktarıldığı bir yazıdır. Yazar bu çalışmada Buckingham'ın anlatılarında Diyarbakir şehrinin görünümü, nüfus bilgileri, ticari kapasitesi, yapıları ve yönetimi hakkında çok fazla ayrıntılara girmeden temel bilgileri aktarmaktadır.

Jelle Verheij'in *Doğu Anadolu'da Batılı Seyyahlar 1800-1914 Açıklamalı Bibliyografya Denemesi* isimli makalesi⁵⁵ yazarın Diyarbakir dâhil günümüz Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine geldiğini tespit edebildiği seyyahların listesi ile seyahat rotaları, mesleki bilgileri gibi ayrıntıları içermektedir. Verheij'in çalışması 19. yüzyıl boyunca Doğu Anadolu Bölgesi'ne gelen Batılı seyyahların bibliyografisini vermekle birlikte bu tez çalışmasında yer alan bazı seyyah isimlerinin makalede yer almadığı anlaşılmaktadır.

Cengiz Kartın'ın *IX ve XX Yüzyılda İngiliz Seyyahların Gözüyle Doğu* makalesi⁵⁶ Diyarbakir dâhil olmak üzere İngiliz seyyahların hangi bölgelerde seyahat ettiklerine dair bilgileri, İngiliz arşivinde bulunan bölgeye ait yazılmış kitaplar, raporlar ve haritalardan yararlanmak suretiyle ele almaktadır.

Salih Özbaran'ın *Antonio Tenreiro'nun Osmanlı Topraklarında Yaptığı Gezi Notları (1523-1529)* isimli makalesi⁵⁷ seyyahın Diyarbakir gözlemlerini anlatmaktadır. Hüseyin Yaşar'ın *Fransız Seyyahların Gözüyle Diyarbakır'da Sosyo-Kültürel Hayat* isimli makalesi⁵⁸ benzer konulara değinmektedir. Hatice Palaz Erdemir'in *Anglozyonizt Ajan Gertrude Bell'in Kadrajında Diyarbakır* makalesi⁵⁹ de son dönem çalışmalara örnektir. Alaaddin Yalçınkaya'nın *Batılı Seyyahlara Göre*

⁵⁵ Jelle Verheij, "Doğu Anadolu'da Batılı Seyyahlar 1800-1914 Açıklamalı Bibliyografya Denemesi", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 44, 2017, s. 379-420.

⁵⁶ Cengiz Kartın, "IX ve XX Yüzyılda İngiliz Seyyahların Gözüyle Doğu", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, Türkyurdu Yayınları*, Ankara Aralık 2016, s. 81-107.

⁵⁷ Salih Özbaran, "Antonio Tenreiro'nun Osmanlı Topraklarında Yaptığı Gezi Notları (1523-1529)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt.2, Sayı 1, 1984, s. 55-67.

⁵⁸ Hüseyin Yaşar, "Fransız Seyyahların Gözüyle Diyarbakır'da Sosyo-Kültürel Hayat", *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, *Ensar Neşriyat*, 1. Basım, Aralık 2018, s. 581-594.

⁵⁹ Hatice Palaz Erdemir ve Halil Erdemir, "Anglozyonizt Ajan Gertrude Bell'in Kadrajında Diyarbakır", *Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır*, *Ensar Neşriyat*, 1. Basım, Aralık, 2018, s. 597-631.

Diyarbakır'ın Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durumu (1800–1850) konulu makalesi⁶⁰ Diyarbakır'e gelen seyyahların anlatılarıyla şehri tanıtan bir başka çalışmadır.

Ayşegül Kuş'un *Amerikalı Misyoner Southgate'in Tanzimat Öncesinde Diyarbakır'a Dair Bazı Gözlemleri* konumuzu da yakından ilgilendiren önemli bir makaledir.⁶¹ Kasım Ertaş'ın *Batılı Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Diyarbakır* makalesi⁶² konu hakkında yazılmış bir diğer çalışmadır. İlhan Pınar'ın *Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)* makalesi⁶³ Diyarbakır: Müze Şehir kitabında yayımlanan Diyarbakır'i seyyahların anlatılarıyla tanıtan bir başka makaledir. Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı Diyarbakır Tebliğleri içerisinde yer alan Barbara J. Merguerian'ın *Amerikalıların Gözünden 19.Yüzyılda Diyarbakır (1830-1860)* makalesi⁶⁴ de konuyu seyyah-şehir bağlamında ele alan bir çalışmadır. Bu çalışmalar haricinde bazı ulusal ve yerel gazetelerde Batılı seyyahların Diyarbakır ile ilgili izlenimlerinin yer aldığı yazılar mevcuttur.

Literatür taramasında genel anlamda seyahat çalışmalarında Diyarbakır'ın mimari görünümü ile bazı ekonomik ve sosyokültürel niteliklerinin belirli seyyah anlatıları ile ele alındığı anlaşılmıştır. Bu alanda 19. yüzyılda ve yüzyılın belirli zaman aralıklarında ele alan makale çalışmalarının varlığı görülmüş ancak Diyarbakır'i 19. yüzyılda Batılı seyyah anlatıları ile belirlenen çerçevede ele alan bir doktora tezi çalışmasına rastlanılmamıştır. Bu çalışma bahsedilen araştırmalara yeni bir başlık olarak eklenmektedir.

⁶⁰ Alaaddin Yalçınkaya, “Batılı Seyyahlara Göre Diyarbakır'ın Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durumu (1800–1850)”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu*, Cilt. 1, Ankara 2008, s. 199-210.

⁶¹ Kuş, “Amerikalı Misyoner Southgate'in Tanzimat Öncesinde Diyarbakır'a Dair Bazı Gözlemleri”, *Uluslararası Tanzimattan Cumhuriyete Diyarbakır Sempozyumu Bildirisi*, 2-3 Kasım 2017, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl-11 Sayı 22, Nisan 2019, s. 295-305.

⁶² Kasım Ertaş, “Batılı Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Diyarbakır”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Tam Metin Bildirileri Kitabı*, Ed. Mehmet Bilen, Fuat İstemi, Bayram Kanarya, Veysel Gürhan, 14-17 Eylül 2017, s. 41-51.

⁶³ Pınar, “Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)”, *Diyarbakır: Müze Şehir, Haz. Ş. Beysanoğlu, M. Sabri Koz, E.Nedret İşli*, YKY, İstanbul, 1991, s. 146-163.

⁶⁴ Barbara J. Merguerian, “Amerikalıların Gözünden 19.Yüzyılda Diyarbakır (1830-1860)”, Çev. Altuğ Yılmaz, Bülent Doğan (Ed), *Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı Diyarbakır Tebliğleri*, Hrant Dink Vakfı, 1.Baskı, Mayıs 2013, Kasım 2011, s. 11-13.

Kente gelen Batılı seyyah sayısı incelenenden çok daha fazladır. İngiltere ve ABD ile birlikte diğer Batılı ülkelerden gelen seyyahlar araştırmalara dâhil edildiğinde ele alınandan çok daha fazla Batılı seyyahın Osmanlı topraklarına geldiği bilinmektedir. Bu açıdan Diyarbekir'in ve farklı kentlerin seyyah anlatıları ile yeni başlıklarla ve farklı bakış açılarıyla ele alınmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Tezin Bölümleri

Tez çalışması beş bölüme her bölüm de kendi içinde alt başlıklara ayrılmıştır. Giriş bölümünde çalışmanın genel çerçevesi çizilmiş, temel kavramlara ve seyahat geleneğinin batıdaki gelişim seyrine, batıdaki en eski seyahatname örneklerine, seyyahların kimler olduklarına dair temel bazı bilgiler aktarılmıştır.

Birinci bölümde Batılı seyyahlar tanıtılmış ve seyyahların kısa hayat hikâyelerine, seyahatnamelerine, seyahat dönem ve rotalarına, seyahat izinlerine, amaçlarına, bilgi kaynaklarına, şehirde nasıl ve kimler tarafından karşılandıklarına dair bilgilere yer verilmiştir.

İkinci bölüm *Seyyah Anlatılarında Diyarbekir Tarihi ve Coğrafyası* başlığı altında incelenmiştir. Genel bir bakış açısı sağlaması açısından 19. yüzyıl öncesinde 16-17. ve 18. yüzyıllarda kente gelen bazı Batılı seyyahların anlatılarından örnekler verilerek 19. yüzyıl öncesinde Diyarbekir'in seyyah bakış açısıyla nasıl bir düzene sahip olduğuna kısaca değinilmiştir. 19. yüzyıl öncesi Diyarbekir hakkındaki kısa seyyah anlatılarının ardından konuya giriş yapılmıştır. İlk olarak Diyarbekir ve Amid adlarının tarihte kullanımlarına ilişkin görüşlere değinilmiş, akabinde konu seyyahların bu isimler hakkındaki anlatılarıyla aktarılmıştır. Diyarbekir tarihi ile ilgili yazılı erişilebilir düzeyde önemli bir külliyatın var olması nedeniyle şehrin tarihine detaylı şekilde girilmemiş, seyyahların Diyarbekir tarihi hakkındaki anlatılarına yer verilmiştir.

Diyarbekir'in coğrafyası alt başlıklar halinde incelenmiştir. Genel olarak seyyahların şehre en yakın oldukları yerden başlayarak konuya giriş yapılmış, mümkün olduğunca şehir seyyahların görüş alanlarına girdiği an ve sonrasındaki anlatılarla devam edilmiştir. Seyyah anlatılarında yer alan ve şehirle bağlantılı olan

arazinin genel görünümü, dağlar, Dicle Nehri ve Hevsel Bahçeleri, konum, iklim ve doğal yaşam gibi özelliklere temas edilmiştir.

Üçüncü bölüm *Seyyahların Gözünden Diyarbekir'deki Yapılar* başlığı altında seyyahların şehre gelirken gördükleri ya da kullandıkları köprüler ile şehre girdikten sonra gözlem yaptıkları kapılar, surlar, camiler, kiliseler, çarşılar, caddeler, pazarlar, hanlar, hamamlar ve evler ile ilgili seyyah anlatılarını kapsamaktadır.

Dördüncü bölümde *Seyyahların Gözünden Diyarbekirliler ve Şehirde Sosyal Hayat* başlığı altında seyyahların nüfusa dair verileri değerlendirilmiştir. Şehirde o dönemde en çok konuşulan diller, ticaretin genel durumu ile şehirde icra edilen meslekler, çarşı pazarın genel durumu, yaşanan kıtlık ve hastalıklar, gündelik rutinler ile halkın özel günlerine dair seyyahların izlenimleri aktarılmıştır.

Beşinci bölümde *Seyyahların Gözünden Diyarbekir'de Asayişin Bozan Nedenler ve Yöneticilerin Aldığı Tedbirler* başlığı altında seyyahların gözünden şehirde asayişin bozulmasına neden olan etkenler ile asayişin sağlanmasına yönelik alınan tedbirler ele alınmış, yöneticilerin yetki ve sınırları ile genel kişisel özellikleri seyyah anlatılarıyla değerlendirilmiştir.

Sonuç bölümünde seyyah anlatılarında 19. yüzyılda Diyarbekir şehrinin genel özellikleriyle dışardan bir bakışla nasıl görüldüğü, zaman içinde nelerin değiştiği, şehri yüzyıllık süreçte en çok hangi olayların etkilediği yakalanmaya çalışılarak genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Ekler bölümünde seyyahlara ve seyahatnamelerinde yer alan Diyarbekir görsellerine yer verilmiştir. Bu çalışmada Diyarbekir her yönüyle seyyah anlatılarıyla ele alınmıştır.

1. BATILI SEYYAHLAR

1.1. Kısa Biyografileri

Seyyahların kısa biyografileri onları tanıma, anlama ve anlamlandırma açısından önemlidir. Seyyahı tanımının kapsamına milliyeti, mesleği, olayları gözleme ve yorumlama gücü, anlatı ve ifade yetenekleri, gezdikleri coğrafya hakkındaki yeterlilikleri, okumaları, eserleri ile seyahatlerinin amaçları ve süreleri gibi hususlar girmektedir.

Seyyahlar pek çok farklı konu hakkındaki gözlemlerine ve izlenimlerine kişisel anlatı dillerini kullanarak değinmişlerdir. Bu çeşitlilik içerisinde seyyahlar bir konu hakkında bilgi verirken zaman zaman kendi görüşlerini de dâhil etmişlerdir. Seyyahların neye öncelik verdiğine, neyi nasıl anlattığına ve nasıl yorumladığına bakılarak onların dünyasına ilişkin çıkarımlarda bulunmak mümkündür.¹ Bu nedenle seyyahların biyografilerindeki küçük ayrıntılar ne söylemek istediklerinin daha açık şekilde anlaşılması açısından önemlidir.

1.1.1. James Silk Buckingham

James Silk Buckingham 25 Ağustos 1786-30 Haziran 1855 tarihleri arasında yaşamıştır. İngiltere'nin Falmouth Kasabasının Flushing köyünde dünyaya gelmiştir.² Ailesi denizci olduğundan kendi hayatı da bu yönde ilerlemiştir. Çocuk yaşlarda çıktığı deniz seyahatlerinden birinde Fransızlar tarafından tutuklanmış ve savaş esiri olarak kısa bir süre hapiste kalmıştır.³ Gençlik yaşları Atlas ve Akdeniz'de denizci (gemi kaptanı) olarak geçmiştir. Buckingham 1813-1818 yılları arasında Mısır, Filistin, İran

¹ İbrahim Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri, Seyahatname Metodolojisi Geliştirme Zorunluluğu", *Kocaeli Üniversitesi, Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, TürkYurdu Yayınları*, Ankara 2016, s. 16.

² Edward W. James, "James Silk Buckingham", *The William and Mary Quarterly*, Vol. I, No 2, *Published by Omohundro Institute of Early American History and Culture*, 1892, s. 121-122.

³ Reinhold Schiffer, *Oriental Panorama in 19th Century Turkey, British Travellers*, "Buckingham, James Silk (1786-1855)", Amsterdam- Atlanta GA 1999, F. S. A, s. 361.

dolaylarında seyahatlere çıkmıştır. 1818 yılında Hindistan’da Calcutta adında bir gazetenin editörlüğünü yapmıştır.⁴

Buckingham 1813 yılında ayrıldığı İngiltere’ye on yıl aradan sonra 1823 yılında geri dönmüştür. Londra’ya döndükten sonra aylık olarak yayımlanan Oriental Herald gazetesinde görev alan⁵ Buckingham’ın Hindistan seyahat rotası üzerindeki Asur, Med ve Pers seyahatlerini anlatan kitabı 1829’da yayımlanmıştır. 1832-1837 arasında İngiliz parlamentosunda Sheffield’i temsilen görev yapmış, parlamentodan ayrıldıktan sonra Ekim 1837’de yaklaşık 4 yıl süren olan Kuzey Amerika gezisine çıkmıştır.⁶

Buckingham 1847-1848 yılları arasında Batı Avrupa’da çeşitli seyahatlerde bulunmuş, bu seyahatlerinden edindiği deneyimlerini kaleme almıştır. Buckingham 30 Haziran 1855’te uzun bir hastalık sürecinden sonra Londra’da Stanhope Lodge Upper Avenue Road, St John's Wood’da 69 yaşında hayatını kaybetmiştir.⁷ Buckingham’ın ziyaret ettiği ülkelerle ilgili bilgileri içeren çok sayıda seyahatnamesi yayımlanmıştır.⁸

Buckingham 1813 yılına kadar İngiltere’de bulunmaktaydı. Gemi kaptanı olarak Akdeniz kıyılarında ticaret yapmak üzere seferlere çıkan Buckingham İzmir dâhil bölgede çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. 1813 yılında Malta’ya gelen Buckingham Mısır’dan gelen teklif üzerine bu ülkeye gitmiştir.⁹ Akabinde Hindistan’da

⁴ Ralph E. Turner, *James Silk Buckingham, 1786-1855, A Social Biography*, University of Pittsburgh, Williams-Norgate Ltd, 28-30, Little Russell Street London, 1934, preface, s. 13.

⁵ James Silk Buckingham, “Sketch Mr. Buckingham’s Life, Travels and Lectures on the Oriental World”, *Published by Forgotten Books, Hardcover – Import*, 12 October 2018, s. 2.

⁶ Schiffer, *Oriental Panorama in 19th Century Turkey, British Travellers*, s. 361.

⁷ G. F. R. Barker, (Revised by Felix Driver), “Buckingham, James Silk (1786-1855)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, 03 January 2008, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/3855>, Erişim Tarihi: 25/09/2019.

⁸ Buckingham’ın önemli eserleri arasında; *Travels in Palestine London 1821, Travels Among the Arab Tribes London 1826, Travels in Mesopotamia London 1827, Travels in Assyria, Media and Persia London 1829, America: Descriptive, Historical and Statistic London 1841, The Eastern and Western State of America London 1842, The Slave States of America London 1842, Canada, Nova Socitia, New Brunswick and the Other British in North America London 1843, Tour in France, Piedmont, Lombardy the Tyrol and Bavaria London 1848, Belgium, the Rhine, Switzerland and Holland London 1848* yer alır.

⁹ G. F. R. Barker (Revised by Felix Driver), K.Ogden (Ex Libris), *Autobiography of James Silk Buckingham, Including His Voyages, Travels, Adventures, Speculations, Successes and Failures, Faithfully and Frankly Naebated Interspersed with Characteristic Sketches of Public Men With Whom*

görevlendirilmesi üzerine yola çıkan Buckingham güzergâhını Filistin ve Küçük Asya olarak belirlemiştir. 1815 yılı sonlarında Mısır İskenderiye'den Suriye kıyılarına doğru seyahatine başlayan Buckingham Filistin, Ürdün, Lübnan, Antakya ve buradan Halep'e gelmiştir.¹⁰

Buckingham Halep şehrinde iken normal şartlarda Halep'ten Bağdat'a düzenli bir şekilde kalkan büyük kervanların bulunduğunu, ancak Eylül ayına kadar böyle bir kervanın yola çıkmasının beklenmediğini belirtir. O esnada daha küçük boyutlu bir kervanın Mardin üzerinden Musul'a gitmek üzere hazır olduğunu belirten Buckingham bu kervanla yola çıkmak istemiştir. Bunun üzerine Buckingham Mekke'deki hac ziyaretinden temin edilen mallarla kendi memleketine dönecek olan Hacı Abdurrahman isimli Musullu bir tüccarla tanışarak kervana dâhil olduğunu söyler. Böylece Buckingham 1816 yılının Mayıs ayında Halep'ten Mardin ve Musul'a gidecek yaklaşık 400 deve, at, eşek ve katırlardan müteşekkil 300 kişilik ve kısmen diğerlerine göre daha küçük olduğunu belirttiği bir kervanla Halep'ten yola çıkarak seyahatine başlamıştır.¹¹

Buckingham kervan yolculuğunun kendisi için sıkıcı olsa da yalnız seyahate çıkmanın son derece tehlikeli olduğunu belirtmekte, böyle bir durumun soyulmasına ve hatta ölümcül sonuçlara yol açabileceğini ifade etmektedir. Buckingham kervanlarla seyahat hakkında biraz daha detaya girerek yolculuğun çok yavaş ilerlediğini, yaklaşık 4-6 saatlik bir yürüyüşle en az 16 en çok 24 km olmak üzere günde ortalama 20 km kadar yol alabildiklerini kaydeder. Buckingham Halep'ten başlayan yolculuğunda Urfa'dan ilerler. Urfa'da bulunduğu esnada verdiği bilgiye

He Has Had Intercourse, During a Period of More Than Fifty Years, With a Portrait, Vol. II, Longman, Brown, Green and Longmans, London 1855, s. 125.

¹⁰ Buckingham, "Sketch Mr. Buckingham's Life", s. 7-8.

¹¹ Buckingham, *Travels in Mesopotamia Including a Journey from Aleppo, Across the Euphrates to Orfah (the Ur of the Chaldeans) Through the Plains of the Turcomans to Diarbekr in Asia Minor from Thence to Mardin, on the Borders of the Great Desert and by the Tigris to Mousul and Bagdad with Researches on the Ruins of Babylon, Nineveh, Arbela, Ctesiphon, and Seleucia*, London, 1827, s. 3-7.

göre Diyarbekir'in kuzeydoğu istikametinde ve 6 kervan günü uzaklıkta bulunduğu kendisine söylenmiştir.¹²

Torosların bir kolunun bu yoldan geçtiği için Diyarbekir'e giden yolun güvenlik açısından uygun olmadığı, Urfa'dan sonra güney yolunun daha sağlıklı bir tercih olduğu bilgisi üzerine Buckingham'ın içinde bulunduğu ve ana kervandan ayrılan grup Urfa-Mardin istikametinde ilerler.¹³ Buckingham 27 Haziran 1816'da Diyarbekir'e gelir. Buckingham yol boyunca başına gelebilecek güvenlik, ücret ödenmesi gibi sıkıntılardan kurtulmak için kendisinin bir İngiliz olduğunu gizlemiş ve kendisini zaman zaman Magripli,¹⁴ zaman zaman Mardin'den Bağdat'a giden Halepli bir tüccar olarak tanıtmıştır.¹⁵

Diyarbekir ile ilgili yazıları *Travels in Mesopotamia, including a journey from Aleppo, across the Euphrates to Orfah (the Ur of the Chaldees), through the plains of the Turcomans, to Diarbekir, in Asia Minor, from thence to Mardin, on the border of the Great Desert, and by the Tigris to Mosul and Baghdad, with research on the ruins of Babylon, Nineveh, Arbela, Ctesiphon, and Seleucia, London, 1827*'de yer alır.

Seyahatnamenin 10. bölümü Mardin/Diyarbekir seyahatini, 11. bölümü Description of Diarbekr başlığı altında Diyarbekir'i, 12. bölümü Mardin/Nusaybin başlığı altında ise şehirden ayrılışını anlatır. Eserinin her bölümünde bulunduğu şehirlere ait görselleri kullanan Buckingham Diyarbekir'in tanıtıldığı bölüm başında atlarla Dicle Nehri'nin geçildiği, ileride şehrin surlarının görüldüğü Diyarbekir'i simgeleyen bir görsel kullanmıştır.¹⁶ Buckingham seyahatnamesinde zaman zaman karşılaştırmalı anlatılara yer vermiştir. Anlatılarında Diyarbekir evleriyle Urfa evlerini, şehrin yerleştiği alan ile Urfa'nın kapladığı alanı, hanları, ticareti, madenciligi başka şehirlerle karşılaştırarak örneklendirmiştir.

¹² Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 60.

¹³ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 131.

¹⁴ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 40.

¹⁵ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 199.

¹⁶ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 206.

1.1.2. William Heude

William Heude 20 Ocak 1789-Mayıs 1825 tarihleri arasında yaşamıştır.¹⁷ Bir İngiliz subayı olan William Heude Hindistan'daki birliğinden İngiltere'ye dönerken Orta Doğu'ya seyahat gerçekleştirmiştir.¹⁸ W. Heude yalnız gerçekleştirdiği seyahatinde bazı olumsuzluklar yaşanmasının muhtemel olduğunu ancak kendi gözlemlerine dayalı olarak elde edebileceği bilgileri toplaması yönünden seyahatin faydalı olduğunu kitabında belirtir. Heude kendisinin tarafsız görüşlere sahip olduğunu, bu nedenle kesin olmayan bilgilere yer vermediği hususunda ithama maruz kalmayacağına inandığını söyler. Heude kendisinin Arapça bilmediğini ve bu nedenle seyahatinin ilgili bölümlerinde Arapça bilen bir yardımcının kendisine eşlik ettiğini, acil durumlarda kullanabileceği bir miktar Türkçe öğrendiğini ifade eder.¹⁹

W. Heude seyahatine görevli olduğu birliğin Hindistan Malabar Cannaore'de (Kannur) bulunması nedeniyle buradan başlamıştır. Bombay'a geçen Heude 26 Ekim 1816'da buradan ayrılarak²⁰ Umman'ın Maskat şehrine, buradan Bağdat'a geçmiştir.²¹ Bağdat'tan sonra Süleymaniye, Erbil ve Musul'dan geçen Heude buradan bugünkü Türkiye topraklarına girerek Nusaybin ve Mardin'e gelmiştir. Mardin'den 22 Mart 1817'de ayrılan Heude'un yolculuğu İstanbul istikametinde devam edecek, bu arada Diyarbakir'e uğrayacaktır. Heude 1817 yılında Mardin yolundan 23 Mart'ta Diyarbakir'e gelmiştir. Mardin'den Diyarbakir'e 11 saat civarında süren yolculuğu sabah erken saatlerde başlamıştır. Yol üzerinde geçtiği yerler hakkında bilgiler vererek

¹⁷ Mirella Galletti, "Ufficiali, Medici E Funzionari Tra Impero Ottomano E Persia." *Oriente Moderno*, Vol. 88, 2008, s. 117.

¹⁸ William Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England, in 1817, Containing Notice of Arabi, Felix, Arabia Deserta, Persia, Mesopotamia, The Garden of Eden, Babylon, Bagdad, Koordistan, Armenia, Asia Minor*, Patrenoster Row, London, 1819, preface, s. iii.

¹⁹ Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England, in 1817*, preface, s. vi.

²⁰ Heude, *A Voyage up the Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 17.

²¹ Heude, *A Voyage up the Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 51.

seyahatine devam eden W. Heude öğleden sonra yaklaşık 17.30 sıralarında şehre gelmiştir.²²

Heude 24 Mart'ta Ergani'ye doğru gitmek üzere Diyarbekir'den ayrıldıklarını söyler. Heude Maden, Harput, Amasya, Sakarya ve İzmit çizgisinden ilerleyerek İstanbul'a ulaşmıştır.²³ Heude, *Voyage up the Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817, London 1819* adlı eserinin 11. bölümünde Merdin to Constantinople and Occurrences on the Road, Diarbekir başlığı altında Diyarbekir seyahatinden bahsetmiştir.

1.1.3. Francis Rawdon Chesney

F. R. Chesney 16 Mart 1789-30 Ocak 1872 tarihleri arasında yaşamıştır. İrlanda Ballyvea Annalong'da dünyaya gelmiştir. Kraliyet Askeri Koleji ve Kraliyet Akademisine gittikten sonra²⁴ teğmen olarak başladığı mesleğinde 1852 yılında albaylığa,²⁵ 1864'de korgeneralliğe yükselmiştir.²⁶ 1829'da İstanbul'a gönderilen F. R. Chesney 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşının sona ermesiyle İngiltere'ye dönmek üzereyken İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Robert Gordon'ın Türk şehirlerinin durumu hakkında genel bir bilgi edinmek amacıyla Bağdat'ın da içinde olacağı yeni bir gezi düzenlenmesi yönündeki teklifi üzerine 1830 yılında yeniden yola çıkmıştır.²⁷

Chesney 1831'de Suriye'yi ziyaret etmiş, Aşağı Fırat hakkında derinlemesine araştırmalar yapmıştır. Fırat Nehri'nden Kızıldeniz'e inilmesi için araştırmalar yapan F. R. Chesney 1128 km uzunluğundaki bölgenin haritasını oluşturmuştur. Daha sonra yukarı Fırat'ın durumunu tespit edebilmek amacıyla İran ve Anadolu'ya geçen

²² Heude, *A Voyage up the Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 232.

²³ Heude, *A Voyage up the Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 252.

²⁴ Stanley Lane-Poole (Ed), *The Life of the Late General F. R. Chesney, Colonel Commandant Royal Artillery, D.C.L, F.R.S. F.R.G.S., etc by his Wife and Daughter*, Waterloo Place, London, 1885, s. 76.

²⁵ Poole (Ed), *The Life of the Late General F. R. Chesney*, s. 403.

²⁶ Poole (Ed), *The Life of the Late General F. R. Chesney*, s. 461.

²⁷ Francis Rawdon Chesney, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris, Carried on by Order of the British Government in the Years 1835, 1836 and 1837*, Vol. I, Longman, Brown, Green and Longmans, London, 1850, preface, s. vii.

Chesney Akdeniz kıyıları ve limanları arasındaki bölgeyi incelemiş, kendisinin hazırladığı raporlar İstanbul'daki büyükelçilikleri vasıtasıyla İngiltere hükümetine sunulmuştur. Chesney özellikle Süveyş Kanalı projesi ile Fırat Nehri'nden Hindistan'a gidiş rotası ile ilgili yapmış olduğu gezi ile tanınmaktadır.²⁸ Süveyş Kanalı'nı araştırarak bu kanalın mümkün olabileceğine dair görüş sahibi olan F. R. Chesney bu düşüncesini hayata geçirebilmek amacıyla çaba sarf etmiştir. 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasında Chesney'in raporları etkili olduğu gerekçesiyle kendisi *Süveyş Kanalı'nın Babası* olarak anılmıştır.²⁹

Chesney 1830-1831-1832 yıllarında Anadolu içlerinde Trabzon'dan Halep'e uzanan bir gezi gerçekleştirmiştir. Chesney daha önce başlamış olduğu gezisinin Mısır, Filistin, Suriye, Bağdat, Tebriz güzergâhının devamında Bayazıd, Erzurum, Bayburt üzerinden soğuk bir kış günü Trabzon'a ulaşmıştır. Buradan Sivas ve Maraş'a, sonrasında Antep'ten Halep'e geçen Chesney İskenderun limanından devam ederek önce İstanbul'a gelmiş, 26 Eylül 1832'de Londra'ya dönmüştür.³⁰

Chesney 1834'te Fırat Nehri'nden buharlı gemilerle Hindistan'a ulaşmayı deneyecek keşif grubuna seçilmiştir. Bu gezi için İngiliz hükümeti tarafından kendisine 20 bin sterlin bütçe ayrılarak komuta görevi verilmiştir. Fırat keşif gezisi için verilen görev nedeniyle 10 Şubat 1835 tarihinde İngiltere'den yola çıkan F. R. Chesney'in bu seyahati iki yıl sürmüş, seyahat 1837 yılında sona ermiştir. Bu görevi esnasında Fırat ve Dicle adı verilen iki geminin inşası Birecik'te tamamlanmıştır. Dicle Gemisi Fırat Nehri üzerinde seyir halinde iken fırtınadan dolayı batmış ancak Fırat gemisi yoluna devam edebilmiştir.³¹

F. R. Chesney *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris, Carried on by Order of the British Government in the Years 1835, 1836, 1837* adlı eserinin adından da anlaşılacağı üzere seyahatini İngiltere hükümetinin emri ile

²⁸ Poole (Ed), *The Life of the Late General F. R. Chesney*, s. 253.

²⁹ Poole (Ed), *The Life of the Late General F. R. Chesney*, s. 448.

³⁰ Poole (Ed), *The Life of the Late General F. R. Chesney*, s. 246-250.

³¹ Uğur Akbulut, *Hindistan Yolu ve İngilizler-Fırat Nehrinde İlk İngiliz Vapurları*, Çizgi Yayınları, Konya, Kasım, 2016, s. 136 vd.

gerçekleştirmiştir. Chesney'in ayrıca Fırat gezisini içeren *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris (1850) A History of the Past and Present State of Firearms 1852*³² kitabı yayımlanmıştır. Fırat seferi araştırmalarının yer aldığı *Narrative of The Euphrates Expedition, Carried On by Order of the British Government During the Years 1835, 1836 and 1837* adlı eseri ise 1868'de yayımlanmıştır. F. R. Chesney 30 Ocak 1872'de yaşlılığa bağlı rahatsızlıklardan dolayı hayatını kaybetmiştir.³³

Yazar her iki seyahati sonucu edindiği deneyimleri arasındaki bağlantının kurulabilmesi amacıyla Diyarbekir'i *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris 1850* kitabının 2. bölümünde bulunan The Town of the DiyarBekr Described-City of Diyar Bekr başlığı altında ele almıştır. Eserde yazarın diğer seyyahlardan yaptığı alıntılarla birlikte kişisel gözlemlerine yer verilmiştir.³⁴

F. R. Chesney'in kendi seyahatlerinden edindiği izlenimleri yanında alıntılar yaptığı ön sözde belirtilir.³⁵ Chesney Diyarbekir'i gezmiş olan Viscount Pollington ve James Brant gibi kendi dönemindeki seyyahların anlatılarından, İtalyan Peder Alberto Domenico Sestini, Barthold Georg Niebuhr gibi eski dönem seyyahların eserlerinden ve yazılarından yararlanmıştır.

1.1.4. William Francis Ainsworth

Fırat keşif gezisine katılan tıp doktoru ve coğrafyacı William Francis Ainsworth 9 Kasım 1807-27 Kasım 1896 tarihleri arasında yaşamıştır. 1830'da Royal Geographical Society'nin kuruluşunda görev almış önemli bir isimdir. Exeter'de doğmuş, 1827'de Royal College of Surgeons'da (Edinburgh) tıp eğitimini

³² Stanley Lane-Poole (Ed), *The Life of the Late General F.R.Chesney*, s. 478-479.

³³ Poole (Revised by Roger T. Stream), "Chesney, Francis Rawdon (1789–1872)", *Oxford Dictionary of National Biography*, 23 September 2004, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/5230>, Erişim Tarihi: 25.09.2019.

³⁴ Chesney, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 2.

³⁵ Chesney, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, preface, s. xv.

tamamlamıştır.³⁶ Kendisi tıp doktoru olmasının yanında aynı zamanda coğrafyacısıdır. Ainsworth Londra ve Paris'e giderek yer bilimleriyle ilgili çalışmalarda bulunmuş, 1831'de Sunderland'da meydana gelen bir kolera salgını nedeniyle çalışmalar yapmış, 1832'de kolera hastanesine atanmıştır.³⁷

1835-1837 yılları arasında gerçekleştirilen Fırat keşif gezisine katılan Ainsworth bu gezi dolayısıyla 4 Şubat 1835 tarihinde İskenderun'a ulaşmıştır. Antakya, Antep, Adana, Tarsus ve Urfa gibi merkezleri gezmiştir. Irak, İran ve Orta Doğu'da çeşitli şehirleri de dolaşan Ainsworth birlikte seyahat ettiği Rassam ile 6 Haziran 1836 tarihinde Bağdat'a, keşif gezisinin sonlarında 2 Mart 1837 tarihinde ilk kez geldiği Musul'a ulaşmış, buradan ülkesine dönmek için Torosları geçerek Trabzon limanına varıp bir vapurla İstanbul'a dönmeyi planlamıştır. Ancak karşılarına çıkan bir Kürt grup tarafından kuzeyde Kürtler tarafından genel ve büyük bir ayaklanma çıkarıldığı, bu nedenle izledikleri yolu kullanmalarının çok tehlikeli olduğu uyarısı üzerine, "Cizre ve Diyarbakir yolunu kullanmaktan başka çaremiz kalmadı, mecburen buradan döneceğiz" diyerek bu istikamete yönelmiştir. Ainsworth ayrıca, "birkaç yıl önce Dicle civarını keşfedememenin acısını da çıkarabilirim"³⁸ düşüncesiyle Mardin'e yönelmiş, buradan da 2 Nisan 1837'de Diyarbakir'e gitmek üzere yola çıkmış ve şehre ulaşmıştır.³⁹ Şehirde üç gün geçiren Ainsworth 5 Nisan'da Ergani istikametine doğru yola çıkarak Diyarbakir'den ayrılmış Sivas, Tokat, Amasya, Sakarya ve İzmit'ten İstanbul'a gelmiştir.⁴⁰

1837'de sonlanan Fırat keşif gezisinden sonra Keldani Hristiyanlarının durumunu araştırmak üzere Royal Geographical Society ve Society for Promoting

³⁶ Schiffer, *Oriental Panorama in 19th Century Turkey, British Travellers*, "Ainsworth, William Francis (1807-1896)", s. 357.

³⁷ Elizabeth Baigent, "Ainsworth William Francis (1807-1896)", *Oxford Dictionary of National Biography 2009*, (<https://doi.org/10.1093/ref:odnb/242>), Erişim Tarihi: 25/09/2019.

³⁸ William Francis Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, by William Francis Ainsworth Surgeon and Geologist to the Expedition, Ph.Dr. F.S.A., F.R.G.S., L.R.C.S.E., Corresponding Member of the Geographical Society of Paris, of the German Oriental Society and of the Moldavian Natural History Society, Vol. II, s. 330-331.

³⁹ Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, Vol. II, s. 348.

⁴⁰ Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, Vol. II, s. 381.

Christian Knowledge himayesinde yeni bir seyahate çıkan Ainsworth, 1838 ilkbaharında Londra'dan Malta'ya, akabinde İstanbul'a ulaşmıştır. Sapanca, Amasra, Kastamonu üzerinden 19 Mart 1839'da Ankara'ya gelen Ainsworth buradan Kırşehir, Nevşehir, Kayseri, Malatya, Adıyaman güzergâhını kullanarak 17 Haziran 1839 tarihinde Birecik'e gelmiştir.⁴¹

Ainsworth burada Hafız Paşa'nın kontrolünde bir müddet Nizip Savaşı'nı gözlemlemiştir. Buradan Antep, Malatya, Sivas, Tokat, Amasya, Samsun, Bolu, Sakarya ve İzmit üzerinden 1839 yılının Temmuz ayı sonunda İstanbul'a gelmiştir. 2 Kasım 1839 günü İstanbul'dan yeniden yola çıkan Ainsworth Eskişehir, Konya üzerinden 1 Aralık'ta Adana'ya, akabinde Antakya'ya, 15 Aralık'ta Halep'e ulaşmıştır. Buradan Birecik ve Urfa üzerinden Mardin'den geçen Ainsworth 29 Ocak 1840'da Musul'a, buradan Eylül ayında Siirt'e ve akabinde Bitlis'e ulaşmıştır. Ainsworth Muş ve Erzurum yolunu takip ederek Eylül ayının sonunda Trabzon'a, oradan da İstanbul'a geçmiştir. Ainsworth buradan İngiltere'ye dönmüştür.⁴²

F. R. Chesney ile birlikte Journal of the Royal Geographical Society'de keşif gezilerine ait yazıları yayımlanmıştır. W. F. Ainsworth'un çeşitli gözlemlerini kapsayan *Researches in Assyra, Babylonia and Chaldea* kitabı 1838'de, genişletilmiş baskısı 1842'de, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia* 1842'de, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition* 1888'de yayımlanmıştır. Ainsworth seyahat ettiği bölgelerden İngiltere'ye döndüğünde yazarlığa ağırlık vererek birçok dergide görev almış, West London Hospital hastanesinin kurucu üyesi olmuştur. Ainsworth 27 Kasım 1896'da Hammersmith'de hayatını kaybetmiştir.⁴³ W. F. Ainsworth'un *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia* seyahatnamesinin 1. cildinin 21. bölümünde Diyarbakir hakkında bazı bilgiler mevcuttur. Ayrıca 1888 yılında yayımlanmış A

⁴¹ Ainsworth, *Travel and Researches in Asia Minor and Armenia*, Vol. I, s. 317.

⁴² Ainsworth, *Travel and Researches in Asia Minor and Armenia*, Vol. II, s. 399.

⁴³ "Obituary: William Francis Ainsworth, Ph. D., F. S. A." The Geographical Journal, Vol. 9, no. 1, 1897, pp. 98–99. JSTOR, www.jstor.org/stable/1773652. Erişim Tarihi: 25.09.2019.

Personal Narrative of the Euphrates Expedition'ın 2. cildinin 7. kitabının 6. bölümünde The Copper Mines of Arghana başlığı altında bazı bilgiler yer alır.

1.1.5. Horatio Southgate

Horatio Southgate 5 Temmuz 1812-11 Nisan 1894 tarihleri arasında yaşamıştır. ABD'nin Maine eyaletinin Portland kentinde dünyaya gelmiştir. Amerikan Evanjelist kilisesine giren Southgate eğitiminden sonra din görevlisi olarak atanmıştır. Episcopal Church Protestan Kilisesinin 47. piskoposudur.⁴⁴ Horatio Southgate Osmanlı topraklarına gelmiş bir misyonerdir. Southgate çıktığı ilk misyon görevinde İran, Osmanlı ve Mezopotamya'da Müslümanlara yönelik yapılacak misyonerlik faaliyetleri ile ilgili stratejiler geliştirmiş, Müslümanların İslam'a ve Hz. Muhammed'e bağlılıklarının durumu ile ilgili araştırmalar yapmıştır.⁴⁵

Southgate'in 1836'dan 1839'a kadar devam eden birinci misyonerlik görevi *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia 1840* kitabının yayımlanması ile sonuçlanmıştır. H. Southgate'in ikinci misyonerlik görevi İstanbul'dadır. Southgate 1840 yılında atandığı İstanbul'da 1840-1849 yılları arasında dokuz yıl görevli olarak kalmıştır. Southgate'in gezileri Domestic and Foreign Missionary Society (DFMS) tarafından finanse edilmiştir. Southgate 1850'de New York'a dönmüş, 1894'te evinde hastalıktan dolayı hayatını kaybetmiştir.⁴⁶

H. Southgate Foreign Committee of the Board of Missions of the Protestant Episcopal Church in the United States of America⁴⁷ adına gerçekleştirdiği seyahati

⁴⁴ Kenneth Walter Cameron, "The Oriental Manuscript of Horatio Southgate", *Historical Magazine of the Protestant Episcopal Church*, Vol. 10, No. 1 March, 1941, s. 57.

⁴⁵ Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia, with and Introduction and Occasional Observation upon the Condition of Mohammedanism and Christianity in Those Contries*, Vol. I, D. Appleton & Co. 200 Broadway, MDCCCLXL, New York, 1840, preface, s. v-vi.

⁴⁶ Duane Alexander Miller, *Horatio Southgate: Missionary Bishop of the Episcopal Church (USA) in İstanbul*, Anglican Mission in the Middle East up to 1910, Asia Minor and Persia, Edit by Rowan Strong, The Oxford History of Anglicanism, Partisan Anglicanism and Its Global Expansion, 1829, C 1914, Vol III, Chapter 13, Oxford University Press, First Edition Published in 2017, s. 276-280.

⁴⁷ Domestic and Foreign Missionary Society.

esnasında Osmanlı topraklarına gelmiştir. New York'tan 24 Nisan 1836'da başlayan seyahatinde Southgate önce Paris'e gelmiş, 31 Temmuz'da İstanbul'a ulaşmıştır. Southgate İstanbul'daki amacını Doğu dillerini öğrenmek olarak belirtmiştir.⁴⁸

1837 yılının Haziran ayında buradan ayrılan Southgate Trabzon, Gümüşhane, Erzurum, Muş, Bitlis ve Van çizgisini takip etmiş, buradan İran topraklarına geçmiştir. Bir süre Tahran'da kalan Southgate İran'ı ana alan olarak görmek kaydıyla Türkiye, Suriye ve Mısır'da seyahat edebilme imkânı bulmuş, Bağdat ve Musul'u gezmiş, buradan Mardin'e gelmiş, 3 Mart 1838'de Mardin'den ayrılarak 4 Mart'ta Diyarbakir'e gelmiştir.⁴⁹ 8 Mart'ta Diyarbakir'den ayrılan Southgate Harput, Sivas, Tokat, Amasya yolunu izlemiş ve son olarak 28 Martta Samsun'dan deniz yoluyla İstanbul'a dönmüştür. Anadolu'nun kuzeybatısında yaptığı gezilerinin ardından 30 Aralık 1838'de New York'a ulaşmıştır.⁵⁰ Southgate yol üzerinde geçtiği yerler hakkında bilgiler vermiştir. Seyahatnamenin giriş kısmında Hz. Peygamber, Kur'an ve İslam inancı ile ilgili bazı bilgiler aktaran Southgate gusül ve teyemmüm abdesti, oruç, Mekke ve Kâbe ile hac ibadeti gibi İslam dini hakkında ayrıntılı konular üzerinde durur. *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia* kitabının 1. cildinde New York'tan başlayarak İstanbul'a, daha sonra sırasıyla Trabzon, Gümüşhane, Erzurum, Muş, Bitlis ve Van'dan geçerek İran'a giden seyahatlerinden bahsetmiştir. 2. cildinin 24. bölümünde Journey from Mardin to Diarbekir, DIARBEKIR başlığı altında Mardin/Diyarbakir seyahati ve Diyarbakir'e yer vermiştir.

H. Southgate 7 Mayıs 1841'de İstanbul'dan deniz yoluyla ayrılarak yeni bir seyahate çıkmış, 1841 yılının Haziran ayında Diyarbakir'i tekrar ziyaret etmiştir.⁵¹ Southgate Doğu Kiliselerinin durumunu gözden geçirmek, talep ve beklentilerini ortaya koyabilmek gibi amaçlarla çıktığı bu seyahatte deniz yoluyla geldiği

⁴⁸ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. I, s. 52-64.

⁴⁹ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 288.

⁵⁰ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 298.

⁵¹ Southgate, *Narrative of a Visit to the Syrian (Jacobite) Church of Mesopotamia*, s. 99.

Trabzon'dan ilerleyerek Harput güzergâhından Diyarbekir'e ulaşmıştır.⁵² Akabinde Mardin'den Musul istikametine ilerleyen Southgate dönüşte tekrar Diyarbekir'den geçerek Sivas, Amasya ve Samsun'dan ilerlemiş, buradan yaptığı deniz yolculuğu ile İstanbul'a ulaşmıştır. Southgate bu yolculuğunda da Diyarbekir'de uzun süre geçirmemiştir. 31 Mayıs'ta Ergani'den yola çıkarak Diyarbekir'e gelen Southgate 3 Haziran'da şehirden Mardin istikametine doğru ayrılmıştır. Southgate Diyarbekir ile ilgili betimlemeyi ilk seyahati sonrasında kaleme alınan *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia* adlı eserinde yaptığını dipnot bilgisi olarak verir. Bu seyahatinde daha çok misyonerlik amaçlı gezilerine değinmiştir.⁵³

1.1.6. Asahel Grant

William ve Rachel Grant'ın oğlu olarak New York Marshall Oneida County'de doğmuş olan⁵⁴ Asahel Grant 19 Ağustos 1809-24 Nisan 1844 tarihleri arasında yaşamıştır. ABD'li Grant 1838 yılında Amerikan misyoner kuruluşu American Board of Commissioner For Foreign Mission (ABCFM) tarafından Hakkâri bölgesinde yaşayan Nesturî Hristiyanlarını incelemek üzere bölgeye gönderilmiştir.⁵⁵ Grant Massachusetts Pittsfield Tıp Koleji'nde eğitim almış bir hekimdir.⁵⁶

Dağ Nesturîlerinin yaşadığı Mezopotamya bölgesinde görevlendirilmiş olan Grant Nesturî Hristiyanlara ulaşmak amacıyla deniz yolculuğu ile İstanbul'a gelmiş, buradan misyon merkezi Urmiye'ye gitmiş, misyon dairesinden aldığı emirler doğrultusunda bölgede misyonerlik faaliyetlerini yürütmüştür. Bölgede misyonerlik amacı ile uzun zaman geçiren ve çeşitli geziler düzenleyen Grant bu gezilerinden

⁵² Southgate, *Narrative of a Visit to the Syrian (Jacobite) Church of Mesopotamia*, s. 96-97

⁵³ Southgate, *Narrative of a Visit to the Syrian (Jacobite) Church of Mesopotamia*, s. 107-108.

⁵⁴ A. C. Lathrop, *Memoir of Asahel Grant, M.D. Missionary to the Nestorians, Compiled at the Request of His Mother (Mrs Rachel Grant) by Rev. A.C. Lathorp, Containing also an Appeal to Pious Physicians by Dr. Grant, M. W. Dodd, Brick Church Chapel, Opposite The Park, New York 1847*, s. 8.

⁵⁵ Esra Danacıoğlu Tamur, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Doğu Anadolu, Asahel Grant ve Nasturi Misyonu," *Osmanlı Toplumsal Tarihi*, Ekim, 2012, s. 56.

⁵⁶ Gülbadi Alan ve Ayşegül Kuş, "Amerikan Board Misyoneri Asahel Grant'ın Memoir of Asahel Grant ve The Nestorians or the Lost Tribes Adlı Çalışmalarının Orta Doğu'yu Anlama Açısından Kurgusal ve İçerik Analizi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 61, Aralık 2018, s. 290.

birinde 30 Mayıs'ta 1839'da Erzurum'dan Diyarbakir'e dokuz günde ulaşmış, Diyarbakir yolunda ilerlerken Palu'da nehri kelekle geçmiştir.⁵⁷ Burada 30 Mayıs'tan 10 Temmuz'a kadar kırk gün zaman geçiren Grant ABD'li bir başka misyoner Henry A. Holmes'in şehre ulaşması ve kendisine katılmasıyla birlikte 10 Temmuzda valinin sağladığı güvenlik eşliğinde otuz atlı ile ayrılarak Mardin'e geçmiştir. Burada da iki ay kadar kaldıktan sonra hareket ederek Nesturîlerin yaşadığı bölgeye gitmiştir.⁵⁸

Asahel Grant'ın ikinci eşi olan Judith S. Campbell Urmiye'de 14 Ocak 1839'da hayatını kaybetmişti.⁵⁹ Bundan sonra beş yıl boyunca atandığı görev ile ilgilenen ABD'li doktor ve misyoner Asahel Grant'ın kendisi de 24.04.1844'te yakalandığı tifüs hastalığından dolayı Musul'da hayatını kaybetmiştir.⁶⁰

Seyahatname ön sözde belirtildiğine göre Asahel Grant'ın misyonerlik görevi ve ülkesine dönüşü esnasında yazılmıştır. Yazar anlattıklarının doğruluğuna emin olunmasını istemekte, kitabın yazılış aşamasında her ayrıntı hakkında önemli notlar aldığını ve ön yargılarına yenilmeden hata yapmaktan kaçındığını belirtmektedir.⁶¹

The Nestorian and the Lost Tribes adlı kitabının 2. bölümünde Journey to Mesopotamia, Diarbekir and Mardîn başlığı altında Diyarbakir izlenimlerine yer veren Asahel Grant'ın kitabı Nesturîler ya da Kayıp Kabileler, Bir Misyonerin Nesturîlere Dair İzlenim ve Düşünceleri⁶² başlığı ile Hikmet İlhan tarafından İngilizceden Türkçeye tercüme edilmiştir. Seyahatnamenin Diyarbakir ile ilgili bölümü daha çok şehrin asayışı ile ilgilidir.

⁵⁷ Thomas Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*, Boston: Gould and Lincoln 59, Washington Street. 1853, s. 111.

⁵⁸ Grant, *The Nestorians or The Lost Tribes*, s. 23.

⁵⁹ Joseph Tracy, *History of the American Board of Commissioners For Foreign Missions, Compiled Chiefly from the Published and Unpublished Documents of the Board*, Chapter XXXI, Worcester: Published by Spooner & Howland. 1840, s. 392.

⁶⁰ Gerald H. Anderson (Ed), *Biographical Dictionary of Christian Missions*, William B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids, Michigan/Cambridge UK, 1999, s. 256.

⁶¹ Grant, *The Nestorians or the Lost Tribes*, preface, s. iv.

⁶² Asahel Grant, *Nasturiler ve Kayıp Kabileler*, Çev. Hikmet İlhan, Avesta Basın Yayın, İstanbul, 2015.

1.1.7. Viscount Pollington (John Charles George Savile)

Viscount Pollington 4 Haziran 1810-17 Ağustos 1899 tarihleri arasında yaşamıştır. İngiltere'nin en eski eğitim kuruluşlarından Eton College'de 1821-1826 yılları arasında eğitim görmüştür. İngiliz siyasetçi John Charles George Savile belli aralıklarla İngiliz parlamentosunda bulunmuş, 1830-1860 arasında Viscount Pollington unvanı ile anılmıştır. Pollington Rusya, İran ve Hindistan'ı içine alan bir seyahate çıkmış, Alexander William Kinglake'in⁶³ yanında Osmanlı İmparatorluğu'nu gezmiştir.⁶⁴

Viscount Pollington'un siyaset ile geçen hayatı 17 Ağustos 1899'da sona ermiştir.⁶⁵ *Notes on a Journey from Erz-Rum, by Mush, Diyar-Bekr, and Bireh-jik, to Aleppo, in June, 1838* isimli makalesinde Diyarbekir hakkındaki izlenimlerine yer vermiştir. Viscount Pollington 15 Haziran'da geldiği Diyarbekir'den 18 Haziran'da saat 15.20'de Urfa-Halep istikametine ayrılmıştır.⁶⁶

1.1.8. James Phillips Fletcher

James Phillips Fletcher 1819-1872 yılları arasında yaşamıştır. Fletcher, İngiltere'nin batısındaki Denton kasabasında ticaretle uğraşan bir babanın oğludur.⁶⁷ Fletcher, Society for Promoting Christian Knowledge (SPCK) adına 1842 yılının Şubat ayı ortalarında George Percy Badger'ın yardımcısı olarak Kadim Doğu

⁶³ İngiliz politikacı, şarkiyatçı, gezgin. Eothen'in yazarı. (Bir Oryantalistin Doğu Seyahatnamesi)

⁶⁴ Howard Spencer, "Savile, John Charles George, Visct. Pollington (1810-1899)", Edit by D.R. Fisher of Methley Park, nr. Leeds, Yorks. *Published in The History of Parliament: the House of Commons 1820-1832*", Cambridge University Press, 2009.

⁶⁵ George William Collen Esq, *Debrett's Peerage of Great Britain and Ireland, Revised Corrected and Continued*, Mexborough, John Savile, Earl of Mexborough, MDCCCXL, London 1868, s. 504.

⁶⁶ Viscount Pollington, "Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo in June 1838", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 10, 1841, s. 450.

⁶⁷ James Phillips Fletcher, *The Autobiography of a Missionary*, Vol. I, Hurst and Blackett, Publishers, Successors to Henry Colburn, 13, Geeat Marlboeough Steeet. London 1853, s. 3.

Hristiyan Kiliseleri hakkında çalışmalar yapmak üzere Badger ile birlikte seyahate çıkmıştır.⁶⁸

Fletcher seyahati boyunca yardımcısı olarak görev yaptığı George Percy Badger ile birlikte hareket etmiştir. Süryani, Keldani ve Yakubi cemaatler hakkında araştırmalar yapmıştır. Fletcher seyahatine 1842 yılının Mayıs ayında Londra'dan başlamıştır.⁶⁹ Fransa'ya ve akabinde Malta'dan ilk olarak İzmir'e daha sonra İstanbul'a gelmiştir. Londra'dan ilk olarak Fransa Paris'e gelmesindeki amacın bir süredir Fransa'nın Doğu ve Türkiye meseleleriyle yakından ilgili olmasıdır. Fletcher Paris'te bazı kaynaklara ulaşmayı umduğunu belirtir. Fletcher'ın belirttiğine göre Arapça ve Türkçe sözlüklerin çoğu Fransız dilinde de yazılmıştır. Fletcher bu dillerden herhangi biriyle ilgili İngilizce olarak hazırlanmış temel bir çalışmanın yok denecek kadar az olduğunu vurgular.⁷⁰

Fletcher İstanbul'dan sonra Samsun, Amasya, Tokat, Sivas ve Harput akabinde 23 Ekim'de Diyarbakir'e ulaşmıştır.⁷¹ Fletcher dönüş seyahatinde 1844'te yine Musul ve Mardin şehirlerinden geçerek Diyarbakir'e gelmiş, buradan 16 Mayıs'ta ayrılarak Urfa ve Halep yoluyla İskenderun'a, akabinde İzmir zerinden Malta'ya geçmiştir. Fletcher Diyarbakir'de gerçekleştirdiği ziyaretler sonrasında ilkinde Mardin ikincisinde Urfa istikametinde şehirden ayrılmıştır.⁷²

Narrative of a Tao Years' Reşidence at Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria, and Syria, London 1850 eserinin 1. cildinin 6. bölümünde Province of Diarbekir and its Boundaries başlığı altında, 7. bölümünde Diarbekir başlığı altında, 2. cildinin 12. bölümünde bu kez Mardin tarafından gelerek Diarbekir başlığı altında şehir hakkında bilgiler vermiştir.

⁶⁸ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*. New York: Pott, Young & Co. London, 1878, introduction, s. 2.

⁶⁹ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 1-2.

⁷⁰ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 2.

⁷¹ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 132.

⁷² Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 250.

1.1.9. George Percy Badger

George Percy Badger 6 Nisan 1815-21 Şubat 1888 tarihleri arasında yaşamıştır. Londra'nın kuzey doğusundaki Chelmsford'da doğmuştur. İngiliz ordusunda çavuş olan babasının muhtemelen görevle gittiği Malta'da öldüğünde genç yaşlarda olan Badger burada yetişmiştir.⁷³

Öğrendiği Malta dili kendisine Arapçanın lehçelerine hâkim olacak düzeye ulaşmasına vesile olmuştur. 1835-1836'da Orta Doğu'ya ilk ziyaretini yapan G. P. Badger Arap çalışmalarını Beyrut'ta sürdürmüş, dönüşte Anglikan Kilisesi Misyonerlik Teşkilatı'nın (Anglican Church Missionary Society) Valletta'daki yayınevini Arapça bölümünde mütercim ve matbaacı olarak eğitim görmüştür. 1841'de İngiltere'ye dönen G. P. Badger 1842-1862 yılları arasındaki zamanının büyük çoğunluğunu Orta Doğu'da, Hindistan'da, Umman'da ve Mısır'daki görevlerde geçirmiştir. 1862-1888 yılları arasında İngilizce-Arapça sözlük ve diğer bilimsel araştırma eserlerini hazırlamakla geçirmiştir.⁷⁴

George Percy Badger 1841'de Mezopotamya'daki Doğu Hristiyanlarına ulaşmak amacıyla çıktığı ve 2 Nisan 1842'de Londra'dan başlayan yolculuğunda Marsilya, Akdeniz'de bazı limanlar ve Malta'ya gelmiş, akabinde İzmir'den 24 Haziran'da İstanbul'a ulaşmış, burada Horatio Southgate tarafından karşılanmıştır.⁷⁵

Badger rotası üzerinde bulunan Samsun, Amasya, Tokat, Sivas, Malatya ve Harput hakkında bilgiler vererek 23 Ekim günü Diyarbakir'e gelmiş, 26 Ekim'de saat 02.00'de kendilerine eşlik eden on atlı adamla birlikte şehirden ayrılmıştır. Badger Diyarbakir hakkındaki izlenimlerini, *The Nestorians and Their Rituals, London, 1852* isimli seyahatnamesinin 1. cildinin 4. bölümünde Diarbekir, the Ancient Amida başlığı

⁷³ Geoffrey Roper, "George Percy Badger (1815-1888)", *Bulletin, (British Society for Middle Eastern Studies)*, Vol. 11, No. 2, Published by Taylor & Francis, 1984, s. 140.

⁷⁴ Roper, "Badger, George Percy (1815-1888)", *Oxford Dictionary of National Biography* 2008, (<https://doi.org/10.1093/ref:odnb/1021>), Erişim Tarihi: 25.09.2019.

⁷⁵ George Percy Badger, *The Nestorians and Their Rituals: With The Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844, and of a Late Visit to Those Countries in 1850*, Vol. I, Joseph Masters, Aldersgate Street, and New Bond Street. MDCCCLII. London, 1852, s. 2.

altında aktarmıştır. Badger 1842 yılının Ekim ayında ve 1844 yılının Mayıs ayında gerçekleştirdiği iki ziyaretine ilişkin tüm anlatıları bu bölümde birleştirip toplu şekilde vermiştir.⁷⁶ Badger'ın seyahatine eşi ve kız kardeşinin de eşlik ettiği seyahatnamenin çeşitli bölümlerinde verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır.

1.1.10. Robert Jones Garden

Robert Jones Garden İngiliz askeri ve memuru olup 1821'den önce doğduğu tahmin edilmekte 1870'lerde öldüğü varsayılmaktadır. 1839'da Hindistan'daki İngiliz ordusuna girmiş, 1847'de Güney Afrika'ya gelmiştir. 1848'de yüzbaşı rütbesine terfi etmiş, 1854'de binbaşı rütbesinden emekli olmuştur. 1856-1862 yılları arasında konsolosluk hizmetlerinde görev almak üzere Hindistan'a gitmiştir.⁷⁷

Robert Jones Garden İngiliz Botanikçi William Jackson Hooker'a Erzurum'dan 29 Nisan 1856 tarihli dört sayfalık bir mektup göndermiştir. Garden bu mektubunda Erzurum ile Trabzon arasında altı saatlik bir mesafe bulunduğunu belirtmiştir.⁷⁸ Garden'ın mektubu ve sözleri kendisinin bu güzergâhı kullanarak 1856'da Diyarbakir'e geldiğine işaret etmektedir. Garden'ın Kırım Savaşından sonra bu bölgede bir seyahat gerçekleştirdiği de belirtilmektedir. Robert Jones Garden 1856'da gerçekleştirdiği bu seyahati esnasında Diyarbakir'de altı hafta kalmıştır.⁷⁹

Garden, The Journal of the Royal Geographical Society of London dergisinin 1867 yılı 37. cildinde yayımlanmış olan *Description of Diarbekir*⁸⁰ başlıklı makalesinde izlenimlerine yer vermiş, şehrin surlarından doğal hayatına kadar Diyarbakir ile ilgili çeşitli konularda bilgiler vermiştir.

⁷⁶ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 38.

⁷⁷ <https://plants.jstor.org/stable/10.5555/al.ap.person.bm000039156>, Garden, Robert Jones (c. 1821-1870), Erişim Tarihi: 13.02.2019.

⁷⁸ "Letter from Robert J. (Jones) Garden to Sir William Jackson Hooker; from Erzerum (Erzurum, Turkey); 29 Apr 1856; four page letter, *Library and Archives at Royal Botanic Gardens, Kew*, London. <https://plants.jstor.org/stable/10.5555/al.ap.visual.kdcas554>, Erişim Tarihi: 13.02.2019.

⁷⁹ J. B. Bewsher, "On part of Mesopotamia, between Sheriat-el-Beytha, on the Tigris, to Tel Ibrahim", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 11, No. 4, 1866-1867, s. 159.

⁸⁰ Robert Jones Garden, "Description of Diarbekir", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 37, London, 1867.

1.1.11. John Ussher

Dağıstan Dağları'na ulaşmak amacıyla seyahate çıktığını söyleyen John Ussher'in eserinde Şeyh Şamil'in kısa hayat hikâyesine ve kişilik özelliklerine yer verilmiştir. Diyarbekir'in ilk İngiliz konsolosu William Richard Holmes'in⁸¹ ardından 18 Haziran 1860 tarihinde İngiltere'nin ikinci konsolosu olarak atanan John George Taylor'un⁸² Tahran'dan İstanbul'a giderken Tiflis'e geldiğini söyleyen Ussher bu dönemde Tiflis'te Taylor ile karşılaştıklarını belirtmektedir.⁸³

7 Ekim 1860 tarihinde Tiflis'ten ayrılan Ussher 16 Ekim'de Kars'tan Van Ani'ye gelmiştir. Buradan Siirt'e gelen J. Ussher bölge hakkında, 'Türk İmparatorluğu'nun en hukuksuz ve barbarlığın yaşandığı yer' tanımlamasında bulunur. Ussher'a göre burası sık sık birbiriyle yağma savaşı halindeki haydutların yaşadığı bir bölge olup bu engebeli araziler küçük Kürt beyleri ya da şefleri tarafından ele geçirilmiştir.⁸⁴ 12 Kasım'da Siirt'e gitmek üzere Bitlis'ten ayrılan J. Ussher 15 Kasım'da Diyarbekir'e gelmek üzere Siirt'ten hareket ederek⁸⁵ dört günlük yolculuk sonunda 19 Kasım'da Diyarbekir'e gelmiş, şehirde dört gün kalarak 23 Kasım'da yine giriş yapmış olduğu Mardin Kapı'dan Musul istikametine gitmek üzere Diyarbekir'den ayrılmıştır.⁸⁶

A Journey from London to Persepolis, including Wanderings in Daghestan, Georgia, Armenia, Kurdistan, Mesopotamia, and Persia, London, 1865 isimli seyahatnamenin 19. bölümünde konuya Diyarbekir, Ancient Causeway başlığı altında

⁸¹ Edward Hertslet (Compiled), *The Foreign Office List, Forming A Complete British Diplomatic and Consular Handbook With Maps, Showing Where Her Majesty's Ambassadors, Ministers, Consuls, and Others, Are Resident Abroad, Together With a List of Foreign Diplomatic and Consular Representatives Resident Within the Queen's Dominions*, January 1865., Librarian and Keeper of the Papers, Foreign Office, 21. Publication, Harrison, 59, Pall Mall, London, January 1865, s. 100.

⁸² The London Gazette, July 3, 1860, Foreign-Office, June 18, 1860, (<https://www.thegazette.co.uk/London/issue/22400/page/2494>), Erişim Tarihi: 06.12.2019.

⁸³ John Ussher, *A Journey from London to Persepolis, Including Wanderings in Daghestan, Georgia, Armenia, Kurdistan, Mesopotamia, and Persia*, by John J. Ussher, F.R.G.S. With Numerous Coloured Illustrations, Hurst and Blackett, Publishers, Successoes to Henry Colburn, 13 Great Marlborough Street, London, 1865, s. 222.

⁸⁴ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 305.

⁸⁵ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 353.

⁸⁶ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 370.

yer verir. J. Ussher'ın arkadaşı ile birlikte 1860'lı yılların başlarında çıktığı seyahatinin kişisel memnuniyet için yapıldığı, herhangi bir bilimsel amacının olmadığı ve ana gayenin Şeyh Şamil'e bağlı güçler ile Rus güçleri arasındaki mücadeleye sahne olan Dağıstan Dağları'na gitmek olduğu ön sözde vurgulanmıştır.⁸⁷

1.1.12. Viscount Pollington (John Horace Savile)

Viscount Pollington 17 Haziran 1843-8 Haziran 1916 tarihleri arasında yaşamıştır. John Charles George Savile'in en büyük oğludur. Viscount Pollington olarak bilinir.⁸⁸ Cambridge Üniversitesi'nde eğitim görmüş, 24 Nisan 1867'de Venetia Stanley ile evlenmiş, Kraliçe adına yönetici yardımcılığı ve 1877'de Yorkshire'da üst düzey yöneticilik yapmıştır. Viscount Pollington 13 Kasım 1900 tarihinde eşinin vefatı üzerine 1906 Nisan ayında Sylvia Cecilia Maria ile ikinci evliliğini, 20 Ağustos 1915'te ikinci eşinin vefatı üzerine 28 Ocak 1916'da üçüncü evliliğini gerçekleştirmiştir. Viscount Pollington 8 Haziran 1916 tarihinde hayatını kaybetmiştir.⁸⁹ 14 Temmuz 1865'te Londra'dan başlayan seyahatinin⁹⁰ son kısmında Musul'dan Mardin'e ve akabinde 19 Mart 1866'da Diyarbakir'e ulaşan Viscount Pollington Harput istikametinde şehirden ayrılmıştır.⁹¹

Half Round the Old World, Tour in Russia, the Caucasus, Persia and Turkey, 1865-66 adlı seyahatnamesinin 12. bölümünde The Tigris Again başlığı altında Diyarbakir izlenimlerine yer verilmiştir. Ağustos 1865- Nisan 1866 arasında yapılan seyahat esnasında tutulan günlüklerden oluşan seyahatnamede toplumlar ve eski yerleşim yerlerine dair bilgiler bulunmaktadır.

⁸⁷ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, preface.

⁸⁸ <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/131a009e-6a1d-4322-b9ee-c9bc770699c0>, Erişim Tarihi: 03.09.2019.

⁸⁹ <https://armorial.library.utoronto.ca/stamps/ISAV002>, Erişim Tarihi: 03/09/2019. "Savile, "John Horace, 5th Earl of Mexborough (1843-1916)", *University of Toronto Libraries, British Armorial Bindings, Seat/Residence(s):Rufford Abbey, Nottinghamshire*.

⁹⁰ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 1.

⁹¹ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 374.

1.1.13. Edward Lewes Cutts

Edward Lewes Cutts 2 Mart 1824-2 Eylül 1901 tarihleri arasında yaşamıştır. İngiltere Sheffield’da doğmuştur. Kendisi antikacı⁹² olup gözlükçü bir babanın oğludur. Sheffield’da aldığı eğitimin ardından 1848 yılında din görevlisi olarak atanmış, 1859’a kadar çeşitli kurumlarda görevlerini sürdürmüştür. Cutts 1876 yılında Osmanlı topraklarına ve İran’a seyahat etmiştir. Seyahatinden sonra *Ate Assyrian Christians* ve *Christians Under the Crescent in Asia* adı altında görevini ve kayıtlarını içeren resmi raporları yayımlanmıştır. E. L. Cutts 2 Eylül 1901’de hayatını kaybetmiştir.⁹³

Seyahatine 26 Nisan 1876’da Londra’dan başlayan Cutts Paris ve Marsilya duraklarından sonra 10 Mayıs’ta İskenderiye’ye ulaşmıştır. Mısır Port Said limanından sahil boyunca ilerleyip Yafa, Beyrut, Trablus Şam ve Lazkiye yolunu kullanarak Halep’e gelen Cutts, yol üzerinde geçtiği yerler hakkındaki görüşlerini aktarmıştır. Halep’ten sonra Urfa’ya gelen Cutts 3 Haziran’da Urfa’dan ayrılmış, 9 Haziran’da Diyarbakir’e gelmiştir. Şehirde 4 gün kalan Cutts 13 Haziran 1876’da salı günü Bitlis istikametine gitmek üzere Diyarbakir’den ayrılmıştır.⁹⁴

Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia* adlı kitabının 8. bölümünde Urfa to Diarbekr başlığı altında Urfa/Diyarbakir yolculuğundan, 9. bölümde Diarbekr başlığı altında şehirden bahsetmiştir.

1.1.14. Hormuzd Rassam

Bir arkeolog olan H. Rassam 1826-8 Eylül 1910 tarihleri arasında yaşamıştır. Musul’un yerlisi olarak dünyaya gelmiş olan H. Rassam⁹⁵ küçükken Süryani ve Arap dilini konuşmaya başlamış, ayrıca İngilizceyi öğrenmiştir. Keldani Kilisesi

⁹² “The Athenaeum, No: 3854, Sept. 7, 1901, “Edward Lewes Cutts”, s. 326.

⁹³ R. E. Graves (Revised by J. F. Coakley), “Cutts, Edward Lewes (1824–1901)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, 28 May 2015, (<https://doi.org/10.1093/ref:odnb/32688>), Erişim Tarihi: 28.11.2018.

⁹⁴ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 95.

⁹⁵ “Obituary Hormuzd Rassam”, *The Geographical Journal*, Vol. 37, No. 1, Jan 1911, s. 100.

başrahibinin oğlu olan ve Osmanlı topraklarında dünyaya gelen H. Rassam daha sonra İngiltere himayesine girmiştir. Rassam'ın İngiltere bağlantısı kardeşi Christian Anthony dolayısıyladır. Rassam ailesi önceki yüzyılda Katolik Roma'nın otoritesini kabul etmiş olan Keldani toplumuna mensuptu. Rassam'ın babası bir başdiyakozdu. Rassam henüz çocukken Musul'da faaliyet gösteren Protestan misyonerlerden biri, Rassam'ın abisi Anthony Rassam ile evlendi.⁹⁶

Rassam erkek kardeşinin kayınvalidesinin etkisiyle Protestan olmuştur. Rassam 23 yaşında iken “kendimi İngiltere için feda edeceğim ve sonsuza dek Büyük Britanya'nın saf dinine tapacağım. Osmanlı'da paşa olmaksızın İngiltere'de baca temizleyicisi olmayı tercih ederim” demiştir.⁹⁷ Rassam'ın İngiltere'ye bağlılığı kendi ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla bütün değerlerinin üstündeydi.

Bir arkeolog olan Rassam Musul ve Mezopotamya'da İngiltere adına Osmanlı topraklarında kazılar yapmıştır. Rassam'ın Osmanlı Devleti'nin kültürel varlıklarını adeta talan edercesine sahiplenerek çok sayıda arkeolojik malzemeyi, bunlar arasında 134 bin tableti British Museum'a götürdüğü tahmin edilmektedir. Royal Geographical Society üyesi H. Rassam 16 Eylül 1910'da evinde hayatını kaybetmiştir.⁹⁸

Hormuzd Rassam İngiltere'de 1877-1878 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yaşanan savaşın ardından Müslümanlar tarafından bölgedeki Hristiyanlara kötü muamelelerde bulunduğu iddiaları üzerine bölgeye gözlemci olarak gönderilmiştir. Rassam kendisini İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Austen Henry Layard'ın görevlendirdiğini söylemiştir. Rassam Dışişleri Bakanlığı bünyesinde İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği görevini yapan Austen Henry Layard'dan, Türkiye'de zulüm ve eziyet altında buldukları bildirilen Hristiyanları ziyaret ederek kişisel görüşme ve gözlemler yapması, böylece gerçek durumu ortaya çıkarması için bir mektupla talimat aldığını belirtmektedir. Rassam talimat üzerine Ermeni olayları

⁹⁶ İngiliz misyoner seyyah George Percy Badger'in kızkardeşi.

⁹⁷ Julian Reade, “Hormuzd Rassam and Discoveries”, *Iraq, Published by: British Institute for the Study of Iraq*, Vol. 55, 1993, s. 40.

⁹⁸ Denis Wright, “Rassam, Hormuzd (1826–1910)”, *Oxford Dictionary of National Biography 3 January 2008*, (<https://doi.org/10.1093/ref:odnb/35677>), Erişim Tarihi: 28.11.2018.

ve iddialar hakkında görüşmeler ve gözlemler yapmak üzere Diyarbekir'e doğru yola çıktığını söylemiştir. H. Rassam Osmanlı Devleti'nin ücra yerlerinde gücü elinde bulunduran grupların zayıflar üzerinde hâkimiyetlerinin olduğunu belirtir.⁹⁹

Rassam Hristiyanların acımasız Kürtler tarafından kılıçtan geçirildikleri, fakir Ermeniler ile diğer Hristiyanların ölüme mahkûm edildikleri yönünde söylentiler dolaştığından İngiltere'de bu tür durumlara karşı seslerin yükseldiğini yazar. Rassam ciddi rahatsızlıkların başladığını söyleyerek bir an önce Diyarbekir'e gitmek zorunluluğu olduğunu, İstanbul'dan Diyarbekir'e gitmenin en kolay yönteminin İzmir'den İskenderun'a ve akabinde Halep'e geçmek olduğunu belirtir. 14 Ağustos 1877'de İskenderun'dan, 21 Ağustos'ta Halep'ten ayrılarak Urfa yolundan 28 Ağustos'ta Diyarbekir'e ulaşır. H. Rassam şehirde yaklaşık on gün kalmış, daha sonra buradan ayrılarak Siirt, Bitlis ve Muş yoluyla Van'a gitmiştir.¹⁰⁰

Rassam Diyarbekir'de daha çok asayiş sorunlarıyla ilgilenmiştir. H. Rassam 1877 yılında yaptığı gezilerini içeren ve 1897 yılında yayımlanan *Asshur and the Land of Nimrod* adlı seyahatnamesinin üçüncü bölümünde Diarbekir, 4. bölümünde Valley of the Tigris at Diarbekir başlıkları altında ve farklı bölümlerinde şehirle ilgili görüşlerinden bahseder. Van için Ermenistan'ın başkenti, Diyarbekir için Kürdistan'ın başkenti¹⁰¹ ifadelerini kullanan Rassam eserinde bu şekilde bir haritaya yer vermiştir.¹⁰²

1.1.15. Grattan Geary

Grattan Geary 1835 yılında doğmuş,¹⁰³ Eylül 1900'de hayatını kaybetmiştir. Gazeteci olup Times of India ve Bombay Gazette'de editörlük görevlerinde

⁹⁹ Hormuzd Rassam, *Asshur and the Land of Nimrod Being An Account of the Discoveries Made In the Ancient Ruins of Nineveh, Asshur, Sepharvaim, Calah, Babylon, Borsippa, Cuthah and Van, Including a Narrative of Different Journeys in Mesopotamia, Assyria, Asia Minor, and Koordistan*, Curts&Jennings, Eaton&Mains, New York, 1897, s. 63.

¹⁰⁰ Rassam, *Asshur and the Land of Nimrod*, s. 82-86.

¹⁰¹ Rassam, *Asshur and the Land of Nimrod*, s. 63.

¹⁰² Rassam, *Asshur and the Land of Nimrod*, s. 229.

¹⁰³ Reuven Snir, "Jews and Modern Arab Culture", *The Birth and Demise of the Arabic Short Story, Chapter 1, Arab-Jewish Literature, Brill's Series in Jewish Studies*, Vol 63, 2018, s. 14.

bulunmuştur.¹⁰⁴ 14 Mart 1878'de Hindistan'dan yola çıkıp Basra Körfezinden İstanbul'a kadar gelen¹⁰⁵ Geary üç ay süren yolculuğunda edindiği izlenimlerini tarafsız şekilde okuyucuya aktarmak istediğini belirtmektedir. G. Geary seyahatinin amacını doğu sorunu olarak adlandırılan problemin ve bağlı unsurlarının doğru şekilde anlaşılmasına katkıda bulunmak¹⁰⁶ ve Osmanlı padişahının egemenliği altında bulunan Asya Türkiye'sindeki gerçek durumu bizzat görmek olarak açıklamaktadır.¹⁰⁷ Geary kısaca seyahati boyunca en geniş perspektiften olayları ve gördüklerini aktarma çabası içinde olduğunu ifade etmiştir. Geary Türkler hakkında övücü ya da yerici nitelikte söylenenlere yazılarında yer veremeyeceğini, buna yazdıklarından yola çıkarak okuyucunun karar vereceğini, özellikle abartılı anlatılara kaçmayacağını, izlenimlerini aklında kaldığı gibi aktaracağını kitabının ön sözünde vurgulamıştır.¹⁰⁸

Geary seyahati boyunca sadece paşalar, valiler ve yöneticilerle değil bankacı, tacir, esnaf, köylü gibi toplumun sivil katmanlarından insanlarla iletişim kurmuştur. 2 Mayıs günü Musul'dan Diyarbakir'e gitmek üzere ayrılan¹⁰⁹ ve 9 Mayıs'ta Diyarbakir'e ulaşan¹¹⁰ Geary burada iki gün kalarak 11 Mayıs günü Urfa'ya gitmek üzere yola çıkmıştır.¹¹¹

Through Asiatic Turkey Narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus, 1878 ve *Burma, after the Conquest, 1886* adlarında iki önemli eseri bulunan Geary, *Through Asiatic Turkey* adlı seyahatnamesinin her iki cildinde Diyarbakir hakkında kalesi, nüfusu, yönetimi gibi hususlarda kısmi bilgilere yer vermekle birlikte aynı

¹⁰⁴ C. E. Buckland, *Dictionary of Indian Biography*, London, 1906, s. 161.

¹⁰⁵ Grattan Geary, *Through Asiatic Turkey, Narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus*, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, Crown Buildings, 188, Fleet Steet. London 1878, Vol. I, s. 1.

¹⁰⁶ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. I, preface.

¹⁰⁷ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. I, s. 1.

¹⁰⁸ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. I, preface.

¹⁰⁹ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 101.

¹¹⁰ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 206.

¹¹¹ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 223.

eserin 2. cildinin 4. bölümünde Jezeerah and Diarbekir, 10. bölümünde Sombre Amida başlıkları altında şehirden bahseder.

1.1.16. Henry Charles Barkley

Asıl mesleği mühendislik¹¹² olan H. C. Barkley 1815-1898 yılları arasında yaşamıştır. Balkanlarda bulunmuş, demiryollarının yapımında görev almıştır. Yolculuğuna sadece “G.” olarak tanıttığı ve kardeşim dediği kişi ile 1878 Ağustos ayına doğru aldığı bir davet mektubu üzerine çıktığını belirtir. 93 Harbinin henüz sona erdiği bir zamanda Osmanlı topraklarında bulunmuştur. Henry Charles Barkley 1878 yılı Ağustos ayında başladığı 53 günü at sırtında 93 gün süren yolculuğuna 30 Aralık'ta son vermiştir. Barkley İngiltere'ye dönmeden önce uğradığı son duraklardan Diyarbekir'e Urfa yolundan soğuk bir kış günü gelmiş, 6 Aralık günü¹¹³ Harput istikametinde şehirden ayrılmıştır. Diyarbekir hakkındaki görüşlerine *A Ride Through Asia Minor and Armenia 1891* kitabının 24. bölümünde Inaccessibility of Diarbekir başlığı altında yer vermiştir.¹¹⁴

1.1.17. George Brown Burgin

George Brown Burgin 1856-1944 yılları arasında yaşamıştır. Londra'nın güneyinde bulunan Croydon'da avukat bir babanın çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Gazeteci, eleştirmen ve roman yazarıdır.¹¹⁵ Burgin'in önemli eserleri arasında *The Marble City, London 1905, Memoirs of a Clubman, London C.1921* ve *More Memoirs (and Some Travels), London 1922* yer alır.

¹¹² Henry Charles Barkley; *A Ride Through Asia Minor and Armenia, Giving a Sketch of the Characters, Manners and Customs of Both the Mussulman and Christian Inhabitants*, by Henry C. Barkley, author of “Between the Danube and the Black Sea”, “Bulgaria before the War” etc, John Murray, Albemarle Street, London, 1891, s. 2.

¹¹³ Barkley; *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 287.

¹¹⁴ Barkley; *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 271 vd.

¹¹⁵ William Matthews (Compiled), *British Autobiographies and Annotated Bibliography of British Autobiographies*, Published or Written Before 1951, s. 43. Burgin'in önemli eserleri arasında *The Marble City, London 1905, Memoirs of a Clubman, London C.1921* ve *More Memoirs (and Some Travels), London 1922* yer alır.

George Brown Burgin 1879 Aralık ayında Osmanlı ordusunda görev yapmış bir subay olan Baker Paşa'nın ekibinde yer almaktaydı.¹¹⁶ Burgin seyahati esnasında İskenderun'a geçmiş, daha sonra 28 Aralık'ta ayrıldığı Halep'ten 19 Ocak'ta Diyarbakir'e ulaşmış,¹¹⁷ 14 Şubat'ta şehirden ayrılmıştır. *My Visit to Armenia* adlı makalesinde¹¹⁸ ayrıca *Memoirs of a Clubman* kitabının 5. bölümünde In Asia Minor başlığı altında Halep'ten Diyarbakir'e geçişi ve şehrin surları hakkında gözlemleri vardır. *More Memoirs* kitabının 3. bölümünde Off the Asia Minor başlığı altında Diyarbakir ile ilgili bazı bilgilere yer verir.¹¹⁹

1.1.18. Oswald Hutton Parry

Oswald Hutton Parry 18 Kasım 1868-28 Ağustos 1936 tarihleri arasında yaşamıştır. Seçkin ve dindar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Oxford'da Charterhouse ve Magdalen College'de eğitim almıştır. Bir süre Sunderland şehrinde görev yaptıktan sonra Asur Hristiyanları Misyon Başkanı olarak atanmıştır. Parry 1907'den 1921'e Doğu Hindistan'da piskoposluk görevinde bulunmuş, 1921'den 1936'ya kadar Guyana'da görev almıştır. Seyahatinden önce *Nestorians and Their Rituals*, *Christians Under the Crescent*, *Travel in Mesopotamia*, *Euphrates Expedition* gibi eserleri okuyan¹²⁰ İngiliz din adamı Oswald Hutton Parry 13 Nisan'da 1892'de Diyarbakir'e Halep ve Urfa tarafından gelmiştir.¹²¹ *Six Months in a Syrian Monastery*

¹¹⁶ George Brown Burgin; *More Memoirs (And Some Travels)*, Author of Memoirs of Clubman, the Shutters of Silence", etc. Presented by Prof. Charles A. Kofoid and Mrs. Prudence W. Kofoid, Hutchinson & Co. Paternoster Row, London, 1922. s. 295.

¹¹⁷ Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, Diyarbakir Konsoloslugu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2013, s. 103. (Baker Paşa 19 Ocak'ta Diyarbakir'e gelmişti.)

¹¹⁸ Burgin, "My Visit to Armenia", *The Quiver An Illustrated Magazine for Sunday and General Reading, New and Enlarged Series, Cassell and Company, Limited*, London, Paris and Melbourne 1897, s. 528-535.

¹¹⁹ Burgin, *More Memoir (and Some Travels)*, s. 305.

¹²⁰ Oswald Hutton Parry, *Six Months In A Syrian Monastery, Being The Record of a Visit to the Head Quarters of he Syrian Church in Mesopotamia With Some Account of the Yazidis or Devil Worshippers of Mosul and el Jilwah, Their Sacred Book*, London, 1895, Inroduction, s. xv.

¹²¹ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 38.

1895 adlı seyahatnamesinin 4. bölümünde Diarbekr başlığı altında şehir hakkında bilgiler verir.

Oswald Hutton Parry Doğu seyahatini Hristiyan mezhepleri arasındaki ilişkilerin kuvvetlendirilmesi için çalışmak, Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi Patrikliği tarafından kurulan okulları denetlemek ve patrikliğin yetkisi altında bulunan kiliselerde eğitimi etkili şekilde desteklemek için Syrian Patriarchate Education Society¹²² adına ve daveti üzerine 1892 yılında gerçekleştirmiştir.¹²³

1892 yılının Nisan ayında Diyarbekir'e gelen O. H. Parry amacına uygun olarak Kadim Süryani, Nesturî, İngiliz ve Ermenilerden oluşan dört millet ve mezheplerden kişilerle bir araya geldiğini söyler. Parry Müslüman yönetimi altında Hristiyan mezheplerinin ayrılmış olmasının kendilerine verdiği zararlar hakkında bilgiler vermiştir.¹²⁴

1.1.19. James Rendel Harris

James Rendel Harris 27 Ocak 1852-1 Mart 1941 tarihleri arasında yaşamıştır. İngiltere Plymouth'ta doğan James Rendel Harris eski yazıları okuyan bir paleograf, arkeolog, Hristiyan bir ilahiyatçıdır. Harris çalışmalarını orijinal Hristiyan belgeleri üzerinde sürdürmüştür.¹²⁵ Harris kendi beyanlarına göre 1896'da eşi Hellen B. Harris ile birlikte Osmanlı'da yaşayan Ermenilere yardım etmek amacıyla altı ay süren bir seyahate çıkmıştır. Bu konuyla ilgili *Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia 1897* kitabı yayımlanmıştır. 1912'de Balkan Savaşları sırasında İstanbul'a seyahat etmiş olan Harris 1 Mart 1941'de Birmingham'da hayatını kaybetmiştir.¹²⁶ *Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia, 1897* adlı mektuplardan

¹²² 1933'de Humus'a, 1959'da Şam'a taşınmıştır.

¹²³ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, profatory note b, s. xiv.

¹²⁴ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 41.

¹²⁵ Alessandro Falcetta, "James Rendel Harris: A Life On The Quest", *Quaker Studies* 812, 2004, s. 208-210.

¹²⁶ H. G. Wood (Revised by Sinéad Agnew), "Harris, James Rendel (1852–1941)", *Oxford Dictionary of National Biography, September 2004*, (<https://doi.org/10.1093/ref:odnb/33726>), Erişim Tarihi: 28.11.2018.

oluşan seyahatnamesinde James Rendel Harris ve eşi Helen B. Harris 19. yüzyılın sonlarında yaşananları kendi bakış açılarıyla kaleme almışlar ve yazdıkları otuz yedi adet mektubu İngiltere'deki yakınlarına göndermişlerdir. 1896 yılının Haziran ve Temmuz aylarında şehre gelen James Rendel Harris ve eşi Helen B. Harris'in mektuplarında Türk zulmü altında yaşayan Ermenilere yardım etmek amacıyla seyahate çıktıkları ifade edilir.¹²⁷

Harris ailesi yolculuğuna İstanbul'dan başlamıştır. Buradan İzmir'e gelen James Rendel Harris ve eşi Hellen B. Harris bir aktarma yolculuğu yaparak İskenderun'a ulaşmışlardır. Buradan Antep'e ve Urfa'ya gelen Harrislerin kaleme aldıkları 16. mektuba göre 1 Haziran 1896'da Urfa yönünden Diyarbakir'e geldikleri,¹²⁸ buradan 3 Haziran'da Mardin'e gitmek üzere ayrıldıkları, 21. mektuba göre 9 Temmuzda tekrar geldikleri ve 13 Temmuzda Harput'a gitmek üzere ayrıldıkları anlaşılmaktadır.¹²⁹

1.1.20. Lord Warkworth (Henry Algernon Percy)

İngiliz politikacı ve diplomat Henry Algernon Percy 21 Ocak 1871-30 Aralık 1909 tarihleri arasında yaşamıştır. Londra Gresvenor'da dünyaya gelmiştir. 1884-1889 yılları arasında Eton College ve Christ Church ve Oxford'da eğitim almıştır. Lord Warkworth ve Earl Percy olarak bilinmektedir. Percy 1895'te Muhafazakâr Parti'den aday olmuş ancak başarılı olamamış, daha sonra Kensington'daki seçimlerde başarı kazanarak ömür boyu burayı temsil etmiştir.¹³⁰

1895'te ilk defa Türkiye'yi ve yakın doğuyu ziyaret etmiştir. Percy 1897'de yeni bir ziyaret gerçekleştirmiş, gözlemlerini *Note from a Diary in Asiatic Turkey* adıyla kaleme almıştır. Lord Warkworth “aşığa Bağdat uzak değildir” atasözünü Türkçe yazarak başladığı yazısında, 1899'da üçüncü ziyaretini gerçekleştirmenin Asya

¹²⁷ Harris, *Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia*, preface, s. v.

¹²⁸ Harris, *Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia*, s. 96.

¹²⁹ Harris, *Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia*, s. 123.

¹³⁰ Marc Brodie, “Percy, Henry Algernon George, Earl Percy (1871–1909)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, 23 September 2004, (<https://doi.org/10.1093/ref:odnb/35474>), Erişim Tarihi: 28.11.2018.

Türkiye'sine duyduğu hayranlıktan kaynaklandığını belirtmiş seyahati sonucundaki deneyimlerini *The Highlands of Asiatic Turkey*'de yazmıştır.¹³¹

Politikacı Percy 1899 yılına kadar Lord Warkworth unvanı ile tanınmıştır. Percy İngiltere'de muhafazakârlar tarafından Orta Doğu sorunları ve Türkler hakkında bir uzman olarak kabul edilmekteydi. Ancak kendi hükümetlerine yönelttiği eleştiriler nedeniyle de Türk yanlısı olarak suçlanmıştır. Warkworth seyahatnamesinin ön sözünde kendi adına Türklere duyduğu sempatisini gizleme gereği hissetmediğini, Türkler tarafından her zaman en büyük nezaketle karşılandığını, Türklere yöneltilen suçlamaların çoğunun abartılı, cahilce ve ön yargılı olduğuna inandığını belirtir.¹³² 30 Aralık 1909'da Paris'te hayatını kaybeden Warkworth'un ölümünün akciğer iltihabına bağlı olduğu açıklanmış, ancak uğradığı silahlı saldırı sonucu aldığı ağır yaralardan dolayı öldüğüne dair söylentiler yayılmıştır.¹³³

Percy 1897 yılında Londra'dan çıktığı yolculuğunda İstanbul'a gelmiş, buradan trenle Ankara'ya, Ankara'dan sonra Yozgat, Amasya, Samsun, Trabzon, Erzurum, Ağrı, Van, Musul ve Mardin yolundan Diyarbakir'e gelmiş, burada dört gün kalmış ve akabinde Urfa yolundan Halep'e doğru ayrılmıştır.¹³⁴ Henry Algernon Percy *Note from a Diary in Asiatic Turkey, 1898* adlı seyahatnamenin 10. bölümünde Mosul to Diarbekr başlığı altında Diyarbakir hakkındaki izlenimlerine yer vermiştir.

1.1.21. George Hughes Hepworth

George Hughes Hepworth 4 Şubat 1833-7 Haziran 1902 tarihleri arasında yaşamıştır. Erken yaşları yazılar yazmakla geçmiştir. Genellikle Boston'da vaazlar veren Hepworth Boston'a yakın bir ada olan Nantucket'te din görevlisi olarak bulunmuştur. 1857'de bu görevinden istifa ederek aynı yıl Boston'da başka bir kilisede

¹³¹ Earl Percy, *Highlands of Asiatic Turkey*, Edward Arnold, London, 1901, s. 1.

¹³² Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, preface, s. xii.

¹³³ Ölümüyle ilgili basında 31 Aralık 1909 tarihli New York Times'da çıkan haber, ekler kısmında yer almaktadır. (Resim 3)

¹³⁴ Lord Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, by Lord Warkworth, M.P. Edward Arnold Publisher to the India Office, 37 Bedford Street, London, 1898, s. 240.

görev almıştır. 1862’de din görevlisi olarak atanmış ve New Orleans’a gitmiştir. 1860 yılında New York’ta bir kilisede görev almıştır. 1852’de Harward Üniversitesi İlahiyat Bölümü’ne girmiştir. 1862’de yeniden din görevlisi olarak atanmıştır. Makaleler kaleme almış, 1897’de çıktığı seyahatindeki kişisel gözlemlerini *Through Armenia on Horseback* adıyla dönüşte yayımlamıştır. Kendisi aynı zamanda bir gazetecidir.¹³⁵

1835-1924 yılları arasında yayın yapan günlük Amerikan Gazetesi New York Herald Gazetesi’nin kurucusu ve editörü James Gordon Bennett tarafından kendisine sunulan bir teklif üzerine 1897 yılında seyahate çıktığını belirtir. George H. Hepworth seyahate çıkmadan haritayı önüne alarak Rus ve İran sınırlarına yakın olan ve Ermeni olayları ile ilgili haberlerin yayıldığı Trabzon’dan Erzurum’a, akabinde Van ve Van Gölü kıyısından Bitlis’e, ardından Diyarbakir ve Antep’ten İskenderun’a uzanan bir hat oluşturduğunu belirtir. Hepworth Paris’ten İstanbul’a gelmiş sonrasında Trabzon, Erzurum, Bitlis’ten geçerek uzun bir yolculuk ile Aralık ayının ortalarından sonra Diyarbakir’e gelmiştir.¹³⁶

Urfa istikametinde şehirden ayrılan Hepworth 31 Aralık günü öğleden sonra Birecik’e ulaştığını ifade etmektedir.¹³⁷ George H. Hepworth *Through Armenia On Horseback 1898* adlı kitabının 13. bölümünde Westward Bound başlığı altında şehir hakkında bilgi vermiştir.

1.2. Batılı Seyyahların Profilleri

Seyyahların anlatılarını bireysel nitelikleri ve seyahatin özellikleri etkilemiştir. Bunlar özetle seyyahın yaşı, mesleği, unvanı, seyahat edilen tarihler, mevsimsel ve iklimsel koşullar, şehirde geçirilen süreler, görüşülen kişiler, geçilen coğrafyanın zorlukları, yollarda yaşanan güvenlik sorunları, kullanılan ulaşım araçları, kendilerini karşılayanlar, kendilerini bilgilendirenlerdir. Seyahat anlatılarını özel ve önemli kılan

¹³⁵ Susan Hayes Ward, *George H. Hepworth, Preacher, Journalist, Friend of the People, The Story of his Life, Told by Susan Hayes Ward*, The New York Times Published, New York, August 8, 1903. s. 1-296.

¹³⁶ Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 276.

¹³⁷ Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 281.

seyyahların yaşadıkları süreçleri ve edindikleri bilgileri kendi gözlemleri ile harmanlayarak bunun sonucunda ulaştıkları kanaatleri okuyucuya doğru şekilde aktarmalarıdır.

1.2.1. Doğum-Ölüm Tarihleri ve Yaşadıkları Süreler

Lord Warkworth'un 38 yaşındaki ölümü basında çıkan habere göre uğradığı silahlı saldırı sonucu cinayete kurban gitmesi nedeniyle gerçekleşmiştir. Katilinin ailesine yakın bir İngiliz olduğu, iki amansız düşman haline gelen Lord ve katilinin aralarındaki tartışmanın Paris'te devam ettiği yazmaktadır.¹³⁸ Lord Warkworth İngiltere'de geleceği parlak görülen, ilerleyen yıllarda Muhafazakâr Parti'nin başkanı olması beklenen bir siyasetçiydi.¹³⁹

Tablo 1.1. Batılı Seyyahların Yaşam Süreleri

1	James Silk Buckingham	25 Ağustos 1786 – 30 Haziran 1855	69	İNGİLTERE
2	William W. Heude	20 Ocak 1789 - Mayıs 1825	36	İNGİLTERE
3	Francis Rawdon Chesney	16 Mart 1789 - 30 Ocak 1872	83	İNGİLTERE
4	William Francis Ainsworth	9 Kasım 1807 – 27 Kasım 1896	89	İNGİLTERE
5	Horatio Southgate	5 Temmuz 1812 – 11 Nisan 1894	82	ABD
6	Viscount Pollington (J.C.G.S.)	4 Haziran 1810 – 17 Ağustos 1899	89	İNGİLTERE
7	Asahel Grant	19 Ağustos 1809 - 24 Nisan 1844	35	ABD
8	James Phillips Fletcher	1819-1872	53	İNGİLTERE
9	George Percy Badger	06 Nisan 1815 – 21 Şubat 1888	73	İNGİLTERE
10	Robert Jones Garden	C. 1820-1870	-	İNGİLTERE
11	John Ussher	Tespit edilemedi.	-	İNGİLTERE
12	Viscount Pollington (J.H.S.)	17 Haziran 1843 – 08 Haziran 1916	73	İNGİLTERE
13	Hormuzd Rassam	1826 -16 Eylül 1910	84	İNGİLTERE
14	Edward Lewes Cutts	2 Mart 1824 – 2 Eylül 1901	77	İNGİLTERE
15	Grattan G. Geary	1835–Eylül 1900	65	İNGİLTERE
16	Henry Charles Barkley	1815 - 1898	83	İNGİLTERE
17	George Brown Burgin	1856 - 1944	88	İNGİLTERE
18	Oswald Parry	18 Kasım 1868 – 28 Ağustos 1936	68	İNGİLTERE
19	James Rendel Harris	27 Ocak 1852 – 01 Mart 1941	89	İNGİLTERE
20	Henry Algernon Percy	21 Ocak 1871 – 30 Aralık 1909	38	İNGİLTERE
21	George Hughes Hepworth	4 Şubat 1833 – Haziran 1902	69	ABD

¹³⁸ The New York Times, Yayın Tarihi: 31 Aralık 1909. (Ekler Bölümü, Resim 3.)

¹³⁹ Sabit Genç, “1897 Yılında Lord Warkworth'un Anadolu Seyahati”, *International Academic Social Resources Journal, International Academic Social Resources Journal*, Vol. 7, Yayın No.41, 2022, s. 1010.

1.2.2. Diyarbekir'e Geldiklerindeki Yaşları

İncelenen Batılı seyyahlar Diyarbekir'e genellikle genç yaşlarda gelmişlerdir. Seyyahların pek çoğunun 30 yaş altında seyahate çıktıkları görülmektedir. Seyyahların biyografilerinden yola çıkılarak yapılan tespitlere göre 30 yaş ve altı on iki seyyah, 40-50 yaş arası dört seyyah, 51-60 arası iki seyyah vardır. 60 yaş üstünde iki seyyah Diyarbekir'e gelmiştir. Bunlardan biri 64 yaşında seyahate çıkan G. H. Hepworth'dur.¹⁴⁰ Genç seyyahların fiziki enerjileri daha yüksektir. Kenti kısa süre içerisinde gezebilmişlerdir. Şehirde birkaç gün kalan seyyahların bazı konulardaki detaylı anlatıları buna işaret etmektedir. Örneğin 1816 yılında şehre gelen J. S. Buckingham Diyarbekir'de çok kısa süre kalmış olmasına rağmen sur içini detaylarıyla anlatmıştır. Asahel Grant da enerjik ve anlatılarında yer aldığı gibi zorlu yol koşullarında seyahat etmiş bir misyonerdi.

Tablo 1.2. Batılı Seyyahların Diyarbekir'e Geldiklerindeki Yaşları

1	James Silk Buckingham	30	İNGİLTERE
2	William Heude	28	İNGİLTERE
3	Francis Rawdon Chesney	-	İNGİLTERE
4	William Francis Ainsworth	30	İNGİLTERE
5	Horatio Southgate	26	ABD
6	John Charles George Savile (J.C.G.S.)	28	İNGİLTERE
7	Asahel Grant	30	ABD
8	James Phillips Fletcher	23	İNGİLTERE
9	George Percy Badger	27	İNGİLTERE
10	Robert Jones Garden	-	İNGİLTERE
11	John Ussher	-	İNGİLTERE
12	Viscount Pollington (John Horace Savile)	23	İNGİLTERE
13	Hormuzd Rassam	51	İNGİLTERE
14	Edward Lewes Cutts	52	İNGİLTERE
15	Grattan Geary	43	İNGİLTERE
16	Henry Charles Barkley	63	İNGİLTERE
17	George Brown Burgin	24	İNGİLTERE
18	Oswald Hutton Parry	24	İNGİLTERE
19	James Rendel Harris	44	İNGİLTERE
20	Henry Algernon Percy	26	İNGİLTERE
21	George Hughes Hepworth	64	ABD

¹⁴⁰ Ward, *George H. Hepworth, Preacher, Journalist, Friend of the People, The Story of his Life*, s. 245.

1.2.3. Diyarbekir'e Geldikleri Tarihler

İncelediğimiz seyyahlardan şehre ilk gelen James Silk Buckingham,¹⁴¹ son gelen G. H. Hepworth'dur.¹⁴² Aynı zaman aralığında şehirde bulunan seyyahlar da vardı. Örneğin G. H. Hepworth'un Diyarbekir'e geldiği 1897 yılının Aralık ayında İngiliz seyyah Lord Warkworth de şehirdeydi.¹⁴³

Tablo 1.3. Batılı Seyyahların Diyarbekir'e Geldikleri Tarihler

1	James Silk Buckingham	27-28 Haziran 1816	İNGİLTERE
2	William Heude	23-24 Mart 1817	İNGİLTERE
3	Francis Rawdon Chesney	1830-1837 arası	İNGİLTERE
4	William Francis Ainsworth	2-5 Nisan 1837	İNGİLTERE
5	Horatio Southgate	4-8 Mart 1838/ 1841	ABD
6	Viscount Pollington (J.C.G.S.)	15 Haziran-18 Haziran 1838	İNGİLTERE
7	Asahel Grant	30 Mayıs-10 Temmuz 1839	ABD
8	James Phillips Fletcher	23-26 Ekim 1842/1844	İNGİLTERE
9	George Percy Badger	23-26 Ekim 1842/1844	İNGİLTERE
10	Robert Jones Garden	(Mayıs?) 1856	İNGİLTERE
11	John Ussher	19 Kasım-23 Kasım 1860	İNGİLTERE
12	Viscount Pollington (J.H.S.)	19-23 Mart 1866	İNGİLTERE
13	Hormuzd Rassam	28 Ağustos-7 Eylül 1877	İNGİLTERE
14	Edward Lewes Cutts	9-13 Haziran 1876	İNGİLTERE
15	Grattan Geary	9-11 Mayıs 1878	İNGİLTERE
16	Henry Charles Barkley	Aralık 1878	İNGİLTERE
17	George Brown Burgin	Ocak-Şubat 1880	İNGİLTERE
18	Oswald Hutton Parry	13-18 Nisan 1892	İNGİLTERE
19	James Rendel Harris	1896 Haziran/Temmuz	İNGİLTERE
20	Henry Algernon Percy	1897-Aralık	İNGİLTERE
21	George Hughes Hepworth	1897-Aralık	ABD

1.2.4. Meslekleri

Araştırmaya konu edilen Batılı seyyahlar eğitimli kişilerdir. Gezilere çıkmadan önce pek çok eseri okumuşlar araştırmalar yapmışlardır. 1892 yılında kente gelen O. H. Parry, Edward Gibbon'un *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi* ile Giuseppe Simonio Assemani'nin *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana* isimli eserlerinden yararlandığını, G. P. Badger'in *Nestorians and Their Rituals*, E. L.

¹⁴¹ Buckingham, *Travel in Mesopotamia*, s. 206.

¹⁴² Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, s. 276.

¹⁴³ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 214.

Cutts'ın *Christians under the Crescent*, J. Silk Buckingham'ın *Travel in Mesopotamia* gibi eserlerini okuduğunu belirtir.¹⁴⁴

1835-1837 yıllarında keşif seyahatini gerçekleştiren F. R. Chesney Arapça araştırmalar için Rassam'dan yardım almış, ayrıca Avusturyalı şarkiyatçı ve İslam tarihçisi Aloys Sprenger'dan ve British Museum'un kütüphanelerinden yararlanmışır.¹⁴⁵ James Silk Buckingham Tudelalı Benjamin, Dr. Leonhardt, Pietro Della Valle, Otter, Carsten Niebuhr ve Tavernier gibi yazarların eserlerinden yararlanmışır.¹⁴⁶ Bazıları Doğu dillerinden en azından birine hâkimdir ya da bu dillerden birini öğrenmek için çalışmalar yapmışlardır. Örneğin J. Silk Buckingham iyi derecede Arapça bilmekte, Arap halkını da çok iyi tanıdığını belirtmektedir.¹⁴⁷

1838 yılında kente gelen H. Southgate İstanbul'da bir süre bulunmasının amaçlarından birinin doğu dillerine hazırlık yapmak olduğunu belirterek burada seyahat edeceği geniş topraklar üzerinde çoğunlukla konuşulan Türkçeyi öğrenmek için çalıştığını belirtmektedir.¹⁴⁸

Bu çalışmada yer alan seyyahların meslekleri tabloda yer aldığı gibidir. Bazı seyyahlar birden fazla işle meşguldür. Siyasetçi-yönetici, gazeteci-yazar, akademisyen-din adamı, doktor-jeolog hüviyetinde seyahat gerçekleştirmişlerdir. J. S. Buckingham'ın gençlik yılları denizcilikle geçmiştir. Gemi kaptanlığı yapmış, ticaretle uğraşmıştır. Ayrıca Hindistan'da ve İngiltere'de gazetecilik ve yazarlık yapmış, İngiltere'de parlamentoda görev yapmış, aynı zamanda gezgin olarak pek çok ülkede seyahatler gerçekleştirmiştir.¹⁴⁹ Diyarbakir'e gelen seyyahlar arasında tespit edilebilenler içinde yapılan tasnife göre altı din adamı-misyoner, dört gazeteci-yazar, üç siyasetçi, üç asker, iki doktor, bir jeolog, bir mühendis, iki arkeolog vardır.

¹⁴⁴ Parry, *Six Months in a Syrian Monastery*, Introduction, s. xiv-xv.

¹⁴⁵ Chesney, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. preface, xvi.

¹⁴⁶ Buckingham, *Travel in Mesopotamia*, preface, s. x.

¹⁴⁷ Buckingham, *Travel in Mesopotamia*, s. 408.

¹⁴⁸ Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. I, s. 71.

¹⁴⁹ Buckingham, "Sketch Mr. Buckingham's Life", s. 3-4.

Tablo 1.4. Batılı Seyyahların Meslekleri

1	James Silk Buckingham	Yazar/Gazeteci/Siyasetçi/Denizci	İNGİLTERE
2	William Heude	Asker/Subay (Yüzbaşı)	İNGİLTERE
3	Francis Rawdon Chesney	Asker/Subay (General)	İNGİLTERE
4	William Francis Ainsworth	Jeolog/Doktor	İNGİLTERE
5	Horatio Southgate	Din Adamı/Misyoner	ABD
6	Viscount Pollington (J.C.G.S.)	Siyasetçi/Yönetici	İNGİLTERE
7	Asahel Grant	Doktor/Misyoner	ABD
8	James Phillips Fletcher	Din Adamı/Misyoner	İNGİLTERE
9	George Percy Badger	Dilbilimci/Tercüman/Misyoner	İNGİLTERE
10	Robert Jones Garden	Asker/Subay (Binbaşı)	İNGİLTERE
11	John Ussher	Seyahat Yazarı	İNGİLTERE
12	Viscount Pollington (J.H.S.)	Siyasetçi/Yönetici	İNGİLTERE
13	Hormuzd Rassam	Arkeolog	İNGİLTERE
14	Edward Lewes Cutts	Din Adamı/Misyoner	İNGİLTERE
15	Grattan Geary	Gazeteci	İNGİLTERE
16	Henry Charles Barkley	Mühendis	İNGİLTERE
17	George Brown Burgin	Gazeteci/Eleştirmen/Yazar	İNGİLTERE
18	Oswald Hutton Parry	Din Adamı/Misyoner	İNGİLTERE
19	James Rendel Harris	Dilbilimci/Arkeolog	İNGİLTERE
20	Henry Algernon Percy	Siyasetçi	İNGİLTERE
21	George Hughes Hepworth	Gazeteci/Yazar	ABD

1.2.5. Giriş Yaptıkları Kapılar

Genel olarak güney yolunu kullanarak Musul ve Mardin yolunu tercih eden seyyahlar Dicle Nehri'ni geçtikten sonra şehre Mardin Kapı'dan giriş yapmışlardır. Batılı seyyahlar şehre hangi kapılardan giriş yaptıklarını kendileri belirtmiş, bazı seyyahlar ise 19. yüzyılda şehirdeki kapıların bilinen genel isimleri yerine kapıların daha önce başka seyyahlar tarafından pek kullanılmamış İstanbul Kapı, Roman Kapısı gibi isimlerini de telaffuz etmişlerdir.¹⁵⁰

Seyyahların kapıların yanında yer alan yapıt ve yazıtlar ile giriş kapılarının yönlerini belirtmeleri, farklı isimler altında verdikleri kapıların hangileri olduğu hususunda detaylara ulaşmayı sağlamıştır. Örneğin J. S. Buckingham şehre Mardin Kapı'dan girdiğini belirtir.¹⁵¹ G. Geary ise şehre güney kapısından girdiğini söyler.¹⁵²

¹⁵⁰ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 292.

¹⁵¹ Buckingham, *Travel in Mesopotamia*, s. 208.

¹⁵² Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 209.

Tablo 1.5. Batılı Seyyahların Şehre Giriş Yaptıkları Kapılar

1	James Silk Buckingham	Mardin Kapı	İNGİLTERE
2	William Heude	Mardin Kapı	İNGİLTERE
3	Francis Rawdon Chesney	-	İNGİLTERE
4	William Francis Ainsworth	Mardin Kapı	İNGİLTERE
5	Horatio Southgate	Mardin Kapı/Dağ Kapı	ABD
6	Viscount Pollington (J.C.G.S.)	Mardin Kapı	İNGİLTERE
7	Asahel Grant	-	ABD
8	James Phillips Fletcher	Dağ Kapı/Mardin Kapı	İNGİLTERE
9	George Percy Badger	Dağ Kapı/ Mardin Kapı	İNGİLTERE
10	Robert Jones Garden	Tespit edilemedi	İNGİLTERE
11	John Ussher	Mardin Kapı	İNGİLTERE
12	Viscount Pollington (J.H.S.)	Mardin Kapı	İNGİLTERE
13	Hormuzd Rassam	Urfa Kapı	İNGİLTERE
14	Edward Lewes Cutts	Urfa Kapı	İNGİLTERE
15	Grattan Geary	Mardin Kapı	İNGİLTERE
16	Henry Charles Barkley	Urfa Kapı	İNGİLTERE
17	George Brown Burgin	Urfa Kapı	İNGİLTERE
18	Oswald Hutton Parry	Urfa Kapı	İNGİLTERE
19	James Rendel Harris	Urfa Kapı/Mardin Kapı	İNGİLTERE
20	Henry Algernon Percy	Mardin Kapı	İNGİLTERE
21	George Hughes Hepworth	Mardin Kapı	ABD

1.2.6. Şehre Geldikleri Mevsimler

Seyyahların şehre geldikleri mevsimler onların özellikle görsel içerikli anlatılarını olumlu ya da olumsuz şekilde etkilemiştir. Şehrin bazı imkânları da yaşanan mevsimlerle bağlantılıdır. İlkbahar ve yaz başlarında şehre gelen seyyahların görsel içerikli anlatılarında ağaçların tomurcuklandığı, yeşilliklerin şehrin etrafını sardığı, tarihten kalan yapılarla birlikte muhteşem bir manzara meydana getirdiği şeklinde anlatılar yer alır.¹⁵³

Özellikle soğuk ve kar yağışlı kış mevsimleri şehrin içinden geçtiği zorluklarla birlikte dile getirilmiş ve yaşanan zorluklara değinilmiş, bir yanda açıklıktan titreyen insanların, diğer yandan soğuk havadan etkilendikleri anlatılmıştır.¹⁵⁴ Kar yağışının şehrin bazalt taşının rengiyle zıtlığı ve zıtlığın şehre kattığı görünüm dikkat çekmiştir. Dicle Nehri'nin su seviyesinin yükseldiği bahar ve kış aylarında kekle taşımacılığın

¹⁵³ Bu konuda örneğin J. S. Buckingham, J. P. Fletcher ve O. H. Parry'nin bahar ve yaz mevsiminde geldikleri Diyarbakir hakkında mevsimler güzellikleri betimleyen anlatılarına ilgili bölümlerde değinilmiştir.

¹⁵⁴ G. B. Burgin'in kıtlıkla ilgili anlatılarında değinilmiştir.

en verimli dönemini yaşaması da mevsimsel şartlarla bağlantılı olup, bu durum seyyahların anlatılarına yansımıştır.¹⁵⁵

Tablo 1.6. Şehre Geldikleri Mevsimler

1	James Silk Buckingham	Yaz	İNGİLTERE
2	William Heude	Kış	İNGİLTERE
3	Francis Rawdon Chesney	Tespit Edilemedi	İNGİLTERE
4	William Francis Ainsworth	İlkbahar	İNGİLTERE
5	Horatio Southgate	Kış	ABD
6	Viscount Pollington (J.C.G.S.)	Yaz	İNGİLTERE
7	Asahel Grant	Yaz	ABD
8	James Phillips Fletcher	Sonbahar/İlkbahar	İNGİLTERE
9	George Percy Badger	Sonbahar/İlkbahar	İNGİLTERE
10	Robert Jones Garden	İlkbahar/Yaz	İNGİLTERE
11	John Ussher	Sonbahar	İNGİLTERE
12	Viscount Pollington (J.H.S.)	Kış	İNGİLTERE
13	Hormuzd Rassam	Sonbahar	İNGİLTERE
14	Edward Lewes Cutts	Yaz	İNGİLTERE
15	Grattan Geary	İlkbahar	İNGİLTERE
16	Henry Charles Barkley	Kış	İNGİLTERE
17	George Brown Burgin	Kış	İNGİLTERE
18	Oswald Hutton Parry	İlkbahar	İNGİLTERE
19	James Rendel Harris	Yaz	İNGİLTERE
20	Henry Algernon Percy	Kış	İNGİLTERE
21	George Hughes Hepworth	Kış	ABD

1.2.7. Şehirde Geçirdikleri Yaklaşık Süreler

Seyyahlar genel olarak şehirde çok uzun vakit geçirmemişlerdir. Diyarbekir’de geçirdikleri süreler en az 1-2 gün, en çok 40-45 gündür. Sürelerin ortalaması bir haftanın altındadır. Bu nedenle yapılarla ilişkin anlatılar genellikle gözlemlerden oluşmaktadır. Sosyal ve toplumsal ilişkiler, nüfus bilgileri gibi konular genellikle güvendikleri bilgi kaynaklarına dayanmaktadır. Seyyahların bazıları bu konularda aktardığı bilgileri gözlem yapmaya yeterli vakitleri olmadığını, bu konulardaki açıklamalarını kendisine bilgi verenlerden elde ettikleri bilgileri paylaşmak suretiyle okuyucuya ilettiklerini belirtmişlerdir.¹⁵⁶

¹⁵⁵ G. B. Burgin’in ve J. Ussher’in kelek ile ilgili verdiği ayrıntılı bilgilere ilgili bölümlerde değinilmiştir.

¹⁵⁶ J. S. Buckingham, J. Ussher, O. H. Parry ve diğer bazı seyyahların bu hususlardaki açıklamalarına çalışmanın ilgili bölümlerinde değinilmiştir.

Tablo 1.7. Batılı Seyyahların Diyarbekir’de Geçirdikleri Süreler

1	James Silk Buckingham	1-2 gün	İNGİLTERE
2	William Heude	1-2 gün	İNGİLTERE
3	Francis Rawdon Chesney	Tespit edilemedi	İNGİLTERE
4	William Francis Ainsworth	3 gün	İNGİLTERE
5	Horatio Southgate	4 gün	ABD
6	Viscount Pollington (J.C.G.S.)	2-3 gün	İNGİLTERE
7	Asahel Grant	40 gün	ABD
8	James Phillips Fletcher	7-10 gün	İNGİLTERE
9	George Percy Badger	7-10 gün	İNGİLTERE
10	Robert Jones Garden	6 hafta (40-45 gün)	İNGİLTERE
11	John Ussher	4 gün	İNGİLTERE
12	Viscount Pollington (J.H.S.)	4 gün	İNGİLTERE
13	Hormuzd Rassam	10 gün	İNGİLTERE
14	Edward Lewes Cutts	4 gün	İNGİLTERE
15	Grattan Geary	2-3 gün	İNGİLTERE
16	Henry Charles Barkley	-	İNGİLTERE
17	George Brown Burgin	24 gün	İNGİLTERE
18	Oswald Hutton Parry	6 gün	İNGİLTERE
19	James Rendel Harris	6 gün	İNGİLTERE
20	Henry Algernon Percy	-	İNGİLTERE
21	George Hughes Hepworth	2 gün	ABD

1.2.8. Medeni Durumları

Batılı seyyahların içinde tespit edilebilenlerden pek çoğunun evlilik yaptıkları anlaşılmıştır. Bazı seyyahların özel hayatları ile ilgili detaylı bilgilere ulaşamamıştır. Seyyahlardan eşleriyle gezilere çıkanlar da olmuştur. Örneğin ABD’li Asahel Grant,¹⁵⁷ İngiliz George Percy Badger,¹⁵⁸ James Rendel Harris seyahatlerine eşleri ile birlikte çıkmışlardır. James Rendel Harris ise seyahatleri esnasında eşi Hellen B. Harris ile birlikte yazdıkları mektupları İngiltere’deki yakınlarına göndererek, şahit oldukları konular hakkında onları birlikte bilgilendirmişlerdir.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Alan ve Kuş, “Amerikan Board Misyoneri Asahel Grant’ın Memoir of Asahel Grant ve The Nestorians or the Lost Tribes Adlı Çalışmalarının Orta Doğu’yu Anlama Açısından Kurgusal ve İçerik Analizi”, s. 291.

¹⁵⁸ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

¹⁵⁹ Harris, *Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia*, s. preface.

Tablo 1.8. Batılı Seyyahların Medeni Durumları

1	James Silk Buckingham	Evlilik yaptı	-	İNGİLTERE
2	William Heude	-	-	İNGİLTERE
3	Francis Rawdon Chesney	Evlilik yaptı	4 oğlu 2 kızı	İNGİLTERE
4	William Francis Ainsworth	Evlilik yaptı	1 oğlu 2 kızı	İNGİLTERE
5	Horatio Southgate	Evlilik yaptı	4 oğlu 1 kızı	ABD
6	Viscount Pollington (J.C.J.S.)	Evlilik yaptı	-	İNGİLTERE
7	Asahel Grant	Evlilik yaptı	-	ABD
8	James Phillips Fletcher	Evlilik yaptı	-	İNGİLTERE
9	George Percy Badger	Evlilik yaptı	-	İNGİLTERE
10	Robert Jones Garden	-	-	İNGİLTERE
11	John Ussher	-	-	İNGİLTERE
12	Viscount Pollington (J.H.S.)	Evlilik yaptı	-	İNGİLTERE
13	Hormuzd Rassam	-	-	İNGİLTERE
14	Edward Lewes Cutts	Evlilik yaptı	10 çocuk	İNGİLTERE
15	Grattan Geary	-	-	İNGİLTERE
16	Henry Charles Barkley	-	-	İNGİLTERE
17	George Brown Burgin	Evlilik yaptı	-	İNGİLTERE
18	Oswald Hutton Parry	-	-	İNGİLTERE
19	James Rendel Harris	Evlilik yaptı	-	İNGİLTERE
20	Henry Algernon Percy	-	-	İNGİLTERE
21	George Hughes Hepworth	Evlilik yaptı	1 oğlu 1 kızı	ABD

1.2.9. Unvan Kullananlar

19. yüzyılda Diyarbekir'e Viscount Pollington ismi/unvanı ile iki farklı seyyah gelmiştir. Bunlardan ilki 1838 yılının Haziran ayında şehre gelen John Charles George Savile, ikincisi bu kişinin oğlu olan ve 1866 yılının Mart ayında şehre gelen John Horace Savile'dir.¹⁶⁰ John Charles George Savile 4th Viscount Pollington, oğlu John Horace Savile 5th Viscount Pollington'dur. Viscount İngiltere'de baron ile kont arasında yer alan bir unvandır.¹⁶¹ Pollington İngiltere'nin kuzeydoğusunda yer alan idari bir birimdir.

Tablo 1.9. Aynı Unvanı Kullananlar Seyyahlar

John Charles George Savile (1838)	Viscount Pollington (4 th)	İNGİLTERE
John Horace Savile (1866)	Viscount Pollington (5 th)	İNGİLTERE

¹⁶⁰ Ida A. Pratt, *Armenia and the Armenians*, A List of References in The New York Public Library (Under The Direction of Richard Gottheil), Univ of California, New York, 1919, s. 13.

¹⁶¹ <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/viscount>, Erişim Tarihi: 15.12.2022.

1897 yılı Aralık ayında şehirde bulunan Lord Warkworth, Henry Algernon Percy ya da Earl Percy ile aynı kişidir.¹⁶² Bu çalışmada yer alan seyahatnamesi Lord Warkworth unvanı ile yayımlanmıştır. 1901’de kaleme aldığı diğer eseri Earl Percy unvanı ile yayımlanmıştır.

Tablo 1.10. Farklı Unvan Kullanan Seyyah

Lord Warkworth	Henry Algernon Percy	İNGİLTERE
	Earl Percy	İNGİLTERE

1.2.10. Kullandıkları Yollar

Seyyahların bir kısmı İngiltere ve ABD’den gelmiştir. Bir kısım seyyahlar ise Orta Doğu’nun farklı ülkelerinde, Hindistan’da ya da Osmanlı topraklarında buldukları esnada seyahate başlamışlardır.¹⁶³ Avrupa’dan ve ABD’den gelen Batılı seyyahlar Osmanlı topraklarına ulaşmak için deniz yolunu,¹⁶⁴ Avrupa’da yaygınlaşmasıyla birlikte tren yolunu kullanmışlar, ülke içinde deniz ulaşımından, yüzyılın sonlarına doğru trenden¹⁶⁵ ve genelde kara yolculuklarında hayvanlarından yararlanmışlardır.

Seyyahların bir kısmı kuzeyden Karadeniz’den deniz yolu ile Samsun ve Trabzon limanlarına ulaştıktan sonra kara yolculuğu ile Amasya, Tokat, Sivas ya da Erzurum, Harput istikametinden şehre ulaşmışlardır. Batılı seyyahlar örneğin İstanbul ya da İzmir gibi şehirlerden bölgeye seyahat etmek istediklerinde buralardan Trabzon, Samsun ya da İskenderun limanlarına deniz yolu ile ulaşabilmek açısından bir alternatifte sahiplerdi. Kara yolculuğu ile de gidilebilen uzak mesafelere deniz yolu ile gitmek istenildiğinde limanlar yolu kısaltan ve kolaylaştıran işlevler görüyordu.

¹⁶² <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/bd645a96-379b-4a3c-b777-8fe9a6b1abb0>, Erişim Tarihi: 03.09.2019.

¹⁶³ Ayrıntılar Tablo 11’de verilmiştir.

¹⁶⁴ 1839 yılında şehre gelen ABD li misyoner Asahel Grant Boston’dan gemi ile İzmir’e gelmiştir.

¹⁶⁵ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 6. 1897 yılında Lord Warkworth İstanbul Haydarpaşa Garından trene binerek seyahatine başlamıştır.

Örneğin 19. yüzyıl itibariyle açılan elçilikler, gemi acenteleri ve tüccarlarıyla Trabzon Limanı Karadeniz'in en işlek limanıydı.¹⁶⁶

1841 yılında gerçekleştirdiği ikinci seyahatinde ABD'li Horatio Southgate İstanbul'dan Trabzon'a yaptığı deniz yolculuğunda 1836 yılından sonra buharlı deniz taşımacılığının gösterdiği gelişmenin kendisini şaşırttığını ifade eder. O dönem gerçekleştirdiği seyahatinde Trabzon'a giden tek bir vapurun olduğunu belirten Southgate'in ikinci seyahatinde verdiği bilgiye göre Trabzon'a giden dört vapur vardı. Southgate yeni açılan hatlar ile Yunanistan, Malta, İtalya, Avusturya, Fransa, İngiltere, Mısır ve Suriye'nin başkentlerinden bir seyyahın Atlantik'ten Amerika'ya kadar tüm yolculuğunu tamamen buharlı deniz taşımacılığı ile gerçekleştirebileceğini belirtir.¹⁶⁷

Seyyahlardan bir kısmı İskenderun limanına ulaştıktan sonra güneyden kara yolculuğu ile Antep, Urfa istikametinden gelmiştir. Doğu'dan gelenler ise Ağrı, Van, Bitlis ve Siirt istikametini izlemişlerdir. Seyyahların bir kısmı ise güneyden bugünkü Irak ve Suriye topraklarından Bağdat, Musul ya da Halep gibi şehirlerden şimdiki Türkiye topraklarına geçerek şehre gelmişlerdir. Belirtilen yollar farklı seyyahların şehre geliş ve gidişlerinde kullanılmıştır. Yol güzergâhlarının tasnifinde ülke, şehir veya ilçe/kaza isimleri kullanılmıştır. Mümkün olduğunca en genel isimler yazılmıştır.

Vilayet merkezlerine bağlı livalar ve livalara bağlı kazalar seyahatin genel rotasını belli edecek şekilde olduğunda, örneğin Urfa olarak kastedilen yerde Birecik, Harran, Siverek, Diyarbakir'de Ergani, Eğil, Silvan (Meyyâfârîkîn) rotanın durumuna göre eklenmiştir. Musul'a giden seyyahlar Kerkük'e de gidebiliyorlardı. Diyarbakir-Halep yolunda Urfa'dan geçen seyyahlar Birecik'ten de geçiyorlardı. Gittikleri yerde uzun süre kalanlar vardı. Örneğin G. P. Badger ve J. P. Fletcher Diyarbakir'e ilk gelişlerinden iki sene geçtikten sonra yeniden farklı yolları kullanarak şehre

¹⁶⁶ Yasemin Nemlioğlu Koca, "19. Yüzyılda Trabzon Limanı: Seferler, Tüccarlar, Mallar", *Karadeniz Araştırmaları, Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, Cilt 13, Sayı 49, Bahar 2016, s. 158.

¹⁶⁷ Southgate, *Narrative of a Visit to the Syrian (Jacobite) Church of Mesopotamia*, s. 16.

gelmişlerdir. Horatio Southgate ise ilk seyahatinin üstünden geçen iki yıllık bir aradan sonra yeni bir seyahate çıkmıştır.

Seyyahlar genellikle bilinen kervan yollarını kullanmışlardır. Örneğin Halep'ten Diyarbakir'e uzanan ve buradan Musul'a devam eden yola Sultan Tariki deniliyordu.¹⁶⁸ Diyarbakir-Harpur tarihi bir kervan yoluydu. Diyarbakir iki ana yolun kavşağında yerleşik bir kent olduğundan Uzak Doğu'yu Van-Bitlis üzerinden Halep ve batıya, Musul, Mardin ve Diyarbakir'i de kuzeye bağlıyordu. Diyarbakir-Harpur Kervan yolu güney-kuzey yolunun bir kesimini oluşturuyordu.¹⁶⁹

Seyahatlere güvenlik gerekçesi başta olmak üzere pek çok nedene bağlı olarak yalnız çıkılması tercih edilmiyordu. Genellikle kervanlarla birlikte ya da atlı korumalar eşliğinde yolculuklar gerçekleştiriliyordu. 1897 yılında Osmanlı topraklarına gelen ABD'li gazeteci G. H. Hepworth kendilerine seyahatleri esnasında koruma sağlayacak olan Sırrı Bey, Albay Tefvîk Bey, Teğmen Rüşdü Bey ile hareket ettiklerini belirtir. Hepworth korumalar dışında ekibin sekreterliğini yapacak olan Halid Bey ve İngiliz gazeteci Sidney Whitman ile birlikte seyahat etmiştir.¹⁷⁰

Bir seyyahın geziye çıkmadan önce yanına neler alması gerektiği 1878 yılında Hindistan üzerinden Diyarbakir'e gelen G. Geary'nin anlatılarından anlaşılmaktadır. Geary büyük bir kısmı at sırtında geçmesi muhtemel olan yolculuğunda bagajın mümkün olduğunca küçük tutulması gerektiğini söyler. Gerekli olan malzemeleri iki çantaya sığdırdığını belirten Geary sıcak ve soğuk günlere uygun kıyafetler, ata binme esnasında işe yarayacak olan giyim kuşam ve teçhizat ile bazı uyku malzemeleri, biraz kitap ve konserveler aldığını belirtir. Geary bunların yanında kendini koruyabilmek için tabanca ile çölde sıcaklardan ve tozlardan koruyacak bir başlığa ihtiyaç olacağını belirtir.¹⁷¹

¹⁶⁸ Sabri Mengirkaon, *19. Yüzyılda Diyarbakir'de Kıtık*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2021, s. 99.

¹⁶⁹ Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakir-Harpur Kervan Yolu", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 5, 2010, s. 151.

¹⁷⁰ Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, s. 3-4.

¹⁷¹ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. I, s. 3-4.

Tablo 1.11. Seyyahları Diyarbekir'e Gelirken Kullandıkları Yollar

S.N	SEYYAH	GÜZERGAHI/ROTASI
1	James Silk Buckingham	İngiltere (1813)-Malta-Mısır-Filistin/Halep-Urfa-Mardin-Diyarbakir-Mardin-Musul-Bağdat-Hindistan
2	William Heude	Hindistan-Bağdat-Musul-Mardin-Diyarbakir-Harput-Sivas-Amasya-Tosya-İstanbul-İngiltere
3	Francis Rawdon Chesney	Anadolu içlerinde 1830-1832/1835-1837 yılları arasında gezdi.
4	William Francis Ainsworth	İngiltere (1835'de keşif gezisi için) 1 Şubat 1837'de Bağdat-Kerkük-Musul-Mardin-Diyarbakir-Sivas-Tokat-Amasya-Sakarya-İzmit-İstanbul-İngiltere
5	Horatio Southgate	ABD-İstanbul-Trabzon-Erzurum-Muş-Van-Urmiye-Tebriz-Tahran-Bağdat-Musul-Mardin-Diyarbakir-Sivas-Tokat-Amasya-Samsun-İstanbul-ABD
6	Viscount Pollington (J.C.G.S.)	Erzurum-Muş-Diyarbakir-Urfa-Halep (İskenderun-İngiltere)
7	Asahel Grant	ABD-İstanbul-Trabzon-Erzurum-Harput-Diyarbakir-Mardin-Hakkâri
8	James Phillips Fletcher	İngiltere-Malta-İzmir-İstanbul-Samsun-Amasya-Tokat-Sivas-Harput-Diyarbakir-Mardin-Musul-Mardin-Diyarbakir-Urfa-Halep-İskenderun-İzmir-Malta
9	George Percy Badger	İngiltere-İstanbul-Samsun-Amasya-Tokat-Sivas-Harput-Diyarbakir-Mardin-Musul -Mardin-Diyarbakir-Urfa-Musul
10	Robert Jones Garden	Diyarbakir
11	John Ussher	İngiltere-Almanya-Sivastopol-Tiflis-Bayazıt-Van-Bitlis-Diyarbakir-Mardin-Musul-Bağdat-Şiraz-Tahran-Tebriz-Bayazıt-Erzurum-Trabzon-İstanbul-İngiltere
12	Viscount Pollington (J.H.S.)	İngiltere-Almanya-Rusya-Tiflis-Erivan-Tebriz-Urmiye-Tahran-İsfahan-Bağdat-Musul- Mardin-Diyarbakir-Harput-Sivas-Tokat-Amasya-Samsun-İstanbul-İngiltere
13	Hormuzd Rassam	İstanbul-İzmir-İskenderun-Halep-Urfa-Diyarbakir-Siirt-Bitlis-Muş-Van-Musul- Mardin-Urfa-İskenderun-İstanbul
14	Edward Lewes Cutts	İngiltere-Fransa-Mısır-Filistin-Halep-Urfa-Diyarbakir-Bitlis-Van-Urmiye-Tebriz-Erivan-Tiflis-Poti-deniz yoluyla İstanbul-İngiltere
15	Grattan Geary	Hindistan-Körfez-Bağdat-Musul-Mardin-Diyarbakir-Urfa-Halep-İskenderun-İstanbul
16	Henry Charles Barkley	İngiltere-İstanbul-Ankara-Yozgat-Kayseri-Adana-Antep-Urfa-Diyarbakir-Harput-Erzurum-Trabzon-İstanbul-İngiltere
17	George Brown Burgin	İskenderun-Halep-Diyarbakir-Harput-Tokat-Samsun-İstanbul
18	Oswald Parry	Antakya-Halep-Urfa-Diyarbakir-Mardin-Musul-Mardin-Diyarbakir-Halep-Antakya
19	James Rendel Harris	İngiltere-İstanbul-İzmir-İskenderun-Antep-Urfa-Diyarbakir-Harput-Sivas-Tokat-Amasya-Samsun-İstanbul-İngiltere
20	Henry Algernon Percy	İstanbul-Ankara-Yozgat-Amasya-Samsun-Trabzon-Erzurum-Kars- Bayazıt-Van-Musul-Mardin-Diyarbakir-Halep-İskenderun-Rodos-İngiltere
21	George Hughes Hepworth	ABD (New York)-İstanbul-Trabzon-Erzurum-Bitlis-Diyarbakir-Urfa-İskenderun-İstanbul-Paris-New York

1.2.11. Seyahat İzinleri

Batılı seyahatçilerin ülkeye giriş ve çıkışları Osmanlı yönetimi tarafından kontrol altında tutuluyordu. Bir yabancı 18 ve 19. yüzyıllarda Osmanlı sınırları içinde seyahat edebilmek için İstanbul'da görevli elçileri aracılığıyla başvuru yapmaktaydı. Elçi seyahat edecek kişinin adını, amacını, nereye gideceğini, yanındakileri ve izin isteğini içeren bir dilekçe yazmaktaydı. Bu dilekçeye istinaden bir emir çıkmaktaydı. Yol emri çıkmadan önce, seyahat izninin verilip verilmeyeceğine dair bir inceleme yapılmaktaydı.¹⁷²

Seyahatçilerin bir kısmı nasıl izin aldıklarını kendileri açıklamaktadır. Örneğin 1838'de Diyarbakır'a gelen ABD'li seyahatçi H. Southgate İstanbul'dan Anadolu içlerine düzenlemeyi planladığı gezi için ayrılmadan önce ilk olarak padişah onayının alınması gerektiğini ifade eder. Southgate kendisinin seyahatine başlamadan önce padişah ve üst düzey yetkililerin onaylarının bulunduğu fermanı temin ettiğini belirtir.¹⁷³

1842'de G. P. Badger İstanbul'dan ayrılmadan aldığı padişahlık fermanını aldıklarını yazar.¹⁷⁴ Aynı yıl Badger ile birlikte geziye çıkan J. P. Fletcher kendilerine padişah onaylı 'Ferman' olarak bilinen bir pasaport belgesi verildiğini söyler.¹⁷⁵ 1878'de Diyarbakır'a gelen İngiliz seyahatçi H. C. Barkley yolculuğa başlarken, seyahatçinin ya bir pasaporta ya da kendilerinin temin ettiği gibi sadece önemli insanlar oldukları değerlendirilen Avrupalılar tarafından taşınan bir padişah fermanına ihtiyaç duyulduğunu belirtir.¹⁷⁶ 1880'lere kadar durum yaklaşık olarak bu şekildeydi.

19. yüzyılın sonunda bölgede yaşanan Ermeni olaylarının etkisiyle İstanbul'un İngiltere'ye yönelik politikalarını değiştirmiş olduğu seyahatçi ifadesinden

¹⁷² Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19.Yüzyıl), *Traveling Permission In The Ottoman Empire (18-19 th Century)*", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, No 33, 2003, s. 109.

¹⁷³ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol I, s. 148.

¹⁷⁴ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 15.

¹⁷⁵ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 77.

¹⁷⁶ Barkley; *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 51.

anlaşılmaktadır. 1897’de çıkmayı planladığı seyahatinde İngiliz genç siyasetçi Lord Warkworth seyahati için İstanbul’dan izin almak istediğinde Osmanlı Devleti otoriteleri tarafından, ‘son zamanlarda Doğu’da meydana gelen olaylarda İngiltere’nin payı olduğu’ değerlendirildiğinden kendisinin seyahat etme talebine “maalesef” şeklinde ret cevabı verildiğini ve resmi izni alamadığını söyler.¹⁷⁷ Lord Warkworth’un seyahat izni için başvurusunun yaklaşık iki yıl öncesinde Diyarbakir kent merkezinde 1-3 Kasım 1895 tarihlerinde gerçekleşen Ermeni olayları yaşanmıştı. Lord’un seyahat izni başvurusunu bu tür bir gerekçe ile reddetmesi, Osmanlı Devleti’nin Ermeni olaylarının çıkmasında ve sürdürülmesinde İngiltere’yi sorumlu tutan bir politika izlediğini göstermektedir.

Lord Warkworth olayları yerinde gözlemlemek istediğini belirtmiş ise de talep ettiği güzergâh üzerinde seyahat etmesine izin verilmemiştir. Yakınlarının seyahate gitmemesi konusundaki ikaz ve uyarılarını dikkate almadığını belirten Lord Warkworth Osmanlı makamlarından gereken izni sağlayamamasına rağmen İstanbul Tren Garı’ndan (Haydarpaşa) trenle Ankara’ya gitmek üzere seyahatine başlamıştır.¹⁷⁸ Lord Warkworth’un seyahate izin alamadığı halde çıkması muhtemelen kendisinin İngiliz pasaportuna olan güveninden kaynaklanıyordu. Bunu ortaya koyan Lord Warkworth’dan 5 yıl önce, 1892’de şehre gelen ve Urfa Kapı’dan girdiğinde İngiliz pasaportuna olan güveninden dolayı yanına başka bir belge alma ihtiyacı hissetmeden seyahate çıktığını belirten O. H. Parry’nin sözleridir.¹⁷⁹ Lord Warkworth’un kendisine çizilen sınırları aşarak izin verilmediği halde doğu bölgesine seyahate çıkma davranışı Osmanlı otoritelerini dikkate almadığını gösteren bir tavrıdır.

Aynı dönemde ABD’li gazeteci George H. Hepworth hazırladığı seyahat planının Osmanlı Padişahı Sultan Abdülhamid’e sunulduğunu, Sultan Abdülhamid’in Ermeni olaylarıyla ilgili iddiaların Batıda yansımalarının abartılı olduğunu

¹⁷⁷ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 5.

¹⁷⁸ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 6.

¹⁷⁹ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 39.

düşündüğünden bu iddiaların yerinde araştırılmasını istediğini ve kendisinden onay olarak yola çıktığını vurgular.¹⁸⁰

1.2.12. Karşılanmaları, Görüşmeleri ve Bilgi Kaynakları

İncelemeye konu Batılı seyyahların pek çoğu resmi görevlendirme ile seyahatlerine çıkmışlardır. Seyahatlerin ‘resmi görev’ tanımları genel olarak Osmanlı’nın kaynaklarının tespiti ile ilgilidir. Seyahatnamelerden anlaşıldığı kadarıyla seyyahlar ekonomik, jeografik, stratejik zenginliklere ve insan kaynaklarına dair tespitlerde bulunmuşlardır. Osmanlı coğrafyasındaki farklı kültür ve inanca sahip topluluklar hakkında bilgi toplamışlardır. Doğu Hristiyanları ile görüşmeler yapmışlar, Hristiyanları tek çatı altında toplama gayretleri içine girmişler, Doğu Hristiyanlarını Protestanlaştırma, Hristiyanların durumları hakkında bilgi toplama gibi hedefler doğrultusunda gözlemler yapmışlardır. Bu amaçlarla Orta Doğu, İran ve Anadolu’yu kapsayan çok geniş bir bölgede Ermeniler, Süryaniler, Nesturîler gibi kimlikler ve kültürler üzerinde etnografik çalışmalar yürütmüşlerdir. Seyyahların geniş coğrafyada gerçekleştirdikleri seyahatlerinin bir bölümünde Diyarbekir’e geldikleri anlaşılmaktadır.

Diyarbekir’e gelen Batılı seyyahlar şehirde yöneticilerle, Hristiyan din adamlarıyla ve konsoloslarla görüşmüşlerdir. Örneğin 1842 yılında G. P. Badger ve yardımcısı J. P. Fletcher¹⁸¹ Diyarbekir’e geldiğinde hoş bir şekilde karşılandıklarını ve paşa tarafından Katolik Süryanilerinin evinde konaklamalarının sağlandığını ifade etmiştir.¹⁸² 1860 sonlarında şehre gelen J. Ussher kendisini paşanın görevlendirdiği ve Avrupalı seyyahlara karşı misafirperverliği ön planda olduğu vurgulanan zengin Ermeni tüccar Bedoul isimli kişiye götüreceği bir elçinin karşıladığını beyan etmiştir. Ussher ayrıca ABD misyonundan Dr. Nutting ile görüştüğünü, kendisinden şehir ve çevresi hakkında önemli bilgiler elde ettiğini kaydetmiştir.¹⁸³ 1866’da şehre gelen

¹⁸⁰ Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, 1898, s. 2.

¹⁸¹ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 134.

¹⁸² Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, 1852, s. 37.

¹⁸³ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 366.

Pollington merkezi ABD Boston'da bulunan Presbiteryen Kilisesi'nin Mardin'de bulunan misyoner şefi Mr. Williams'dan getirdiği mektubu 600 kişilik üyesi bulunduğunu söylediği cemaatin başkanı Mr. Walker'a ilettiğini, Walker'ın kendisini çok güzel bir şekilde karşıladığını, eşi ve misyoner bir bayan olan Miss West ile tanıştırdığını aktarmıştır.¹⁸⁴ 1897 yılının Aralık ayında şehre gelen G. H. Hepworth bir Ermeni'ye ait büyük, konforlu ve avlulu bir konağı kiralamış olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁵

Diyarbakir'de bulunan Batılı konsoloslar seyyahlarla yakından ilgilenmişlerdir. 1896 yılının Haziran ve Temmuz aylarında Diyarbakir'e gelen James Rendel Harris ve eşi Helen B. Harris ikinci gelişlerinde İngiliz Konsolos Hallward ve Fransız Konsolos M. Meyrier tarafından karşılandıklarını,¹⁸⁶ 1897 yılının Aralık ayında G. H. Hepworth İngiliz konsolosu ile yemekte bir araya geldiğini bildirir.¹⁸⁷ Seyyahları bilgilendirenler bazen rehberler bazen görüştükları kişiler olmuştur. Örneğin 1817 yılının Mart ayında şehre gelen W. Heude kişisel izlenimleri dışında Diyarbakir hakkında fazla bir bilgisi olmadığını, kendisine gönüllü olarak rehberlik yapan bir Ermeniden aldığı bilgileri naklettiğini söyler.¹⁸⁸

Seyyahların karşılama ve ağırlama konusunda en çok üzerinde durdukları isim 19. yüzyılın son çeyreğinde onlarla yakından ilgilenen Thomas Boyacıyan'dır. Thomas Boyacıyan bu dönemde şehre gelen nerdeyse tüm Batılı seyyahları karşılayan, ağırlayan ve bilgilendiren kişiydi. Boyacıyan Diyarbakir'in yerli Ermenilerinden olup İngiliz bir kadınla evliydi. İngiltere'nin 1878-1879 yılları arasında Diyarbakir askeri konsolosu Henry Trotter'in Diyarbakir'e onursal konsolos olarak atamak istediği Thomas Boyacıyan diğeri adıyla Baron Thomas uzun yıllar Diyarbakir İdare

¹⁸⁴ Viscount Pollington, *Half Round The Old World, Being Some Account of a Tour in Russia, the Caucasus, Persia and Turkey, 1865-66*, by Viscount Pollington, M.A, F.R.G.S., Edward Moxon & Co., Dover Street, W. London, 1867, s. 368.

¹⁸⁵ Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 277.

¹⁸⁶ James Rendel Harris and Helen B. Harris, *Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia*, by J. Rendel Harris and Helen B. Harris, Printed by Ballantyne, , James Nisbet & Co., Limited, 21 Berners Street, London, 1897, s. 126.

¹⁸⁷ Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 278.

¹⁸⁸ Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 234.

Meclisi'nde görev yapmış, 16 Mayıs 1879'da Diyarbekir'de yardımcı konsolosluk görevinde bulunmuştu. Trotter Boyacıyan'ın yıllarca idare meclisi üyeliği yapması yanında Ermeniler ve Müslümanlar ile mahalli idareciler arasında saygın bir yeri bulunması nedeniyle tercih edildiğini bildirmiş, Boyacıyan'ın böyle güzel meziyetlere sahip olmasının Diyarbekir'den göndereceği bilgi ve raporları kıymetli ve güvenilir kılacağını düşünmüştü.¹⁸⁹

1882 yılında Diyarbekir'de konsolos olarak kalan Boyacıyan 1883 yılında önemli gördüğü hususlarda İngiliz büyükelçisini doğruluğu tartışılan raporlarla bilgilendirmekte, bölgedeki olumsuz şartları kendi menfaati için sonuna kadar kullanmaktan çekinmemekte, böylece yönetimin uzaklaşarak İngilizlerin veya onların desteğindeki bir Ermeni yönetiminin geleceğini hesaplamaktaydı.¹⁹⁰

Seyyahlar Thomas Boyacıyan'ın çok güvenilir ve iyi bir insan olduğunu vurgulamışlardır. 9 Haziran 1876 tarihinde Diyarbekir'e ulaşan E. L. Cutts Halep konsolosundan aldığı mektubu Boyacıyan'a iletmesi gerektiğini, mektubu kendisine sunmak ve şehirdeki imkânları öğrenebilmek amacıyla Boyacıyan'ı "Baron Thomas" adı altında aradıklarını, Boyacıyan ile iletişim kurmak için şehrin kuzey ve batı kapıları arasında kamp kurduklarını belirtir. Cutts'ın açıkladığına göre kendisini karşılayanlar arasında iyi derecede İngilizce bilen Boyacıyan, Boyacıyan'ın İngiliz eşi, bir İngiliz tacirin eşi ve eşinin kardeşi iki İngiliz kadın daha bulunmaktaydı. E. L. Cutts kendisine eşlik eden Boyacıyan ile birlikte valiyi de ziyaret ettiklerini bildirir.¹⁹¹

1877 yılında Diyarbekir'e gelen H. Rassam Diyarbekir'deki Protestan Ermeni topluluğunun başı ve papazı olarak tanıttığı Thomas Boyacıyan ile mektup göndererek iletişime geçtiklerini, kalacağı ev hazırlanana kadar bir müddet Boyacıyan ve İngiliz eşinin kendisini ağırladığını kaydederken, Boyacıyan'ın Diyarbekir'de bazı yetkilere sahip olduğunu bildirir.¹⁹² 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary Thomas

¹⁸⁹ Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, s. 96.

¹⁹⁰ Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, s. 338-339.

¹⁹¹ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 98-103.

¹⁹² Rassam, *Asshur and the Land of Nimrod*, s. 83.

Boyacıyan tarafından misafir edildiğini, Ermeni Protestan Kilisesi papazı Thomas Boyacıyan'ın kendisini çok nazik bir şekilde, çok büyük, iyi inşa edilmiş, Musul ve Bağdat'takilerden çok daha Avrupalı bir tarza sahip evinde karşıladığını belirtir.¹⁹³ 1878 yılının Aralık ayında şehri ziyaret eden H. C. Barkley bazı bilgileri edindiği Paşa, Ermeni piskoposu, meclis üyeleri ve Diyarbekir'in önde gelen ahalisiyle tanışmasına aracılık yapan Thomas Boyacıyan'ın doğuştan Ermeni olduğunu, bu bölgede yaşadığını, İngilizce bildiğini ve İngiliz bir eşi olduğunu belirtir. Kendisi hakkında görgülü, zeki ve centilmen biri olduğu yönünde kanaatlerini bildirir. H. C. Barkley Boyacıyan'ın okullarda ders ve pazarları kiliselerde vaaz verdiğini, idare meclisi üyesi olduğunu, Vali Abdurrahman Paşa tarafından çok önemsendiğini, valinin bütün konularda ona danıştığını kaydeder.¹⁹⁴

¹⁹³ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 211.

¹⁹⁴ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 285.

2. SEYYAHLARIN ANLATILARINDA DİYARBEKİR TARİHİ VE COĞRAFYASI

1515'te Yavuz Sultan Selim'in emriyle Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından Osmanlı topraklarına katılan ve fethinden sonra Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olarak teşkilatlandırılan Diyarbekir 16. yüzyılda ekonomik, kültürel ve bilimsel açıdan döneminin önde gelen kentlerinden biri olmuştur. Ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı Osmanlı egemenliğine girmeden önce de gelişmiş düzeyde olan ekonomisiyle Diyarbekir Osmanlı döneminde mimari ve ilmi açıdan da desteklenmiştir. Diyarbekir'in ilk yılları ile ilgili yapılan bir çalışmada 1518'deki kayıtlara göre Diyarbekir'de ekonomik ve ticari faaliyetlerin oldukça canlı, ilmi faaliyetlerin yoğun olduğu görülmektedir.¹ Yine Diyarbekir'de 16. yüzyılda ekonomik büyüklüğün %90'ını ticari faaliyetlerin oluşturması şehrin o dönemdeki gelişmiş potansiyelini ortaya koymaktadır.²

16. yüzyılda Diyarbekir'e gelen Batılı bazı seyyahlar şehrin o dönemki durumu hakkında çeşitli bilgiler aktarmışlardır. Bunlardan biri Portekizli Antônio Tenreiro'dur. Portekiz'in 1523 yılında Hindistan Genel Valisi Duar te de Menezes'in İran'daki Safevi Devleti Şahı İsmail'in sarayına elçi olarak gönderdiği Baltasar Pessoa'nın heyetinde bulunan Tenreiro 1524-1525 yıllarındaki İran yolculuğu sırasında Tebriz'den Diyarbekir'e gelmiştir.³ Tenreiro seyahatnamesinde şehrin muazzam surlarından, hayranlık veren binalarından ve bahçelerinden bahseder. Kentte yaşayan Hristiyanların nüfusunu dört bin civarında verir. Seyyaha göre Türklerin ve Arapların da bulunduğu şehirde Arapça konuşulur. 10-12 bin sipahi bulundurulmuş şehir her zaman savaşa hazırdır.⁴

¹ M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları, 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 16, Sayı 27, 1992, s. 55.

² Fatma Acun, "16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler", *1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu*, 27-28 Ankara, Ekim 2000, s. 203.

³ Salih Özbaran, *Portekizli Seyyahlar, İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında*, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, Eylül 2007, s. 37-41.

⁴ Özbaran, "Antonio Tenreiro'nun Osmanlı Topraklarında Yaptığı Gezi Notları (1523-1529)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt. 2, Sayı 1, 1984, s. 59-60.

Diyarbakır 16. yüzyılda stratejik konumu ile de önemli bir merkezdi. Şehir doğuya yapılan askeri seferler esnasında Osmanlı orduları için konaklama yeri idi. Kanuni Sultan Süleyman 29 Mart 1548’de Safevi hükümdarı Şah Tahmasb’a karşı çıktığı doğu seferinde 28 Eylül 1548 tarihinde Diyarbakır’e gelmiştir. Şahın ordularının Erzincan dolaylarında gerçekleştirdikleri yıkımlardan dolayı padişah Erzincan üzerine gitmiş, Safevilerin bölgeden uzaklaştırılmasından sonra Padişah 17 Ekim 1548’de tekrar Diyarbakır’e gelmiş, 4 Kasım 1549’da Diyarbakır’dan İstanbul’a geri dönmüştür.⁵

Kanuni Sultan Süleyman’ın Diyarbakır’de olduğu bu dönemde Fransız elçi Gabriel de Luetz Baron D’Aramon, (Mösyö D’Aramon) elçilik heyeti ile birlikte Malazgirt üzerinden Bitlis’e, buradan da ilkinde Eylül ikincisinde Kasım ayında Diyarbakır’e gelmiştir.⁶ D’Aramon seyahatnamesine göre büyük bir şehir olan Diyarbakır’in çevresi 7-8 km civarındadır. Kalesi oldukça yüksek ve etrafı da aynı şekilde surlarla çevrili, evleri topraktan ve yassı biçimlidir. Seyahatname tıpkı yıllar sonra Diyarbakır’e gelecek olan Polonyalı Simeon gibi Ermeni nüfusa özel bir yer verir. Şehrin nüfus yapısı hakkında bilgi verilirken Türklerin sayısının az olduğu, nüfusun neredeyse tamamının Hristiyan Ermeni ve Yakubilerden oluştuğu belirtilir.⁷ D’Aramon seyahatnamesinde nüfus bilgileri bu şekilde verilmiş olsa da 1540 yılına ait

⁵ Remzi Kılıç, “Kanuni Sultan Süleyman ve Diyarbakır”, *II. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 12-13 Nisan 2010, Diyarbakır, s. 411.

⁶ Jean Chesneau, *D’Aramon Seyahatnamesi, Kanuni Devrinde İstanbul-Anadolu-Mezopotamya*, Çev. Işıl Erverdi, Dergâh Yayınları, İstanbul, Nisan 2014, s.58-60. D’Aramon’un seyahatine ilişkin notları elçilik görevlisi Jean Chesneau (de la Regnardière) tarafından yazılmıştır. Semavi Eyice, *Aramon, Gabriel de Luetz, Baron d’*, TDVİA 3.cilt, 270-272, 1991, Güneş Işıksel, Gabriel de Luetz, *Aramon Baronu ve Senyörü, Osmanlı Topraklarında (1546-1553): Elçiliği ve Ma’iyyetinin Mâhiyeti*, Bilim ve Sanat Vakfı Tam Yuvarlak Masa Toplantıları, Tarih Okumaları, Seyahatnameler, Sultan II. Selim (1566-1574) döneminde Chesneau tarafından kaleme alınan elçi d’Aramon’un anılarına ait beş yazma nüshası Paris Bibliothèque Nationale’da, bir adedi Bibliothèque de l’Arsenal’dedir. Ch. Schefer tarafından 1887’de Paris’te geniş bir önsöz, çok zengin açıklama notları ve konuyu ilgilendiren birçok belgelerin ilâvesiyle yayımlanmıştır. Schefer, Arsenal Kütüphanesi’ndeki yazmayı esas alarak hazırladığı bu baskıya, konu ile devri bakımından bağlantılı bazı eski gravürleri koymuştur.

⁷ Chesneau, *D’Aramon Seyahatnamesi*, s. 58-59.

Osmanlı kayıtlarına göre Diyarbakır'da 8.761 Müslüman, 11.612 Hristiyan, 160 Yahudi yaşamaktaydı.⁸

Seyahatnameye göre Diyarbakır'da yaşamı kendilerine güzelleştiren, D'Armon ve beraberindekilerin keyfini yerine getiren önemli ayrıntılardan bazıları burada tattıkları et, ekmek, şarap ve meyve özellikle de kavundur. Bu lezzetler seyyaha göre kendilerine büyük keyif vermiştir. Seyahatnamede yenilebilecek en iyi kavunun burada olduğu, kavunların toplandıktan sonra 3-4 ay kadar muhafaza edilebildiği vurgulanırken iyi şaraba da burada rastladıkları belirtilir.⁹ 16. yüzyılda şehre gelen seyyahların anlatılarından anlaşıldığı kadarıyla Diyarbakır bu dönemde güçlü surlarla çevrili, farklı etnik ve dini yapılardan milletlerin bir arada yaşadığı bir şehir görüntüsü vermektedir.

17. yüzyıla gelindiğinde Diyarbakır önceki yüzyıla göre büyümüştür. Bunun göstergelerinden birisi mahallelerinin sayısındaki artıştır.¹⁰ Bu yüzyılın başlarında Ermeni seyyah Polonyalı Simeon, ortalarına doğru Fransız seyyah ve tüccar Jean Baptiste Tavernier Diyarbakır'e gelmiştir. 1584'te Polonya Zamosc'da doğan Simeon¹¹ 1608 yılında 24 yaşında iken Kudüs'e hac yolculuğu için çıktığı seyahatinde Diyarbakır'e gelmiş ve burada iki hafta kalmıştır. Simeon genel olarak Ermenilerin yaşantıları üzerine bilgiler aktarmıştır. Diyarbakır'e Harput üzerinden gelen Polonyalı Simeon surlar, han ve ibadet merkezleri ile ilgili bilgiler verir. Simeon birçok seyyahın

⁸ İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları, 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", s. 60.

⁹ Chesneau, *D'Armon Seyahatnamesi*, s. 59.

¹⁰ Yılmazçelik, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır Şehrindeki Mahallelerin Tarihi Gelişim Seyri", *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, Cilt 1, 2-5 Kasım, 2016, s. 438.

¹¹ Ermeni seyyah Polonyalı Simeon'un seyahat notları Ermeni Filolog Nerses Akinian tarafından, 1932'de Lemberg Üniversitesi yazmaları arasında keşfedilmiş ve 1936'da Viyana'da Ermenice Polonyalı Tıbir Simeon'un Seyahatnamesi, Kronolojisi ve Tezkârları adıyla yayımlanmıştır. Hrand D. Andreasyan tarafından çevrilerek 1964 yılında *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)* adıyla İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları tarafından sınırlı sayıda basılmıştır. Seyahatname, aynı çeviri ile 1999 yılında Çiviyazıları yayınları tarafından Tarihte Ermeniler (1608-1619) adıyla yeniden neşredilmiş, daha sonra başka yayınevleri tarafından basılmıştır. Detaylı bilgi, Kasım Ertaş, "Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon'un Gözüyle 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunu," *1. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, Ed. Mustafa Yiğitoğlu, 23-25 Kasım 2018.

Diyarbakir'e geldiğinde ilk bahsettiği güzel surların gözüne iliştiğini, sur kapısı dışında bulunan Ermeni mezarlığında Polonya'da olduğu gibi siyah taştan ve üzerinde kitabeler bulunan büyük mezar taşları olduğunu, burçlarıyla çok güçlü görünen surların yanından nehir geçtiğini belirtir. Simeon'a göre Hasan Paşa Hanı üç katlı, büyük ve kargir bir binadır. Handa yer altında beş yüz beygir barındırabilen iki büyük ahır, renkli demir parmaklıklarla çevrilmiş çok güzel bir havuz ve katlarında kargir odaları bulunur. Seyyah hana bitişik kuyumcu hanında benzeri sadece İstanbul'da bulunabilecek kalitede usta kuyumcuların, bıçakçıların ve diğer zanaat erbabının varlığından bahseder. Simeon Diyarbakir evlerinin dıştan görüntüsünü çirkin, içlerini zarif bulmuştur. Simeon'a göre evler işlemeli tavanlı olup Halep'dekilere benzemektedir. Mardin Kapı'nın dışında gördüğü bir tapınaktan söz eden seyyah buranın Şemsilere ait olduğunu, eskiden Şemsilerin bu tapınakta sapkınca ayinler yaptıklarını aktardıktan sonra bu durumu fark eden yönetim tarafından engellendiklerini anlatır. Diyarbakir ile Erzurum'u kıyaslayan seyyah Erzurum'un çingeneler, Diyarbakir'in ise Şemsilerin merkezi olduğunu kaydeder. Yazar Ermeni nüfusu, ibadet merkezleri ve halkın yapısı hakkında bilgiler verir. Kral ve patriklerin şehri olarak tanımladığı Amid'in tarihte olduğu gibi o dönemde de bir din ve irfan merkezi olduğunu anlatır. Yetişmiş papaz ve diğer dini ilim yapanların buradan çıktığını ifade eden Simeon Diyarbakir'de Ermeni nüfusun bin hane olduğunu, gümrük, darphane, hanlar gibi önemli işlerle halkın günlük ihtiyaçlarını karşıladığı bakkal, kasap, ekmekçi, kebabçı, aşçı gibi işlerin Ermeni nüfusun elinde olduğunu belirtir. Kentte Surp Kiragos ve Surp Kargis adında iki Ermeni kilisesi, piskoposluk dairesi ve okullar olduğunu, Ermenilerin dinlerine son derece bağlı olduklarını, pazar ve yortu günlerinde ayinlere katılmak için dükkânlarını kapattıklarını belirten seyyah, bunun etkisiyle ibadet günlerinde kentin büyük bir sessizliğe büründüğünü anlatır. Diyarbakir'in önemini göstermek için 'orası bugün Ermenilerin Atina'sı olmuştur' vurgusunu yapan seyyah, yeni şeyler öğrenmek isteyen zeki çocukların papazlardan bile daha büyük bir maharetle ayinlere katıldıklarını ifade eder. Simeon'a göre Amidlilerin yüzlerine bakmakla insan bir ferahlık duyar. Simeon bereketli bir şehir olarak anlattığı Diyarbakir'in meyveleri içinde hükümdara dahi sunulan sarı renkte iri ve tatlı kavunlarından bahseder. Simeon'a göre Mısır gibi bir eyalet merkezi olan şehir,

Meryemana gibi büyük kiliseleri, Süryani Patrikliği ve Ermeni Murahhaslığı¹² makamlarını barındırır.¹³

Simeon'un anlatılarından Ermenilerin Diyarbakir'de genel olarak ticaretle uğraştıkları, ekonomik ve sosyal şartlarının iyi olduğu, şehirde huzur ve mutluluk içinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Simeon'un çoğu güzel vasfı Ermenilerde görmesi tarafgir bir bakış olarak değerlendirilse de seyyah Türklerin misafirperverliğine ve yardımseverliğine de değinmiştir. Simeon Türklerin hayırsever bir millet olduğunu, İstanbul'da sokak başlarında çeşme yaptıklarını, dini inançlarına bakmadan ve insanlar arasında ayırım yapmadan onlara yardım ettiklerini, hastalara ve misafirlere yemek verdiklerini, hayvanlara ve özellikle kuşlara özen gösterdiklerini ifade ettiği olumlu yaklaşımlar da sergiler.¹⁴

17. yüzyılda Diyarbakir'e gelmiş bir başka seyyah Fransız Jean Baptiste Tavernier'dir. Göçmen bir Protestan ailenin oğlu olarak 1605'te Paris'te dünyaya gelen Tavernier babasının harita ticareti ile uğraşması nedeniyle çocukluk çağını böyle bir ortam içerisinde geçirmiştir. Tavernier'in hayatı ve seyahatleri ile ilgili yerli ve yabancı kaynaklarda çok sayıda bilgiye ulaşmak mümkündür.¹⁵ İlk seyahatini İngiltere'ye gerçekleştiren Tavernier henüz 22 yaşında iken Avrupa'da İngiltere, Fransa, Hollanda, Almanya, İsviçre, Lehistan, Macaristan ve İtalya'yı görme imkânına kavuşmuştur. Orta Doğu seyahatinde İstanbul ve Anadolu üzerinden İran'a ulaşan seyyah ikinci seyahati ile birlikte ticarete başlamış, bundan sonraki süreçte ise ömrünü seyahatler ile geçirmiştir. Seyahatleri sırasında sıklıkla tuttuğu notları ilk kez 1676 yılında yayımlanmıştır. Tavernier doğuya toplam altı gezi yapmış, üçüncü seferinde 6

¹² Murahhaslık, bir şehir veya bölgedeki başpiskopostur. Başpiskopos bir bölgedeki en yüksek rütbeli din adamını ifade etmektedir. Detaylı bilgi, Ramazan Erhan Güllü, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Kuruluşu ve Statüsü", *Marmara Üniversitesi Türkler ve Ermeniler, Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri devam eden projesi*. <http://turksandarmeniens.marmara.edu.tr/tr/istanbul-Ermeni-patrikhanesinin-kurulusu-ve-statusu/> Erişim Tarihi: 28.05.2019.

¹³ Andreasyan, Hrand D, *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye'si*, Çev. Hrand D. Andreasyan, Sadeleştiren İslam Özkan, *Köprü Kitapları*, İstanbul, Ekim 2016, s. 138-141.

¹⁴ Andreasyan, *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye'si*, s. 27.

¹⁵ Pierre-François Burger, *Tavernier, Jean-Baptiste*, Encyclopedia Iranica, Online Edition, 2017. Ayrıca, *Tavernier Seyahatnamesi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, 2010.

Aralık 1643'te Paris'ten yola çıkarak Diyarbekir üzerinden İsfahan'a gitmiştir. Tavernier'in 1689 yılının Temmuz ayında Moskova'da öldüğü bilinmektedir.¹⁶

Tavernier Diyarbekir'i yarım ay şeklindeki Dicle Nehri'nin sağında bir tepe üzerinde kurulmuş, büyük bir yerleşim merkezi olarak tanımlar. Tavernier'e göre surların nehre doğru uzanan kısmı oldukça diktir. Şehir çifte surlarla çevrilidir. Dış surlarda Hz. İsa'nın 62 müridinin onuruna yapıldığı söylenen 62 burç bulunur. Şehrin girişi üç kapıdan sağlanır. Bir tanesinin üstünde Yunanca ve Latince yazıtlar bulunmakta, yazıtlarda Constantine adlı birinden bahsedilmektedir. Kentin iki-üç güzel meydanı bir de eskiden bir Hristiyan kilisesi olan muhteşem bir camisi vardır. (Ulu Cami) Caminin çevresinde hocalar, dervişler, kitapçılar, kâğıt satıcıları ve benzer işlerle uğraşan kişiler bulunmaktadır. Tavernier şehrin o döneme ait canlı bir tasvirinde bulunmuştur. Tavernier'e göre şehre yaklaşık 5 km uzaktan kanallar vasıtasıyla su getirilmektedir. Diyarbekir'de kırmızı maroken¹⁷ deriler bu suyla yıkandığında daha güzel ve kaliteli olduğuna inanılır. Diyarbekir'de dokuma işi önemli bir paya sahiptir. Tavernier'e göre burada yaşayanların dörtte biri bu işle uğraşırlar. Burada toprak da çok verimlidir. Ekmek ve şarap İran'da temin edilenlere göre daha iyidir. Ayrıca Avrupa'dakilerden daha iyi güvercinler vardır. Diyarbekir nüfusunun 20 binden fazlasını oluşturan Hristiyanların üçte ikisi Ermeni, geri kalanı Nesturî ve birazı da Yakubi Hristiyanlardan oluşur. Tavernier son zamanlarda evleri olmayan ve ismini belirtmeden bahsettiği küçük bir kervansarayda yaşayan Kapusen adı verilen rahiplere rastlandığını söyler. Diyarbekir'in paşası İmparatorluğun (Osmanlı) bir veziridir. Şehirde bir miktar asker bulunur. Tavernier'e göre daha fazlası gerekli değildir.

¹⁶ Ertuğrul Gültekin, *J. B. Tavernier, XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, İstanbul, 1980. Moskova'daki Protestan mezarlığında tarihi silinmiş bir mezar taşı üzerinde Jean-Baptiste Tavernier adı yazılı bulunmaktadır. "Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier qu'il a fait en Turquie, en Perse et aux Indes (I-III, Paris 1676-1679) isimli eser seyyahın gezip gördüğü şehirler hakkında verdiği bilgileri içerir. Eser 1677'de İngilizceye tercüme edilmiş (The Six Voyages of John Baptiste Tavernier, London), bu çeviri birçok defa basılmıştır. 1681 yılında Almanca çevirisi yayımlanmıştır. İki çevirisi vardır. İlki çok özetlenmiş bir tercümedir. (XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat, Çev. Ertuğrul Gültekin, İstanbul 1980) J.Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Çev: Teoman Tunçdoğan, Stefanos Yerasimos (Ed), Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2017, İkincisi, Stefanos Yerasimos'un editörlüğünde Anadolu ve İran gezilerine ait bölümleri içerecek şekilde Fransızcasından yapılmıştır.

¹⁷ Yumuşak bir tür keçi derisidir. (TDK Sözlük, <https://sozluk.gov.tr>, Erişim Tarihi: 11.11.2019)

Kürtler ve Arapların hepsinin atlı olduğunu belirten Tavernier ihtiyaç durumuna göre 20 binden fazla atlı süvari temin edilebildiğini belirtir.¹⁸

18. yüzyıla gelindiğinde şehirde varlığı tespit edilen 118 meslek çeşidi¹⁹ Anadolu'nun diğer şehirleriyle kıyaslandığında Osmanlı Devleti'ndeki güç kaybına ve gerilemeye rağmen Diyarbakir'in halen canlı bir şehir olduğunu ortaya koymaktadır. Bu dönemde de Diyarbakir seyyahların uğrak yerlerinden biridir. 18. yüzyılın hemen başlarında Fransız seyyah Paul Lucas şehri son derece güvenli şekilde çevrelemiş surlara top atışıyla bile ulaşmanın zorluğundan bahsederken diğer yandan bazı noktalarda açılan gediklerin kaleye ve şehre girebilme kolaylığı sağladığını söyler. Şehrin kalabalık bir nüfusuna sahip olduğundan bahseder, özellikle deri ticaretinin gelişmiş olduğunu vurgular.²⁰

Aynı yüzyılın ortalarında şehre gelen mühendis Carsten Niebuhr şehrin nüfusunun 100 binin altında olduğunu tahmin eder. Evleri, cami ve hanları, temiz ve bayındır caddeleri, bol suyu, bereketli meyve bahçeleri, göz alıcı On Gözlü Köprüsü, voyvodası²¹ ve Hristiyan nüfusun temsilcilerini de içine alan geniş bir anlatıya yer verir.²² Yüzyılın sonlarında şehre gelen İtalyan akademisyen ve din adamı Abate Domenico Sestini ise Diyarbakir'i bir sandala benzetmiştir. Seyyaha göre nüfus 50 binden fazla değildir. Ulu Cami seyyahın dikkatini çekmiş, şehrin taş ve tuğladan yapılmış olması dolayısıyla tahtanın daha çok kullanıldığı diğer Türk şehirlerinden farklı olduğunu belirtmiştir. Seyyah vali ve voyvoda ile görüştüğünü belirterek ayrıntılara iner.²³

¹⁸ John Baptista Tavernier, *The Six Voyages of John Baptista Tavernier, A Noble Man of France now Living through the Turkey into Persia and the East-Indies, finished in the year 1670, giving an account of the state of the Countries Illustrated with divers sculptures, together with a New Relation of the Present Grand Signor's Seraglio*, London 1678, s. 104.

¹⁹ Gürkan Cevger, "18.Yüzyılda Diyarbakır Şehri'nde Esnaf ve Zanaatkârlar", *Tidsad Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 15, 2017, s. 409.

²⁰ M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakir*, Kent Yayınları, Birinci basım Ekim 2003, s. 43.

²¹ Özlem Başarır, "XVIII. Yüzyılda Diyarbakir Voyvodalığı'nın Mekânsal Örgütlenmesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 4 Sayı 18, Yaz 2011, s. 196.

²² Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakir*, s. 51-52.

²³ Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakir*, s. 67.

19. yüzyıl öncesinde şehre gelen Batılı seyyahların anlatılarına göre Diyarbekir ticaretin gelişmiş olduğu, güvenliğin önemli bir sorun olmadığı bir Osmanlı şehridir. Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve askeri gücünün zayıflamasıyla beraber Diyarbekir 19. yüzyıla eski önemini kısmen yitirerek girmiştir. Şehir ve çevresinde yaşanan savaşlar ve çatışmalar da eskiye göre şehrin görünümünü değiştirmiş, halkın huzurunu kaçırmıştır. Buna rağmen Diyarbekir her zaman Batı dünyasının ilgisini çekmiştir. 19. yüzyılda İngiltere Diyarbekir'de konsolosluk açmış, ABD Diyarbekir'in de içinde yer aldığı misyon merkeziyle bu şehirle yakından ilgilenmeyi sürdürmüştür. 19. yüzyılda çok sayıda İngiliz ve ABD'li seyyah Diyarbekir'e gelmiş ancak seyyah anlatıları 19. yüzyıl öncesine göre değişmiştir. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı'ya yönelik övgünün ve korkunun içi içe yer aldığı seyyah anlatılarının bir kısmı Osmanlı toplumu, kurumları ve şehirleri için 19. yüzyılda eleştiriye dönüşmüştür.

2.1. Diyarbekir ve Amid Adı

Diyarbekir adı incelediğimiz 19. yüzyıl Batılı seyahatnamelerde çeşitli yazımlarla geçmektedir. İncelenen seyahatnamelerde şehrin adının yazımı Amid, Amida, Kara Amid, Kara Hamid, Khara Hamid, Black Hamid, Caraemite, Carahemit, Diyarbek, Diarbeck, Diarbekr, Diarbekir, Dyarbekr, Dyarbekir, Diyarı Bekir şeklindedir. Şehrin adı Buckingham'ın seyahatnamesinde Diarbekir,²⁴ Amid, Kara Amid, Black Amid,²⁵ Carahemit,²⁶ W. Heude'un seyahatnamesinde Diarbekir ve Amaida,²⁷ Francis Rawdon Chesney'in seyahatnamesinde Diyâr Bekr,²⁸ William Francis Ainsworth'un seyahatnamesinde Dyarbekr,²⁹ George Percy Badger

²⁴ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 208.

²⁵ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 217.

²⁶ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 330.

²⁷ Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 232.

²⁸ Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 80

²⁹ Ainsworth, *Travel and Researches in Asia Minor and Armenia*, Vol. I, s. 289.

seyahatnamesinde Kara Amid, Black Amida, Diarbekir,³⁰ Cutts'ın seyahatnamesinde Amida ve Diarbekir³¹ yazımlarıyla yer almaktadır.

19. yüzyılda araştırmaya konu seyahatnamelerden elde edilen bilgiler ışığında şehir için tarihte kullanılan iki adlandırma söz konusudur. Farklı şekillerde yazılmış başına veya sonuna ekler getirilmiş olsa da şehir ilk kurulduğu dönemlerden İslamiyet'in hâkimiyeti altına girdiği sürece kadar Amid olarak bilinmekteydi. İslam ve Türk-İslam yönetimlerinde kaldığı dönemlerde ise Amid'le beraber Diarbekir'in de kullanıldığı görülmektedir. Osmanlı Devleti döneminde Diarbekir eyaleti ya da vilayeti temsil ederken resmi evraklarda Amid adı kullanılmıştır.³²

Amid ve Diarbekir adlandırmalarının kökenleri hakkında kaynaklarda tam bir fikir birliği olmadığı anlaşılmaktadır. İleri sürülen pek çok iddiaya göre daha çok kabul gören iki görüş bulunmaktadır. Amid'in kaynağı ile ilgili görüşe göre M.Ö. 1260-653 yılları arasında bölgede hâkim güç olan Asur hükümdarı Adad-Nirari I'ın (M. Ö. 1310-1281) kılıcının kabzasında Amid yazmaktaydı ve şehrin adı buradan gelmekteydi.³³ Ancak uzun süre kullanılan Amid daha sonra yavaş yavaş unutulmuş ve Diarbekir kullanılmaya başlanmıştır.³⁴

Diyarbekir adının o yörede yaşayan Bekr B. Vail kabilesinden geldiği kabul görmektedir. Buna göre Bekr kabilesi Dicle kenarında göçebe olarak yaşarken İslam fetihlerinden sonra bu bölgede daha fazla yayıldı ve yerleşmeye başladı. Bundan dolayı bu bölgeye Bilad-ı Bekir veya Diyar-ı Bekir denildi. Bu adlandırmanın 8. yüzyıldan itibaren resmen kullanılmaya başlandığı belirtilir. İslam Devleti döneminde

³⁰ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, 1852, s. 38.

³¹ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 99.

³² İlhan, "Onaltıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar", s. 214.

³³ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi, Başlangıcından Akkoyunlulara Kadar*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Cilt 1, 1998, s. 3.

³⁴ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Cilt 1, s. 5.

bölgeye daha geniş şekilde yerleşen Bekr bin Vail'den dolayı Bekir'in kabilesinin yaşadığı yer anlamında Diyarbekir denilmiştir.³⁵

Seyyahlar genel olarak şehrin Roma'nın Büyük Amidası olduğunu, adının Amid ya da Amida olduğunu, Türklerin şehri ele geçirmesinden sonra surların koyu renginden dolayı Türkler tarafından şehrin adının başına kara sıfatının eklendiğini ve o tarihlerden sonra şehrin Kara Amid olarak bilindiğini söylemişlerdir. Seyahatnamelerde şehrin tanıtımı ile ilgili başlıklar genel olarak Diyarbekir adı ile başlamaktadır. Diyarbekir 19. yüzyıldaki idari yapılanmaya bağlı olarak eyalet ya da vilayeti temsil eden daha geniş bir idari yapıyı kapsadığından, bu adın merkez dâhil tüm eyalet/vilayet sınırları için kullanıldığı görülmektedir. Seyyahların özellikle idari yapılanma³⁶ ve yer altı kaynaklarının bulunduğu yerlerin ifade edilmesi³⁷ gibi konularda daha geniş bir coğrafyayı kapsayan Diyarbekir Paşalığı adını kullanmayı tercih ettikleri görülmüştür. Seyyahların anlatı tarzlarından o dönemde Amid adının daha çok şehrin tarihine vurgu yapmak, Diyarbekir adının ise şehrin güncel durumunu betimlemek amacıyla kullanımının tercih edildiği anlaşılmaktadır.

1816'da şehri gezen J. S. Buckingham'a göre Diyarbekir'deki surların ve binaların hemen hemen tamamı siyah bazalt taşından yapılmış olmasından dolayı Türkler buraya Kara Amid adını vermişlerdir. Buckingham verdiği referansa istinaden şehrin eski adının Amid olduğunu belirtir. Buckingham Araplar arasında yaygın olan Diyarbekir adı yerine, Türkler tarafından merkez sancak olması nedeniyle halen Amid adının kullanıldığını söyler.³⁸ 1817'de şehirde bulunan W. Heude Diyarbekir'in eski adı olan Amida'nın Türkler tarafından surların ve evlerin inşasında kullanılan siyah renkli taşlarından dolayı halen sıklıkla Kara Amid (Black Amid) olarak kullanıldığını

³⁵ Cuma Karan, "Diyarbakır'ın İsmi ve Fethi Üzerine Bazı Mülahazalar", *I. Uluslararası Oğuzdan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirisi*, 20-22 Mayıs 2004, Diyarbakır, s. 829.

³⁶ Ainsworth, *Travel and Researches in Asia Minor and Armenia*, Vol. II, s. 114.

³⁷ Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 75.

³⁸ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 217.

belirtir.³⁹ 1842’de şehre gelen J. P. Fletcher’a göre tarihte eski Amid ya da Amida olan Diarbekir⁴⁰ surların renginden dolayı Kara Amid olarak adlandırılmaktadır.⁴¹ Aynı yıl şehirde bulunan G. P. Badger’a göre bugün Diarbekir olan yer eski Amida şehridir ve burası inşasında kullanılan bazalt taşlarının renginden dolayı şehir Türkler tarafından halen Kara Amid (Black Amida) olarak bilinmektedir.⁴²

1860 yılında şehirde bulunan J. Ussher’a göre şehrin surları Büyük Konstantin’in oğlu II. Konstantius tarafından yapılmıştı. Ussher’a göre II. Konstantius şehri keşfedip çürümüş ve harap halinden kurtarmış, çevrede çok miktarda bulunan siyah bazalt taşlarından surları dikmiş ve şehre Amida adını vermiştir.⁴³ 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary’e göre şehrin şimdiki adı Diarbekir’dir.⁴⁴ Türkler Amida için uzaktan görünen Roma surlarının karanlık ve sıkıcı görüntüsü nedeniyle Kara Amid adını da kullanmışlardır. Geary Diarbekir’in kasvetli görüntüsünün Türklerin şehir için kullandıkları Kara Amid adındaki Kara sıfatını haklı çıkardığını, ancak taşın renginin surlara yaklaştıkça açılarak siyahtan daha ziyade koyu griye dönüştüğünü söyler.⁴⁵ 1892 yılının Nisan ayında şehre gelen O. H. Parry’e göre şehrin evleri ve surlarının inşasında kullanılan siyah bazalt taşından gelen eski Kara Amida olan adı Diarbekir olarak değiştirilmiştir.⁴⁶ 1897 yılının sonunda şehirde bulunan Lord Warkworth’e göre şehrin Roma döneminden bilinen adı modern adlandırmada Kara Amid-Black Amida olarak varlığını sürdürmektedir.⁴⁷

Seyyahların anlatılarına göre şehrin o dönemde kullanılan adı Diarbekir olmakla birlikte Amid adı kara sıfatı ile birlikte varlığını sürdürmekteydi. Bu sıfat

³⁹ Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 232.

⁴⁰ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 118.

⁴¹ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 132.

⁴² Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 38.

⁴³ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 362.

⁴⁴ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 147.

⁴⁵ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 207.

⁴⁶ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 38.

⁴⁷ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 233.

seyyahlara göre Türkler tarafından şehrin adına eklenmişti. Türklerin bu coğrafyaya gelişleri 11. yüzyıla denk gelmektedir. El-Cezire olarak bilinen Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki bölgenin kuzey sınırını çizen Amid, 1042 yılından itibaren Oğuzların düzenledikleri akınlardan sonra Selçukluların kontrolüne geçmiştir. Selçuklu Sultanı Melikşah zamanında Amid şehrine atanan vali ile 1085 yılında Diyarbakır tamamen Selçuklu hâkimiyetine girmiştir.⁴⁸ Seyyahlara göre bu tarihlerden itibaren şehir Kara Amid ya da Kara Amida olarak anılmaya başlanmıştır.

Kara sözcüğünün Amid adına eklenerek kullanılmasıyla ilgili kaynaklarda 13. yüzyıldan itibaren başlanarak kışlak-merkez anlamında Türkçe *Kara* sıfatıyla Kara Amid denildiği yönünde daha farklı iddiaların da yer aldığı dile getirilmiştir.⁴⁹ Seyyahların anlatılarında şehrin adının Amid ya da Amida olduğu, şehre bu adın Roma döneminde verildiği, Kara sözcüğünün Amid şehir adına Türkler tarafından eklendiği, Türklerin bu ada bazalt taşının renginden dolayı kara sıfatını ekledikleri, bundan dolayı da şehrin adının Kara Amid olduğu bilgisi yer almaktadır.

ABD’li seyyah H. Southgate şehrin Diyarbakır olan adının Kız Şehri anlamına geldiğini belirtir. Southgate’e göre Müslümanlar bu kızın kâfir bir prensin kızı olduğuna inanırlar.⁵⁰ Evliya Çelebi seyahatnamesinde de benzer bir adlandırmaya atıf yapılmaktadır. 1655 yılının nisan ve mayıs aylarında Diyarbakır’de bulunan ünlü Türk seyyahı Evliya Çelebi’ye göre Diyarbakır adının nereden geldiği konusunda binlerce hikâye yazılmıştır. Ancak Evliya Çelebi’nin anlatısına göre şehrin ilk kuruluş nedeni ve adının kökeni şudur. Eski Musul’da oturan Hazreti Yunus Peygamber o bölgelerin halkını dine çağırması, tek bir kişinin bile imana gelmemesine çok üzülüp Musul halkına beddua edince eski Musul harap olmuştu. Evliya Çelebi buradan Diyarbakır’e geldiğinde halkın tamamının mucize istemeden Müslüman olmasına çok sevinip, “İliniz bayındır ve bakımlı, halkınız devamlı sevinçli ve neşeli, bütün çoluk çocuğunuz uzun ömürlü, soylu ve doğru yolda olsun” diye dua etti. Kendisi Fis Kayası adlı yerde

⁴⁸ Mustafa Aylar, “İslam Coğrafyacılarına Göre Orta Çağ’da Âmid (Diyarbakır)”, *Journal of History School*, Aralık, 2019, s. 1385-1386.

⁴⁹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Cilt 1, s. 3.

⁵⁰ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 290-291.

ıssız bir mağarada yedi yıl oturdu. O zaman da Diyarbekir’de bir kız melike vardı. Bu kız Yunus Peygambere iman getirip Müslüman oldu. Kız o kadar zengindi ki binlerce hazineye sahipti. Hazreti Yunus’un öğretmesiyle o melike kız Diyarbekir’i sert kara taştan Fis yakasında yaptığı için bu şehre Kız Şehri anlamına gelen Diyar-ı Bıkr denildi.⁵¹ Evliya Çelebi’nin anlatısı bu şekildedir ancak Yunus Peygamber ile Diyarbekir’in kuruluşu arasında bir bağlantı kurulması yöre efsanelerine dayanıyor olabilir. Edebiyatta ve halk efsanelerinde Yunus Peygambere Musul dışında başka bir şehrin kuruluşuna ilişkin bir rol atfedilmez.⁵²

Seyyahların anlatılarından anlaşıldığı kadarıyla Diyarbekir için Roma döneminden itibaren Amid adı kullanılmıştır. 19. yüzyıla gelinceye kadar Amid ve Diyarbekir adları birlikte telaffuz edilmiştir. 19. yüzyılda Amid adı değişik karakterlerdeki yazımları ile seyyahlar tarafından genel olarak şehrin tarihine vurgu yapılabilmesi amacıyla tercih edilen adlandırma olmuştur. Seyahatnamelerde şehri tanıtan yazı başlıkları genel olarak Diyarbekir kelimesinin farklı şekilleriyle yazılmıştır. 19. yüzyılda Diyarbekir için her iki adın da kullanıldığı anlaşılmaktadır.

2.2. Diyarbekir Tarihi

19. yüzyılda kente gelen Batılı seyyahlar Diyarbekir’in tarihini genel olarak Roma ile ilişkilendirerek anlatmışlardır. 1816’da şehirde bulunan J. S. Buckingham Diyarbekir’in tarihi ile ilgili anlatılarında tarihçi Ammianus Marcellinus,⁵³ Barthélemy de Molainville d’Herbelot, Edward Gibbon ve John Malcolm’dan alıntılar yapmıştır. Buckingham’ın d’Herbelot’tan aktardığına göre şehir Perslerin ilk hanedanının kralı Şah Amurah tarafından yaptırılmıştır. Buna karşılık Buckingham İmparator Konstantin’in şehri Perslere karşı tahkim ettirerek güçlendirdiğini belirtir. Buckingham’ın verdiği bilgiye göre Diyarbekir Hicri 796 yılında Timur tarafından

⁵¹ Martin Van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbekir’de*, Çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 244-245.

⁵² Bruinessen ve Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbekir’de*, s. 296.

⁵³ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 213.

talan edilerek kısmen yakılmıştır. Buckingham'a göre daha sonra Uzun Hasan⁵⁴ ve diğer Pers kralları tarafından ele geçirilen şehir, Osmanlı Devleti'nin ilk Sultanı olan Yavuz Sultan Selim tarafından Hicri 921 yılında (1515) Şah İsmail'den geri alınarak merkezi Amid olan 12 sancaklı bir beylerbeylik (eyalet) olarak teşkilatlandırılmıştır. Buckingham bazı bilgileri alıntı yaparak dipnottan kaynaklarına referanslar vermiştir.⁵⁵

Buckingham'ın referans verdiği Bibliotheque Orientale'de Arapların Diyarbekir dedikleri şehre Türklerin Amid dedikleri, şehrin kuruluşunun Pers hanedanından Amurah'a atfedildiği, şehrin Roma İmparatoru Constans tarafından güçlendirildiği, Hicri 796 Miladi 1393 yılında Timur tarafından yağmalandığı, Uzun Hasan ve Persler tarafından ele geçirilen şehrin hicri 921 miladi 1515 yılında Osmanlıların ilk sultanı Selim tarafından ele geçirilerek 12 sancaklı bir beylerbeyliği olarak teşkilatlandırıldığı anlatılmaktadır.⁵⁶ Aynı esere göre "Thahamurath" (Amurah-Tahmurah) İran'ın Paishdadian (Pişdâdiler) hanedanının üçüncü kralıdır. Eserde bazı şehirlerin isimleri verilmekte, Diyarbekir'in antik çağlardaki tarihi de aynı isimle bağdaştırmaktadır. Eserde bazı bilgilerin mitolojik kaynaklı oldukları bildirilmektedir.⁵⁷

Pers mitolojisine göre Tahmurah Pers krallarından ve mitolojik kahramanlarından biridir. Kendisi ile ilgili birçok hayal ürünü hikâye uydurulmuştur.⁵⁸ Buckingham'ın anlatıları bu açıdan da değerlendirilebilir. Buckingham'ın verdiği bilgilerde Diyarbekir'in Osmanlılar tarafından ele geçirildikten sonra 12 sancaklı bir eyalet olarak teşkilatlandırıldığı ifadesi 1518 yılına ait tahrir bilgileriyle uyusmaktadır. 1518 yılında yapılan tahrire göre Diyarbekir beylerbeyliğine bağlı Amid, Mardin,

⁵⁴ Akkoyunlu hükümdarı.

⁵⁵ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 218-220.

⁵⁶ Barthélemy de Molainville d' Herbelot, *Bibliotheque Orientale ou Dictionnaire Universel*, A Paris Par la Compagnie des Libraires M. DC. XC VII, s. 108.

⁵⁷ Barthélemy de Molainville d' Herbelot, *Bibliotheque Orientale ou Dictionnaire Universel* MDCCCLXXXVIII, s. 466-467.

⁵⁸ İbrahim İbrahim, *Memlüklüler Döneminde Yazılmış Coğrafya Kitaplarında Kürtler ve Kürtlerin Yaşadıkları Coğrafya (H. 648-922/ M. 1250-1517)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Ana Bilim Dalı, Diyarbakır, 2021, s. 156. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Sincar, Berriyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapkir, Kiğı ve Çemişkezek olmak üzere on iki sancak vardı.⁵⁹

Buckingham anlatılarının devamında 359 yılında Pers hükümdarı Şapur tarafından gerçekleştirilen Amida kuşatması hakkındaki detayların Decline and Fall of the Roman Empire'dan (Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi-Edward Gibbon'un eseri) edinilebileceğini söyleyerek eserde kuşatma hakkında neler yazdığına değinmektedir. Buckingham Şapur'un Amida surlarının yanından geçerken bu şehri almaya karar verdiğini ve bir saldırı düzenlediğini, Şapur'un bu girişiminin Amida'nın askerleri tarafından püskürtüldüğünü, kuşatma esnasında komutanlardan birinin oğlunun kalbine isabet eden mızraktan dolayı öldüğünü, Şapur'un buna karşılık Amida'yı oğlunu kaybeden babanın acısını dindirmek için kefaret olarak almaya karar verdiğini aktarır. Buckingham Şapur'un şehri kuşatmasından kısa süre önce Roma İmparatoru Konstantius'un kendi adını Amida'ya vererek bu şehri onurlandığını ve güçlü surlarla ve yüksek burçlara şehri tahkim ettiğini, şehre askeri açıdan iyileştirmeler yaptığını, yedi askeri birlikle Amida'yı çok kuvvetli bir hale getirdiğini ekler. İlk saldırıda hayal kırıklığına uğrayan Şapur'un şehre yeni bir saldırı daha düzenlediğini belirten Buckingham çetin bir mücadeleden sonra Şapur'un ordularının yeniden püskürtüldüğünü ve Şapur'un kuşatmada başarılı olmadığını aktarır. Şapur'un defalarca saldırı denemelerinin benzer şekilde sonuçsuz kaldığını aktaran Buckingham bu saldırılardan birinin gerçekleştiği esnada Roma ordusunun bir hainin ihanetine uğradığını, hainin barbarlara gizli bir geçidin yerini gösterdiğini kaydeder. Buckingham Şapur'un bütün gayretlerine rağmen Amida'da hiç ummadığı kadar şiddetli bir direnişle karşılaştığını, bu direnişin bir şehrin savunmasında gösterilebilecek tüm savaş sanatlarının uygulandığı, olağanüstü cesaret ve beceriyle yerine getirildiğini söyler. Buckingham neticede kuşatılan bir şehrin kaynaklarının zamanla tükeneceğini hatırlatır. Perslerin bir süre sonra yeniden toparlandıklarını

⁵⁹ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *TDVİA*, Cilt 9, 1994, s. 468.

belirten Buckingham şehre ele geçirdikten sonra şehirde bulunan herkesin kılıçtan geçirdiğini yazar.⁶⁰

Roma İmparatoru II. Konstantius'un ölümünün ardından Roma'da (361-363) tarihleri arasında Julianus dönemi yaşanmıştır. II. Şapur'un Nusaybin üzerine yürümesi üzerine Julianus doğu seferine çıkmış ama Dicle'ye doğru ilerlediği sırada aldığı bir mızrak darbesiyle hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine Jovianus (363-364) Roma İmparatoru olmuştur. Perslerin baskılarına direnemeyen İmparator 363 yılında Nusaybin'i teslim etmiş, buraya yaşayan halk Amid'e (Diyarbakir) göç etmek durumunda kalmıştır.⁶¹

Diyarbakir tarihi ile ilgili anlatılarına buradan devam eden Buckingham ilk kuşatmadan 4 yıl sonra 363'de Roma İmparatoru Jovian'ın Nusaybin'i tahliye ettiğini ve Nusaybin'den ayrılanların Amida'nın yeni kurulan bölgelerine yerleştiklerini aktarır. Bundan dolayı da şehir eski ihtişamına tekrar kavuşmuştur. 505 yılına gelindiğinde Kubâd'ın Amida'yı yeniden kuşattığını anlatan Buckingham, kaynağı olan tarihçinin (Edward Gibbon) verdiği bilgiye dayanarak kuşatmanın 3 ay sürdüğünü ve Kubâd'ın bu kuşatma esnasında 50 bin askerini kaybetmesine rağmen önce bir başarı elde edemediğini, ama sonunda şehre girmeyi başardığını yazar. Kubâd şehre girdiğinde Buckingham'ın aktardığına göre herkesi kılıçtan geçirmiştir. Roma, şehri geri alabilmek için kefalet ödemiştir. Buckingham şehrin Türk-İslam tarihi ile ilgili anlatılarında bu kuşatmadan yaklaşık 900 yıl sonra miladi 1393 yılında Timur'un Diyarbakir'i yağmaladığını söyler. Bu olaydan sonra Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim'in Diyarbakir'i aldığı tarihe kadar şehrin Uzun Hasan ve Sasaniler tarafından ele geçirildiğini, 1515 yılında ilk Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim'in şehri Osmanlı egemenliğine kattığını belirtir. Buckingham yaklaşık bir yüzyıl sonra 1605 tarihinde Diyarbakir'in yeniden Safevilerin egemenliği altına girdiğini yazar.⁶²

⁶⁰ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 218-219.

⁶¹ Burak Erdem, "İki Dünya Arasında El Değiştiren Şehir: Nusaybin ve 363 Barışı", *Nusaybin, Siyaset Kültür Ekonomi Sempozyumu Bildirileri*, (2022), Ed. Ahmet Selçukoğlu, Ahmet Gemi, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2022, s. 35-36.

⁶² Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 220.

Diyarbakir'in Osmanlı Türklerinin ilk sultanı Yavuz Sultan Selim tarafından 1515'de alındıktan yaklaşık 100 yıl sonra 1605'de yeniden Safevilerin eline geçtiği ifadesi değerlendirildiğinde, şehrin Yavuz Sultan Selim döneminde fethedildiği doğru bir bilgi olarak kabul edilmektedir. Ancak Buckingham'ın Sultan Selim hakkında kullandığı 'Osmanlı Türklerinin ilk sultanı' ifadesi ilk Osmanlı halifesi anlamında doğrudur.

Diyarbakir Osmanlı yönetimine girdikten sonra tekrar Safevilerin ya da bir başka devletin egemenliğine girmemiştir. Bu konu hakkında arşiv kaynakları ile birlikte farklı kaynaklardan yararlanılarak yapılmış bir çalışmada, Diyarbakir'in 1515 yılında Osmanlılar tarafından fethinden 1838 yılına kadar kente atanan valilerin adları ile valilik yaptıkları dönemler belirtilmiştir.⁶³ Bu bilgiler kentin Osmanlı egemenliği altında kaldığını göstermektedir.

Buckingham Safevi hanedanlığı tarihinde bir tarihçinin Perslerle Türkler arasında geçen kanlı savaşlar yaşandığını anlattığından bahseder. Buckingham'a göre bu savaşlarda Türkler tamamıyla yenilgiye uğratılmış ve bu durum Şah Abbas'ın⁶⁴ ölümüne kadar devam etmiştir. Buckingham Pers hükümdarı Şah Abbas'ın sadece Türkleri kontrol altında tutmakla kalmayıp Türkler tarafından ele geçirilen tüm toprakları da yeniden aldığını söyler. Buckingham John Malcolm History (The History of Persia) kaynağını referans göstererek Safevilerin bu bölgede Azerbaycan, Gürcistan, Kürdistan, Bağdat, Musul ve Diyarbakir'i kılıç gücüyle tekrar topraklarına kattıklarını belirtir.⁶⁵ Buckingham'ın kaynak gösterdiği Malcolm'un eserinde Safevi hükümdarı Şah Abbas döneminde Diyarbakir'in yeniden Türklerin elinden alındığı yazmaktadır.⁶⁶

⁶³ Yılmazçelik, "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* "Firat University Journal of Social Science" Cilt 10 Sayı 1, Elazığ, 2000, s. 241-251.

⁶⁴ 1587-1629 dönemi Safevi Hükümdarı.

⁶⁵ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 219-220.

⁶⁶ John Malcolm, *The History of Persia from the Most Early Period, to the Present Time, Containing and Account of the Religion, Government, Usages and Character of the Inhabitants of that Kingdom*,

Buckingham 1644’de Fransız seyyah Tavernier’in bu ülkelere gezisi esnasında Diyarbekir’in halen Pers ülkesinin bir parçası olarak görüldüğünü söylediğini aktarır.⁶⁷ Tavernier seyahatnamesinde anlatılana göre seyyah Halep’ten Toroslar ve Diyarbekir üzerinden Van’a gittiğini belirtmiştir. Seyahatnamede Diyarbekir’in İmparatorluğun vezirlerinden biri tarafından yönetildiği, Türklerin bu şehre Car-emu (Kara Amid) dedikleri yazmaktadır.⁶⁸

1837’de şehri gezen W. F. Ainsworth’e göre Diyarbekir’in uzun ve inişli çıkışlı bir tarihi vardır. Şehir Amida’nın kutsal kenti adıyla daha çok bilinir. Ainsworth Ergani’de Asurlulara ait kalıntılar bulunduğunu, Siirt’le ilgili incelemelerinden sonra çıktığı ikinci seyahatinde yaptığı detaylı çalışmada Tigranocerta’nın Siirt değil Diyarbekir olduğu sonucuna ulaştığını belirtir.⁶⁹ 1838-1840 yılları arasında düzenlediği seyahatinde 1840 yılının Eylül ayında Siirt’te bulunan Ainsworth bu şehrin Tigranocerta olmadığını söyleyerek kendi gözlemlerini, “Amid ya da Diyarbekir Tigranocerta’dır” şeklinde ifade etmiştir. Ainsworth Tigran tarihine kısaca değinerek anlattıkları göz önüne alındığında, “Tigranocerta, Dicle Nehri yakınında yer alan bir yerdir. Burası kuzeyde, nehrin batıya doğru kıvrıldığı her iki yakasındaki kıyıların bir ovada sona erdiği yerdedir ve bu tanım Amida’ya uymaktadır” demektedir.⁷⁰

Ainsworth’un bahsettiği Tigranokerta kentinin lokalizasyonu üzerine çok sayıda çalışmalar yapılmaktadır.⁷¹ Yapılan değerlendirmeler Tigranokerta’nın bugünkü adı Silvan olan Meyyâfârikîn’mi, Nusaybin’in batısındaki Tel Ermen mi olduğu

by Major-General Sir John Malcolm, G. C. B., K. L. S. Governor of Bombay, A New Edition, Revised, in two Volumes, Vol I, London, John Murray, Albemarle-Street, MDCCCXXIX, s. 358.

⁶⁷ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 218-220.

⁶⁸ John Baptista Tavernier, *The Six Voyages of John Baptista Tavernier, A Noble Man of France now Living through the Turkey into Persia and the East-Indies, finished in the year 1670, giving an account of the state of the Countries Illustrated with divers sculptures, together with a New Relation of the Present Grand Signor’s Seraglio*, London 1678, s. 103-104.

⁶⁹ Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, Vol. II, s. 351.

⁷⁰ Ainsworth, *Travel and Researches in Asia Minor and Armenia*, Vol. II, s. 362.

⁷¹ Muzaffer Demir, “Tigranokerta Savaşı (MÖ 69): Yeni Bir Gözden Geçirme”, *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, Sayı 24, 2008, s. 148.

yönündedir.⁷² Ainsworth'un bildirdiğine göre kendisi ile Mr. Taylor⁷³ arasında da bu konuda görüş birliği yoktu. Ainsworth verdiği bilginin sonunda, Taylor'un eldeki tarihi kalıntılardan yola çıkarak Tigranokent'in Midyat Masius'ta (bugünü adı Tûr Abdin) olduğunu düşündüğünü yazar.⁷⁴

1842 yılında şehri gezen G. P. Badger Romalılar ve Sasaniler arasında uzun süreli savaşlarda el değiştiren şehrin kısa tarihçesi hakkında kroniklere dayalı olarak özet bilgi verir. G. P. Badger doğu bilimci Giuseppe Simonio Assemani'nin verdiği bilgilere dayanarak 4. yüzyıldan önce şehrin adının önemli bir yer olarak geçmediğini düşünmektedir. Şehir 349 yılında İmparator Konstantius tarafından geliştirilmiş iki güçlü rakip olan Persler ve Romalılar arasında sürekli el değiştirmiş, bu dönemlerde oldukça önemli bir yer haline gelmiştir.⁷⁵ 1842'de şehirde bulunan J. P. Fletcher Amida'nın kuvvetli Pers istilalarına maruz kalmış olmasına bağlı yaşadığı sorunlar olmasına rağmen Konstantin ve sonraki hükümdarlar döneminde Mezopotamya'nın en refah ve yoğun nüfuslu şehirlerinden olduğunu söyler.⁷⁶

1876 yılındaki seyahatinde şehre gelen E. L. Cutts'a göre tarihine layık bir görüntüsü olan Diyarbekir ünlü Amida şehridir. Şehir Romalılar ile Persler arasındaki savaşlarda sıklıkla el değiştirmiştir. Cutts'ın anlatısına göre büyük ve güçlü Amida, Pers ve Roma arasındaki savaşlara sahne olmuştur. Şehir Pers tehditlerine karşı Roma İmparatoru Konstantius tarafından genişletilerek güçlendirilmiş, ayrıca şehre yedi birlikten oluşan asker takviyesi yapılmıştır. E. L. Cutts Pers Kralı II. Şapur'un 359 yılında Amida kuşatması ile ilgili Pers-Roma savaşı hakkında Roma ordusunda bulunan tarihçi Ammianus Marcellinus'tan bilgiler aktarır. Buna göre Pers hükümdarı Şapur'a vakit kaybetmeden Mezopotamya ve Suriye üzerine ilerlemesi ve bir an önce Antakya'yı kuşatması tavsiye edilmiştir. Şapur 360 yılında Amida şehrinin surları

⁷² Ahmet Savran, *Meyyâfârikîn, TDVİA*, Cilt 29, 2004, s. 511.

⁷³ John George Taylor, 18 Haziran 1860'da İngiltere'nin Diyarbekir konsolosluğuna atanmıştır. *The London Gazette*, 3 July 1860, s. 2494.

⁷⁴ Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, Vol. II, s. 351.

⁷⁵ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 38.

⁷⁶ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 132.

altından geçerken güçlü silahlarıyla bu şehri almaya karar verir ve kuşatma başlatır. Buna karşılık surlardan ok atılmıştır. Şapur'la birlikte hareket eden müttefik ordunun komutanı Grumbates şehrin kapılarına saldırır ama içerden gelen bir okla vurulan oğlu orada can verir. Bunun üzerine öldürülen gencin intikamının alınmasına karar veren Şapur defalarca şehri kuşatsa da her defasında kuşatma püskürtülür. E. L. Cutts 73 gün süren kuşatma sonucunda Pers ordusunun 30 bin asker kaybettiğini nakleder. Cutts bu savunma savaşında Roma ordusunun bir savaşta gösterilebilecek bütün başarılı taktikleri ortaya koyduklarını aktarır. Cutts'ın aktardığına göre savaş sonunda şehri alan II. Şapur daha fazla ilerlemeden geri dönmüştür. Cutts bu nedenle Amida'nın Roma şehirleri için bir güvenlik alanı tesis ettiğini söyler. Cutts İmparator Julian'ın ölümünden sonra yaşanan barış döneminde İmparator Jovian tarafından şehrin Perslere teslim edildiğini, daha sonra Romalılar tarafından tekrar ele geçirildiğini belirtir. Cutts Pers hükümdarı Kubâd'ın Roma İmparatoru Anastatius döneminde Amida'yı 503 yılında kuşattığını, bu kuşatmaya karşı şehrin 3 ay boyunca direndiğini söyler. Bu kuşatmada Pers ordusunun surlar önünde 50 bin asker kaybettiğini, en sonunda zayıf bir noktadan surları aşarak içeri giren Pers ordusunun 80 bin kişiyi katlettiğini, buna rağmen şehrin sonradan tekrar Romalıların eline geçtiğini yazar.⁷⁷

1897 yılının sonunda şehirde bulunan Lord Warkworth geleneksel olarak şehrin kuruluşunun İran'ın ilk hanedanının Kralı/Şahı Amurah'a dayandırıldığını aktarır. Lord Warkworth'e göre şehrin tahkimatı İmparator Konstantius tarafından nehre bakan cephe hariç olmak üzere her yönde uzayarak yapılmış ve hendeklerle çevrilmiştir. Lord Warkworth şehrin tarihini detaylara çok girmeden aktarmaktadır. Warkworth'e göre ilk olarak 359 yılında Pers hükümdarı Şapur tarafından kuşatılan şehre, Dicle'ye inen gizli bir geçit vasıtasıyla girilmiş akabinde Romalılar şehri Jovianus tarafından Perslere teslim edilmesinden sonra tekrar ele geçirmiş, altıncı yüzyılın başında Pers hükümdarı Kubâd tarafından şehir Anastasius'un elinden tekrar alınmıştır. Şehir bir kez daha Roma idaresine girmişse de bir süre sonra Arapların eline geçmiştir. Ona göre Persler ve Romalılar arasında yapılan savaşlarda zaman zaman el

⁷⁷ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 99-100.

değiştirmiş olan şehir Arap fethinden sonra Timur orduları tarafından yağmalanmıştır. Akabinde Perslerin elinden Selçuklulara geçmiş olan Amid son olarak Osmanlı Türkleri tarafından alınmıştır.⁷⁸

1897 yılının Aralık ayında şehre gelen G. H. Hepworth'e göre Diyarbekir çok eski bir şehirdir. Tarihi Hristiyanlık dönemlerinin başlangıçlarına kadar uzanır. Persler, Araplar ve Romalıların elinde kalan şehir dikkatle incelendiğinde bu medeniyetlerin zengin kalıntılarına sahip olduğu fark edilebilir. Şehrin bu zenginliği meraklısı için tarihi bir kaynaktır.⁷⁹

Seyyahların Diyarbekir tarihi ile ilgili verdiği bilgiler batı kaynaklarından yaptıkları alıntılara dayanmaktadır. 19. yüzyılda şehri ziyaret eden seyyahların şehrin İslam ve Osmanlı dönemine ait tarihi geçmişi ve isminin kaynağı ile ilgili bazı öngörülerde buldukları, genel olarak Roma/Pers savaşlarına değindikleri görülmektedir. Seyyahlar Roma/Pers savaşlarında savaşın her iki tarafı için farklı anlatılar yapmaktadır. Persler için barbarlar ifadesi kullanılmakta, kuşatmalarda 30 binden 50 bine kadar asker kaybettikleri anlatılmakta, Perslerin şehri ele geçirdikten sonra yakıp yıkarak herkesi kılıçtan geçirdikleri vurgulanmaktadır. Anlatıların Romalılarla ilgili bölümleriyse Romalıların ihanete uğradıkları, şehri savunmak için her türlü kahramanlığı gösterdikleri, buna rağmen barbarlara direnemedikleri şeklinde dile getirilmektedir. Araştırmalarda Diyarbekir tarihinin çok eskilere dayandığı, Diyarbekir bölgesinin günümüzden 9 bin yıl önce iskân edildiğini gösteren bulgulara rastlandığı belirtilmektedir.⁸⁰

2.3. Diyarbekir Coğrafyası

2.3.1. Arazi ve Yollar

Seyyahlar yolculukları esnasında geçtikleri yollar ve yolların çevresindeki arazi hakkında bazen genel ve yüzeysel bazen ayrıntılı bilgi vermişlerdir. 1816 yazında

⁷⁸ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 233-234.

⁷⁹ Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 278.

⁸⁰ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir (1790-1840)*, s. 2.

Mardin yolunu kullanarak şehre gelen J. S. Buckingham Diyarbekir'e gelene kadar gördüklerini anlatırken manzaraya özel bir değer biçmediğini söyler. Buckingham'ın ifadelerine göre yolculuğu esnasında geçtiği engebeli araziler ve tepelerin manzaraya özel nitelik katacak bir görünümü yoktur.⁸¹

Buckingham'dan yaklaşık bir yıl sonra 1817'de Mardin'den Diyarbekir'e gelen W. Heude araziye detaylı değinmiştir. Heude ilk etapta şehre gelirken kullandığı yolun sıkıntılara ve zorluğuna dikkat çeker. Heude'e göre şehre yaklaştıkça yol zorlaşmakta, kimi yerlerde bataklık tarzı sulak yerler, son 5-6 kilometrede ise tepecikler bulunmaktadır. Heude yol üzerinde kayalık yüksek tepeliklerin arkalarında kalmasından sonra geniş ve iyi işlenmiş bir ovaya çıktıklarını söyler. Akabinde üç önemli mezrayı geçtiklerini belirten Heude bu noktadan sonra civarlardaki tarımsal faaliyetlerin oldukça iyi göründüklerini belirtir. Heude gördüğü tarlaları, "etrafları çevrili değilse de planlı şekilde ayarlanmışlar, iyi gübrelenmişler ve düzgün bir şekilde sürülmüşler, gittiğimiz binlerce kilometre yol üzerinde şimdiye kadar gözlemediğimiz, kendi içinde düzenli ve sistematik şekilde işleyen en mükemmel düzene sahipler." sözleriyle anlatır. Heude'e göre geri kalan arazilerde de kapasite vardır ama bu araziler gerekli özen gösterilmeden sadece küçük ve acil ihtiyaçları giderecek şekilde işlenmişlerdir.⁸²

Heude'un anlatılarından Diyarbekir çevresinde o dönemde sistemli ve iyi tarımın yapıldığı yerlerin varlığı anlaşılmaktadır. Dönemin şartları içerisinde tarımsal faaliyetlerin düzenli yapılamadığı durumlar söz konusuydu. Bunun nedeni genellikle doğal nedenlerden, arazi sahiplerinin elindeki donanım ve iş gücünün yetersizliğinden ya da genel asayiş sorunlarından kaynaklanmaktaydı. Ekonomik kaynakların yetersizliği, ekili tarlaların ve ticari kervanların yağmaya uğraması, yağmacıların verdiği güvensizlik ortamı, hayvancılıkla uğraşan göçebe aşiretlerin tarlalara verdikleri zararlar, 1816'da yaşanan salgın hastalık, 1817'de yaşanan kuraklık gibi

⁸¹ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 212.

⁸² Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 232.

felaketler⁸³ dolayısıyla tarımsal üretim sekteye uğrayabiliyordu. Yine de ekili araziler çoktu. Heude'den 20 yıl sonrasında 1838 yılı Mart ayında kente gelen H. Southgate Mardin'den Diyarbakir'e gelirken geçtiği arazilerdeki zeminin dalgalı, çevrenin ağaçsız ama zengin ve ekili olduğu vurgusunu yapmıştır.⁸⁴

19. yüzyılın ilk yarısında tarımsal üretimde asıl sıkıntıların 1839'da meydana gelen Nizip Savaşı'nın etkileriyle ortaya çıktığı görülmektedir. 1842'de şehre gelişte Harput yolunu kullanan Fletcher'ın yolda ekilmemiş düz arazilerden geçtiğini belirtmesi⁸⁵ tarımsal arazilerin bir kısmının işlenmediğini göstermektedir. Bu durum daha çok savaş koşullarıyla alakalıdır. Savaşla birlikte asıl mesleği askerlik olmayan ve genelde tarımsal emek piyasasının en dinamik üreticileri olan genç nüfus savaşmak üzere orduya alınmıştı. Bu durum tarımsal faaliyetleri önemli derecede etkilemiş ve üretimi büyük oranda sekteye uğratmıştı. Devletin bölgede bulunan askeri gücünü savaşmak üzere Birecik ile Nizip arasındaki alana çekmesi, Diyarbakir de dâhil çevre kentlerde önemli asayiş sorunlarının yaşanmasına neden olmuştu. 1839 ile 1845 yıllarını kapsayan dönemde kırsal alanlarda kıtlık, şehirler de asayiş sorunları baş göstermiştir. Kıtlık nedeniyle bazı köyler terk edilmiş, ahalisi tarlalarını bırakarak kentlere göç etmiştir.⁸⁶

Sonraki dönemlerde şehre gelen seyyahlar genel olarak yolların zorluğundan, arazi yapısından, coğrafyanın genel görünümünden bahsetmişlerdir. 1866 yılının Mart ayında Mardin istikametinden şehre gelen Pollington yolculuğunu, “kayalık kötü bir yoldan bazen aşağı bazen yukarı ilerleyerek, aşağı doğru alçalan kötü bir yoldan Dicle Nehri'ni tekrar görene kadar ilerledik, akabinde nehrin sağ kıyısında devam eden yol boyunca gittik ve Diyarbakir'e geldik” cümleleriyle anlatır.⁸⁷ 1860 yılında Siirt'ten sonraki durağı Diyarbakir'e gelen J. Ussher da coğrafyayı, “geçtiğimiz yolların bir

⁸³ Sabri Mengirkaon, *19. Yüzyılda Diyarbakir'de Kıtlık*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2021, s. 461.

⁸⁴ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 290.

⁸⁵ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 131.

⁸⁶ Mengirkaon, *19. Yüzyılda Diyarbakir'de Kıtlık*, s. 461.

⁸⁷ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 367.

kısmı ekili, bir kısmı ise bozkırdı, arazi ise dalgalı bir yapıdaydı” şeklinde tanımlar.⁸⁸ 1876 yılı Haziran ayında Urfa istikametinden Diyarbekir’e gelen E. L. Cutts çevreyi, “düzensiz bir ovayı geçerek, ortasından akarsuyun ovanın seviyesine kadar yükseldiği geniş ama sığ bir vadiye geldik, burada Diyarbekir şehri görüş alanımıza girdi” ifadeleriyle betimler.⁸⁹ 1878 baharında Mardin’den Diyarbekir’e devam eden yolculuğu esnasında G. Geary’nin, “etrafta bulunan çimlerle kaplı tepeler, ağaç ve çalı gibi yeşilliklerden mahrumdu” sözleri arazi hakkında genel bir görüş açısı sağlar.⁹⁰ 1896’da Diyarbekir-Mardin yolunu kullanan Harrislere göre bu iki şehir arasındaki araba yolunun geniş bir kısmı çakıllı bir nehir yatağından daha iyi değildir. Öyle ki bir insan başı büyüklüğündeki çakıllar ve tümsekler insanın boynunu yerinden oynatabilir.⁹¹ 1897 yılının sonunda Mardin yolunu kullanarak Diyarbekir’e gelen Lord Warkworth, “iki gün boyunca devamlı yağın yağmurlardan dolayı zorlu bir yolculuk geçirdik. Atlarımız Mardin-Diyarbekir arasındaki engebeli arazide yer alan kırmızı zengin toprakların yağmurdan dolayı oluşturduğu balçığa her adımlarında daha çok batıyor gibiydi” ifadelerini kullanır.⁹²

Seyyahları uzun yolculuklarında olumsuz hava ve yol koşulları zaman zaman zorluyordu. Çünkü yağmur ve karın yollara tesiri çok fazlaydı. Yağışlardan dolayı yollar çamurla ve bataklıklarla kaplanabiliyordu. Doğal yapının seyyahların önlerine çıkardığı aşılması gereken dağlar, yüksek tepeler, yük taşıyıcı hayvanların beslenme sorunları ve güvenlik endişeleri de seyyahların yaşadıkları zorluklardan bazılarıdır. Örneğin 1839 yılında ABD’li misyoner A. Grant Trabzon Erzurum arasındaki yolun 350 km civarında ve çok dağlık bir yol olduğunu, yüksek dağların kendisine büyük zorluklar çıkardığını ve dağların zirvelerinde geçen mevsimden kalan büyük

⁸⁸ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 353.

⁸⁹ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 96.

⁹⁰ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 206.

⁹¹ Harris, *Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia*, s. 104.

⁹² Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 232.

miktarlarda kar ve buz ile zorlu dağ geçitlerinin kendilerini seyahatleri esnasında zorladığını kaydeder.⁹³

1897 yılının Aralık ayında Bitlis'ten Diyarbekir'e gelen G. H. Hepworth izlenimlerini, "uzun ve yorucu bir yolculuktu, bir süre Dicle Nehri'ni takip ettik, burada Dicle'nin muhteşem manzarası vardı. Bataklıklardan kaçınmak amacıyla zaman zaman tepelere doğru çıktık, zaman zaman da taşlı yollarda atlarımızdan düşmemek için dikkatli bir şekilde ilerledik. Önümüzü tamamen kapatan büyük kaya bloklarına rast geldik" sözleriyle anlatır. Hepworth yol üzerinde su seviyenin bazen botlarına, bazen de atların yüzme seviyesine kadar yükseldiğini ve bundan dolayı yolculuğun aynı zamanda heyecan verici olduğunu söyler. Hepworth Bitlis'ten batı yönünde yapılan bu yolculukta kendisine aksi söylenmişse de tüm seyahatinin en zorlu kısmını yaşadığını sözlerine ekler. Ona göre taşlı yollar, sert kayalar ve bataklıkların bulunduğu zor güzergâhlar olmasaydı atın üzerinde yaklaşık 800 km mesafe gitmek daha keyifli olabilirdi. Buna rağmen Hepworth bir Türk'e yolların nasıl olduğu sorulduğunda "gayet güzel" cevabı alacağını, bu cevabın onların yolların nasıl olduğunu bilmemelerinden kaynaklandığını yazar.⁹⁴ Batılı seyyahlar için aşılması son derece zor engebeli yollar bölgede yaşayan insanlar için olağanüstü zorluklar yaşatmayan normal, sıradan ve hatta yeterince iyidir. Batılı bir seyyah ile yerel halk arasındaki algı farkı bu kısa anlatıda görülebilmektedir.

Seyyahlardan bazıları denizyolu ile ulaştıkları Samsun, Trabzon, İskenderun gibi liman şehirlerinden Mardin, Diyarbekir gibi gitmek istedikleri şehirlere kara yolculuklarıyla devam ediyorlardı. Seyyahlar ve birlikte hareket ettikleri kabileler, batıdan doğuya deniz yoluyla ulaşmaları halinde bu yolculuklarının ardından başladıkları kara yolculuklarında ihtiyaçlarını karşılayacak at, eşek, deve, katır gibi yolcu ve yük taşımaya müsait dayanıklı hayvanlar kullanmışlardır. Dönemin şartları içinde yolların bozuk ve bakımsız olmasından dolayı yük ve ulaşım hayvanları dahi yollarda zaman zaman zorlanarak ilerleyebilmekteydiler. Bu durum seyyah

⁹³ Grant, *The Nestorians or the Lost Tribes*, s. 31.

⁹⁴ Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 274-277.

anlatılarından anlaşılmaktadır. 1860 yılı Kasım ayında Diyarbekir'e gelen J. Ussher, şehre giriş için ilerledikleri yolda büyük taş bloklardan oluşan görünüşe göre eski çağlardan kalma bir geçitle tepeye çıkan yokuşun başladığını belirtir. Ussher bu geçidin yapıldığı zamanlardan beri neredeyse hiç tamir ve bakım görmediğinin anlaşıldığını, çünkü korkunç biçimde bozuk olduğunu, atların ve katırların dahi yürürken zorlandıklarını anlatır.⁹⁵

Seyyahlar şehre girdikten sonra da araziye surlardan gözleyerek de anlatmışlardır. İç Kale burçlarına çıkan seyyahlardan 1816'da şehirde bulunan J. S. Buckingham buradan yaptığı gözleme dayanarak Diyarbekir ile Urfa şehirlerini birbiriyle kıyaslamıştır. Buckingham'a göre Diyarbekir ile Urfa şehirleri kıyaslandığında iki şehir arasındaki en önemli farklardan biri kapladığı alanlardır. Buckingham'a göre Diyarbekir Urfa kadar geniş bir alan kaplamaz.⁹⁶ 1844'de Fletcher da Urfa'nın kireç taşından oluşan alçak tepelerin zemininde bir kısmının ise eteklerinde kurulu olduğunu söyler.⁹⁷ Şehirlerin seyyahların aktardığı bu yerleşim tercihlerine arazi yapısının uygunluğu, doğal kayalara yakınlık, güvenlik endişeleri gibi pek çok neden yol açmaktadır. Günümüz verilerine göre Urfa şehri yerleşim alanı bakımından Diyarbekir'den halen daha geniştir.⁹⁸ O döneme ait gözlemler durumun çok değişmediğini göstermektedir.

2.3.2. Dağlar

Seyyahlar Diyarbekir'e gelirken özellikle Toroslardan ve Karacadağ'dan bahsetmişlerdir. Güneydoğu Anadolu platosunun kuzeyini çevreleyecek biçimde bir yay çizen Güneydoğu Toroslar batıda Kahramanmaraş'ın kuzeyindeki Ahır ve Engizek Dağları ile başlar, doğuda Van Gölü'nün güneyine doğru Malatya, Karaoğlan, Master, Maden, Akdağ ve Muşgüneyi Dağları olarak ortalama 50 kilometre genişliğinde dik

⁹⁵ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 362.

⁹⁶ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 213.

⁹⁷ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 277.

⁹⁸ Milli Savunma Bakanlığı Harita Genel Müdürlüğü'nün verilerine göre günümüzde Şanlıurfa kentinin kapladığı alan 19.242 km², Diyarbakır kentinin kapladığı alan 15.101 km²'dir. <https://www.harita.gov.tr/il-ve-ilce-yuzolcumlari>, Erişim Tarihi: 11.11.2022.

bir duvar gibi uzanır. Yükseklikleri yer yer 3.000 metreyi aşan Güneydoğu Toroslar Batı ve Orta Toroslar gibi az geçit veren sıra dağlardır.⁹⁹

Seyyahların dağlarla ilgili anlatılarının büyük kısmı uzaktan görünüşleri ile sınırlıdır. 1816'da J. S. Buckingham yolculuğu esnasında ve şehre geldikten sonra surlara çıkarak yaptığı gözlemlerde şehrin uzaktan görünen manzarasını anlatır. Buckingham'ın anlatısına göre kuzeyde üzerinde Ermenistan ve Erzurum'a giden yolların bulunduğu Muş Dağları varken bunlar Toros Dağ zincirinin bir devamıymış gibi görünür. Buckingham kuzeydoğuda Muş Dağı'nın yaklaşık 30 km uzakta olduğunu, aşağı doğru kıvrılarak akan Dicle Nehri hattında nerdeyse onunla paralel şekilde indiğini, doğuya bakan görkemli dağların ise büyük bir ihtişamı yansıttığını yazar.¹⁰⁰

1838 yılının baharında Torosların yüceliği ve karla kaplı tepeleri H. Southgate'in dikkatini çekmiştir. Diyarbakir'e Mardin istikametinden gelirken şehre yaklaşık iki saatlik bir mesafede mola verdiğini belirten H. Southgate Toroslar için, "bir tepenin doruğuna geldiğimizde önümüzde daha düz bir arazi vardı, bu noktadan kuzeye doğru Torosların yüksek ve karla kaplı tepeleri görünüyordu" ifadelerini kullanır.¹⁰¹ 1866 yılının Mart ayında Mardin istikametinden Diyarbakir'e yaklaşan Viscount Pollington, "Karla kaplı Toroslar, kuzeydoğu ve batıda etrafımızda belirdi" ifadelerini kullanır.¹⁰² 1876 yılının Haziran ayında Urfa istikametinden Diyarbakir'e gelen E. L. Cutts Toroslar hakkında, "şehir görüş alanımıza girdiği anda, düzgün hatları ve zirvesindeki kar parçalarıyla bir dağ zinciri kuzeyde sınırı belirlemekteydi" diyerek söz eder.¹⁰³ 1892 yılının Nisan ayında şehre gelen O. H. Parry de baharda geldiği şehirde yaptığı gözlemlerde, "kuzey surlarının bulunduğu yerden Dicle'ye doğru bakıldığında, nehrin karşı tarafında birkaç köy, onların ötesinde kuzey, batı ve doğu yönünde dağlar ve

⁹⁹ Ali Yiğit, "Güneydoğu Torosların Yöresel Etüdü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 12, Sayı 1, Elazığ, 2002, s. 55.

¹⁰⁰ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 211-212.

¹⁰¹ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 289.

¹⁰² Pollington, *Half Round The Old World*, s. 367.

¹⁰³ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 96.

karla kaplı tepeleri görünüyor” şeklinde anlatır. Bahar mevsiminin güzellikleri ve coşkusuyla birlikte gördüğü manzarayı Parry, “bahar zamanında çok hoş bir manzara” şeklinde tanımlar.¹⁰⁴ 1878 yılının Aralık ayında şehri gezen ve İç Kale surlarından gözlem yapan H. C. Barkley ise dağların tamamen karlı kaplı olduklarını vurgular. Barkley’in anlatısına göre Dicle Nehri tarafında gözün görebildiği uzaklıklarda geniş açık araziler, kuzeyde 30-35 km’den uzak olmayan bölgede karla kaplı dağlar görülebilmektedir.¹⁰⁵

Torosları anlatan seyyahlar Karacadağ’dan da farklı açılardan bahsetmişlerdir. Karacadağ’ın Diyarbakır için önemi buradan elde edilen bazalt taşından kaynaklanır. Seyyahlar da çoğunlukla buna değinmişlerdir. Karacadağ Diyarbakır, Şanlıurfa ve Mardin illerinin ortasında sönmüş bir yanardağ olup püskürtmüş olduğu kara taşlarla çevresindeki şehirlerin yapı taşı kaynağıdır. Diyarbakır merkeze 20 km. mesafede başlayan Karacadağ’ın bir kısmı Diyarbakır’a bir kısmı ise Siverek’e bağlıdır. Yapısı bazalt olan Karacadağ’ın en yüksek noktası Kolu Baba doruğunda 1957 metreyi bulur.¹⁰⁶

1816’da şehirde bulunan J. S. Buckingham’a göre Karacadağ şehrin batısında yer alır. Ortalama yükseklikteki tepeleri düzenli bir hat üzerinde, 20-25 km uzaklıkta kuzeydoğu-güneybatı yönlerinde uzar.¹⁰⁷ 1838’de H. Southgate Mardin’den gelirken solunda siyah tepeleriyle Karacadağ’ın görüldüğünü söyler.¹⁰⁸ 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary, “şehrin batı tarafında bulunan Karacadağ çok kasvetli ve korkutucu” ifadelerini kullanır. Dağı seyrettikleri esnada meydana gelen bir kar

¹⁰⁴ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 47-48.

¹⁰⁵ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 286.

¹⁰⁶ Hakan Sidar Nurani, *Karacadağ’daki Taşlık Arazilerin Diyarbakır ve Bölge Ekonomisi İçin Önemi*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye ve Ekonomi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2009, s. 2-3.

¹⁰⁷ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 211.

¹⁰⁸ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 289-290.

fırtınası ve dağın zirvesinde mayıs ayı olmasına rağmen hala erimemiş büyük bir kar kütlesi bulunması Geary'nin dikkatini çeker.¹⁰⁹

2.3.3. Bazalt Taşı

Seyyahlar Karacadağ'ın manzarasına nazaran buradan elde edilen bazalt taşı hakkında ayrıntılı bilgiler vermişlerdir. Özellikle bazalt taşının türlerine göre kullanım alanları seyyahların ilgisini çekmiştir. Bazalt taşının oluşumlarına göre türleri vardır. Bunlara gözenekli ve gözeneksiz bazalt taşı denir. Bazalt, akıcı ve bazik lavların soğuma yüzeyine dik olarak beş ve altı kenarlı sütunlar şeklinde katılaşması ile oluşmuştur. Ayrıca bu çeşit lavların hava ile temas eden dış kısımları ve akıntı uçları boşluklu olabilir. Bu durum taşta bir cüruf görünümü verir. Soğumakta olan lavdan çıkan gaz tanecikleri bu boşlukların oluşumunu sağlar. Taşın iç kısımlarına gidildikçe boşluklar küçülür ve sayıları azalır. Bu tür bazalta gözenekli bazalt denir. Suyu daha fazla emer ve soğurma özelliği fazladır. Gözeneksiz bazaltın ise düz bir yapısı vardır.¹¹⁰

Bu taş Diyarbakir'in caddelerinde, camilerinde, surlarında, evlerinde kullanılan ana yapı malzemesidir. Aslında bazalt taşı Türkiye'de pek çok yerde kullanılan bir taş olmasına rağmen Diyarbakir'de kentin bir bazalt plato üzerinde yer alması ve kentte var olan tüm medeniyetlerin mimari mirasının bu platonun bazaltından yapılmış olması malzemede özgünlük ve farklılık yaratmaktadır. Diyarbakir bazaltı koyu gri-siyah renklerde, su emmeyen, paslanmayan, dona, darbelere ve sürtünmelere karşı çok dayanıklı olan bir taştır. Kentin surları gibi diğer yapılarının da bazalt taşından yapılması malzemenin en yakın yer olan söz konusu platodan temin edilmesinden kaynaklıdır. Kent siyah bazalt taşın hâkim olduğu mimari biçimleme ile oluşmuştur.¹¹¹

¹⁰⁹ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 213.

¹¹⁰ Aylin Erçin Kahveci ve Abdullah Kadayıfçı, "Diyarbakır Yöresi Bazalt Taşının Yapısal Özelliklerinin İncelenmesi", *SDU International Technologic Science*, Vol. 5, No 3, December 2013, s. 57.

¹¹¹ Emine Ekinci Dağtekin, "Coğrafi İşaret Olarak Diyarbakır Bazalt Taşı ve Tescili" *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 17, Sayı 66, Bahar, 2018, s. 856. ([doi:10.17755/esosder.399309](https://doi.org/10.17755/esosder.399309)).

1816'da Diyarbekir'i gezen J. S. Buckingham Diyarbekir'de surların ve binaların yapımında neredeyse tamamen bazalt taşının kullanıldığını söylerken,¹¹² F. R. Chesney'in Fırat keşif seyahatine katılan coğrafyacı W. F. Ainsworth, 1837'de geldiği Diyarbekir'de siyah bazalt taşından yapılmış surların kente kasvetli bir görünüm verdiğine dikkat çeker.¹¹³ 1838 yılında şehirde bulunan H. Southgate bazalt taşının şehrin yakınında bulunan taş ocağından çıkarıldığını ve buradaki en iyi evlerin yapımında kullanıldığını yazar. Southgate'in bazalt taşının kullanım alanlarına ilişkin tespitlerine göre bazalt taşı binaların yapımında yalın olarak kullanılmaz. Yine Karacadağ'dan elde edilen kireç/kalker taşının bazalt taşı ile harmanlanarak kullanılması söz konusudur. Bazı camiler bu şekilde siyah bina ve beyaz minare şeklinde inşa edilmişlerdir. Buna benzer şekilde bazı çarşılar ile iyi görünümlü hanlar da siyah bazalt taşından yapılmıştır.¹¹⁴ Şehirde bu tarzdaki yapılara Hasan Paşa Hanı, Deliller Hanı, Nebi Cami'nin son cemaat yeri cephesi ile minaresi, Fatih Paşa Cami örnek olarak verilebilir.

1842'de şehirde bulunan G. P. Badger şehrin her caddesinde çok sayıda siyah bazalt taştan yapılmış sütun parçaları bulunduğundan bahseder.¹¹⁵ 1856 yılında şehri gezen R. J. Garden İç Kale'de sarayın bitişiğinde siyah bazalt taşından yapılmış yanında küçük bir cami bulunan ve tepesinden tüm şehrin manzarasının görüldüğü yüksek dikdörtgen ve eskiden çan kulesi olarak kullanıldığını düşündüğü bir kule olduğunu kaydeder.¹¹⁶ R. J. Garden'ın bahsettiği Hz. Süleyman Cami'sinin minaresidir. R. J. Garden ayrıca içme suyunu şehre getiren üzerleri kesme taşlarla örtülü su kanallarıyla, siyah bazalt taşından inşa edilmiş su kemerleri olduğunu yazar.¹¹⁷ Garden'ın bahsettiği su kemerleri Dağ Kapı ile Urfa Kapı arasında yer alan

¹¹² Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 217.

¹¹³ Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, Vol. II, s. 350.

¹¹⁴ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 291.

¹¹⁵ Badger, *The Nestorians and Their Rituals* Vol. I, s. 40.

¹¹⁶ Garden, "Description of Diarbekir", s. 187.

¹¹⁷ Garden, "Description of Diarbekir", s. 185.

ve şehre yaklaşık 15 km uzakta bulunan Hamravat su kaynağından getirilen suyu taşıyan kemerlerdir.

1860 yılı Kasım ayında şehirde bulunan J. Ussher'a göre şehrin bazıları çok dar olan caddeleri siyah bazalt taşlarıyla kaplanmıştı.¹¹⁸ 1876 yılı Haziran ayında şehre ulaşan E. L. Cutts'a göre ise şehir siyah bazalt taşlarından yapılmış surlara sahiptir.¹¹⁹ 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary'e göre şehirde Roma döneminden kalma siyah bazalt taşından yapılmış surlar bulunmaktadır.¹²⁰ 1897 yılının Aralık ayında şehre gelen G. H. Hepworth'e göre siyah bazalt taşından yapılmış surlarla çevrili şehrin evlerinin ve bazı caddelerinin yapımında da bazalt taşı kullanılmıştır.¹²¹

1816'da şehre gelen J. S. Buckingham'ın ifadesiyle tüm şehir bazaltik bir kaya kütlelerinin üzerinde kuruludur.¹²² 1897 yılının sonunda şehirde bulunan Lord Warkworth de uzaktan gördüğü şehri siyah bir bazalt kütleinin taşıdığını söyler.¹²³ 1816'da J. S. Buckingham Mardin'den Diyarbakir istikametine gelirken görünen tepelerin kireçtaşı ile kaplı olduğunu, ancak bulunduğu nokta itibariyle bazalt taşının ortaya çıkmaya başladığını, burada gördüğü gözenekli siyah bazalt taşının Fırat Nehri'nin doğusundaki ovalarda ve Harran'da çok yaygın olduğunu söyler. Buckingham ayrıca bazalt taşının bu bölgede Cizre ve Musul'a doğru inen yol boyunca Dicle Nehri'nin kıyılarında, hatta nehrin kaynağının olduğu kuzey kesimlerde de bulunduğunu, yine bu kaynağın batıya Kara Dağ'a (Karacadağ) doğru uzandığını, buradaki bazalt zeminle birleştiğini belirtir.¹²⁴ Buckingham böylece Urfa'dan ayrıldıktan sonra Diyarbakir'e gitmek üzere yol aldığı büyük ovanın bazaltik temelinin üzerinde seyahat ettiklerini anlatır. Buckingham bahsettiği şekilde şehri üstünde taşıyan bazalt kütle üzerinde bazı yerlerde aralıklarla beşgen şeklinde sütunların açığa

¹¹⁸ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 364.

¹¹⁹ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 98-99.

¹²⁰ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 207.

¹²¹ Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 278.

¹²² Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 208.

¹²³ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 232.

¹²⁴ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 203.

çıkıldığını, bu sütunları meydana getiren ince damarlı, farklı derecedeki gözenekli ve koyu renkli yapısı olan bazalt taşının Ürdün Vadisi'nden buraya gelene kadar gördükleri ile çeşit olarak aynı olduğunu bildirir.¹²⁵ Buckingham'ın anlatılarından anlaşıldığı kadarıyla Karacadağ'dan, Harran, Fırat'ın doğusu, Dicle Nehri'nin Musul istikametindeki ve güzergâhındaki kıyılarının üst bölümlerini de kapsayan çok geniş bir ovada bazaltik bir zemin kütlesi bulunmaktadır.

Buckingham ayrıca şehrin farklı bölgelerinde bozulmuş, kırık siyah bazalt taşlarından yapılmış sütunların yer aldığını, şehirde Türklerin ya da Müslümanların bu bölgeleri ele geçirmeden önceki dönemden kalan Grek orijinli bazı iyonik sütun başlarının bulunduğunu söyler.¹²⁶ Buckingham'ın verdiği bu bilgi Batı Anadolu'da ortaya çıkan ion (iyon) sütun düzenlerinin¹²⁷ farklı coğrafyalarda kullanılmış olma ihtimali ile kendisinin yanılmış olma ihtimali olarak iki şekilde değerlendirilebilir. Buckingham verdiği bilgiden yola çıkarak iyonik sütun başlıklarının tarihte bu bölgede kullanılmış olması ihtimali değerlendirilebilir.

1842 yılında şehirde bulunan G. P. Badger da şehrin caddelerinde siyah bazalt taşından yapılmış sütun parçalarının olduğunu, özellikle sütun başlarının Halep, Münbiç ve Antik Hierapolis gibi Suriye'nin kuzeyinde çok rastlanan yapılarda kullanılan malzeme ve stille aynı olduğunu belirtir.¹²⁸ 1892 yılının Nisan ayında şehre gelen O. H. Parry'e göre Diyarbakir'de evlerin yapımında koyu bazalt taşı kullanılmaktadır.¹²⁹ 1897 yılının sonunda şehirde bulunan Lord Warkworth şehrin kasvetli surları ve burçlarının bazalt taşları ile inşa edilmiş olduklarını söyler.¹³⁰ Seyyah anlatılarından bazalt taşının şehrin tarihinde çok önemli olduğu anlaşılmaktadır. Romalılardan Perslere, Arap-Müslüman devletlerin

¹²⁵ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 208

¹²⁶ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 217.

¹²⁷ Burak Arslan, *Metropolis'deki İon Tipi Sütun Başlıklarının Biçimsel Gelişimi*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Edirne 2015. s. 2. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

¹²⁸ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

¹²⁹ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 38.

¹³⁰ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 232.

egemenliklerinden Müslüman Türklerin hâkimiyet dönemlerine ve bir bütün olarak ifade edildiğinde tarihten günümüze kadar bazalt taşı şehirde her zaman mimarının esas yapı taşı olduğu görülmektedir.

2.3.4. Şehrin Görünümü

Seyyahlar Diyarbekir'i, 'fiziki görünümüne ilişkin izlenimler' ile 'insana/yaşantıya dair gözlemler' olmak üzere iki ana başlık altında anlatmışlardır. Kentin fiziki görünümü ile ilgili anlatılar uzaktan ve surların dışından görünenlerle, sur içindeki manzaranın farkını ortaya koymaktadır. Burada en dikkat çeken husus olumlu izlenimlerin yüzyılın ilk çeyreğine denk gelmesidir. 1816 yılının Haziran ayında şehre ulaşan Örneğin J. S. Buckingham Diyarbekir'i ilk gördüklerinde ilgi çekici bir manzara ile karşılaştıklarını belirtir. Buckingham kendisine cazip gelen görüntünün bir anda gözlerinin önüne serilmesi nedeniyle istemsizce atının dizginini doğrulttuğunu söyler. Buckingham'ın burada duraksamasının amacı seyirlik manzaranın keyfini çıkarmak olduğu kadar gördüklerini kaleme almak not etmektir. Şehrin çevresinde yer alan Hevsel Bahçelerinin görüntüsü Buckingham'da iyi bir etki bırakmışa benzemektedir. Çünkü Buckingham burada gördüğü manzarayı gelirken karşılaştıklarından ayrı değerlendirmiştir. Buckingham'a göre dışardan bakıldığında şehir, minareleri ve camileriyle görkemli ve heybetli olduğu kadar zenginlik ve refah içerisinde olduğunu gösteren bir hava taşımaktadır. Şehrin içinde bulunduğu kırsal arazide her yer verimli ve bereketli bir görünüme sahiptir. Uzakta görünen yüksek dağlar da bu büyük ihtişamlı görünümün ana hatlarını oluşturmaktadır. Buckingham'a göre yakındaki bahçeler, köprü ve hoş yazlık evler bu manzaraya eşlik etmektedir. Şehrin üzerine oturduğu tepenin eteğindeki Dicle Nehri ile birlikte bu manzara resmedilmeye değer bir görünüm sunmaktadır.¹³¹

1817 yılında şehre ulaşan W. Heude şehrin görünümünü genel olarak beğenmiştir. Gördükleri karşısında şaşkın olduğu anlaşılan Heude'e göre Avrupalı gezginler için böylesine yeni ve ilginç olabilecek yerlerin sayısı azdır. Köprüyü (On

¹³¹ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 207-208.

Gözlü Köprü) geçtikten hemen sonra her tarafta mezarlıkların bulunduğunu söyleyen Heude etrafının bir anda mezarlar, hüznün, korku ve aynı zamanda hayranlık uyandıran burçlar ve heybetli yapılarla sarıldığını belirtir. Heude'e göre bunun yanında, 'etkileyici, karanlık ve yüksek' kapıdan şehre girdiklerinde (Mardin Kapı) işleriyle uğraşan, meşgul insanların ve binlerce renkle süslenmiş hareketli bir yaşantının bu aldatıcı görüntüyü tamamladığını söyler ve bir şaşkınlık içerisinde kaldığını hissettirir. Heude şaşkınlığını, "neredeyse başka bir dünyanın varlıkları gibi görünüyorlar" sözleriyle ifade eder. Heude sokaklarda ilerlerken de aynı izleniminin devam ettiğini belirtmiştir. Heude şehrin surlarından dolayı dışarıdan görünen karanlık ve kasvetli yapısının içeride gördüğü canlı hayatla bir tezat oluşturduğunu, bu tezatlığın kendisini bir yandan şaşırtırken diğer yandan büyülediğini belirtir. Heude sözlerini, "bütüncül bir bakış açısıyla bakıldığında Diyarbekir, İstanbul dâhil daha önce ziyaret ettiğim diğer tüm İslam şehirlerine göre daha iyi inşa edilmiş" sözleriyle tamamlar.¹³²

Heude'un değerlendirmeleri önemlidir. Heude geniş bir perspektiften ve iddialı ifadelerle Diyarbekir'i anlatır. Şimdiye kadar ziyaret ettiği İslam şehirleri içinde İstanbul dâhil Diyarbekir'i bu kadar ön plana çıkarması Diyarbekir'in o dönemde Heude açısından etkileyici bir görüntüsü olduğunu ve şehrin genel olarak bakımlı durumda olduğunu gösterir. Çünkü Heude, cadde ve çarşıların durumunu da makul güzellikte ve bakımda olduklarını belirterek anlatmıştır. Heude'un anlatılarında özellikle İslam şehirleri içerisinde Diyarbekir'i öne çıkarması Diyarbekir'in bayındır görünen durumuyla birlikte İslam mimarisinin kendini hissettirmesiyle ilgili olabilir. Zira Heude'un devam eden anlatılarında çok sayıda ve iyi inşa edilmiş camilerin varlığına değinmesi Diyarbekir'in kendisine tam bir İslam şehri olarak görünmesine yol açmıştır. Diyarbekir'in aynı zamanda bir Osmanlı şehri havası taşıdığı ABD'li H. Southgate tarafından ifade edilmiştir. 1838'de şehre gelen H. Southgate'e göre Diyarbekir kendisine bir Osmanlı şehrinde olduğu izlenimini vermiştir. Bunun nedeni

¹³² Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 232-234.

Türkçe'nin daha çok konuşulduğunun görüldüğü kentin caddelerinde taş çeşmeler ve beyaz başörtülü kadınlara rast gelmesi ile insanların davranış biçimleridir.¹³³

19. yüzyılın ilk çeyreğinde şehre gelen iki seyyahın anlatılarından o dönemde şehirde bir iyileştirme yapılmış olduğu düşüncesi akla gelmektedir. Durum gerçekten de böyledir. 1815 yılında Diyarbakır valiliği görevini yapan Süleyman Paşa şehrin surlarını tamir ettirmiştir.¹³⁴ Tamirin sadece surlarla sınırlı kalmadığı, görünümü iyileştirecek genel tedbirlerin alındığı aynı dönem şehre gelen iki seyyahın ortak ifadelerine dayanarak söylenebilir. 1816'da Buckingham ve 1817'de Heude şehrin kaldırımlarının da genel olarak iyi döşenmiş olduğunu ifade etmektedir. Heude'un sözlerinden caddelerin de temiz olduğu anlaşılmaktadır. İç Kale'de bulunan saray ve çevresinin sık sık bakıma alınması seyyahların şehre geldikleri dönemde Diyarbakır'ın görece iyi bir durumda olduğunu göstermektedir. Şehirle ilgili 1830'lardan sonra seyyahların anlatılarında eleştirel ifadelere rastlanmaktadır. Eleştirilerin 1830'ların ortalarından sonra şehir ve çevresinde yaşanan sorunlarla bağlantılı olduğu değerlendirilebilir. Şehrin mimarisi hakkındaki anlatılar ise daha çok kişisel değerlendirmelerle ilgilidir. Bununla birlikte sur içinin ve İç Kale'nin anlatıldığı bölümlerde seyyahları rahatsız eden görüntüler genel olarak kirlilik ve bakımsızlıktır.

1837'de şehre gelen W. F. Ainsworth'e göre şehir büyük ve ticari bir yer olmasına rağmen iç kısımları ilgi çekici bir görünüme sahip değildir.¹³⁵ 1838 yılının Haziran ayında şehre gelen Viscount Pollington uzaktan bakıldığında göz alıcı olan şehrin içine girildiğinde manzaranın değiştiğini ifade eder. Viscount Pollington'un ifadesiyle şehirde yıkılmış evler, surlar arasında kerpiçten yapılmış berbat yapılar bulunmaktadır. Şehir Viscount Pollington'a sanki depremde yıkılmış ve bir daha onarılmamış gibi bir izlenim vermiştir. Pollington kendisinin böyle bir deprem gerçeğinden haberdar olmadığını söyler. Pollington şehri, "şimdiye kadar gördüklerim

¹³³ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 292-293.

¹³⁴ Yılmazçelik, "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", s. 250.

¹³⁵ Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, Vol. II, s. 350.

arasında Diyarbekir en tatsız yer gibi duruyor”¹³⁶ sözleriyle tanımlar. Şehrin Pollington’a göre son derece sıkıcı gelmesi pek çok olumsuz manzaranın aynı anda gözlerinin önüne serilmesiyle ilgilidir. Yıkılmış evler, kerpiç yapılar ve belki şehrin henüz giriş kapılarının çevresinde yer alan mezarlıklar Pollington’ı rahatsız etmiş olabilir. Ayrıca Pollington’un bildirdiğine göre Diyarbekir’de yaşam kalitesini düşüren sorunlardan biri her rüzgâr estiğinde nefes almayı zorlaştıran toz bulutlarıdır.¹³⁷

1842 yılında Diyarbekir’de bulunan G. P. Badger da şehrin kuzey ve batı tarafının mezarlıklarla kaplı olduğunu bildirmiştir.¹³⁸ Mardin Kapı çevresinde yer alan mezarlıkların görüntüleri de seyyahların anlatılarına yansımıştır. 1866 yılının Mart ayında Mardin istikametinden şehre gelen Viscount Pollington şehre giden yolun son bölümünün iyi durumda olduğunu vurgularken sol tarafında mezarlıklar bulunduğunu yazar.¹³⁹ 19. yüzyılda Diyarbekir’in dört kapısının dışında da mezarlıklar bulunmaktaydı. Gayrimüslimlerin mezarlıkları Urfa Kapı ve Dağ Kapı dışındaydı. Yahudilerin mezarlıkları ise önceleri Dağ Kapı’da iken sonradan Yeni Kapı dışındaki mezarlığa taşınmıştır. Şehirleşmenin getirdiği değişimler nedeniyle mezarlıklar sonradan büyük oranda ortadan kalkmıştır.¹⁴⁰

Şehrin dışarıdan görünümü ile sur içi manzarası arasındaki farka dikkat çeken J. P. Fletcher geldiği dönemle ilgili izlenimlerini iki farklı şekilde aktarır. 1842’de ve 1844’de şehre gelen Fletcher, ilk gördüğünde iyi tahkim edilmiş ve heybetli burçlarla süslenmiş surlarının olduğunu belirttiği¹⁴¹ Diyarbekir için, Abulfida’nın¹⁴² “antik bir

¹³⁶ Pollington, “Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo in June 1838”, s. 449-450.

¹³⁷ Pollington, “Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo”, s. 450.

¹³⁸ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

¹³⁹ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 368.

¹⁴⁰ M. Şefik Korkusuz, *Eski Diyarbekir’de Gündelik Hayat*, Kent Yayınları, İstanbul, 2007, s. 13.

¹⁴¹ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 132.

¹⁴² Eyyûbî hânedanına mensup melik, tarihçi ve coğrafyacı. Ayrıntılı bilgi için; Abdülkerim Özyayın, “Ebû’l-Fida”, *TDVİA*, İlk Yayın Tarihi: 1994, Erişim Tarihi: 17.09.2019.

şehir” tanımını yaptığını, başka bir yazarın ise, “görkemli, muhteşem bir kaleye sahip, bolluk içinde, muazzam bir güce sahip siyah bazalt taşlarından yapılmış surlarla çevrili, büyük miktarda erzakı elinde tutabilen demirden ya da ateşten meydana gelen herhangi bir gücün kendisine hükmedemeyeceği bir yapıya sahip” dediğini, kendi gözlemlerinin de bu ifadelerle uyumlu olduğunu söyler. Ancak J. P. Fletcher 1842’de şehre girdiğinde evlerin yaklaşık yarısının yıkılmış vaziyette olduğunu belirtir.¹⁴³

İlk bakışta sadece surları ve manzarayı değerlendiren Fletcher şehre girdiğinde sokakların ıssız olduğunu, açlıktan yarı çıplak sokaklarda gezen ve yoldan geçen birinin dikkatsizce attığı pisliğe bulanmış kavun kabuğunu birbirlerinin elinden alabilmek için kavga eden insanları gördüğünü söyler.¹⁴⁴ Fletcher’ın bu gözlemleri ve anlatıları şehirde günlük hayatın surlar kadar ihtişamlı olmadığını göstermektedir. Fletcher 1844 yılında Mardin istikametinden şehre yaklaştığındaki değerlendirmeleri ise, “dışarıdan gösterişsiz, ancak yorgun bir seyyah için ilgi çekebilecek derecede güzel” şeklindedir.¹⁴⁵

1860 yılında şehirde bulunan J. Ussher’in anlatıları da sur içi ile kentin dış görünüşü arasındaki farkı ortaya koyar. Ussher’a göre Diyarbekir birbirine eşit mesafelerde burçlarla donatılmış ve siyah bazalt taşlarından inşa edilmiş yüksek ve güçlü surlarla çevrilidir. Roma surları mükemmel bir şekilde korunmuştur. Ussher’a göre iç kısımlardaki çürümeyle surların son derece tezat bir görüntüsü vardır. Türkler tarafından yapılmış olan kale de harabe durumdadır.¹⁴⁶ 1876 yılının Haziran ayında şehre gelen E. L. Cutts şehre yaklaşırken gördükleri manzaranın oldukça heybetli ve etkileyici bunun yanında şehrin gördüğü büyük antik kentlerden daha iyi durumda olduğunu, kayda değer bir büyüklüğü olduğu görünen şehrin uzaktan her şeyiyle mükemmel görüldüğünü kaydeder.¹⁴⁷ Cutts Thomas Boyacıyan’ın evinin birinci

¹⁴³ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 133.

¹⁴⁴ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 133.

¹⁴⁵ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 250.

¹⁴⁶ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 365.

¹⁴⁷ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 96.

katından o dönemki Diyarbekir'in manzarasını paylaşmış¹⁴⁸ buradan harabe haldeki kaleyi görebildiğini belirtmiştir.¹⁴⁹ 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary Diyarbekir için, “kesinlikle Doğu ve Batı şehirlerine göre daha ileri bir yerel mimariye sahip” demektedir. İç Kale gezisi esnasında kalenin üstüne çıkan Geary'e göre, buradan şehrin ve şehri çevreleyen tepelerin doğuya doğru kıvrılarak akan Dicle Nehri ile birlikte harika bir görüntüsü vardır ve Roma tahkimatlarının hatları görünümüyle hala eksiksiz ve etkileyicidir. Geary'e göre de İç Kale harabe haldedir.¹⁵⁰

1878 yılının Aralık ayında Urfa istikametinden gelen H. C. Barkley Diyarbekir'in görünümünü pek çok açıdan eleştirmiştir. Barkley şehre ulaşmadan yaklaşık bir saatlik mesafeleri kaldığında Diyarbekir'in kendilerine görüldüğünü belirtirken anlatıları şehirle ilgili düşüncelerinin iyi olmadığını göstermektedir. H. C. Barkley ilk görüşte hoşlanmadığını söylediği şehir için, “kasvetli, adeta hapisane benzeri bir görüntüsü var” yorumunda bulunur. Giriş kapısına yaklaştığında herhangi bir kimseyi görememesinin şaşkınlığı ile sanki kullanılmayan ölü bir şehre geldikleri hissine kapıldıklarını belirten Barkley hissettiklerini, “eğer bir iskeletler topluluğu ile karşılaşsaydık çok şaşırtıcı olmayacaktı” sözleriyle anlatır. Barkley'e göre burada yeni ve hoş olabilecek bir özellik yoktur. Barkley, “geniş boşluklar, terk edilmiş, yıkılmış ve harabeye dönüşmüş evlerin görüntüsü nedeniyle ev sahipleri ya güzel bölgelere göçmüşler ya da sık sık meydana gelen tifoya yenik düşüyorlar” diyerek şehrin kötü zamanlar geçirdiğini anlatır.¹⁵¹ Barkley'in anlatılarından Diyarbekir'in gördüğü iç karartıcı ve kasvetli şehirler içinde ilk sıralarda geldiği anlaşılmaktadır.¹⁵²

Diyarbekir için 1877-1881 arası savaş, kıtlık ve benzeri zorluklarla geçmiştir. Savaşın ve kıtlığın verdiği rahatsızlığın tüm şehri derinden etkilediği seyyah anlatılarından anlaşılmaktadır. Örneğin 1880 yılında şehre gelen G. B. Burgin'e göre kıtlık ve yağın karla birlikte Diyarbekir'in siyah surları insanı mutsuzluğa

¹⁴⁸ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 97.

¹⁴⁹ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 103.

¹⁵⁰ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 211.

¹⁵¹ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 272.

¹⁵² Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 271.

boğmaktadır. Burgin şehrin aynı zamanda Doğu'nun çoğu şehri kadar kirli olduğunu da söyler.¹⁵³

Seyyahların şehre geldikleri mevsimler anlatılarını etkilemiştir. 1892 yılının Nisan ayında Urfa yolundan Diyarbakir'e gelen O. H. Parry'nin bahar mevsiminin etkisiyle güzel sözler sarf eder. Parry şehre yaklaşırken uzaktan gördüğü manzara için, "siyah surları, yükselen güneşte parıldayan burçları ve kubbeleriyle elli beyaz kubbeli minare gökyüzüne doğru berrak bir şekilde yükseliyorlar" derken,¹⁵⁴ "sıcaklarla birlikte yapraklar ve çimler yeşilden sarı ve kahverengiye dönmeden, vadiler hasatlanmadan, dağ etekleri üzümlerden arınmadan önce, leylak rengi çalılar, beyaz ve pembe muhteşem narlar, kiraz ağaçları, badem ve cevizler, kısacası her biri bereketli bir yaz mevsiminin işaretini veriyor"¹⁵⁵ şeklindeki sözleri Parry'nin şehre geldiği mevsimin etkisiyle dile getirdiği güzel cümleler olarak kayda geçmiştir. Parry'nin gözlemleri esnasında bahar mevsiminin güzelliklerinin şehrin manzarasıyla uyumlu bir birliktelik oluşturduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir anda şehri gözlemleyen Parry Diyarbakir'in dıştan görünümünü oldukça cazip bulmuştur.

1897 yılının Aralık ayında şehre gelen G. H. Hepworth Diyarbakir'in çok çekici ve ilginç güzelliklerle dolu olduğunu anlatan ifadeler kullanır. Siyah bazalt taşından yapılmış surlarla çevrili Diyarbakir'in bu açıdan güçlü, ürkütücü ve korku verici bir görünümü olduğunu belirten Hepworth'e göre her yerde rastlanılabilen çok eski nadir mimari yapılar şehrin eski medeniyetlere sahip olduğuna ve bunların şimdiki mukimlerinin altında kaldığına işaret eder. Hepworth'un ilgisini çeken bir başka ilginç detay şehirde çok sayıda at varken at arabası olmamasıdır.¹⁵⁶

1897 yılının sonunda şehirde bulunan Lord Warkworth şehirle karşılaştığında güzel bir şekilde kara taşlarla inşa edilmiş kasvetli surlar ve burçlarla surların arasından görünen sayısız minarelerin gözüne iliştiğini belirtir. Şehrin konumundan

¹⁵³ Burgin, "My Visit to Armenia", s. 577.

¹⁵⁴ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 38.

¹⁵⁵ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 47-48.

¹⁵⁶ Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 278.

dolayı çok uzaktan görülebildiğini söyleyen Lord Warkworth bu manzarayı Torosların karlı arka planına karşı oyulmuş karanlık bir abanoz ağacına benzetir. Lord Warkworth'un siyah beyaz zıtlığının şehre kattığı manzarayı tarifi oldukça etkileyicidir. Lord Warkworth Diyarbekir'i kömür karası abanoz ağacına benzetmiştir. İç Kale tarafından bakınca sarp kayalıkların kenarında kıvrımlı, geniş, bereketli ve uzun bir yolu olan sarayın penceresinden görülebilen nehre bakan bir medrese bulunduğunu belirten Lord Warkworth'un şehrin dışardan ve yüksekte görünümünü beğendiği anlaşılmaktadır. Lord Warkworth'un Diyarbekir'i görünüm olarak beğendiğinin bir başka delili, "dünya üzerinde Roma döneminde kazandığı görünümü bu derece koruyan başka bir şehir yoktur" şeklindeki sözleridir.¹⁵⁷

Seyyahların kentin dış görünümü ile ilgili anlatıları istisnalar dışında olumludur. İlkbahar ve yaz mevsimlerinde manzarayı daha cazip bulduklarını söylemek mümkündür. Şehrin içine girildiğinde anlatı biçimi değişmiştir. Yapıların görünümü şehrin bakımdan geçtiği ve toparlandığı dönemlerde kısmen iyiyken, genel olarak sur içi sorunludur. Seyyahların şehre geldikleri dönemler bu açıdan önemlidir. Seyyahların kişilik yapıları ve bakış açıları da anlatı dilini etkilemektedir. Olumlu bakış açısıyla değerlendirmede bulunan W. Heude ve Lord Warkworth ile olumsuz ve eleştirel bir bakış açısına ve dile sahip olan Pollington ve Barkley'in sözleri birbirine zıttır. H. C. Barkley'in ve Pollington'un Diyarbekir için yaşanması en sıkıcı yer, ulaşılması en zor yer gibi sözleri algı biçimleriyle olduğu kadar toplumu ve coğrafyayı nasıl değerlendikleriyle bağlantılıdır.

Seyyahların şehirde genel olarak çok kısa süre kalmaları, uzun ve yorucu yolculuklardan sonra şehre ulaşmaları, ilk olarak şehre girecekleri kapıların etrafında, yol kenarlarında karşılarına mezarlıklar çıkması anlatılarını etkilemiş olabilir. Çünkü seyyahlar bu tür manzaralardan olumsuz cümlelerle bahsetmişlerdir. Kimi zaman da seyyahların değerlendirmeleri daha farklı ve ilginç gerekçelere dayanmaktadır. Örneğin 1842'de şehre gelen J. P. Fletcher Diyarbekir'de evlerin yaklaşık yarısının

¹⁵⁷ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 232-233.

yıkılmış vaziyette¹⁵⁸ olmasının gerekçesini Türklerin Diyarbekir'deki varlığına bağlar. J. P. Fletcher'a göre çok az seyyah Asya Türkiye'sinde büyük şehirler de dâhil olmak üzere harabe hale gelmiş evlere rast gelmeden ilerleyebilir. Fletcher'a göre Mardin, Nusaybin ve Musul ile birlikte Diyarbekir bundan 400 yıl önce büyük ve bayındır şehirlerinden biriyken mevcut durumda Diyarbekir ve Mardin'de harap durumda olmayan çok az sayıda ev kalmıştır ki Fletcher bunun nedenini Türklerin bu bölgeyi fethinden sonra nüfusta meydana gelen büyük ve kademeli azalmaya bağlar.¹⁵⁹ Fletcher'a göre Türklerin bölgeye gelmesi göçleri tetiklemiş, bölgede nüfus azalmıştır.

2.3.5. Konumu ve Alanı

Seyyahlar şehri iki farklı açıdan konumlandırmışlardır. İlk olarak rakamlarla belirli bir noktaya uzaklığını, rakımını ve şehrin çevresinin genişliğiyle ilgili ölçümlerini aktarmışlardır. 1817'de şehre gelen W. Heude Mardin Kapı'dan Dağ Kapı'ya kadar yürüdüğünü, yaptığı ölçüme göre şehrin çevresinin yaklaşık 8,5-9 km olduğunu tahmin eder.¹⁶⁰ 1830'lu yıllarda bölgede bulunan F. R. Chesney'e göre şehrin nehre en yakın noktası 1,5-2 km uzaklıktadır.¹⁶¹

1837'de şehre gelen W. F. Ainsworth Jami Kirkus Nunli'nin minaresine çıkararak ölçüm yaptığını belirtir. Ainsworth muhtemelen Kurşunlu Cami (Fatih Paşa Cami ya da diğer adıyla Bıyıklı Mehmet Paşa Cami) minaresine çıkmış olması olasıdır. Ainsworth'un buradan yaptığı ölçüme göre Diyarbekir'in denizden yüksekliği 787 metre civarındadır.¹⁶² Diyarbekir'in bugün sur içindeki rakımı 652 olarak ölçülmektedir. Yükselti kuzey batı istikametine ilerledikçe 699'a çıkmaktadır.¹⁶³

¹⁵⁸ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 133.

¹⁵⁹ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 17.

¹⁶⁰ Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 234.

¹⁶¹ Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 14.

¹⁶² Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, Vol. II, s. 350-351.

¹⁶³ Harita Genel Müdürlüğü ile yapılan görüşmede nivelman ile yapılan ölçümlere ait verilerdir.

1839 yılında şehirde bulunan Asahel Grant Diyarbakır'ın Dicle Nehri'nin kıyısında ve Mardin'e yaklaşık 96 km uzaklıkta, 37° kuzey enlemi, 40° doğu boylamında bulunduğunu dipnot olarak düşmüştür.¹⁶⁴ Grant'ın verdiği bilgiler günümüz rakamları ile uyumaktadır.¹⁶⁵

1842 yılında Diyarbakır'da bulunan G. P. Badger modern şehrin çevresinin 6-7 km genişlikle ve dairesel bir yapıda olduğunu kaydeder.¹⁶⁶ 1860 yılında şehirde bulunan J. Ussher'a göre şehir iki kenarı diğer iki kenarına göre daha uzun ve dairesel bir dikdörtgen şeklindedir.¹⁶⁷

Seyyahların ifade ettikleri bilimsel veriler günümüz rakamlarıyla aynıdır ya da benzerdir. Diğer veriler genel olarak öngörüye, tahminlere ve bireysel ölçümlere dayanmaktadır. Yakın dönemlerde şehre gelen seyyahların verdikleri rakamlar birbirleriyle uyumludur. Bu öngörüler seyyahların gittikleri pek çok şehirde aynı yöntemleri kullanarak ölçümler yaptıklarını, bu konularda deneyimli olduklarını ve öngörülerinde muhtemelen benzer ve kabul görmüş kıstasları kullandıklarını göstermektedir.

Seyyahlar ikinci olarak şehrin kurulu bulunduğu alanı anlatmışlardır. Buckingham'a göre şehir ilk bakışta Dicle Nehri'nin batı kıyısında büyük bir bazalt kütesinin üzerinde, surlarla çevrili, müstahkem, yüksek ve hâkim bir konumdadır. Buckingham bu görüntüden yola çıkarak Diyarbakır'ın güçlü bir savunmaya sahip olduğu yorumunu yapar.¹⁶⁸ 1830'lu yıllarda bölgede bulunan F. R. Chesney şehrin kayık şeklinde görüldüğünü, Dicle Nehri'nin doğuya doğru yarı dairesel bir kıvrım yaptığı yerde bulunan boş alanda modern Diyarbakır'ın kurulu olduğunu söyler.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Grant, *The Nestorians or The Lost Tribes*, s. 31.

¹⁶⁵ Harita Genel Müdürlüğü'nün verdiği rakamlara göre Diyarbakır 37° kuzey enlemi, 40° doğu boylamında yer almaktadır. Grant'ın verdiği rakamlar bugünkü resmi rakamlarla örtüşmektedir.

¹⁶⁶ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

¹⁶⁷ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 362.

¹⁶⁸ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 208.

¹⁶⁹ Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 14.

1837'de şehre gelen W. F. Ainsworth'e göre Diyarbekir Dicle Nehri'nin yukarısında volkanik bir kaya kütesinin üzerinde kuruludur.¹⁷⁰ 1838 yılının Mart ayında şehri ziyaret eden H. Southgate'in anlatılarında yer aldığı şekliyle Diyarbekir yüksek bir konumdadır.¹⁷¹ 1838 yılının Haziran ayında şehre gelen Viscount Pollington Diyarbekir'in Dicle Nehri'nin batı kıyısında, volkanik bir kayanın üzerinde kurulu olduğunu söyler.¹⁷² 1842'de şehre gelen J. P. Fletcher şehrin Dicle Nehri'nin batı kıyısında yerleşik olduğunu söyler.¹⁷³ 1842 yılında Diyarbekir'de bulunan G. P. Badger Diyarbekir'in Dicle Nehri'nin batı yakasında, Anadolu'nun uç noktasında kurulu olduğunu söyler.¹⁷⁴ 1856 yılında şehirde gezerek altı hafta kalan R. J. Garden şehrin konumunu, "Diyarbekir Dicle Nehri'nin sağ kıyısında yüksek ve sarp bir kayalık üzerinde kuruludur" sözleriyle anlatır.¹⁷⁵ 1860 yılının Kasım ayında şehre gelen ve Diyarbekir'e yaklaşık bir saat mesafe kala şehri gören J. Ussher'a göre şehir yüksek bir tepenin üstünde Dicle Nehri'nin sol tarafına göre yüksekte kalan sağ kıyısında yerleşiktir. Ussher nehrin sağ kıyısının aniden yükselirken ki burada şehir yerleşiktir, sol kıyısının nehirden biraz yukarıda olduğunu söyler.¹⁷⁶ 1866 yılının Mart ayında şehre gelen Viscount Pollington, "Dicle Nehri'ne yüksekte bakan düz bir tepenin üstünde duran Diyarbekir" ifadeleri ile şehrin bulunduğu konumu anlatır.¹⁷⁷ 1876'da şehirde bulunan E. L. Cutts'a göre Diyarbekir Dicle Nehri'nin kıyısında yüksek bir kaya kütesinin üzerine kurulu olup doğu tarafı geniş dairesel bir alana sahiptir.¹⁷⁸ 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary şehrin kıvrımlı Dicle Nehri'nin yatağından yaklaşık 40-50 metre yükseklikte kurulu,¹⁷⁹ yüksek bir kayalığın

¹⁷⁰ Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, Vol. II, s. 350.

¹⁷¹ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 290.

¹⁷² Pollington, "Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo", s. 449.

¹⁷³ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 132.

¹⁷⁴ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 38.

¹⁷⁵ Garden, "Description of Diarbekir", s. 182.

¹⁷⁶ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 362.

¹⁷⁷ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 367.

¹⁷⁸ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 98.

¹⁷⁹ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 207.

düzlüğünde yaklaşık 2,5 km² bir alan üzerinde olduğunu,¹⁸⁰ 1878’de H. C. Barkley Diyarbekir’in Dicle Nehri’nden birkaç kilometre uzakta bir tepenin düz zemininde yerleşik olduğunu söyler. H. C. Barkley Diyarbekir’in bulunduğu konumu, “şehir yüksek bir kayalık yapıdaki düz bir zemin üzerinde kurulu, her tarafı siyah ve iri taşlardan yapılmış surlarla çevrili” şeklinde tanımlar.¹⁸¹ H. C. Barkley için Diyarbekir gördüğü yerler arasında en ulaşılmaz yerdir.¹⁸² 1892 yılının Nisan ayında Urfa yolundan Diyarbekir’e gelen O. H. Parry’e göre şehir Dicle’nin yukarısında yüksek kayaların üzerinde kuruludur.¹⁸³ 1897 yılının sonunda şehirde bulunan Lord Warkworth uzaktan gördüğü şehri Dicle Nehri’nin batı yakasında, yüksek bir siyah bazalt kütleinin üzerinde kurulu olarak tanımlar.¹⁸⁴

Seyyahların Diyarbekir’in konumu ile ilgili anlatılarının şehrin yüksek bir kayalığın bazalt temeli üzerine kurulmuş aynı zamanda güvenli bir görünüme sahip olduğu etrafında toplanır. Diyarbekir’in konumu ve surların dayanıklılığı şehri tarihte son derece korunaklı hale getirmiştir. Seyyahların Diyarbekir tarihi ile ilgili anlatıları ve Pers/Roma savaşına dair verdikleri kısa pasajlar Diyarbekir’in yüksek ve korunaklı konumu sayesinde savaşlarda uzun süre direnebildiği 1816’da şehirde bulunan Buckingham’ın ve 1876’da şehirde bulunan E. L. Cutts’ın Diyarbekir tarihi ile ilgili anlatılarında verdiği örneklerden anlaşılmaktadır. Diyarbekir tarihi ile ilgili bölümde Buckingham’ın Pers ordusunun güçlü saldırılarına karşın Amid’in tarihe mal olabilecek çok güçlü bir savunmayla direnebildiğinden, Cutts ise Pers hükümdarı Şapur’un Amida kuşatmasının 73 gün sürdüğünden ve kuşatma sonucunda Pers ordusunun surların önünde 30 bin asker kaybettiğinden, Julianus ve Jovianus dönemlerinde Pers hükümdarı Kubâd’ın Amida’yı tekrar kuşattığından ve şehrin bu kuşatmaya 3 ay boyunca direnebildiğinden bahsettiklerine değinilmiştir.¹⁸⁵ İslam

¹⁸⁰ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 207.

¹⁸¹ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 271.

¹⁸² Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 274.

¹⁸³ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 38.

¹⁸⁴ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 232.

¹⁸⁵ Bölüm 2. 2. Seyyahların Anlatılarında Diyarbekir Tarihi.

ordularının Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Diyarbekir kuşatması da uzun sürmüştür. Bütün saldırılar surların karşısında sonuçsuz kalmış, yaklaşık 5 ay süren kuşatmadan sonra Sahabe Halid bin Velid'in sur dibinde gizli bir geçit bulması ve bu deliğin genişletilerek içeri girilmesiyle fetih gerçekleşmiştir.¹⁸⁶ Bu anlatılar Diyarbekir'in tarih boyunca konumu ve tahkimatı sayesinde çok güçlü şekilde korunduğunu göstermektedir.

2.3.6. Dicle Nehri

Dicle Nehri seyyahların ve özellikle İngiliz General Chesney'in ilgi odağıdır. Uzunluğu 1900 kilometre olan Dicle'nin 523 kilometresi Türkiye sınırları içindedir. Nehir Hazar Gölü'nün ayağı ile bu gölün güneyindeki Hazar Baba Dağı'ndan (2290 m.) çıkan suların birleşmesiyle oluşur. Diyarbekir önlerinde geniş bir yatak içinde akan Dicle Nehri'nin suları yağışlara paralel olarak yaz mevsiminin sonlarında iyice azalır. Nisan ayında karların erimesiyle her zamankine göre en yüksek seviyesine erişir.¹⁸⁷

Seyyahlar Dicle Nehri'nden bahsederken buldukları mevkiye göre bilgi vermişlerdir. Yolculuk ilerledikçe bazı noktalarda nehri geçmek zorunda kalan seyyahlar Dicle Nehri'nin kaynağı, yoğunluğu, akış hızı, kullanım amacı gibi konular üzerinde durmuşlardır. 1816 yılının Haziran ayında J. S. Buckingham Mardin'den Diyarbekir'e yolculuğu esnasında Dicle Nehri'ni ilk gördüğü anda günbatımı olduğunu belirtir. Bu esnada görünen şekliyle bir kolu batı yönünde eğim alan Dicle Nehri Buckingham'ın anlatısına göre gördüğü nokta ve an itibariyle dar ve durgun bir görünüme sahipken nehirde su seviyesi düşüktür. Aynı zamanda Buckingham'a göre şehre yaklaşırken gördüğü Dicle Nehri'nin kıvrımlı bir güzergâhı vardır. Nehir Diyarbekir'e doğru ilerlerken batı istikametinde büyük bir kıvrım alır. Bu noktadan sonra doğuya doğru kıvrılır ve uygun hat üzerinde denize doğru akmaya devam eder. Buckingham'a göre nehrin kıyıları eğimli, yatağı kumludur. Nehrin kıyıları arasındaki genişlik 30-35 metreden fazla değildir. Ayrıca nehir atların yürüyerek geçerken

¹⁸⁶ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Cilt 1, s. 156.

¹⁸⁷ Metin Tuncel, "Dicle", *TDVİA*, Cilt 9, s. 281-282.

binicilerini ıslatmayacakları kadar da sığ, bunun yanında suyu temiz, berrak, tatlı ve lezzetli, akıntı hızı ise saatte 3-4 km civarındadır.¹⁸⁸ Buckingham Dicle Nehri'nin şehrin kurulu bulunduğu tepenin eteğinden kuzeydoğudan güneybatıya doğru aktığını ve kuzeyden güneybatıya doğru keskin bir kavis yaptığını belirtir.¹⁸⁹ Buckingham kuzey-kuzeydoğu istikametine bakıldığında Dicle Nehri'nin kaynağının şehre yaklaşık 4 günlük yolculuk uzaklığında olduğunu, nehrin bu tepedeki kaynağından aşağı doğru kıvrılarak şehre ulaşana kadar aktığını ve eski rotasına tekrar girene kadar bu şekilde akmaya devam ettiğini söyler.¹⁹⁰

1817'de W. Heude şehre yaklaştığında kendilerine görünen Dicle Nehri'nin Musul'a doğru hızlı ve kıvrımlı bir şekilde aktığını söylerken Heude'e göre bu şekliyle Dicle adeta hayatın sınırı gibi görünür.¹⁹¹ Heude'un bu sözleri daha önce gezdiği yerlerde gördükleri ile Diyarbakir'e geldiğinde kendisinde şaşkınlık yaratan farklı bir hayatın varlığı arasında Dicle Nehri'ni iki farklı dünyayı bölen bir hat gibi gördüğünü göstermektedir. Heude'un Dicle Nehri'ne yüklediği anlam onu kendisinden yıllar sonra şehre gelen İngiliz Chesney'den ayırmaktadır. Çünkü Chesney'in Osmanlı topraklarındaki nehirlerle yüklediği anlam doğrudan bu nehirlerin kaynak olarak nasıl değerlendirilebileceklerinden ibarettir.

F. R. Chesney'in bölgede bulunmasının temel nedenlerinden biri İngiliz hükümeti adına nehirler üzerinde araştırmalar yapmaktır. Bu amaçla çok geniş bir coğrafyada incelemelerde bulunan Chesney Osmanlı topraklarında uzun süren araştırmalarında sadece Fırat ve Dicle ile değil Kızılırmak, Aras gibi nehirlerle de ilgilenmiştir.¹⁹² F. R. Chesney'in bu araştırmalardaki nihai amacı Fırat Nehri'nden Basra Körfezi'ne ve akabinde Hindistan'a ulaşılacak en kısa mesafeli alternatif bir

¹⁸⁸ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 206-207.

¹⁸⁹ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 210.

¹⁹⁰ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 211.

¹⁹¹ Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 232-233.

¹⁹² Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 1.

suyolu keşfetmekti. Bu fikir Chesney'in ilk olarak Süveyş Kanalı'nın yapımı düşüncesi çerçevesinde gerçekleşen Mısır ziyaretinde aklına gelmişti.¹⁹³

Chesney İngiliz hükümeti tarafından kendisine verilen resmi görevle Fırat keşif gezisi için bölgede geniş çaplı araştırma ve incelemelerde bulunmuştur. Chesney İngiltere'nin Fırat Nehri'ni kullanarak Basra Körfezi'ne ulaşmasının mümkün olup olmadığını araştırmak ve kanıtlamak üzere kendisine verilen 20 bin sterlin bütçe ve komutanlık göreviyle Osmanlı topraklarına gelmiştir.¹⁹⁴

Chesney nehirler üzerinde istenilen düzeyde ulaşımın mümkün olduğunu ispatlamak üzere büyük çaba harcamıştır. Dicle Nehri'nde uzun yıllardan beri keleklerle ticari ve askeri taşımacılık ile yolcu taşımacılığı yapılmaktaydı. 1830'lardan itibaren bölgede önemli keşif çalışmaları yapan İngilizler ve özellikle F. R. Chesney için Dicle ve Fırat Nehri ayrı birer öneme sahipti. Bölgede kendisinden önceki uzmanların çalışmalarından örnekler veren Chesney'e göre nehirlerin kaynağı ve seyri ile ilgili incelemeler yapılmışsa da bu hususta halen araştırılması gereken geniş bir alan ve yapılması gereken fazlaca iş bulunmaktaydı.¹⁹⁵

Chesney'in ifadeleri İngilizlerin bir süredir nehirlerle ilgili araştırmalar yaptıklarını göstermektedir. Chesney'in yaptığı araştırmalara göre Dicle Nehri'nin Orta Ermenistan olarak adlandırdığı bölgeden çıkan iki ana kaynağı vardır. Bunlar Torosların güney yamacından Aras ve Fırat'ın yakınında Kızılırmak'ın ise çok uzağında olmayan bir yerdedir. Chesney verdiği bilgileri yine kendisi gibi bölgede gezen bilim insanlarına dayandırır. Chesney'in paylaştığı bilgilere göre nehrin batı kolu Ergani-Maden'in yaklaşık 30-35 kilometre batısında ve Hazar Gölü (Chesney Gölcük olarak ifade eder) merkezinin yaklaşık 16-17 kilometre güneye yakın bir noktasından çıkar. Chesney'in ifadeleriyle nehir kuzeydoğu istikametinde derin bir vadiden geçerek Hizan'a doğru yükselirken yine kendi ifadeleriyle Kürdistan'ın kalbine doğru aynı yönde devam eder. Kaynağından yaklaşık 30 kilometreden biraz

¹⁹³ Poole (Ed), *The Life of the Late General F. R. Chesney*, s. 194.

¹⁹⁴ Poole (Ed), *The Life of the Late General F. R.* s. 277.

¹⁹⁵ Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 13.

daha uzaklıkta bulunduğu bir noktadan güneye doğru bir kıvrım yapar. Bu yerin bir kaç kilometre yakınında ise güneybatıdan gelen kol ile birleşir ya da ana kolu ile aynı rotada paralel şekilde ilerler. Burada Ergani'nin doğusundan geçen nehir güneyden doğuya doğru yön alır.¹⁹⁶

Bu anlatılar Chesney'in nehrin güzergâhını detaylı şekilde araştırdığını ve bölgenin geniş çaplı haritasını çıkardığını göstermektedir. Chesney'in nehirle ilgili anlatıları diğer seyyahlardan çok farklıdır. Pek çok seyyah Dicle'nin sadece görünümüne, kıvrımlı yatağına, debisine ve manzarasına vurgu yaparken Chesney Dicle'yi adeta bir İngiliz doğal kaynağı gibi sahiplenmiş ve her bir metresinde araştırmalar yapmıştır. Chesney'in anlatılarına dayanarak İngiltere'nin Osmanlı topraklarında farklı kaynak arayışları içinde olduğu değerlendirilmektedir.

1838 yılının Mart ayında H. Southgate, “Diyarbakir’e yaklaşık 9-10 km uzaklıktaki bir tepenin doruğuna gelene kadar şehrin surları görüş alanımda değildi. Bu noktadan sonra Dicle Nehri ve şehir aynı anda görüş alanımıza girdi. Nehir bir süre sonra gözden kayboldu ve sonrasında eşsiz görünümüyle tekrar önümüze açıldı. Dicle Nehri'nin kıyıları 5-6 kilometre kuzeye doğru bir manzara oluşturdu” şeklinde bilgi vermektedir.¹⁹⁷

1866 yılının Mart ayında şehre gelen Viscount Pollington'a göre Dicle Nehri şehrin hemen altında büyük bir kıvrım yapar.¹⁹⁸ 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary, “tepeler arasında bir süre ilerledikten sonra, aşağı istikamette karşımıza daha önce de gördüğümüz Dicle Nehri çıktı, bu büyük nehir çok geniş ya da hızlı değildi, yüksek tepelerin arasından akmaktaydı” diyerek Dicle'nin manzarasını anlatır.¹⁹⁹

1897 yılının sonunda şehirde bulunan Lord Warkworth şehre yaklaşırken gördüğü Dicle Nehri'nin ani bir kıvrım yaparak güneybatıya doğru yöneldiğini ve

¹⁹⁶ Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 13-14.

¹⁹⁷ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 290.

¹⁹⁸ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 368.

¹⁹⁹ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 207.

burada bulunan köprünün altından (On Gözlü Köprü) akmaya devam ettiğini söyler.²⁰⁰ 1897 yılının Aralık ayında şehre gelen G. H. Hepworth ise nehrin Diyarbekir'in yakınından aktığını belirtir.²⁰¹

Seyyahlar nehrin su seviyesine ve nehirden geçişleriyle ilgili hususlara da değinmişlerdir. 1860 yılının Kasım ayında şehre gelen J. Ussher'a göre yılın o mevsimine göre nehir sığdır.²⁰² 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary'e göre kıvrımlı bir yapısı olan nehir tepeyi taçlandıran surların altından derin ve yoğun bir şekilde akar.²⁰³ 1878 yılının Aralık ayında şehre gelen H. C. Barkley'e göre şehrin hemen karşısındaki bölümünde nehrin su seviyesi düşüktür.²⁰⁴ 1892 yılının Nisan ayında şehre gelen O. H. Parry ise kıştan kalan karlar henüz tam olarak erimediği için Dicle'nin çok güçlü ve derin bir akıntısı olmadığını söyler. Parry nehrin her iki kıyısının geniş ve kumlu olduğunu aktarır.²⁰⁵ Seyyahların Dicle Nehri ile ilgili anlatılarından nehrin kaynağı, akış yönü, akış hızı, debisi, mevsimlere göre gösterdiği değişiklikler, hangi coğrafi bölgeleri ve yerleşim yerlerini etkilediği gibi çeşitli bilgilere ulaşmak mümkündür.

Kelek

Tarihin eski dönemlerinden itibaren bölge halkı Dicle'nin taşımacılıkta sunduğu imkânlardan istifade etmiştir. Nehir üzerinde kelek adı verilen yöresel kayıklar ulaşımda, taşımacılıkta, askeri ve ticari sevkiyatlarda yüzyıllardan beri kullanılmaktadır. Seyyah anlatılarına göre 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarına kadar kelekler Diyarbekir'den Musul ve Bağdat'a ulaşım ve nakliye amacıyla kullanılmıştır.

²⁰⁰ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 232.

²⁰¹ Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 277.

²⁰² Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 362.

²⁰³ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 213.

²⁰⁴ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 286.

²⁰⁵ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 47.

Kelek nehir üzerinde kullanılan bir taşıt olarak kesilen keçilerin derilerinde hiçbir yırtılmaya meydan vermeden özenle yüzülmesinden çıkarılan tulumların şişirilmesi ve birbirine bağlanmasından sonra üzerlerine çekilen direklerden oluşan bir saldır. İlk çağlardan Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesine kadar Diyarbakır-Musul-Bağdat merkezleri arasında ulaşım ve nakliyat aracı olarak kullanılmıştır.²⁰⁶ Seyyahlar keleğin yapımı, tarihçesi, kullanım amaçları, hangi güzergâhlarda kullanıldıkları, ücretlendirilmeleri, sevk ve idareleri ile ilgili çeşitli bilgiler vermişlerdir.

Bölgede kelek kullanımının tarihi geçmişi 1880 yılında şehre gelen G. B. Burgin'e göre Roma dönemine kadar gider.²⁰⁷ Tarihi geçmişi Burgin tarafından Romalılara dayandırılan kelekler G. B. Burgin'e genellikle büyüklüklerine göre 100-180 civarında keçi derisinin şişirilerek ahşap bir platformla desteklenmesi sonucu oluşturulur. Burgin'in tarifine göre keleğin ortasında etrafında 60 santimetrelük boşluk kalacak şekilde keçe kaplı kulübeler yerleştirilir ve her bir kelek bir kişi tarafından sürülerek idare edilir. Akıntı keleş dödndüğünde kelek kullanıcısı uzun süreli deneyimlerinden dolayı bu tip olaylar karşısında sakinliğini koruyabilmektedir. Keleşçi her yarım saatte bir keçi derilerinin üzerine su dökerek içlerinden herhangi birinin sızıntı yapıp yapmadıklarını kontrol etmekte ve böyle bir durum varsa onları tekrar havayla şişirmektedir.²⁰⁸

1860 yılında şehirde bulunan J. Ussher Diyarbakır'den sonra gideceğı istikameti Musul olarak belirtirken bu amaçla kullanılan ulaşım araçlarından birinin Dicle Nehri'nin sularının yüksek olduğı dönemlerde şişirilmiş keçi derilerinin üzerine yerleştirilmiş bir platformlardan oluşan ve kelek adı verilen sallarla yerine getirildiğini söyler.²⁰⁹ Ussher yılın bu mevsiminde su seviyesi düşük olduğı için kendilerinin kelek

²⁰⁶ Fasih Dinç, "Osmanlı Diyarbakır'ında Keleşin Yapımı ve Kullanımı", *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Ensar Neşriyat, 1. Basım, Aralık 2018, s. 61.

²⁰⁷ Burgin, *More Memoir (and Some Travels)*, s. 295.

²⁰⁸ Burgin, *More Memoir (and Some Travels)*, s. 305.

²⁰⁹ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 369.

kullanmayı tercih etmediklerini, karayolunu kullandıklarını söyler. Ussher'ın anlatıları keleğin her mevsim için çok ideal bir araç olmadığını göstermektedir.

Keleğin suda istenilen ölçüde ve tehlikesiz şekilde ilerleyebilmesi için su seviyesinin istenilen düzeyde olması gerekir. Aksi takdirde yeterli hız ve güvenlik içinde ilerlemek mümkün değildir. Keleklerin kullanımı için en uygun zamanlar bahar ve kış aylarıdır. Baharda kıştan kalan karların erimesi ve yağışların etkisi, kış aylarında ise yağışların etkisiyle Dicle Nehri'ndeki su seviyesi en üst limitlere çıktığından kelekler suyun üzerinde adeta bir balon gibi akıp gitmekteydi. En durgun dönem ise Eylül ve Ekim aylarıydı.²¹⁰

Ussher'ın naklettiğine göre kelekler uygun dönemlerde karayolu kervanlarına göre daha hızlıdır. Bunu birkaç sebebe bağlamak mümkündür. Öncelikle motorlu taşıt araçlarının henüz kara yollarında kullanılmaya başlanmadığı dönemlerde hayvanların çektiği tekerlekli arabalar, yaylılar için de sert zeminli, stabilize yollar mevcut değildi. Kışın ve ilkbaharda yağmur mevsiminde, karların eridiği zamanlarda her yer bataklık oluyor ve çamur deryasına dönüyordu. Keleklerin kolayca akıntı yardımıyla ilerlediği dönemler olan kış ve ilkbaharda en süratli, güvenli yolculuk Dicle üzerinden yapılabiliyordu.²¹¹ Bu nedenle kelek pek çokları için daha hızlıydı.

Keleğin kervanlara göre hızlı olmasının nedenleri seyyah anlatılarından anlaşılmaktadır. 1816 yılının Mayıs ayında Diyarbakir'e gelen J. S. Buckingham'ın Halep'ten Mardin ve Musul'a gidecek yaklaşık 400 deve, at, eşek ve katırlardan müteşekkil 300 kişilik ve kısmen diğerlerine göre küçük olduğunu belirttiği bir kervanla²¹² Halep'ten yola çıkarak başladığı seyahatinde günde ortalama 20 km kadar yol alabildikleri sözlerine²¹³ karşılık 1878 yılında şehirde bulunan G. Geary'nin

²¹⁰ Aygül Doru, "Diyarbakır ve Eğil-Dicle İlçelerinde Kelek Taşımacılığı", *Tüm Yönleriyle Diyarbakır Dicle İlçesi ve Turizm*, Ed. Yusuf Kenan Haspolat, İstanbul, Kasım 2013, s. 162.

²¹¹ Emrullah Güney, "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı", *Coğrafya Araştırmaları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Yayını, Cilt 2, Sayı 2, Ankara, 1990.* s. 325.

²¹² Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 7.

²¹³ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 46.

kelekle Diyarbekir-Bağdat arasındaki yolculuğun sadece 5 günde tamamlanabildiği²¹⁴ ifadeleri göz önüne alındığında keleğin karayolunu kullanan kervanlara göre hızlı olduğu anlaşılabilir. Keleğin Musul ve bu yolla Bağdat'a giden ticari mallar için kullanıldığını belirten G. Geary Diyarbekir'den Musul ve Bağdat pazarları için sevk edilen ürünlerin keleklerle taşındığından bahseder. G. Geary'e göre Musul'a gitmek üzere hazırlanan kelekler Bağdat'a gidenler kadar büyük değildir. Yine Geary'nin aktardığına göre Diyarbekir'den Bağdat'a giden bir salın ücreti 4 pound tutar. Başka bir ücrete gerek kalmadan kelekle konforlu bir seyahat yapılabilir. Suyun bol olduğu dönemlerde keleklerin yönetilmesi kolaydır. Adeta bir balon gibi nehrin üzerinde ilerleyebilirler ve sarsıntısız bir seyahat yalnızca beş gün sürmektedir."²¹⁵ 1878'de şehirde bulunan H. C. Barkley'in kelekle günde ortalama 60 km yol alınabildiğine dair ifadeleri de keleğin küçük bir karayolu kervanına göre bile üç kat hızlı hareket edebildiğini göstermektedir. Barkley'e göre iki kişi bu salı gündüz boyunca sırtımlarla ilerletirler. Geceleri ise görünmeyen kaya parçaları ya da başka tehlikelerin varlığı nedeniyle demirlerler. Saatte ortalama 5 km hızla ilerlerler ve gün içinde ortalama 50-60 km arası yol alırlar.²¹⁶

Keleğin kara yolculuklarına tercih edilmesinin bir başka nedeni kıtlık nedeniyle kara yolculuklarında kullanılan hayvanların beslenmesi için gerekli olan yemin temin edilmesindeki sıkıntılardır. 1880 yılında şehre gelen G. B. Burgin'in sözleri bu duruma vurgu yapmaktadır. Diyarbekir ziyaretinin ardından bir kelekle Bağdat'a gitmek niyetinde iken gelen talimat üzerine dönmek zorunda kaldıklarını²¹⁷ söyleyen G. B. Burgin'e göre kelekle yolculuk heyecan verici olmasının yanında karayoluna göre köylerdeki yem kıtlığından kaynaklı sorunlardan dolayı tercih edilen bir ulaşım yöntemi olarak kullanılmaktadır. Burgin'e göre kelek genellikle ilkbahar aylarında kullanılması tercih edilen bir araçtır.²¹⁸

²¹⁴ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 208.

²¹⁵ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 207-208.

²¹⁶ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 286.

²¹⁷ Burgin, *More Memoir (and Some Travels)*, s. 307.

²¹⁸ Burgin, *More Memoir (and Some Travels)*, s. 305.

Keleğin tercih edilmesindeki bir başka neden karayolu kervanlarına göre konforlu oluşudur. 1878’de şehirde bulunan H. C. Barkley’in anlatılarına göre kelekte sigara içmek, yemek yemek ve uyumaktan başka bir şey yapmak pek mümkün değildir. Bu nedenle kelek yolculukları Türkler için çok keyifli olabilmektedir.²¹⁹

Seyyah anlatılarına göre kelekle yolculuğun tercih edilmesindeki bir başka gerekçe keleğin kara yollarına göre güvenli olmasıdır. Kara üzerindeki ticaret yolları dönemin şartları içinde bazı aşiretlerin karayolu kervanlarını yağmalamaları nedeniyle güvensiz olabilmekteydi. Buna karşılık keleklerin güvenle seyredebilmeleri için devlet gerekli emniyet tedbirlerini sağlamaktaydı.²²⁰ Ussher’a göre kelek tüccarlar tarafından kervanlara göre hızlı ve güvenli bulunmaktadır. Tüccarlar bu nedenle kelekleri tercih ederler.²²¹

Bölgede ticaretle uğraşan yabancı tacirler de karayolu taşımacılığının zorluğuna karşı daha kolay ve düşük maliyetli bir yöntem olması nedeniyle Musul ve Bağdat’a gerçekleştirdikleri ticarete keleği tercih etmekteydiler. Bu tacirler genelde Dicle Nehri üzerinden Musul’dan Bağdat’a geçerlerdi. İngiliz tüccarlar her bir kelek için vergi ödemekteydi. İngiliz seyyahlar kendilerinin yapıp bindikleri keleklerden vergi alınmaması için talepte bulunmuşlar, Musul ve Bağdat’taki yerel makamlarca bu talepler uygun görülmemiştir.²²² Seyyahların ifadelerinden keleklerin yalnızca ulaşım aracı olarak değil ticari malların nakliyesinde de kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

1897 yılının sonunda şehirde bulunan Lord Warkworth de Dicle Nehri kıyısında ulaşımında kullanılan kelek adı verilen araçların kullanıldığından bahseder.²²³ Lord Warkworth’un 1897 yılı Aralık ayında Diyarbakir’e geldiğinde nehir kenarında sayısız

²¹⁹ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 286.

²²⁰ Sungur Doğançay, “Diyarbakır’dan Basra’ya Ulaşım ve Haberleşme”, *Tanzimattan Günümüze Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Kitabı, Tanzimattan Günümüze Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, Manas Yayınları, Cilt 1, s. 285.

²²¹ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 369.

²²² Bilal Altan, “Osmanlı Devleti’nde Kelek Taşımacılığından Kesitler ve Kelek Taşımacılığında Karşılaşılan Tehditler”, *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2020, s. 65.

²²³ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 233.

keleklerin bulunduğunu söylediği hesaba katıldığında keleklerin 19. yüzyılın sonlarında halen aktif şekilde kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

2.3.7. Hevsel Bahçeleri

Hevsel Bahçeleri Diyarbakir’de tarımsal alanda önemli bir paya sahiptir. Hevsel Bahçelerinde pek çok türde meyve ve sebze yetiştirilmektedir. Bahçelerin ürün çeşitliliği bakımından bölgenin ihtiyaçlarını yeteri kadar karşıladığı seyyah anlatılarından anlaşılmaktadır. Bahçeler bundan başka bahar ve yaz mevsiminde görsel güzellik sunmaktadır. 1816 yılının Haziran ayının sonlarında şehirde bulunan J. S. Buckingham’a göre Hevsel Bahçeleri Diyarbakir surlarının hemen altından akan Dicle Nehri ile surlar arasında çevredeki yüksek dağların oluşturduğu görünüme eşlik etmektedir. Yakındaki bahçeler, köprü ve yazlık evlerin sunduğu görsellik tepenin eteklerinden akan Dicle Nehri ile birleşince resimsi bir güzelliği ortaya çıkarmakta, bunun yanında tarımsal alanda kente ve manzaraya bir zenginlik katmaktadır. Buckingham’a göre kırsal yapıyla nehrin birlikte oluşturduğu görünüm gayet uyumludur.²²⁴

Seyyahların betimlemeleri bakış açılarına göre değişmektedir. Örneğin H. Southgate şehrin üzerinde bulunduğu tepenin eteği ile Dicle arasında büyük bir özenle sulanan, sürülen ve en zengin gübre ile gübrelenen geniş bir bahçe olduğunu²²⁵ söylerken, 1842 yılının Ekim ayında şehre gelen G. P. Badger Hevsel Bahçelerini şehrin güneyinde geniş ve hoş bahçelerin yer aldığını belirterek tanımlar.²²⁶ Yine yakın bir dönemde şehre gelen J. P. Fletcher ise şehrin girişine yaklaştıkça çiçek açmış bahçelerin ve etrafa saçtıkları güzel kokuların sıcak havayı yumuşattığını vurgular.²²⁷ 1866 yılının Mart ayında şehre gelen Pollington burada verimli bahçelerin ve zengin ekim alanlarının bulunduğunu söyler.²²⁸ 1892 yılının Nisan ayında yağmurlu bir

²²⁴ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 208.

²²⁵ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 292.

²²⁶ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

²²⁷ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 250.

²²⁸ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 368.

havada şehre gelen O. H. Parry parlayan güneşin ve karanlık surların çevresindeki çeşit çeşit harika meyvelerin yetiştirildiği bahçelerin ve ıslıl ıslıl yeşilliklerin dikkat çekici derecede güzel olduklarını, Dicle Nehri'nin kıyısından aşağı ve yukarı doğru metrelerce uzanan bahçelerle tepeye çıkıldığında görünen pembe üzüm bağlarının göz alıcı olduklarını, ayrıca aralarında evler bulunan koruluk ağaç ve bahçelerin de surları çevrelediğini, kuzey surlarının bulunduğu yerden Dicle'ye doğru baktığında ise şehrin hemen dışında dik kayalıkların bulunduğu yerde tomurcuklanan meyve ağaçlarının gördüğünü not düşer.²²⁹

Seyyah anlatılarına göre bütün bu yeşil ve doğal ortam şehirde yaban hayatına da tesir etmektedir. Örneğin 1856 yılında Diyarbekir'e gelen ve şehirde diğer seyyahlara göre daha uzun süre kalan R. J. Garden Diyarbekir'in ovalarında yaban domuzları, tavşanlar, tilkiler, kurtlar, çakallar, sansarlar, ördek türleri, keklik türleri, çulluk kuşu türleri, büyük ve küçük toy kuşu cinsinde canlılar bulunduğunu, dağlarında ise ayılar ile birkaç geyik türünün, ayrıca dağ ve yaban keçilerinin yaşadığını söyler. Garden'a göre bu doğal yaban hayatı şehirde avcılık gibi bazı etkinliklerin yapılmasına olanak sağlar. Böyle bir etkinlikte yer alan Garden konsolos Mr. Holmes ile üç kez ava çıktığından bahseder.²³⁰ 1897 yılının sonunda şehirde bulunan Lord Warkworth de bahçelerin sonbaharda göç eden ve bölgeyi kaplayan çulluk kuşlarıyla dolduğunu yazar.²³¹ 1830'lu yıllar boyunca geniş bir bölgede ve nehirler üzerinde araştırmalar yapan İngiliz F. R. Chesney Dicle Nehri'nin sağ yakasında dut, kayısı, şeftali, incir, üzüm, dişbudak, kavak, söğüt ağaçları ve bitkiler bulunan zengin bahçeler olduğunu belirtir.²³² Chesney'in belirttiği bu bahçelerde şeftali, dut, kayısı, incir, üzüm gibi meyvelerle birlikte erik, vişne, badem, ceviz ve kiraz ağaçları da bulunur. Hevsel bahçeleri meyve sebze çeşitliliği bakımından zengindir ki bu durum seyyahların anlatılarından anlaşılabilir. 1860 yılının Kasım ayında şehre gelen J. Ussher Hevsel Bahçelerinin sazlıklar, akça ağaçlar ve suda

²²⁹ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 47-48.

²³⁰ Garden, "Description of Diarbekir", s. 192-193.

²³¹ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 234-235.

²³² Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 14.

yetişen bitkiler ile bolca ağaçlarla dolu olduğu vurgusunu yapar ve her yerde dev üzüm sepetleri bulunduğunu söyler.²³³ Ussher'ın bahsettiği suda yetişen bitkilere marul, lahana, semizotu, ıspanak gibi gıda türünden bitkileri de örnek verebiliriz. Bahçelerde biber, patlıcan, bamya, sarımsak, domates, salatalık, soğan, maydanoz, kabak, fasulye gibi sebzeler, sulama kanallarının kenarlarında ise dereotu, ebegümece, semizotu gibi hoş kokulu otlar da yetiştirilirdi.²³⁴

Kavun ve Karpuz

Diyarbakır adı geçtiğinde akıllara karpuz gelse de 16. yüzyıldan itibaren şehre gelen seyyahların anlatılarına göre kentin en meşhur lezzetlerinin başında kavun vardır. Diyarbakır karpuzları ise seyyah anlatılarına göre iriliği ile ün salmıştır. 1838'de şehirde bulunan H. Southgate Hevsel Bahçelerinden güzel şekilde işlenerek şehre çok güzel ve çeşit çeşit meyve sağlandığını, ayrıca güvercin gübresi ile zenginleştirilen bu topraklardan elde edilen meyveler içinde kavunun takdire şayan olduğunu söyler. Southgate'e göre bu topraklar güvercin gübresiyle beslenerek zenginleştirildiği için buradan elde edilen meyveler takdire şayan derecede güzel ve lezzetlidir. Southgate toprağın bu şekilde verimli olması için kullanılan güvercin gübresini elde etmek amacıyla şehirden çok uzak olmayan köyde güvercin beslendiğini sözlerine ekler. Southgate'in aktardığına göre İran'ın lezzetli kavunları da aynı yöntemle yetiştirilmektedir.²³⁵

Güvercin gübresi Anadolu'da belirli bölgelerde yaygın olarak kullanılırdı. Bu gübreyi elde etmek için çeşitli barınaklar yapılırdı. Bu tür barınaklar daha çok Kapadokya, Kayseri ve Diyarbakır'de görülmekteydi. Geçmişte bağ ve bahçelerden daha lezzetli ürün elde etmek için bu barınaklardan toplanan güvercin gübresi kullanılırdı. Bu gübre çok değerliydi. Osmanlılar zamanında "koğa" adı verilen bu madde ihraç edilen ürünler arasındaydı. Sadece gübre üretimi için güvercin yetiştirilir

²³³ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 367.

²³⁴ Vedat Güldoğan, "Esfel (Hevsel) Bahçeleri", *Diyarbakır Ekonomi Tarihi-2*, Tarım ve Hayvancılık, Nisan 2013, s. 89-95.

²³⁵ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 292.

bunun için de çok sayıda özel barınaklar yapılırdı. Diyarbakır yöresinde yabancı güvercinin yerel ismi boran olduğu için bu yapılara Diyarbakır'de boranhane denilmekteydi. Tarımla uğraşan halk evlerini inşa ederken yakınına ya da yüksekçe bir yere güvercin gübresi elde etmek için boranhane yapardı. Boranhaneden toplanan gübre tarımda kullanılırdı.²³⁶ Southgate böyle bir detay belirtmese de Diyarbakır'de güvercin yetiştiriciliğinin ve güvercin gübresinin önemli bir yeri olduğunu, burada üretilen meyvelerin bu sayede çok lezzetli olduklarını vurgulamıştır.

Diyarbakır'ın kavunları pek çok seyyah tarafından anlatılmıştır. Örneğin 1842'de şehirde bulunan G. P. Badger burada iri kavunların yetiştirildiğini,²³⁷ 1860 yılında J. Ussher meyve yetiştiriciliğinin ve özellikle Diyarbakır'de meşhur olan kavunun hem büyük boyutlarda hem de bol olduğunu,²³⁸ 1878'de H. C. Barkley şehrin nehre kadar uzanan topraklarında kirli sokaklardan geçerek kendini zenginleştiren sularla sulanan meyve ağaçları ve ekili bahçeler bulunduğunu belirttikten sonra bu bahçelerde yetişen ürünlerden tattığını özellikle karpuz ve tatlı kavunları çok harika bulduğunu belirtir.²³⁹ Seyyahların Diyarbakır'de ortak anlatılarından biri kavunun lezzetidir. O dönemlerde üretilen kavunların ve karpuzların lezzetleriyle olduğu kadar irilikleriyle de göz doldurdıkları söylenebilir.

1860 yılında J. Ussher meyvelerin şehre yaklaşırken gördükleri eşeklerin semerlerinde taşıdıklarını, birkaç tanesinin çevresinin uzunlamasına doksan santimetreyi bulabilecek kadar iri olduklarını, kavunların Avrupa'nın seralarında yetiştirilenlerle eşit olmamakla birlikte gayet iyi ve lezzetli gördüklerini kaydeder. Ussher ayrıca şehirde karpuz yetiştiriciliğinden de bahseder ve her yerde yığınlar halinde karpuzların bulunduğunu söyler.²⁴⁰ 1878 yılında şehre gelen H. C. Barkley de, "eskiden bu ikisinin bir eşeğin taşıyabileceği kadar büyük boyutlara sahip olduğunu

²³⁶ Ayhan Bekleyen, "Diyarbakır Kırsalındaki Güvercin Evleri: Boranhaneler, Karaçalı (Tilalo) Köyü", *Trakya Univ J Sci, Araştırma Makalesi*, Cilt 8, Sayı 2, 2007, s. 99-100.

²³⁷ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

²³⁸ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 367.

²³⁹ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 285-286.

²⁴⁰ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 367.

duydum” sözleriyle kavun ve karpuzun iriliklerinin şehirde bir anlamda efsaneleşmiş olduğunu aktarır.²⁴¹

Diyarbakır’de kavun yetiştiriciliği genel hatlarıyla şöyle yapılır. Dicle Nehri kenarında Nisan ayında sular azalınca üçer metre aralıklarla bir metre uzunluğunda 0.50 metre genişlik ve derinlikte çukurlar açılır. Bu çukurların dibindeki çakıllar alınarak yalnız kum bırakılır. Çukurun her iki yanına birer kürek eski güvercin gübresi konur ve gübrenin üzerine bir miktar nemli kum konur. Çukurun içinde oluşturulan bu iki yığının her birinin üzerine 3-5 adet tohum konur. Bu tohumlar iki üç yapraklı olduktan sonra en kuvvetlisi bırakılıp diğerleri alınır. Tohumlar ekildikten 20-25 gün sonra çukurun ortasındaki boş yere 2 kg yanmış sığır gübresi ile karışık güvercin gübresi konur, kavun kökleri geliştikçe çukurun içerisine ince kum doldurmaya devam edilir. Mayıs ayı sonunda tekrar yanmış sığır ve güvercin gübresi verilir ve çukurun her iki başı da toprak yüzü ile aynı seviyeye gelinceye kadar kumla doldurulur. Bundan sonra bitki süratle gelişerek büyümeye başlar.²⁴² Diyarbakır’de yüzyıllar boyunca kavunun aynı lezzette yetiştirildiğini seyyahların anlatılarından anlamaktayız. Bu nedenle burada kavun yetiştiriciliğinde aynı geleneksel yöntemlerin kullanıldığı söylenebilir.

2.3.8. İklim

Diyarbakır’de yaz ayları çok sıcak geçmektedir. Diyarbakır’in sıcak havası Cumhuriyet döneminde tartışmalara neden olmuştur. Şehirde surların varlığı nedeniyle rüzgâr sirkülasyonu oluşmadığından Diyarbakır’in aşırı sıcak olduğu ve havasız kaldığı yönündeki tartışmalar yapılmıştır. Surların bir kısmı yıkılmış, 1932 yılında kenti ziyaret eden Fransız arkeolog Albert Gabriel yıkımın engellenmesi için bir rapor hazırlamıştır. Gabriel’in ve kentin ileri gelenlerinin girişimleriyle yıkım çok ileri

²⁴¹ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 286.

²⁴² Naciye Bahçivancı, *Diyarbakır’da Yetiştirilen Bazı Yerli Kavun Genotiplerinin Karakterizasyonu*, Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Bahçe Bitkileri Anabilim Dalı, Haziran 2012, Diyarbakır, s. 7. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

gitmeden durdurulmuştur. 1942 yılından itibaren surlarda koruma ve yenileme çalışmaları başlatılmıştır.²⁴³

Diyarbakır'ın sıcak havası vali ve Ainsworth arasında sohbet konusu olmuştur. 1837 yılında şehirde bulunan Ainsworth valinin kendisine Diyarbakır'da havanın aşırı sıcak oluşundan dem vurduğunu aktarır. Ainsworth'un aktardığına göre vali kendisine şehrin yüksek konumundan dolayı yeterli rüzgâra ve serinliğe sahip olmasına rağmen yine de güneydeki bölgelere göre sıcak olduğunu söylemiş ve bu sıcak havanın neden kaynaklandığını sormuştur. Ainsworth valinin sorusu üzerine, “şehrin üzerinde kurulu bulunduğu volkanik kayalar güneş ışığını tuttuğu için bir sıcaklık meydana geliyor” şeklinde cevap vermiştir.²⁴⁴ Coğrafyacı Ainsworth'e göre kentteki sıcak hava bazalt zeminden kaynaklanmaktaydı.

1838'de şehirde bulunan H. Southgate'e göre şehrin konumu Dicle'yi gören yüksek bir konumda bulunmakta ve arkasında açık kırsal araziler yer almaktadır. Southgate bu nedenle şehrin sağlık açısından elverişsiz bir görüntüsünün olmadığını ama yaz aylarında çok yüksek olmasından sıcakların insanlara rahatsızlık verdiğini belirtir.²⁴⁵ İngiltere'nin Erzurum Konsolosu James Brant da yaz aylarında şehrin çok sıcak olmasına rağmen sağlık açısından sorun oluşturmadığını söyler.²⁴⁶ ABD'li Asahel Grant 1839 yılı Temmuz ayında şehirde bulunduğu sırada Diyarbakır'da sıcak havanın gölgede bile (98 F) yaklaşık 40° dereceyi bulduğunu kaydeder.²⁴⁷

1856 yılında şehre gelen ve altı hafta kalan R. J. Garden kentte sıcakların mayıs ayı civarında başladığını temmuz ve ağustosta zirveye ulaştığını söyler. Garden'a göre kent sakinleri ve özellikle ekonomik durumu iyi olanlar bu sıcaklardan kendilerini korumak için bazı tedbirler alırlar. Bu tedbirler R. J. Garden'a göre şöyledir. Sıcakların başlamasıyla birlikte şehrin zenginleri buradan ayrılarak kırsalda yer alan bağ evlerine

²⁴³ İrfan Yıldız ve Şahabettin Öztürk, *Diyarbakır Surları*, T.C. Diyarbakır Valiliği Yayınları, Ankara, 2016, s. 23-24.

²⁴⁴ Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, Vol. II, s. 349.

²⁴⁵ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 292.

²⁴⁶ Brant, “Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835”, s. 210.

²⁴⁷ Grant, *The Nestorians or The Lost Tribes*, s. 33.

giderler. Burada çok erken kalkarak sabah dokuza kadar tüm işlerini bitirir geri kalan zamanlarını okuma, yazma ve ev içinde yapılabilecek banyo yapma, uyuma gibi meşgalelerle geçirirler.²⁴⁸

1876 yılının Haziran ayında şehirde bulunan E. L. Cutts Diyarbekir'in çok sıcak olduğunu belirtir. Cutts sabah saat sekizde bile en serin yerlerden biri olarak bahsettiği Thomas Boyacıyan'ın evinde termometrelerin 30-31 derece gün ortasında ise tam bilmemekle birlikte 48-49 dereceye kadar yükseldiğini yazar.²⁴⁹ 1896 yılının Haziran ve Temmuz aylarında şehre gelen J. R. Harris ve eşi H. Harris ise şehre geldiklerinde havanın aşırı sıcak olmasından dolayı nehirde ıslanan elbiselerinin hemen kurduğunu söylerler.²⁵⁰

Seyyahlar Diyarbekir'e gelirken kullandıkları yolların geçtiği coğrafi bölgeler arasındaki hava değişimlerini hemen fark etmişlerdir. Dağlardaki yollardan seyahat ederek Diyarbekir'e ulaşan seyyahlar aşağı istikamette ilerlemeye başladıkları anda coğrafi olarak farklı bir bölgeye ulaştıklarını anladıklarını belirtmektedirler. Seyyahlar farklı bir bölgeye geldiklerini havanın aniden ısındığını fark etmeleriyle gerçekleştiğini söylemektedir. Örneğin 1838 yılının Haziran ayında Diyarbekir'e Erzurum ve Muş üzerinden gelen Viscount Pollington Hazro'dan sonra iklimin değiştiğini ve sıcaklığın yükseldiğini ifade eder.²⁵¹ 1860 yılında gerçekleştirdiği seyahati esnasında Kasım ayında şehre ulaşan J. Ussher yolculuk ilerledikçe yüksek platolardan Mezopotamya ovasına indikleri zaman iklim değişikliğinin kendisini hissettirdiğini ve havanın ısınmaya başladığını söyler.²⁵²

Diyarbekir'de kış aylarında gezen seyyahlar zaman zaman Diyarbekir'in adeta buz kestiren soğuk havasına değinmişlerdir. 1878 yılında şehre gelen G. Geary mayıs ayı olmasına rağmen iklim olarak soğuk ve nemli bir İngiliz baharı havası ve 13 °C

²⁴⁸ Garden, "Description of Diarbekir", s. 192.

²⁴⁹ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 103.

²⁵⁰ Harris, *Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia*, s. 124-125.

²⁵¹ Pollington, "Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bیرهjik, to Aleppo", s. 449.

²⁵² Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 353.

derece civarında sıcaklık olduğunu kaydeder.²⁵³ 1856'da R. J. Garden'ın sıcak havaların mayıs ayında başladığını söylediği dikkate alınırsa mevsimsel geçişlerde yıllara göre zaman zaman değişikliklerin yaşandığı söylenebilir.

Halep üzerinden²⁵⁴ Diyarbekir'e gelen²⁵⁵ G. B. Burgin Diyarbekir'de alışılmışın dışında bir sertlikte kış şartları yaşandığını aktarır.²⁵⁶ Burgin soğğun ne kadar etkili olduğunu vurgulamak için soğuk rüzgârın insanın adeta iliğini delip geçtiğini söyler.²⁵⁷ Soğuklarla birlikte yaşanan kıtlık ve savaşın süren etkileri kenti ve ahalisini çok sert etkilemiştir. Bu dönem Diyarbekir'in en kötü dönemlerinden birine denk gelmektedir.

²⁵³ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 206-207.

²⁵⁴ Burgin, *More Memoir (And Some Travels)*, s. 299.

²⁵⁵ Burgin, *More Memoir (And Some Travels)*, s. 301.

²⁵⁶ Burgin, *My Visit to Armenia* s. 577.

²⁵⁷ Burgin, *More Memoir (and Some Travels)*, s. 302.

3. SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN DİYARBEKİR'DEKİ YAPILAR

Seyyah anlatılarına göre bir tasnif yapıldığında Diyarbekir'deki yapıları sur içinde ve dışında olmak üzere iki ana kısımda incelemek mümkündür. Bu tasnife göre seyyahların şehre ulaşana kadar kullandıkları ya da gözlemedikleri köprüler, şehre girmek için kullandıkları kapılar ve yolculukları esnasında kendilerine uzaktan görünen surlar dış yapıları oluşturmaktadır. Sur içinde kalan yapılar ise cadde ve sokaklar gibi açık alanlar ile dini ve benzeri yapılardır. Bir başka deyişle farklı ya da aynı amaçlar için bir araya gelmiş kişi ya da gruplara hizmet eden ortak alanlardır.¹ Seyyahlar Diyarbekir evlerinden de bahsettiklerinden yapılan ayrıma uygun olarak evler de içyapılar içerisinde yer almıştır.

3.1. Dicle Köprüsü (On Gözlü Köprü)

Diyarbekir şehir merkezine oldukça yakın bir mesafede bulunan köprüdür. Silvan Köprüsü ismiyle de bilinmektedir.² Şehre çok yakın bir yerde olması nedeniyle seyyahların Diyarbekir'e girmeden önce geçtikleri son köprüdür. Mardin istikametinden ya da güney yolundan Diyarbekir'e gelen seyyahların anlatılarından köprüyü kullandıkları ya da gözlemedikleri anlaşılmaktadır.

Diyarbekir'e açılan yollar içerisinde kuzey yolunun zorlu olması nedeniyle seyyahlar şehre güneyden gelmeyi tercih ederlerdi. Bu nedenle seyyahların şehre girmeden önce son noktada gördükleri, kullandıkları ya da bahsettikleri köprüdür. Geliş yolunda köprüyü görmeyen ya da kullanmayan seyyahlar da hangi istikametten geldiğine bakılmaksızın şehre yakınlığı nedeniyle surlardan bu köprüyü görebilmişlerdir.

¹ Özge Cordan ve Şule Çolak, "Kamusal Mekân, İç ve Dış Arasında Mekânsal ve Toplumsal Bir Karşılaşma Durumu Olarak "Kentsel İç Mekân" *Mimarlık Dergisi*, Sayı 384, Temmuz-Ağustos 2015, s. 14-15.

² Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Cilt 1, s. 222.

1817 yılının Mart ayında Diyarbakir'e gelen W. Heude On Gözlü Köprü için, “muhteşem on kemere sahip ve iyi inşa edilmiş” ifadelerini kullanır.³ Heude şehre yaklaşırken üç köprüden geçtiğini belirtse de kendisi için On Gözlü Köprü'nün ilgi çekici olduğu ifadelerinden anlaşılmaktadır. 1860 yılının Kasım ayında şehre gelen J. Ussher mevsimden dolayı şehre yakın bir mesafede Dicle Nehri'nin su seviyesinin düşük olduğu bir yerden geçtiklerini, burada pek çok kemeri olan bir köprü'nün nehrin üstünden uzandığını tasvir eder.⁴ 1866 yılının Mart ayında şehre gelen Viscount Pollington Diyarbakir'in bulunduğu tepeye çıkmaya başlamadan önce taş bir köprüden geçtiğinden bahseder.⁵ Ussher ve Pollington On Gözlü Köprü'yü kastetmektedir. Köprü seyyahların dediği gibi şehre yakın bir konumdadır. Mardin Kapı dışında ve şehre yaklaşık 3 km uzaklıktadır.⁶ Bu nedenle şehrin yüksek bir noktasından bakıldığında görüş alanı içinde kalmaktadır.

1878 yılının Aralık ayında şehri ziyaret eden H. C. Barkley, “şehrin su seviyesinin düşük olduğu yerde, 3-4 km kadar aşağıda eski moda dikkat çekici kemerleri olan taş bir köprü bulunuyor” diyerek On Gözlü Köprü'yü işaret eder.⁷ 1897 yılı Aralık ayında şehirde bulunan Lord Warkworth, “Dicle Nehri üzerinde İslami tarzda kemerleri olan merkezinde geniş, kıyılarına doğru yaklaştıkça daralan asil görümlü bir köprü var”⁸ diyerek On Gözlü Köprü'yü anlatır ve Dicle'nin bu köprü'nün altından hızlı bir şekilde aktığını ifade eder.

On Gözlü Köprü mimari olarak daralan bir stile sahiptir. Bu daralmadan dolayı 172 metre uzunluğunda olan köprü'nün genişliği ilk beş gözde 5,45-6,24 metre arası, beşinci gözden itibaren artarak, 9,69 metre-10,20 metre arasındadır.⁹ 1878 yılı Mayıs

³ Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 232.

⁴ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 362.

⁵ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 367.

⁶ Hale Demir, “Dicle (On Gözlü) Köprüsü'nün Somut ve Somut Olmayan Miras Olarak Korunması”, *Milli Folklor*, Cilt: 17, Sayı 132, 2021, s. 226.

⁷ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 286.

⁸ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 232.

⁹ Osman Demir, *Tarihi Diyarbakır Dicle (On Gözlü) Köprüsü'nün Sonlu Eleman Yöntemiyle Analizi*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 24.

ayında şehre gelen G. Geary için bu daralmanın bir anlamı vardır. Geary'e göre şehirden 1,5-2 km uzakta yer alan sağlam taş köprü'nün bir yarısı Türk diğer yarısı Roma mimarisi tarzında inşa edilmiştir ve bu fark Geary'e göre bir bakışta anlaşılmaktadır. Geary bu farkın tarz ve işçilikte belirgin bir şekilde görüldüğünü söyler. Geary Roma kemerlerinin geniş ve sert görünümlerinin sanki sonsuza kadar dayanması için yapılmış olduklarının ve mükemmel bir koruma altında bulduklarının görüldüğünü, Türk yapılarının oluşturduğu kısmının ise hem boyut hem de tasarımda yetersiz olduğunu anlaşıldığını söyler. Geary sözlerine köprü'nün Türk olarak tanımladığı kısmında orijinal genişliğinin neredeyse yarısına kadar daraldığını ekler.¹⁰ Geary'nin tespiti fiziki görünüm açısından doğrudur. On Gözlü Köprü'de yol daralmaktadır.

3.2. Kapılar

Seyyahlar şehre giriş yolunda köprülerden sonra kapılara yöneldiklerinden yapılara ilişkin bir sonraki anlatıları şehrin giriş kapıları hakkındadır. Seyyahların şehre geldikleri dönemde Diyarbakir'in güneyinde Mardin Kapısı, batısında Urfa Kapısı, kuzeyinde Dağ Kapı ve doğusunda Yeni Kapı olmak üzere dört ana giriş kapısı bulunmaktaydı. Tarihte Dağ Kapı yerine Harput Kapısı, Urfa Kapı yerine Rum Kapı gibi farklı isimler kullanılmıştır. Söylenişte bazen Dağ Kapısı, Rum Kapısı, bazen de Dağ Kapı, Rum Kapı şeklinde kullanılmaktadır.

Seyyahların kapılar hakkındaki anlatıları kısmen detaylıdır. 1816'da şehre gelen J. S. Buckingham doğu şehirlerinde kapıların hangi yöne açılıyorsa ona göre adlandırıldıklarını söyler. Buckingham bunun neden önemli olduğunu da açıklar. Buckingham'a göre buralardan hangi kervanların kalktığı anlaşılabilir.¹¹ Mardin Kapısı'ndan şehre giren¹² Buckingham'ın verdiği bilgiye göre Diyarbakir'de güneybatıda Mardin istikametine açılan Mardin Kapı, batıda Rumeli ya da Küçük Asya'ya açılan Rum Kapı, kuzeyde Ermenistan Dağları'na açılan Dağ Kapı ve doğuda

¹⁰ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 208-209.

¹¹ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 131. (Seyahatnamede dipnot bilgisi olarak verilmiştir.)

¹² Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 208.

Dicle Nehri'ne açılan ve yeni bir kapı olan Yeni Kapı yer alır. Buckingham'ın ifadesine göre Yeni Kapı adında da anlaşılacağı gibi diğerlerine göre sonradan açılan bir kapıdır.¹³

1837'de Diyarbekir'de bulunan W. F. Ainsworth şehirde Mardin Kapı ve Rum Kapı adı ile bilinen iki ana giriş kapısı olduğunu söyler.¹⁴ Ancak o dönemde şehirde dört ana giriş kapısı bulunmaktaydı. Ainsworth'den önce ve sonra şehre gelen diğer seyyahların ifadeleri bu yöndedir. 1842 yılında şehirde bulunan G. P. Badger şehrin Dağ Kapı, Mardin Kapı, Yeni Kapı ve Rum Kapı olmak üzere dört ana kapısı olduğunu aktarır.¹⁵ 1856 yılında şehirde bulunan R. J. Garden'a göre şehre kuzeyde Dağ Kapı, batıda Rum Kapı, güneyde Mardin Kapı ve doğuda Yeni Kapı olmak üzere oldukça büyük dört kapıdan girilir.¹⁶

Mardin Kapı, Urfa Kapı, Yeni Kapı ve Dağ Kapı'nın orijinal tarihlerinin Roma/Bizans dönemlerine dayandığı belirtilir. Söz gelimi 1844'de şehre gelerek Mardin Kapı'dan Diyarbekir'e giren J. P. Fletcher, "şehirde Mardin Kapı, Dağ Kapı, Yeni Kapı ve Rum Kapı olmak üzere dört giriş bulunmakta, bunların neredeyse tamamı siyah surlarla beraber varlıklarını Roma'ya ya da Bizans'a borçlular" şeklinde yazar.¹⁷ 1866 yılı Mart ayında şehre gelen Viscount Pollington kendisine şehrin Konstantius zamanında yapıldığı söylenen surlarda yönlere göre belirlenmiş dört giriş kapısı olduğunu anlatıldığını aktarır.¹⁸ 1876 yılında şehirde bulunan E. L. Cutts herhangi bir isim belirtmeden şehrin kapı burçları tarafından komuta edilen dört kapısı bulunduğunu,¹⁹ 1897 yılının Aralık ayında şehre gelen G. H. Hepworth de şehrin dört kapısı olduğunu bildirir.²⁰ Musul-Mardin istikametinden gelen seyyahlar şehre Mardin

¹³ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 211.

¹⁴ Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, Vol. II, s. 350.

¹⁵ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

¹⁶ Garden, "Description of Diarbekir", s. 184.

¹⁷ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 262.

¹⁸ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 370.

¹⁹ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 99.

²⁰ Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 278.

kapısından girmişlerdir. 1878 yılı Mayıs ayında bu istikametten şehre gelen G. Geary Diyarbekir'e güneyden, Roman Kapısı'ndan girdiğini belirtir²¹ ki güneyde Mardin Kapısı, batıda ise Rum Kapı bulunur. Batı girişinde bulunan bu kapının diğer adı Urfa Kapı'dır. Halep üzerinden gelen seyyahlar bu kapıdan girmişlerdir. G. Geary'nin seyahatine Musul ve Mardin üzerinden devam ederek Diyarbekir'e geldiği ve şehre güney kapısından girdiğini söylediği dikkate alınırsa kastettiği yer Mardin Kapı'dır. 1892'de şehre gelen O. H. Parry de Mardin istikametine gitmek için şehirden Roman Kapısı'ndan çıktığını söyler ve bu ismi kullanır. Seyyah anlatılarına göre 19. yüzyılda Mardin Kapısı için Roma/Roman Kapısı ismi kullanılmıştır. Geary ile Parry'nin şehre gelişleri arasında 14 yıl olmasına rağmen her iki seyyah bu ismi kullanmıştır.

Benzer bir durum Dağ Kapı için geçerlidir. Dağ Kapı için bazı seyahatnamelerde İstanbul Kapısı adı geçmektedir. Bu isimden seyahatnamesinde Southgate ve Pollington bahseder. Southgate ana giriş kapısının yanındaki burçlarda bazı kufi tarzı kitabeler, hayvan ve kuş figürleri bulunduğunu söyler. Southgate'in ana giriş kapısı dediği yer Dağ Kapı'dır. Buradaki burçlarda kuş, dağ keçisi, aslan, kaplan ve boğa figürleri ile kufi stilde yazılmış kitabeler bulunmaktadır. Ayrıca Southgate İstanbul Kapısı'nın yakınında anlayamadığı Grekçe (Yunanca) ve Latince bazı yazıtların dikkatini çektiğini, İstanbul Kapısı'nın yakınından şehre bir su kemeri ile su getirildiğini söyler.²² Diyarbekir'e Dağ Kapı ile Urfa Kapı arasında bulunan su kemerinden su taşınmaktaydı. Ayrıca Latince Kitabeler de Dağ Kapı'da yer alır. Southgate'in İstanbul Kapı (The Gate of Constantiople) ya da ana giriş kapısı diye aktardığı yer Dağ Kapı'dır. Latince yazıtların bulunduğunu söylemesi yine Dağ Kapı'yı işaret etmektedir. Pollington da şehirden İstanbul Kapısı'ndan (Stamboul Gate) çıkarak bir gezinti yaptığını yazar.²³ İki seyyahın şehre gelişleri arasında 28 yıl vardır. Buradan hareketle İstanbul Kapısı isminin şehirde uzun yıllar kullanıldığı söylenebilir.

²¹ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 209.

²² Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 291-292.

²³ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 373.

Seyyahların kapılar hakkında dikkatini çeken bir diğer husus kapıların fiziksel özellikleri ile çevrelerinde bulunan yapılardır. Örneğin R. J. Garden'a göre Rum Kapı tamamen demirden olup ahşap malzeme içermez. Garden kapının fiziksel yapısını, "Kapıda geniş başlı cıvatalarla, kalın plakalara perçinlenmiş yatay ve dikey çubuklar var. Kapı demirlerinin arası çeşitli yollarla ve aynı metalden yapılmış malzemeyle süslenmiş ve yine benzer şekilde plakalara tutturulmuş" şeklinde anlatır. Garden bu demir çubuklardan yapılmış kol demirlerinin aynen asma kilitler gibi olduklarını ve kapandığında kapının güvenliğini sağladıklarını ama ilkel bir yapıları olduğunu ifade eder.²⁴ Garden şehrin Rum Kapı'nın tepesinden çok iyi görüldüğünü, hatta buradan çok sayıda cami ve kapladıkları alanların açıkça belli olduğunu belirtir. Garden Mardin Kapı'nın farklı inşa edildiğini söylerken bunu doğu tarafında kendisine sınır tek bir burç olmasına bağlar. Zeminin aniden nehre doğru eğim aldığı yerde Yeni Kapı'nın dıştan kendisine sınır bir burç ve kayalıkların kenarı boyunca inşa edilmiş yüksek ve güçlü bir duvarla korunduğunu belirtir. Garden bu bölgedeki savunmanın eskiden daha çok dışta bulunan bir geçit ve burç ile kuvvetlendirildiğini, şimdilerde ise bahsettiği yerlerin harap vaziyette olduğunu söyler. Garden'a göre nehre iniş yolu çok dik ve dolambaçlıdır. Garden'ın anlatılarına göre Dağ Kapı'nın yukarısında ve girişin bir yanında büyük bir top güllesi, diğer tarafında ise iri yapılmış ve sanki üzüm salkımı gibi duvara bağlı bazı demir topları bulunmaktadır. Batıya bakan ve Halep'e açılan Rum Kapı'daki burç ve surlar çok yüksek ve güçlü olup görülmeye değer niteliktedir. Giriş kapısının iç kısmında kapı bekçilerinin kalabileceği yan odalar veya girintiler bulunmaktadır. Bu girişin yani geçidin üst kısmı, kemerli ve kırmızı dar tuğlalarla yapılmıştır ki bu haliyle diğerlerinden yüksektir. Ahşap iç kapı demir çubuklarla kuvvetlendirilmiş olup geçidin üstünde kubbe biçimindeki süslü odalar ise harap durumdadır.²⁵ 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen ve şehrin kuzey karşılığındaki kapıya (Dağ Kapı) çıkan G. Geary kapının yanında oldukça yüksek, büyük koyu gri bazalt taş bloklarından inşa edilmiş dairesel burçlar bulunduğunu aktarır.²⁶

²⁴ Garden, "Description of Diarbekir", s. 184.

²⁵ Garden, "Description of Diarbekir", s. 184-185.

²⁶ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 209.

3.2.1. Kapılarda Alınan Güvenlik Tedbirleri

19. yüzyılda Diyarbekir’de kapıların belirli saatlerde kilitlendiği ve şehre giriş çıkışların kontrollü şekilde gerçekleştirildiği seyyah ifadelerinden anlaşılmaktadır. 1816’da şehre giren J. S. Buckingham Diyarbekir’e yaklaştıklarında henüz karanlık basmamış olmasına rağmen şehre zamanında ulaşmayı ummadıkları ve bu nedenle de giremeyeceklerini düşündüklerinden yakında bulunan bir köyde gecelediklerini belirtir.²⁷ Buckingham kapıların kilitleneceği endişesi ile seyahatini planlamış ve yol üzerindeki bir köyde konaklamıştır. Diyarbekir’de kapıların günbatımı ile birlikte kilitlenmesi 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden bir uygulamaydı.²⁸

Bu konuda 1856’da şehirde bulunan R. J. Garden’ın ifadeleri açıklayıcıdır. Şehirde altı hafta geçiren R. J. Garden birçok konuda olduğu gibi bu hususta da ayrıntılara değinir. Garden kapıların her akşam güneşin batışıyla birlikte kilitlenerek anahtarlarının saraya götürüldüğünü bu saatten sonra hiçbir yolcunun konsolosu aracılığı ile paşadan izin almadan şehre girmesine izin verilmediğini söyler.²⁹ R. J. Garden’dan on yıl sonra 1866 yılının Mart ayında şehre gelen Viscount Pollington benzer ifadeler kullanır. Viscount Pollington şehrin kapılarının akşam saatlerinde kapandığını ve bu nedenle giriş yapamayacaklarını belirtir. Pollington’ın bildirdiğine göre günbatımıyla birlikte şehrin kapıları kapanır ve işle ilgili dahi olsa o saatten sonra şehre girişe izin verilmezdi.³⁰ Seyyahların anlatılarından bu kuralın çok sıkı şekilde uygulandığı anlaşılmaktadır. Diğer seyyah ifadeleri de buna işaret eder. Uzun süreli gezilere çıkan seyyahlar bu tür kuralların sıkı bir şekilde uygulandığının farkında olmaları nedeniyle şehre uygun saatte yetişemeyeceklerini anladıklarında mola vermişlerdir.

Kapıların kilitlenmesi alınan güvenlik tedbirlerinin bir kısmıdır. Seyyahların ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla kapılarda ayrıca askeri personel ya da polis

²⁷ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 204.

²⁸ Yıldız ve Öztürk, *Diyarbakır Surları*, Kapılar, T.C. Diyarbakır Valiliği Yayınları, s. 37.

²⁹ Garden, “Description of Diarbekir”, s. 185.

³⁰ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 367.

bulundurulmakta, evrak kontrolü yapılmakta, ayrıca gözlem odaları yer almaktadır. R. J. Garden'ın anlatılarına göre Dağ Kapı'nın dış kısmında, kapının her iki yanında diğer girişlere göre alçakta kalan küçük bir niş, yandaki burçta ise iki ayrı niş bulunmaktaydı ve bunlardan son ikisi nöbetçiler içindi.³¹

1860 yılının Kasım ayında J. Ussher da şehre ulaştığında Mardin Kapı girişinde nöbet tutan Türk ordusundan askeri muhafızların bulunduğundan bahseder.³² Seyyah ifadelerinden şehre giriş çıkışların çok sıkı şekilde kontrol edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum dönemin şartları altında güvenliğin sağlanması için önemli bir kontrol mekanizması olarak görülebilir. Diyarbakir'de kontrollerin bu derece sıkı tutulmasının gerekçesi de seyyah anlatılarında yer almaktadır.

Yüzyılın sonlarına doğru 1892 yılının Nisan ayında şehre ulaşan ve Rum Kapı'dan girişe gelen O. H. Parry Diyarbakir'in vilayet merkezi olması ve tüm vilayetin en yetkili yöneticisinin Diyarbakir'de bulunmasını girişte yapılan kontrollerin sıkı olmasının bir gerekçesi olarak sunar. Parry şehrin girişinde çok sayıda görevli olduğunu söyler. Parry Urfa Kapı'nın Meryem Ana Süryani Kilisesi'nin yakınında olduğunu, görevlilerin de burada güneşlendiklerini, kendilerinin tam şehre giriş yapmak üzereyken içlerinden birisinin gelerek kendisinden tezkere ya da pasaport talep ettiklerini aktarır.³³

Parry Halep'ten alelacele çıkmasından ve gerçekte İngiliz pasaportuna olan güveninden dolayı gezisi esnasında herhangi bir olumsuzluk yaşamayacağını düşünerek yanına evraklarını almadığını söyler. Parry kendisinden talep edilen belgeleri ibraz edemeyince birlikte hareket ettiği Mr. L'Inspector³⁴ olarak belirttiği Fransız müfettişin kendi belgelerini görevlilere gösterdiğini ve Fransız Konsolosunun

³¹ Garden, "Description of Diarbekir", s. 184.

³² Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 363.

³³ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 38-39.

³⁴ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 8. (Parry'nin seyahatine başlarken büyük bir şans eseri tanıştığını söylediği Fransız bir müfettiş. Parry, bu Fransız beyfendiyle kendisiyle aynı zamanda Siirt'e gitmek üzere yola çıktığını öğrenince tanıştığını, böylece Diyarbakir'e kadar gerçekleştireceği yolculuğunda beraber hareket edebileceğini ve bir tercümana ihtiyaç duymayacağını belirtmiştir.)

yanına gittiğini yazar. Parry Diyarbekir'in askeri anlamda güvenliğin sağlanması konusunda iddialı bir yer ve aynı zamanda vilayet valisinin de oturduğu bir şehir olduğundan güvenlik önlemlerinin yüksek olduğunu bildirir. Bu anlamda kontrollerin sıkı olduğunu ama kendisinin İngiliz pasaportu ile uzak seyahatlere de çıktığını ve sorun yaşamadığını hatırlatır. İstenilen belgeleri ibraz edemeyen Parry kendisinin nezaket kurallarına aykırı olarak polis karakoluna götürüldüğünü, yabancıların konsolosluklarında kontrol edilebileceğinin bilindiği halde bu kuralın uygulanmadığını belirtir. Parry, 'uysal ama aynı zamanda gururlu bir şekilde' polisleri takip ettiğini ve yan tarafında karakol bulunan saray ya da hükümet binasının avlusuna geldiklerini söyler. Burada bulunan görevlilerden birisinin kendisini nezaketle selamlayarak pasaportunu istediğini belirtir. Parry'nin anlatılarına göre polisler pasaportu sağa sola çevirerek incelemişler, bakmışlar ve en sonunda üzerinde Türkler arasında sevilmeyen Gladstone'nun³⁵ yaşadığı Londra'da vurulmuş bir Türk mührü bulmuşlardır. Parry mührü gören görevlilerin çaresizlik içinde pasaportunu geri verdiklerini ve İngilizce, Fransızca ya da Almanca bilen, bunlar olmazsa da Latince bilen birisini bulmaya çalıştıklarını aktarır ki bu sonuncusunun boş bir arayış olduğunu düşünür.³⁶

Parry her ne kadar nezaketsiz bir karşılama yaşadığını anlatsa da gerçekte Diyarbekir'de şehre girişlerin kontrollerini sağlayan polislere karşı kendi sergilediği davranışları ve kullandığı sözleri tartışmalıdır. Parry bir müddet sonra kendisine biraz Fransızca öğrenmiş Keldani bir gencin bulunduğunu söyler. Parry Keldani gence anlattıklarını gencin de polise anlatmasına rağmen görevli polisin ikna olmadığını belirtir. Bu esnada polislerin eline Halep'ten bir mahkûmun firar ettiğine dair bir telgraf geldiğini belirten Parry firarilerin tezkeresi olmaz düşüncesiyle hareket eden Türk görevlilerin kendisini firari olduğunu sanmalarını ve buradan bir bahşiş koparmaya çalışabileceklerini düşünerek, "Açıkçası onlar için firari bendim" der. Parry bir müddet bekletildikten sonra Kadim Süryani Kilisesi Piskoposu Mutran

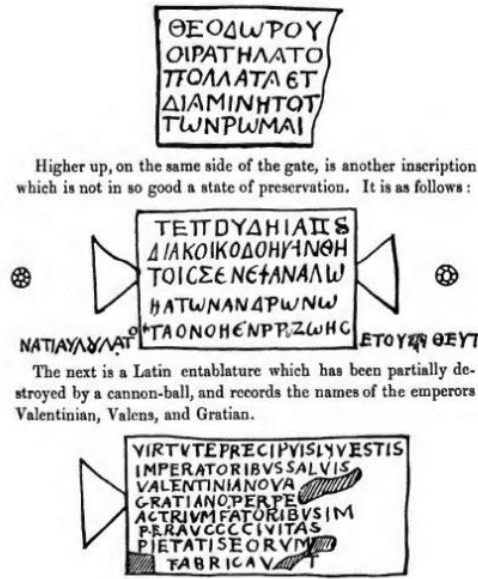
³⁵ İngiltere'nin eski başbakanlarından Türk karşıtlığı ile bilinen William Ewart Gladstone.

³⁶ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 39-40.

Abdullah'ın gelerek gerekli açıklamaları yaptığını belirtir. Kendisini evine davet eden Mutran Abdullah ile gitmek üzereyken İngiliz Konsolos Yardımcısının memurunun geldiğini ve kendisine davette bulunduğunu söyler.³⁷

Parry'nin Diyarbekir'e girişinde yaşadığını belirttiği hadiselerle ilgili anlatıları kısmen alaycı, üstten ve tahkir edicidir. Parry görevli memurların sakalları ve fiziki görünüşleriyle kendi içinde eğlenir. Gladstone'nun ismini verip, gururlu bir İngiliz gibi hareket ettiğini söyleyerek Türk görevlilere adeta meydan okur. Görevlilerin bahşiş koparmak için bir yol aradıklarını ima ederek onları aşağılar. Yanında bulundurması gereken belgelerini ihtiyaç hissetmediği için alma gereği duymadığını söyleyerek Osmanlı otoritelerini dikkate almadığını vurgular.

3.2.2. Yazıtlar

Resim 3.1. Dağ Kapı Yazıtları

Seyyahlar kapılardaki yazıtlara dikkat etmişlerdir. 1842'de bulunduğu şehrin kapılarını gezen G. P. Badger, bazı parçalarının okunaksız durumda ve orijinal konumunda olmadığı açıkça belli olan baş aşağı pozisyonda Latince ve Yunanca yazıtlar gördüğünü bazılarının üzerinde İmparator Valentian, Valens ve Gratian'ın şehirle ilgili görüşleri ile şehre katkılarının neler olduğunu anlatan bilgilerin olduğunu söyler.³⁸

Kaynak: Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 39.

³⁷ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 40.

³⁸ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 39.

Burası bahsedildiği gibi Dağ Kapı'dır. Yunanca kitabeler burada baş aşağı durur. 1856'da şehirde bulunan Garden da aynı yazıtlardan bahsetmektedir.³⁹ Dağ Kapı'da Roma-Bizans dönemine ait dört yazıt bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi Latince'dir.⁴⁰ Badger ve Garden'ın bahsettiği ve Badger'in seyahatnamesinde yukarıdaki şekilde yer verdiği yazıtlardan resimde en altta olanın 375 yılından önce Valentinianus, Valens ve Grantiaus'un ortak imparatorlukları sırasında üçünün adına dikildiği, Grantianus'un tahta çıkma tarihi olan 367 ile Valentinianus'un ölüm tarihi olan 375 yılları arasında konulduğu düşünülmektedir. Okunabilen kısımlarında; *"Yenilmez imparator, yiğit Valentinianus ile Grantianus'un sürekli önderliği altında ve onlar yengiyeye koşarken.....onların dindar yönetimiyle devlet temelinden kuruldu"* tespit edilmiştir. Resimde ortada yer alan Bizans'tan kalma yazıtta ise; *"adlarını kitapta bulacağınız (?) kişilerin verdikleri paralarla diyakoz Appios'un çabaları sonucu yapılmış(?) han (?)". Yapan, taşçı ustası Paulos Tarih 449"* yazdığı tespit edilmiştir.⁴¹

1842'de bulunduğu şehrin kapılarını gezen G. P. Badger şehrin surlarında belirttiği yazıtlardan başka kufi tarzda yazıtlar ile kapıların üzerlerinde bazı figürlerin bulunduğunu söyler.⁴² 1844'de şehirde bulunan Fletcher şehrin kapılarını gezdiklerini, bazı kısımları okunaksız birkaç Latin ve Yunan kitabe gördüklerini söyler. Kitabelerden birinde İmparator Valentinian, Valens, and Gratian'ın kente sunduğu katkılardan bahsedildiğini, bunun dışında kapının üzerinde oyulmuş birkaç figür ve kufi tarzında yazıtlar olduğunu belirtir.⁴³ 1856'da şehirde bulunan R. J. Garden'ın belirttiğine göre Dağ Kapı'nın dış kısmında, sağdaki burcun duvarlarında da bazı kitabeler yer alır. Garden'ın anlatısına göre yine Dağ Kapı'nın iç kısmında harabe

³⁹ Garden, "Description of Diarbekir", s. 184.

⁴⁰ Canan Parla ve Orhan Cezmi Tuncer, *Yazıtları ve Betimlemeleriyle Diyarbakır Surları*, T.C. Diyarbakır Valiliği, Kültür Sanat Yayınları, 2016, s. 64.

⁴¹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Cilt 1, s. 152.

⁴² Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

⁴³ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 261-262.

halde bulunan bir binanın üst kısmında kırmızı tuğladan yapılı, iyi inşa edilmiş kemerli pencereler, bu pencereler arasında kalan duvarlarında ise kûfi yazı süslemeleri vardır.⁴⁴

Dağ Kapı'da Halifeler Dönemi ve Emevi dönemine ait yazıt yokken Abbasiler ve Mervanoğullarından kalan yazıtlar bulunmaktadır.⁴⁵ Dağ Kapı'da bu şekilde İslami döneme ait üç kitabe vardır. Bunlardan en erken tarihli olanı 909 (H. 297) tarihinde Abbasi Halifesi El-Muktedir tarafından yaptırılmıştır. İkincisi 996 (H.386) tarihinde Mervaniler döneminde Ebu Ali El Hasan'ın yaptırdığı eklentileri belirtmektedir. Üçüncü kitabe ise 1056 (H. 447) tarihine aittir.⁴⁶

R. J. Garden'ın belirttiğine göre kitabelerin üzerine kabaca nakşedilmiş iki aslan figürü Harput Kalesi'ndekiyle benzer özellikler taşır. Garden, soldaki burçta bir kartal ve iki boğa figürü yer aldığını, bunların sanatsal anlamda zayıf bir stile sahip olduğunu yazar.⁴⁷ Aslan figürleri Dağ Kapı'nın batı burcunda doğu burca bakan düz duvarın üzerindedir. Aslanların yüzleri birbirlerine ve nişe dönüktür. Ayrıca burada boğa ve kuş kabartmaları (güvercin) yer alır.⁴⁸

Garden ayrıca Rum Kapı'nın üst eşliğinin düz olduğunu ve burada bir süsleme yer aldığını, üstte burnunun ucunda bir halka ya da çember takılı bir boğanın boynuz ya da kafatası üzerinde dikilen bir kartal ya da şahin figürü bulunduğunu, taşa oyulan bu figürün sembolik olduğunu belirtir.⁴⁹ Garden, bu figürün neyi sembolize ettiği hususunda görüş bildirmez.

Garden'ın süslemelerin üstünde yer aldığını söylediği yerde kitabenin üstünde orta kesime bir daire işlenmiş ama deforme olmuştur. O dönemdeki görüntüsünün nasıl olduğu Garden'ın anlatısından anlaşılmaktadır. Bu dairenin üstünde bir boğa başına yer verilmiş, bunun üstünde boğa başına basar vaziyette bir kartal kabartması

⁴⁴ Garden, "Description of Diarbekir", s. 184.

⁴⁵ Parla ve Tuncer, *Yazıtları ve Betimlemeleriyle Diyarbakır Surları*, s. 66-69.

⁴⁶ Gülsen Baş, *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme*, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s. 308.

⁴⁷ Garden, "Description of Diarbekir", s. 184.

⁴⁸ Parla ve Tuncer, *Yazıtları ve Betimlemeleriyle Diyarbakır Surları*, s. 73-74.

⁴⁹ Garden, "Description of Diarbekir", s. 184.

uygulanmıştır. Ayakları ile boğanın boynuzlarını kavrayan kartal kanatlarını iki yana açmış durumdadır.⁵⁰ R. J. Garden, “üstte, üst eşğin bütün kısımlarına uzanacak şekilde Arap ya da kûfi stilde bir başka süsleme yer alıyor, bunlardan birinin üzerinde Hicri 559 (1163-1164) yazıyor” şeklinde açıklama yapar. Garden bazılarını aktardığı Diyarbekir surlarındaki kitabelerin çevirilerinin Rusya’nın Erzurum Konsolosu dilbilimci ve para uzmanı M. Jaba⁵¹ tarafından yapıldığını, konsolosluk şansölyesi Malttas’ın yardımıyla bunlardan bir kısmının kopyalarını temin ettiğini belirtir. Aldığı bilgiyi ileten Garden buradan yola çıkarak Dağ Kapı-Rum Kapı arasında bulunan su kemerinin yanındaki burçta, Rum Kapı-Mardin Kapı arasındaki burçta, Rum Kapı’ya doğru giden yol üzerinde Mardin Kapı yakınındaki burçta yer alan kitabelerin içeriklerini paylaşır.⁵²

3.3. Caddeler ve Sokaklar

Diyarbekir caddeleri ve sokakları seyahatlerin anlatılarında genel olarak iki farklı açıdan, ilk olarak ‘cadde ve sokakların fizik yapıları, planları, temiz-kirli oluşları’ gibi görünüşleri üzerinden, ikinci olarak ‘cadde ve sokaklardaki hareketlilik’ üzerinden anlatılmıştır. 1816 yılının Haziran ayı sonlarında şehre gelen ve Mardin Kapı’dan giriş yapan J. S. Buckingham’a göre şehrin kaldırımları taşla döşeli, çarşısı kalabalıktır.⁵³ Yine yakın dönemde 1817 yılının Mart ayında şehri gezen W. Heude’e göre

⁵⁰ Baş, *Diyarbakır’daki İslam Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme*, s. 314.

⁵¹ Aleksandre Jaba; Polonyalı bir aileden, 1801 yılında dünyaya gelmiştir. Doğu dilleri üzerine eğitim almıştır. Birçok ulusun dil, tarih, kültür ve edebiyatlarıyla ilgilenmiş ve birçok dilde yazılar yazmıştır. Rusya’ya ait dış temsilciliklerde tercüman olarak çalışmıştır. 1848 yılında Erzurum’a konsolos olarak görevlendirilmiştir. Bu görevinin beşinci yılında iken Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Kırım Savaşının patlak vermesi üzerine Rus saflarında cepheye yollanmıştır. Jaba Ağrı, Kars, Erzurum ve civar bölgeyi çok iyi bildiğinden Rus ordusuna rehberlik ve tercümanlık yapmakla görevlendirilmiştir. Kırım Savaşı’nın sona erdiği 1856 yılında Erzurum’daki konsolosluk görevine kaldığı yerden devam eden Jaba, bu görevi 1866 yılına kadar devam ettirmiştir. Ayrıntılı bilgi için; Mustafa Öztürk; “Aleksandre Jaba ve Onun El Yazmaları Koleksiyonundaki Türkçe Eserler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research*, Cilt 10, Sayı 49, Vol. 10, Issue: 49 Nisan 2017, s.41-49.

⁵² Garden, “Description of Diarbekir”, s. 186-187. Kapılar arasındaki yazıtlarla ilgili ayrıntılı bilgi için, Canan Parla, *Türk İslam Şehri Olarak Diyarbekir*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Eylül, 1990 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

⁵³ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 208.

kaldırımlar genel olarak iyi döşenmiş, caddeler kısmen temiz ve diğer şehirlere göre daha geniştir.⁵⁴ 1830'lu yıllarda bölgede bulunan F. R. Chesney de şehrin caddelerinin taşla döşeli olduğunu belirtir.⁵⁵ 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary Roman Kapısından (Mardin Kapı) şehre girdiğinde kuzeyde bulunan kapıya giden geniş bir caddeye çıktığını, taştan yapılı çarşı ve pazarların kalabalık ve yoğun olduğunu söyler.⁵⁶ Seyyahların anlatıları birbiriyle uyumludur. 1816-1817 yıllarında şehrin toparlanmış bir görünümü olduğu anlaşılmaktadır. Çarşının kalabalık olması o dönem için canlı bir sosyal ve ticari hayatın varlığına da işaret etmektedir. Bu hususta seyyahların ifadeleri benzeşmektedir. Çok yakın aralıklarla şehirde bulunan J. S. Buckingham yaz mevsiminde haziran ayında, W. Heude kış mevsiminde mart ayında şehre ulaşmıştı. Buna rağmen benzer ifadeler şehrin bu yıllarda genel olarak dinamik bir yaşantısının olduğunu ortaya koymaktadır.

W. Heude'un caddelerde gördüğü manzarayı anlatırken işleriyle uğraşan, meşgul insanların ve binlerce renkle süslenmiş hareketli bir yaşantının olduğunu söylemesi yine aynı sonuca götürmektedir. Heude'un sokaklarda ilerlerken de aynı izleniminin devam ettiğini ve surların kasvetinden dolayı dışarıdan görünenle içeride yaşanan canlı hayatın çok farklı olduğunu belirtmesi şehrin seyyah gözüyle bakıldığında dinamik hayatına işaret eden olumlu ifadelerdir. Şehrin bu anlamda anılan dönemde yüzyılın sonraki dönemlerine nazaran hem temiz ve bakımlı hem de canlı ve hareketli bir yapısının olduğu söylenebilir. Burada çok uzun bir zaman aralığından sonra 1878'de G. Geary, cadde ve sokakların yoğunluğundan bahseder ki bu durum Osmanlı-Rus Savaşı'nın etkilerinin sürdüğü bir dönem olmasına rağmen günlük hayatın normal şekilde devam ettirilmeye çalışıldığını göstermektedir.

⁵⁴ Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 234.

⁵⁵ Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 15.

⁵⁶ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 209.

Yüzyılın sonunda 1892’de şehirde bulunan O. H. Parry şehirde Paskalya zamanında bulunduğu için Kutsal Cuma⁵⁷ olarak adlandırılan günde caddelerin kalabalık olmadığını söyler.⁵⁸ Parry aynı zamanda Ramazan ayında şehirde bulunmaktaydı. Bu nedenle Müslümanların gündüz oruç tuttıkları için sabahları sokaklarda olmadıklarını ve caddelerde sadece birkaç Müslüman görüldüğünü söyler. Parry’nin anlatılarına göre Müslümanlar Ramazan’da akşam yemek yiyerek işlerini yapar sabahları da uyurlar.⁵⁹

Seyyahlar caddeleri süsleyen bazı yapılardan da bahsederler. Örneğin 1838’de şehirde bulunan H. Southgate’in anlatılarına göre şehrin caddelerinde taş çeşmeler bulunur.⁶⁰ Seyyah genel ve kısa bir anlatı ile gözlemini aktarsa da taş çeşmeler ve fiskiyeler Diyarbakır’de kültürel varlıklardır. Diyarbakır merkezinde bulunan çeşmeler malzeme ve yapı tasarımı bakımından Anadolu’daki tarihi su yapıları içerisinde önemli bir yere sahiptir. Tarihi kaynaklarda 131 tane çeşmenin varlığından söz edildiği bildirilmektedir. Çeşmeler dönemlerinin üslup özelliklerini yansıtmakla birlikte mahalli özellikler göstermektedir.⁶¹

Southgate’in taş çeşmelerden kastı bu yapıların bazalt kesme taştan yapılmış olmalarıdır. Örneğin Diyarbakır merkezde bulunan birçok çeşmenin ortak özelliklerini bünyesinde barındıran Sultan Şüca Çeşmesi’nde, Arap Şeyh Cami Çeşmesi’nde ve Tahtalı Kastal Sokak Çeşmesi’nde kesme bazalt taş kullanılmıştır.⁶² H. Southgate’den sonra aynı yılın Haziran ayında şehre gelen Pollington da şehrin cadde ve sokaklarıyla ilgili olumsuz sayılabilecek ifadeler kullanmaz. Ona göre şehrin güzel bir meydanı

⁵⁷ Hristiyanlıkta Hz. İsa’nın diriliş günü olarak kutlanan paskalyadan önceki Kutsal Cuma (Holy Friday) günü Hz. İsa’nın çarmıha asılarak vefat ettiği gün olarak kabul edilir. Bu günde Hz. İsa’nın çekmiş olduğu ızdıraplar hatırlanmaktadır. Büyük Cuma da denen bugün Hristiyanlar açısından son derece kederli bir gün olarak görülür. Ayrıca Hz. İsa’nın asli gınahtan bütün insanları kurtarmasından dolayı sevinç de paylaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için; Münir Yıldırım, “Ortodoks Kilisesinde Paskalya”, Dini Araştırmalar Dergisi, Cilt 7, Sayı 21, 2005, s. 67-75.

⁵⁸ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 49.

⁵⁹ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 52.

⁶⁰ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 293.

⁶¹ Evindar Yeşilbaş, “Diyarbakır Çeşmelerinden Üç Örnek”, *Mukaddime Dergisi*, Sayı 1, 2010, s. 55.

⁶² Yeşilbaş, “Diyarbakır Çeşmelerinden Üç Örnek”, s. 54.

vardır ama caddeleri birbiriyle bağlantısız ve belirli bir tasarıma sahip olmadan yapılmıştır.⁶³

1816'dan 1838'e kadar ele alınan seyyahların anlatılarında şehrin cadde ve sokaklarına dair önemli sayılabilecek bir eleştiriye rastlanmamıştır. Ele alınan seyyahlar içindeki eleştiriler cadde ve sokakların plansız tasarımlarına ilişkindir. Diyarbekir'in cadde ve sokaklarına ilişkin asıl eleştiriler sokaklardaki çöpler ve pis kokular ile dar ve çarpık yapılaşmadır. 1842'de şehirde bulunan J. P. Fletcher'a göre şehirde dar sokaklar ve tiksindirici derecede gelen kötü kokular, terk edilmiş caddeler vardır.⁶⁴ 1842 yılının Ekim ayında şehirde gördüklerini anlatan G. P. Badger da sokakların son derece dar ve kirli olduğunu yazar.⁶⁵

Sokakların kirliliği ile ilgili anlatılar 1840'lardan 1890'lara kadar devam eden bir eleştiri konusudur. Arada makul anlatılar bulunsa da genel olarak durum böyledir. 1842'de J. P. Fletcher, 1856'da R. J. Garden, 1892'de O. H. Parry aynı konuya değinerek, şehri kirli görüntüsünden dolayı eleştirirler. O. H. Parry kendisinin şehirde ilk dikkatini çeken hususun Diyarbekir'in dar ve kirli sokakları olduğunu söyler. Parry konsolosun evine giden sokağın da bu şekilde olmasını eleştirmiştir.⁶⁶

Eleştirilerini yöneticilere yönelten ise R. J. Garden'dır. Şehirde altı hafta kalan R. J. Garden'a göre doğu şehirlerinin genel problemi yetkili makamların sağlık koşullarına ilgisiz ve umursamaz tavırlarının bir neticesi olan caddelerinin pisliğidir. Garden'a göre sur içinde çöplerin tiksindirici kokusu bir seyyah için temizliğin İslam inancının temel prensiplerinden biri olduğunu hayal etmesine dahi imkân tanımaz.⁶⁷ Garden'ın sözleri İslam inancının temizliğe verdiği önemin son derece farkında olduğunu göstermekle birlikte Müslümanların pratikte yaşattığı olumsuz davranışların aynı zamanda İslam inancına mal edilebileceğine işaret eder. Yöneticiler İslam

⁶³ Pollington, "Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo", s. 450.

⁶⁴ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 133.

⁶⁵ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

⁶⁶ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 40

⁶⁷ Garden, "Description of Diarbekir", s. 193.

inancının temel prensiplerinden biri olan temizlik ilkesine uygun hareket etmedikleri için Garden sokaklardaki pisliğin ve kötü görüntünün İslam inancının temel prensipleriyle çatıştığını ifade eder.

Caddeler ve sokaklarla ilgili geri kalan anlatıların odak noktası sokakların dar ve çarpık yapılaşmalarına vurgu yapar. 1878 yılının Aralık ayında şehri ziyaret eden H. C. Barkley Diyarbakır'da sokakların dar olduğunu söyler ve şehirde sokakların diğer şehirlere göre dar olmasını Diyarbakır'ın surlarla çevrili bir yer olmasına bağlar.⁶⁸ 1860 yılında J. Ussher'a göre Diyarbakır sokakları sıradan Türk şehirlerinden bile dar, yolları kıvrımlıdır.⁶⁹ 1897 yılının Aralık ayında şehre gelen G. H. Hepworth de sokakların dar olduğunu, hatta her iki tarafındaki evlere ellerinizi uzattığınızda dokunabileceğiniz kadar dar olduklarını söylerken ona göre aynı zamanda sokaklar berbat derecede çarpıktır.⁷⁰

Barkley'in, Ussher'ın ve Hepworth'un sokakların dar oluşu ile ilgili tespitleri doğrudur. Diyarbakır'da dar sokaklar olmasının şehrin tarihi yapısı ile yakın bir ilgisi vardır. Çünkü bu şehir baştan sona surlarla çevrilidir. Kent büyüyüp geliştikçe surlar bu genişlemeyi sınırlayan bir engel olmuştur. Bu nedenle sur içindeki nüfus ve yapılaşma arttıkça sokaklar daralmıştır.⁷¹ Şehrin sokaklarının bu kadar dar olmasını açıklayan gerekçelerden biri de savunma taktikleri ile ilgilidir. Eski şehirler surların içinde yer alırlardı. Şehre yönelik bir işgal girişimi söz konusu olduğunda sokaklarının darlığı şehrin savunmasında düşmana karşı avantaj sağlardı. Bu nedenle surlarla çevrili şehirlerin dar sokaklara sahip olması düşmana karşı savunma taktiği olarak geliştirilen stratejik bir yapılanma olarak açıklanabilir. Bir başka neden de dar sokakların şehirde yaşayanları iklimin olumsuz şartlarından hem soğuk ve yağışlardan hem de sıcaklardan korumasıdır. Bir diğer neden bu tip bir yapılaşmanın aile gizliliğinin muhafazasını sağlaması ile açıklanabilir. Dar sokaklarda yapılı evlerin avlu duvarları

⁶⁸ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 272.

⁶⁹ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 364.

⁷⁰ Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 278.

⁷¹ Ramazan Ergin, "Eski Diyarbakır'da Taşıyıcılar, Kum Taşıyıcıları (Eşekçiler)", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* -www.e-sarkiyat.com- ISSN: 1308-9633 Sayı VII, Nisan 2012, s. 55.

bu hususta bir koruma sağlardı.⁷² Bir başka neden olarak eski şehirlerin sokaklarında motorlu araçlar bulunmadığından ulaşım, temizlik, taşımacılık gibi işlerde yük hayvanları kullanılırdı. Bu nedenle sokakların hayvanların karşılıklı olarak geçebilecekleri genişlikte yapılmış olması yeterliydi. Buradan hareketle sokakların dar olmasının tarihsel bir geçmişi olduğu kadar, iklimsel, kültürel ve yaşam tarzına ve yaşanan dönemin şartlarına karşılık gelecek ihtiyaçlara uygun tarzda imar edilmesinin bir zemini bulunmaktadır. Diyarbakır’da surlar seyyahların gezdiği diğer şehirlerdeki surlarla kıyaslanamayacak kadar uzundur. Surların kenti çepeçevre sardığı Diyarbakır sokaklarının daha dar olmasıyla da diğer Türk şehirlerinden ayrılmaktadır.

1856’da şehirde bulunan R. J. Garden surlarla evler arasındaki şehri çevreleyen geniş bir caddeden bahseder. Garden bu caddenin hem askeri birliklerin hareket kabiliyetini artırmak hem de evlerde oturanların duvarların altlarını kazarak hainlik yapmalarını önlemek amacıyla kullanıldığını belirtir.⁷³ Şehirde iki tarihi, geniş cadde bulunur. Bunlardan biri Dağ Kapı ile Mardin Kapı arasında bulunan ve eski adı Bağdat Caddesi olan Gazi Caddesi, bir diğeri de bu caddeyi dikine kesen Melek Ahmet Caddesi’dir. Tarihi yapıların bir kısmı bu caddeler üzerindedir. Garden Melek Ahmet Caddesi’ni kastetmiş olabilir. 1866 yılında şehirde bulunan Viscount Pollington da kentteki ana caddelere değinir. Viscount Pollington’un anlatılarına göre Diyarbakır’deki caddelerden biri kuzeyde bulunan kapıya çıkar ki bu yol taşla döşeli ve geniştir.⁷⁴ 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary’e göre de Dağ Kapı’ya giden cadde düz ve makul genişliktedir.⁷⁵

3.4. Surlar

Surlar genel olarak Diyarbakır’e korunaklı bir kent hissiyatı kazandırmakla birlikte görsel açıdan pek çokları için etkileyici derecede güzeldir. Surlarla ilgili en

⁷² Kamuran Sami, “Diyarbakır’da Geleneksel Konut: Sosyal Yaşam Bağlamında Mekân ve Kültürel Etkileşim”, *Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği (AKADER) Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* Sayı 9, Mart, 2007, s. 75.

⁷³ Garden, “Description of Diarbekir”, s. 183.

⁷⁴ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 372.

⁷⁵ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 209.

çaplı araştırmalardan biri 1932 yılının nisan ve mayıs aylarında bölgede bir arkeolojik inceleme gezisine çıkan Fransız arkeolog Prof. Dr. Albert Louis Gabriel tarafından gerçekleştirilmiştir. Gabriel Diyarbakır surları hakkındaki çalışmalarını sonucu kaleme aldığı rapor sayesinde surları yıkımdan kurtaran kişi olarak tanınmıştır.⁷⁶

Şehrin sur dizilişini iki ana bölümde incelemek mümkündür. Seyyah anlatıları da bu şekildedir. Seyyahlar ilk olarak ‘sur içi bölgesini ve yapılarını’ daha sonra şehrin kuzeydoğusunda konumlanmış ‘İç Kale’ bölgesini anlatmışlardır. Diyarbakır surları dış kale ve iç kale olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır. İç Kale kentin ilk yerleşim yeri olarak bilinmektedir.⁷⁷ Dış kale ise sur içi bölgesini sınırlayan ve geleneksel kent dokusunu saran burç ve sur duvarlarından oluşmaktadır. Surlardaki burçlar Albert Gabriel tarafından numaralandırılmıştır.⁷⁸ Günümüzde yapılan çalışmalarda bu numaralandırma sistemi halen kullanılmaktadır. Bu sisteme göre Dağ Kapı-Urfa Kapı arasında 1-20 nolu burçlar bulunurken burada yer alan 3 adet burç ve aralarındaki sur duvarları yıktırılmıştır. Urfa Kapı ile Mardin Kapı arasında 21-48 nolu burçlar yer almaktadır. Bu alanda 28 adet burç vardır. Mardin Kapı-Yeni Kapı arasında 50-66 nolu burçlar yer almaktadır. 67-82 nolu burçlar ise Yeni Kapı ve Dağ Kapı arasında yer alır. Bu bölüm sur duvarlarının en zayıf kesimidir. Yer yer kopmalar meydana gelmiştir. İç Kale’yi sur bölgesinden ayıran bölümde ise 1-18 nolu burçlar yer alır.⁷⁹

3.4.1. Görünümü

Seyyahlar surların görünümünü genellikle üç başlık altında anlatmışlardır. Bunlardan ilki ‘surların uzunluğu ve kapladığı alan’, ikincisi ‘yapımlarında kullanılan malzemeler’, üçüncüsü ise ‘dış görünümleridir’. 1816’da şehirde bulunan J. S.

⁷⁶ Albert Gabriel, *Diyarbakır Surları*, Çev. Kaya Özsezgin, Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı, 1993, s. 1.

⁷⁷ Türkan Kejanlı ve İclal Dinçer, “Diyarbakır Kale Kenti’nde Koruma ve Planlama Sorunları”, *Megaron*, Cilt 6 Sayı 2, 2011, s. 95.

⁷⁸ Adnan Nabikoğlu ve Neslihan Dalkılıç, “Diyarbakır Surlarının Günümüzdeki Durumuna Yeni Bir Bakış”, *Restorasyon Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, Sayı:15, 2013, s. 24.

⁷⁹ F. Meral Halifeoğlu, “Diyarbakır Surlarının Mimari Özellikleri ve Yapım Tekniği”, *Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (12 Nisan 2012), Ed. F. Meral Halifeoğlu, Neslihan Dalkılıç, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2012, s. 115-129.

Buckingham'a göre neredeyse dairesel bir şekli olan Diyarbekir'in etrafı yaklaşık 5 km uzunluğundaki surlarla çevrilidir.⁸⁰ Yakın bir değerlendirme J. Ussher tarafından yapılmıştır. 1860 yılında şehirde bulunan Ussher modern Diyarbekir şehrinin Roma surlarının içinde olduğu üçte birlik bir alanı kapladığını ve surların çevresinin yaklaşık 4,5-5 km olduğunu söyler.⁸¹

Buckingham ve Ussher'ın verdiği rakamlar gerçek rakama yakındır. Bugün ayakta olan iç surların şehre bakan iç yüzü boylarının uzunluğu 5166 metredir.⁸² Buckingham 1644'te Fransız seyyah Tavernier'in dış duvarda yer alan 62 burcun İsa Mesih'in 62 havarisinin onuruna inşa edildiğinden bahsettiğini aktarmaktadır.⁸³ 1830'lu yıllarda bölgede bulunan F. R. Chesney ise surların iyi inşa edilmiş, güçlü ve sıralı 72 burçtan oluştuğunu söyler ve surlarının yaklaşık 8 kilometrelik bir alanı kapladığını kaydeder.⁸⁴ 1897 yılında gelen Lord Warkworth de J. S. Buckingham'ın Tavernier'den alıntıladığı bilgiyi referans göstererek 62 burç olduğunu ve burçların Hz. İsa'nın 62 müridine tekabül ettiğini aktarmaktadır.⁸⁵ Seyyahlar ya birbirlerinden alıntı yaparak ilk referansları olan Tavernier'i işaret etmekte ya da birbirinden farklı rakamlar vermektedirler. Tavernier seyahatnamesi de bu rakamı 62 olarak vermektedir.⁸⁶ Surlarda gerçekte burç denilen ve savaşlarda kullanılmak üzere inşa edilmiş 1-4 katlı 82 adet burç bulunmaktadır.⁸⁷

1816'da şehirde bulunan J. S. Buckingham surların düzensiz aralıklarda kesme taşlar kullanılarak yapıldıklarını,⁸⁸ 1838'de şehri gezen H. Southgate surların düzenli aralıklarla dizilmiş ve büyük bir yüksekliğe sahipken dikdörtgen, siyah gözenekli blok

⁸⁰ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 210.

⁸¹ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 364-365.

⁸² Tuncer, *Diyarbakır Surları*, s. 21.

⁸³ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 221.

⁸⁴ Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 14.

⁸⁵ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 233.

⁸⁶ John Baptista Tavernier, *The Six Voyages of John Baptista Tavernier A Noble Man of France now living Through Turkey into Persia*, Book 3, Chap 3, London, 1678, s. 104.

⁸⁷ Tuncer, *Diyarbakır Surları*, s. 41.

⁸⁸ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 211.

taşlardan yapılmış olduklarını söyler.⁸⁹ 1842’de Badger’a göre şehir çevresi yaklaşık 6-6,5 km uzunluğunda olup dairesel yapıdadır. Şehrin çevresi burçlar ve surlarla çevrilidir.⁹⁰ Aynı yıl J. P. Fletcher şehrin kara taştan yapıli surlarla çevrili olduğunu,⁹¹ 1856 yılında şehirde bulunan R. J. Garden şehrin bir kısmı dikdörtgen, bir kısmı yarı dairesel, çeşitli boyut ve yüksekliklerdeki savunmada kullanılan burçların bulunduğu surlarla çevrili olduğunu,⁹² 1860 yılında şehirde bulunan J. Ussher şehrin içerisinde eşit aralıklarla yerleştirilmiş burçların yer aldığı siyah bazalttan inşa edilmiş yüksek ve büyük surlarla çevrili olduğunu,⁹³ 1866 yılının Mart ayında şehre gelen Viscount Pollington şehirde koyu renkli ve devasa kesme taşlardan muazzam sağlamlıkta yapılmış surlar bulunduğunu,⁹⁴ 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary şehrin Roma surları ile çevrili olduğunu belirtir.⁹⁵ Burada seyyahların ortak noktaları şehrin kesme taştan yapılmış koyu renkli surlarla çevrili olduğu ve surların arasında yerleşik burçlar bulunduğunun ifade edilmesidir.

Diyarbakir surları yığma yapım tekniğı kullanılarak inşa edilmiştir. Bazı burçlar 2-3 ya da 4 katlıdır. Duvar kalınlıkları zeminde 4,40 metreyi bulurken üst katlara çıktıkça bu genişlik azalmaktadır. Bazalt taşı surların ana yapım malzemesidir. Bazalt taşının yanında daha kolay işlenebilen kalker taşı ise daha çok yazıtlarda kullanılmıştır. Sur duvarları ve burçlar arasındaki en önemli bağlayıcı malzeme ise kireç esaslı yapım harcıdır.⁹⁶ Seyyahların bu konudaki anlatılarında teknik detaya girmedikleri görülmektedir. Genel olarak surların çevresinin uzunluğu, yüksekliğı ve düzgün kesme bazalt taştan yapılmış olduğu vurgulanmıştır.

⁸⁹ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 291.

⁹⁰ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

⁹¹ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 132.

⁹² Garden, “Description of Diarbekir”, s. 182.

⁹³ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 365.

⁹⁴ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 370.

⁹⁵ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 147.

⁹⁶ Halifeoğlu, *Diyarbakir Surlarının Mimari Özellikleri ve Yapım Tekniğı*, s. 126-128.

Sur duvarları ve burçlarla ilgili 1856 yılında şehre gelen R. J. Garden detaylı bilgiler vermiştir. Bu hususta İngiliz Konsolos Mr. Holmes'in yardımlarıyla edindiği teknik bilgilere değindiğini belirten R. J. Garden'ın verdiği bilgiye göre Rum Kapı burçlarının yüksekliği 20 metre, burçlar arasındaki surun yüksekliği 15 metre, burçlara bitişik sur duvarının yüksekliği 13,5 metre, toprakların konulduğu düz zemin olan surların üst zemininin genişliği 5,5-6 metredir. Garden burçların büyük, geniş ve üç katlı olduklarını, beşerli mazgal deliklerinin iç kısımlarının kırmızı tuğlalarla kemerli şekilde ve küçük siperlere benzediklerini kaydeder.⁹⁷ Diyarbakır sur duvarları ile burçların ortalama yükseklikleri 8-22 metre aralığında, kalınlıkları ise 2-5 metre aralığında olduğu kabul edildiğinde Garden'ın rakamları gerçek değerlerle genel olarak uyumludur.

1816'da şehirde bulunan J. S. Buckingham surlarda yüksek ve güçlü bir şekilde inşa edilmiş yuvarlak ve kare şeklinde burçlar bulunduğunu, surların görünüşleriyle güçlü olduklarının belli olduğunu, en güçlü tahkim edilmiş kare burçların ise kuzey bölümünde bulunduğunu belirtir.⁹⁸ 1837'de şehri gezen W. F. Ainsworth Diyarbakır'ın surlarının kasvetli bir görünüm sunduğunu,⁹⁹ 1838'de şehri gezen H. Southgate ise surların yapılarıyla kendi başına hayranlık uyandıracak derecede güzel olduklarını bildirir.¹⁰⁰ 1842 yılında şehirde bulunan G. P. Badger'a göre sağlam surlarla çevrili şehir burçlarla takviye edilmiştir.¹⁰¹ 1842'de şehri gezen J. P. Fletcher'a göre surların sağlamlığı ve yoğunluğu, geçtikleri diğer şehirlerdeki harap bitap görüntülerle karşılaştırıldıklarında zıt bir görünüm sunmaktadır. J. P. Fletcher surların görünümünü beğenmiştir. Ona göre şehir harika burçlarla süslenmiştir.¹⁰² 1844'de şehre tekrar gelerek surlar boyunca gezinen J. P. Fletcher gördüğü manzaradan yine hoşnut kalmış, nehir ve kayalıklar arasında görünen resmedilmeye değer

⁹⁷ Garden, "Description of Diarbekir", s. 185.

⁹⁸ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 211.

⁹⁹ Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, Vol. II, s. 350.

¹⁰⁰ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 291.

¹⁰¹ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

¹⁰² Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 133.

güzellikteki görüntünün kendisini etkilediğini belli etmiştir.¹⁰³ Şehirdeki evler için depremde yıkılmış bir görünümüleri var diyen Fletcher surların ise halen sağlam bir görüntüye sahip olduklarını, hatta diğer şehirlerle kıyaslandığında daha iyi durumda olduklarının anlaşıldığını belirtmektedir. Birbirine yakın tarihlerde gelen seyyahların surları ve yapıları farklı açılardan değerlendirdikleri görülmektedir. Seyyahların şehre henüz girmeden karşısına çıkan Diyarbekir surları görünümüyle ve yapısında kullanılan malzemelerle seyyahlara sağlam bir hissiyat verirken, yapımında kullanılan taşların renginden dolayı seyyahların bir kısmı için sıkıcı ve kasvetli bir havaya sahiptir. Özellikle surların koyu renginden dolayı ortaya çıkan kasvetli görünümü ile ilgili anlatılar öznel değerlendirmelerdir. Her seyyah surların görünümü ile ilgili aynı görüşte değildir.

1856 yılındaki seyahatinde şehirde bulunan R. J. Garden'ın anlatılarına göre doğu tarafta Dicle Nehri kıyısındaki surlar diğer yerlerdeki surlara göre daha alçaktır. Bu surlar biraz sarp kaya hatlarının üzerlerine inşa edilmelerinden dolayı yüzeyleri dikleştirilerek dayanıklılıkları arttırılmaya çalışılmıştır. Bazı bölümleri diğer surlara göre çok daha iyi durumda ama birçok yerde özellikle de iç kısımdaki surlar harap vaziyette ve yıkılmaya yüz tutmuş gibidirler ve geniş çaplı bir tamire ihtiyaçları vardır. Garden'a göre bu yapılmazsa birkaç yıl içinde surlar yıkılıp gidebilirler. R. J. Garden özellikle nehir kenarındaki kayaların bir kısmının harçlarının ufalandığının açık şekilde görüldüğünü, bazı noktalarda da tamirin yapılmış olduğunu gördüğünü söyler. R. J. Garden'a göre burçların çoğu eskidir. Bu durum onların yapımında kullanılan taşların dış yüzeylerindeki yıpranmışlıktan anlaşılmaktadır. Eskiden örülen bu taşların bazılarının amacı surların dayanıklılıklarını artırmak için temelden destek sağlamaktır. Garden surlar boyunca değişik noktalarda küçük yaya kapıları bulunduğunu belirtir. Dış kısımda sarp kayalık alanlarda ya da eğimli zeminlerdeki surların, düz zeminlerde inşa edilmiş olan diğer yerlerdekilere göre daha alçak olduğunu belirtir.¹⁰⁴

¹⁰³ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 262.

¹⁰⁴ Garden, "Description of Diarbekir", s. 183.

1860 yılında şehirde bulunan J. Ussher'a göre surların yapıldığı büyük bazalt bloklarının köşeleri yüzyıllar geçmesine rağmen hala keskin ve iyi biçimde görünmektedir. J. Ussher şehrin kuzeyi ve güneyi olmak üzere iki tarafının diğerlerine göre daha uzun ve yuvarlak-dikdörtgen şeklinde olduğunu söyler. Ussher şehre muhteşem bir koruma sağlayan Roma surlarının yıkıntıları ve çürümüş yapılarla bir tezatlık oluşturduğunu vurgular.¹⁰⁵ J. Ussher'ın anlatıları 1842'de ve 1844'de şehirde bulunan J. P. Fletcher'ı destekler niteliktedir. Şehre geliş tarihleri arasında uzunca zaman farkı olan seyyahların anlatılarına göre surlar ile şehirdeki diğer yapıların yıpranma düzeyleri aynı değildir.

Surların belirli kesimlerinde meydana gelen çökmelere ve yıkılmaya yüz tutmuş hallerine rağmen aralıklarla bakıma alınmalarının etkisiyle diğer yapılara göre daha az tahrip olmuş bir görüntü sunduğu anlaşılmaktadır. Surlarla diğer yapılarda kullanılan taş malzemelerin kalınlıkları, şekilleri, dolguları ve diğer nitelikleri de surları daha sağlam ve daha az yıpranan bir forma sokmaktadır.

1876 yılının Haziran ayında şehirde bulunan E. L. Cutts surların koyu renkli, karanlık ve yüksek olduklarını, aralıklarla dizilmiş yuvarlak mükemmel burçları ile ovanın dışına dik bir şekilde yükseldiklerini, surların arkasından burçların, kubbelerin ve minarelerin göründüklerini yazar.¹⁰⁶ 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary Roma dönemine ait surların dönemine göre güçlü bir yapısı bulunduğunu vurgular. G. Geary'e göre uzaktan görünen Roma surları ve kaleleri şehri çevrelemekle birlikte¹⁰⁷ tahkimatlar olmadan şehrin çok dağınık ve dağlık bir görünümü vardır.¹⁰⁸ 1892 yılının Nisan ayında şehre gelen O. H. Parry Diyarbakir surlarını karanlık olarak tanımlar. Parry surların uzaktan eski Yunan kaleleri kadar görkemli ve içinde çok fazla bölüm alabilecek kadar kalın göründüklerini söyler.¹⁰⁹ 1897 yılının sonunda şehirde bulunan Lord Warkworth'e göre dairesel ya da kare olan sağlam yapılı burçların batı

¹⁰⁵ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 365.

¹⁰⁶ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 96.

¹⁰⁷ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 207.

¹⁰⁸ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 213.

¹⁰⁹ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 38.

kıyısındakiler düz ovaya ve Karacadağ'a, kuzeydekiler Muş ve Harput'a doğru bakar.¹¹⁰ 1878 yılının Aralık ayında şehri ziyaret eden H. C. Barkley şehrin surlarında 15-20 metre aralıklarla yerleştirilmiş eski tarz burçların yer aldığını ve surların yüksekliğinden dolayı üzerinden sadece minarelerin görülebildiğini söyler. Barkley şehrin surlarının hızla çürüdüklerinin belli olduğunu, nehir kenarındaki surlardan dökülen taşların oluşturduğu boşlukların 45 metre açıklığı bulunduğunu belirtir.¹¹¹

3.4.2. Surları İnşa Ettirenler ve Yapım Zamanları

Kentin surlarının Roma İmparatoru Büyük Konstantin'in hükümdarlığı (307-337) sırasında ya da 337 yılından önce surla çevrelendiği düşünülmektedir.¹¹² Seyyahlar da surların Roma döneminden kalan yapılar olduğunu savunurlar. 1856 yılındaki seyahatinde şehirde bulunan R. J. Garden surların ve burçların değişik dönemlerde inşa edildiklerini, bunu birkaç yerde eski binalara ait parçaların kullanılmış olmasından ve yuvarlak uçları birçok yerde görünen sütun parçalarının görünmesinden anlaşıldığını belirtir. Garden buna örnek olarak kuzey tarafta bulunan yarı dairesel burçta kullanıldığını söylediği sütun parçalarından oluşan malzemeleri gösterir. Garden bu durumun bakıldığında anlaşıldığını, siyah bazalt taşı ile diğer taşların ve açık renklerdeki malzemelerin oluşturduğu tezatlığın bunu gösterdiğini söyler.¹¹³

1860 yılında şehirde bulunan J. Ussher'a göre şehir Büyük Konstantin'in oğlu II. Konstantius tarafından yaptırılmıştır. Ussher'a göre II. Konstantius, o zamanlar Amida olan harap haldeki bu şehri bulmuş, binaları onartmış ve bu surları dikmiştir.¹¹⁴ 1866 yılının Mart ayında şehre gelen Viscount Pollington surların kendisine söylendiğine göre Konstantius döneminden kalma olduğunu söyler.¹¹⁵ 1876'da şehirde

¹¹⁰ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 233.

¹¹¹ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 272.

¹¹² Canan Parla, "Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi", *ODTÜ MFD* Cilt 22, Sayı 1, 2005/1, s. 59.

¹¹³ Garden, "Description of Diarbekir", s. 183.

¹¹⁴ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 362.

¹¹⁵ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 370.

bulunan Cutts'a göre sütun parçalarının surların içlerine bolca yerleştirilmeleri ayaktaki surların büyük bölümünün Orta Çağ'da yeniden inşa ya da tamir edildiklerini göstermektedir.¹¹⁶

En temel işlevlerinden biri şehrin savunmasını sağlamak olan surlar en güçlü şekilde inşa edilmiş olmakla birlikte gözetleme kuleleri ve destek yapılar ile surların savunma ihtiyacındaki işlevsellikleri artırılmıştır. Surlarda bulunan bu tarz ek yapılar hakkında seyyahlar bilgi vermişlerdir. 1856 yılındaki seyahatinde şehirde bulunan R. J. Garden'ın anlatısına göre surların dışı toprakların konulduğu istihkâm mevzileri ile çevrilidir. Mevzilerin altında alçak bir duvar ve bunun ilerisinde zeminin uygun olduğu yerde bir hendek bulunur. R. J. Garden, "Burçların arasında dikdörtgen şeklinde daha küçük ve savunma amaçlı olarak inşa edilenler surların güçlendirilmesine destek amacıyla kullanılıyorlar" demektedir, surların savunmasının kara tarafında 2-3 mazgallı siperlikler, geçitler ve odalarla sağlandığını, bu yapıların surların kalınlığıyla uyumlu olduğunu ve burçtan burca uzandığını, bahsedilen bu yerlere ulaşmak için taştan yapılmış merdivenler kullanıldığını anlatmaktadır. Garden'ın belirttiğine göre surların en tepesindeki banket Erzurum'daki gibi içe doğru korkuluk siperlerinden yoksundur. Garden'a göre bu durum son derece sorumsuzca bir ihmalin sonucudur. Garden Rum Kapı ile Mardin Kapı arasındaki surların içe doğru süpürülmüş gibi bir hilal şeklinde olduklarını da sözlerine eklemektedir.¹¹⁷

1860 yılında şehirde bulunan J. Ussher'a göre kalınlıkları 2,5-3 metreden az olmayan çok sayıda büyük burçların arasında tüneller ve odalar vardır.¹¹⁸ 1866 yılının Mart ayında şehre gelen Viscount Pollington surlarda kuşatmalara karşı kullanılan garnizon odalarının bulunduğunu söyler. Pollington'a göre ayrıca surlarda belirli aralıklarla yapılmış burçlar ve çevresinde mazgallı siperlikler yer alır.¹¹⁹

¹¹⁶ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 99.

¹¹⁷ Garden, "Description of Diarbekir", s. 185.

¹¹⁸ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 365.

¹¹⁹ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 370.

1876'da şehirde bulunan Cutts surların yuvarlak ve kare burçlarla güçlendirildiğini, nehir tarafındaki surların çok yüksek olmadıklarını belirtir. Cutts kara tarafında bulunan surun kendisinden daha kısa bir duvar ve ötesinde bulunan bir hendek ile daha da güçlendirildiğini, içte tümü yuvarlak duvarlardan oluşan geniş bir alanın askeri operasyonlar için boş bırakıldığını bildirir.¹²⁰

1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen ve Diyarbekir'in müstahkem bir yer olduğunu söyleyen G. Geary 93 Harbi'nin sonlarında geldiği bölgede surlarla ilgili, "şehrin Roma döneminden kalma,¹²¹ siyah bazalt taşından yapılmış ve halen güçlü durumdaki surları eski savaş taktiklerine dayanacak şekilde yapılmışlar ama mevcut savaş toplarına dayanabileceği hususunda şüphelerim var" diyerek surların askeri kullanıma göre günün şartlarına uygun sağlamlıkta olup olmadıkları yönündeki şüphesini dile getirir.¹²²

1892 yılının Nisan ayında şehre gelen O. H. Parry bazı eski Rum kalelerinde olduğu gibi surların odalar içermesi açısından yeterince kalın ve içlerinde tepeye ulaşılmasını sağlayan iyi bir yol olduğunu belirtir.¹²³

3.4.3. Yazıtlar

Diyarbekir'de hüküm sürmüş pek çok medeniyete ait yazıtlar surlar üzerinde yer almaktadır. Seyyahlar surların üzerindeki bu yazıtlara ilgi göstermişlerdir. Bazı seyyahlar yazıtlardan örnekler almış kimileri ise yazıtların içeriğine dair bilgiler vermişlerdir. 1817 yılının Mart ayında şehri dolaşan W. Heude, "İç Kale burçlarında muhtemelen yapının inşa edildiği zamanı belli eden bazı tarihlere rast geldim. Kapıların üst kısımlarında ise bazı kitabeler var ki muhtemelen buraları yaptıran sultanlara ya da paşalara ait bilgiler olmalı" derken bu bilgileri kendisine rehberlik

¹²⁰ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 99.

¹²¹ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 147.

¹²² Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 68.

¹²³ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 38.

eden Ermeni'den aldığını belirtmektedir.¹²⁴ 1838'de şehri gezen H. Southgate surların üzerinde ana geçidin yanında kûfi yazmalar ile hayvan ve kuş figürlerine rastladığını, evlerin duvarlarındaki oyma taşlardan başka İstanbul Kapısı'nın yakınında herhangi bir bağlantı kurmadığı Yunanca bazı yazmaların dikkatini çektiğini belirtir.¹²⁵ Southgate'in İstanbul Kapısı'nın yakınında gördüğünü söylediği yazıtlar 1842'de şehre gelen G. P. Badger'in bahsettiği ve açıklamasını yaptığımız yazıtlardır. Badger şehrin kuzey girişinde Dağ Kapı adı verilen yerde ve çevresinde yaptığı gezi esnasında surlar üzerinde eski dönemlere ait yazıtlara rastladığını belirtir. Badger bu yazıtlar için, "yazıtlar baş aşağı şekilde duruyor, bakımsız durumdadır ve asıl yerlerinde değiller. Bir tanesi top mermileriyle tahrip edilmiş. Üzerinde İmparator Valentinian, Valens and Gratian yazıları var, bir de surlara kazınmış kaba kuş ve aslan figürleri ile güzel kûfi yazıtlar var" diyerek aynı noktaya değinir.¹²⁶ 1844'de şehre gelerek surlar boyunca gezinen J. P. Fletcher kitabeleri okumak ve krokilerini almak için çalıştıklarını söyler.¹²⁷ 1856'da R. J. Garden surların ve burçların bazılarında aslan, güneş gibi taş üzerinde gerçekleştirilmiş süslemeler, çok büyük karakterlerle yazılmış ama zamanla eskimiş Arapça ve kûfi yazıtlar yer aldığını bildirir.¹²⁸ 1897 yılının sonunda şehirde bulunan Lord Warkworth kare ve dairesel burçların üzerlerinde Rum, Arap ve kûfi stilde yazıtlar bulunduğunu aktarır.¹²⁹

Kent surları üzerinde tespit edilen 63 kitabeden 6 adedi Bizans dönemine aittir. Bunlardan dört adedi Yunanca, bir adedi Latince'dir. Diğerleri İslam dönemine aittir. Emevi (661-750), Abbasi (750-869) ve Mervani (984-1085) dönemlerine ait kitabeler Arapça, Büyük Selçuklular (1085-1093), Şam Selçukluları (1093), İnaloğulları (1097-1142), Nisaoğulları (1142-1183), Artuklu (1183-1232), Eyyubi (1232-1240) ve Akkoyunlu (1401-1507) dönemlerine ait kitabeler Türkçe, Osmanlı (1515-1923)

¹²⁴ Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 233-234.

¹²⁵ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 291.

¹²⁶ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 39.

¹²⁷ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 262.

¹²⁸ Garden, "Description of Diarbekir", s. 182-183.

¹²⁹ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 233.

dönemine ait kitabeler ise Farsça ve Türkçe (Osmanlıca) yazılmıştır.¹³⁰ Savaşlarla sürekli tahrip olduğu için her seferinde yeniden onarılan ve tahkim edilen sur duvarlarının gerçekte daha fazla kitabesinin olduğu düşünülebilir. İslam dönemi öncesinin kitabeleri Dağ Kapı ve Mardin Kapı ile Mardin Kapı'nın doğusundaki 50. ile 53. burçlar arasında kalan bölümde yer almaktadır. Abbasi dönemi kitabelerinin de bu iki kapıda buldukları, İslam dönemine ait diğer kitabelerin ise surun hemen her yerine dağıldıkları görülmektedir.¹³¹

Seyyahların yazıtlar ile ilgili genel anlatılarının ikiye ayrıldığı söylenebilir. Bazı seyyahlar surlar üzerinde eski dönemlere ait yazıtlar bulunduğunu söyleyerek genel bilgiler vermişlerdir. Örneğin 1817'de gelen W. Heude sadece rehberinden aldığı bilgiyi aktarmakla yetinmiştir. Buna karşın 1842 ve 1844'de şehirde bulunan Fletcher yazıtlardan örnek aldığını belirtmiş, 1856'da R. J. Garden ise bu konuda profesyonel yardım almış, kitabelerdeki yazıtların içeriklerini makalesine aktarmıştır. Seyyahlar surların üzerindeki yazıtların varlığı, gerçek yerlerinde olup olmadıkları ve genel görünüşleri ile ilgili gözlemlerini aktarmışlardır. Seyyahların yazıtlardan örnek alma girişimleri kentteki kadim medeniyetlerin izlerini araştırma gayreti olarak değerlendirilebilir.

3.5. İç Kale

İç Kale Diyarbakır'ın 19. yüzyıldaki idari yapılanmasına bağlı olarak eyalet ya da vilayetin yönetim merkezinin bulunduğu yerdir. Diyarbakır surları ile genel olarak bir bütünlük oluşturan ve şehrin ilk kurulduğu yer olarak kabul edilen İç Kale seyyahlar için ayrı ve özel bir ilgi merkezi olmuştur. İç Kale şehrin kuzey kesiminde kalıyordu. 1816'da şehirde gezen J. S. Buckingham şehrin herhangi bir yerinden çok daha hâkim bir manzarayı elde ettiğini söylediği İç Kale'den şehri izlemiş, İç Kale'nin şehrin kuzeydoğu açısında yer aldığını belirtmiştir. Buckingham'a göre İç Kale

¹³⁰ Halil Değertekin, "Diyarbakır Surları ve Tarihi Yapıları Üzerindeki Kitabelerin Korunması", *Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (12 Nisan 2012), Ed. F. Meral Halifeoğlu, Neslihan Dalkılıç, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2012, s. 133.

¹³¹ Parla, "Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi", s. 58.

yaklaşık olarak Dağ Kapı ile Yeni Kapı arasındadır. Yüksek bir kayalık yapının üzerinde kurulu İç Kale'nin bir yönü Dicle Nehri'ne bakarken şehre hâkim bir konumda olan İç Kale surlarla aynı hatta yer alır.¹³² İç Kale Buckingham'ın bahsettiği gibi dış surlarda aynı hizada yer almaktadır ve dış surların devamı niteliğindedir. Bu açıdan dış surların dört burcu İç Kale sınırlarında kalmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde padişahın talimatıyla Vali Hüsrev Paşa tarafından o günkü İç Kale güney yönde genişletilerek 16 burçla günümüzdeki konumuna getirilmiştir.¹³³

Seyyahların pek çoğu İç Kale'nin konumunu, “şehrin kuzeydoğu ekseninde, yüksek bir kayalığın üzerinde” şeklinde vermişlerdir. 1817'de şehirde bulunan W. Heude İç Kale'nin şehrin kuzeydoğu bölümünde bulunduğunu ve bu bölgenin muhafazasını sağladığını,¹³⁴ 1830'lu yıllarda bölgede bulunan F. R. Chesney Diyarbakir kalesinin şehrin surlarıyla birleştiği bir noktada volkanik bir kaya kütesinin üzerinde durduğunu,¹³⁵ 1842'de G. P. Badger İç Kale'nin şehrin kuzeydoğusunda yer aldığını,¹³⁶ 1856'da R. J. Garden İç Kale'nin şehrin kuzeydoğu ekseninde yerleşik olduğunu,¹³⁷ 1860 yılında şehre gelen J. Ussher İç Kale'nin şehrin kuzeydoğu tarafında konumlandığını söyler.¹³⁸

19. yüzyılda diğer Osmanlı kalelerinde olduğu gibi Diyarbakir Kalesi de değişik amaçlarla kullanılmıştır. Bunların içinde kalenin en genel kullanım amacı askeri amaçlara yöneliktir. Örneğin iki katlı olan burçların alt katları tahıl ambarı, üst katları ise askerlerin ikametleri olarak kullanılıyordu. Burçların bir tanesi ise hapisane olarak hizmet veriyordu. Devlet düzenine aykırı hareket edenler ve adi suçlular buraya hapsediliyorlardı. Diğer burçlar da silah, mühimmat, askeri araç ve gereçlerin yanı sıra

¹³² Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 211-212.

¹³³ Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri*, 2015, s. 136.

¹³⁴ Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 234.

¹³⁵ Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 14.

¹³⁶ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

¹³⁷ Garden, “Description of Diarbekir”, s. 187.

¹³⁸ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 365.

hububat ve çeşitli yiyeceklerin konulduğu askeri birer depoydu. Yine bu dönemde başta barut ve fişek olmak üzere çeşitli mühimmatlar İç Kale’de muhafaza ediliyordu.¹³⁹

Seyyahlar surların üstlerinde uzun süredir kullanılmayan ve bakımsızlıktan kullanılamaz hale gelmiş silah ve mühimmatlar bulunduğundan bahsetmektedir. 1816’da şehirde gezen J. S. Buckingham’ın söylediğine göre İç Kale’de yarısından fazlası uzamış otların arasında kalmış ve yere gömülü muhtelif toplar ile İç Kale’nin alt kısmında kaleye girilen kapının yakınında yerde terkedilmiş şekilde duran farklı kalibrelerde ve üzerleri pirinç kaplı toplar yer almaktaydı. Bu topların en büyüğü 24 libre (pounder), en küçüğü ise Buckingham’ın ‘bizim uzun dokuzluklar’ kadar dediği cinstendir. Ama en uzun olanlardan bile iki kat uzundur ve terkedilmişlerdir. Neredeyse hiç kullanılmamış bu topların bazı parçalarının üstünde Arap harfleriyle Hicri 1113, Miladi 1735 yazmaktadır. Buckingham’a göre meydanda bazı bombalar, pirinçten yapılı havan topları ve demir zırhlı bir silah, sökülmiş vaziyette öylece yığıntı olarak dururken kalenin diğer iki kapısı ise kapalıdır.¹⁴⁰

1817’de şehirde bulunan W. Heude yüksek surlarla çevrili İç Kale’nin çevresinin mevcut haliyle kullanılamaz durumdaki toplarla tahkim edildiğini, bu bölgenin kare ve yuvarlak şekilde inşa edilmiş burçlarla savunulduklarını, bunların da şehrin surlarıyla eşit derecede güçlü olduklarını belirtmektedir.¹⁴¹ 1842’de G. P. Badger İç Kale’de kullanıma pek uygun olmayan savunma ihtiyacını gideremeyecek derecede birkaç top bulunduğunu söyler.¹⁴²

3.5.1. Görünümü

1816’da şehirde gezen J. S. Buckingham’ın tasvirlerine göre İç Kale hemen hemen yuvarlak yapıda bir alana sahiptir. Buckingham’a göre şehre hükmeden

¹³⁹ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)* s. 22.

¹⁴⁰ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 212-213.

¹⁴¹ Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 234.

¹⁴² Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

konumuyla beğeni toplayan İç Kale'nin o günlerde terk edilmiş ve tamamen harabeye dönüşmüş bir hali vardır. Buckingham İç Kale merkezinin yakınındaki platforma çıkarken çöplerin ve düşmüş parçaların üzerine dayanak yaparak çıkmak zorunda kaldığını belirtir ve üst noktanın neredeyse tamamen perişan bir durumda ve terkedilmiş vaziyette olduğunu söyler.¹⁴³ Buckingham şehrin genel görünümü ile ilgili anlatılarında bu derece olumsuz ifadeler pek kullanmamıştır. İç Kale'nin gerçekten de bakımsızlıktan dolayı kötü bir görünümü olduğunu son derece net ifadelerle diğer seyyahlar da söylemektedir.

Örneğin 1842'de şehre gelen G. P. Badger İç Kale'nin adeta bir çöp yığını haline geldiğini ve buranın kendilerine tamamen kullanışsız olduğu görünen topraklarla savunulduğunu söyler.¹⁴⁴ 1856'da R. J. Garden'ın anlatısına göre saray İç Kale'de alçak ve normal bir görünümlü olup harap durumdadır.¹⁴⁵ 1860 yılında kente gelen J. Ussher İç Kale'yi, "Türkler tarafından şimdi harabe halde olan bir kale inşa edilmiş"¹⁴⁶ şeklinde tanımlar. 1876 yılının Haziran ayında şehre gelen E. L. Cutts harabe haldeki İç Kale'yi kaldığı evden izleyebildiğini söyler.¹⁴⁷ 1878'de G. Geary burçların tepelerinde eşeklerin dahi otlayabilecekleri çimlerin çıkarak çayırların oluştuğunu, hayvanların mazgallı siperliklerin arasından buraya nasıl çıktıklarını anlayamadığını, garnizon içinde askerlerin işlerini hızlı bir şekilde halledebilmelerini sağlamak amacıyla yapılmış eğimli yüzeylerden çıkmış olabileceklerini tahmin ettiğini belirtir. G. Geary'e burçlar çok güçlü, birbirine çok yakın ve çok kalın görünmekle birlikte İç Kale'nin bakımsızlıktan neredeyse harabe haline dönüşmüş bir görüntüsü vardır. Geary İç Kale'nin yakın bir geçmişte böylesine bir harap duruma büründüğünü düşünmektedir. Geary kaleye tırmanarak şehri izlediğinde ise doğuya doğru akan Dicle'nin şehri çevreleyen surlar ve tepelerle birleşen muhteşem bir manzarasını elde

¹⁴³ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 212.

¹⁴⁴ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

¹⁴⁵ Garden, "Description of Diarbekir", London, s. 187.

¹⁴⁶ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 365.

¹⁴⁷ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 103.

ettiklerini söyler.¹⁴⁸ Dış manzara hakkında 1844’de şehre ikinci kez gelen J. P. Fletcher da beğenisini dile getirmiştir. Valiyi ziyaretinin ardından İç Kale surlarının üstüne çıkarak Dicle Nehri’ni izleyen Fletcher karşı kıyıda bahçelerin çevrelediği yerde ve ağaçların altında birkaç kahvehane gördüğünü, kalenin tepesinden şehrin güzel bir manzarasını elde ettiğini belirtir.¹⁴⁹ İç Kale’nin 19. yüzyıl boyunca istenmeyen bir görünüme sahip olduğu seyyah anlatılarının ortak noktalarından birini oluşturmaktadır.

3.5.2. İç Kale’deki Yapılar

İç Kale’nin kuzeybatısında Viran Tepe (Amid) Höyüğü Diyarbakir’in çekirdek kuruluş noktasıdır.¹⁵⁰ 1856’da R. J. Garden’ın, “İç Kale kemerinin hemen karşısında yer alan tümsekte ülkenin eski sahibi Müslüman hükümdarların saray duvarlarının kalıntıları yer almakta”¹⁵¹ dediği nokta höyük alanıdır. Burada yapılan kazılarda Artuklu Sarayı kalıntılarına ve çeşitli buluntulara ulaşılmıştır.¹⁵² Bu saray İç Kale’nin günümüze ulaşmayan en eski yapılarından biridir.

Buckingham’ın tasvirlerine göre İç Kale’de çevresi harabe durumdaki surlarla kapatılmış gösterişli olmayan ama kullanışlı olabilecek paşa sarayı, buna ekli geniş ahırlar, atların kaldığı ve binicilerin bazen cirit eğitimi yaptıkları açık bir alan bulunur. Ahır olarak kullanılan yerlerden biri etkileyici bir yapının kalıntılarını taşımaktadır ki bu yapı tuğladan iyi inşa edilmiş bir kubbeye, direkli ve sütunlu bir kapıya sahip eski bir Hristiyan kilisesinin kalıntılarıdır.¹⁵³

1842’de G. P. Badger İç Kale’nin ve sarayın bir duvarla kentin diğer bölümlerinden ayrıldığını, burada paşanın özel ikametgâhının yanı sıra bir cami, bazı

¹⁴⁸ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 212.

¹⁴⁹ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 258.

¹⁵⁰ Tuncer, “Diyarbakır’a Kimlik Kazandıran Yapılar”, s. 1719-1724.

¹⁵¹ Garden, “Description of Diarbekir”, s. 187.

¹⁵² <https://www.dicle.edu.tr/tr/birimler/arkeolojik-kazilarimiz/sayfalar/diyarbakir-ic-kale-artuklu-sarayi-kazisi-9938>, Erişim Tarihi: 11.11.2022.

¹⁵³ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 212.

türbeler ve o dönemde cephanelik olarak kullanıldığını söylediği eski tarihli, yıkıntı haline gelmiş bir kilisenin bulunduğunu kaydeder.¹⁵⁴ 1838 yılı Haziran ayında şehirde bulunan Pollington paşanın askerleriyle birlikte Urfa’da olduğunu, paşanın ikametinin olduğu yere geldiğinde ikametgâhının önünde çok büyük yaşlı çınar ağaçları gördüğünü söyler.¹⁵⁵

Seyyahların bahsettikleri paşa sarayı 19. yüzyılda Diyarbakır valilerinin ikametgâhına ayrılan saraydı. Bu saray tamamen yıkılmış, geriye bir şey kalmamıştır.¹⁵⁶ Badger’in bahsettiği cami ve türbeler Hz. Süleyman Cami ve caminin alanındaki sahabe türbeleri ile İç Kale’de yer alan diğer türbelerdir. Garden da Hz. Süleyman Camii minaresinden de bahsetmiştir. Garden’ın anlatısına göre İç Kale’de sarayın bitişiğinde siyah bazalt taşından yapılmış, yanında küçük bir cami bulunan, tepesinden tüm şehrin manzarasının görüldüğü yüksek dikdörtgen ve eskiden çan kulesi olarak kullanıldığını düşündüğü bir kule olduğunu kaydeder. R. J. Garden’ın bahsettiği yer Hz. Süleyman Cami’nin minaresidir. Hz Süleyman Camii ismini sahabe Halid bin Velid’in oğlu Hz. Süleyman’dan alır. Diyarbakır’ın Müslümanlar tarafından fethinde görev alan Süleyman bin Halid’in ve arkadaşlarının kabirlerinin burada bulunduğu kabul edilmektedir. Kaynaklarda 25 ya da 27 sahabenin burada şehit olduğu söylene de türbelerin yapılışı ile fetih dönemi arasında geçen süreçten dolayı türbede bulunanların gerçekte bu şehitler olup olmadıklarına ihtiyatlı yaklaşmak gerektiği değerlendirilmektedir.¹⁵⁷

İç Kale’de başka türbeler de yer alır. Bu türbeler İç Kale’de olduğu gibi şehrin diğer noktalarında da bulunmaktadır. Örneğin Nasıruddevle Mansur ve Eşi Sittünas’ın türbeleri İç Kale’de Hz. Süleyman Cami’nin kuzeydoğusundadır. Türbe Dicle Nehri’ne hâkim bir konumda ve burcun üstünde bulunmaktadır. Yan yana iki türbeden

¹⁵⁴ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

¹⁵⁵ Pollington, “Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo”, s. 450.

¹⁵⁶ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)* s. 23-24.

¹⁵⁷ Celal Çayır, “Manevi Bir Değer Olarak Hz. Süleyman ve Haziresi”, *II. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Yener Öztürk, Kenan Haspolat, Cilt 1, 12-13 Nisan 2010, Diyarbakır, s. 136.

ibaret olan yapının içinde yatan şahıslar hakkında farklı görüşler de bulunmaktadır. Türbede yatan kişilerin Mervani hükümdarı Nasıruddevle Mansur ile eşine ait olabileceği de ileri sürülmektedir.¹⁵⁸

1856'da R. J. Garden İç Kale'nin şehirle bağlantısının iki kapı ile sağlandığını söyler.¹⁵⁹ İç Kale'de Garden'ın söylediği gibi şehirle bağlantıyı sağlayan iki kapı mevcuttu. Bunlar Fetih Kapısı ve Saray Kapısı'dır. Saray Kapı'nın adı Fettah Kapısı şeklinde de geçmektedir. Fetih Kapısı ise 19. yüzyılda yine aynı isimle anılmaktaydı. Bunların dışında İç Kale'de Dicle'ye açılan Oğrun Kapısı ile değirmenlere açılan Küpeli Kapısı vardı. Oğrun Kapısı'nın adı Aşağı Kale Kapısı veya İç Kale Kapısı, Küpeli Kapı'nın adı Yeni Çarşı Kapısı olarak da bilinirdi.¹⁶⁰

1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary'e göre İç Kale'ye dış kısımda bulunan güzel bir kemerden girilir. Geary burada taş üstündeki kabartmalardan bahseder. İç Kale'de kemerli girişin iki kenarlarında birbirini tekrar eden mücadele sahnelerine yer verilmiş olan ve beyaz kalker taşı üzerine işlenen kabartmalar günümüzde büyük oranda tahrip olmuştur. Kabartmalarda üstte galip durumda aslan, ayakları ile alttaki figürü kavramış, ağzıyla başından yakalamış durumdadır. Altta yer alan boğa olması muhtemel figür aslan karşısında yenilen hayvanı temsil etmektedir. Ayakları ve gövdesi dışında figüre yönelik bir ayrıntı söz konusu değildir.¹⁶¹ Geary bunları Roma kartalının İran aslanının üzerine atıldığını gösteren figürler olarak tanımlar.¹⁶² 1856'da R. J. Garden da İç Kale'nin avlusunda iki büyük çınar ağacı kemerin her iki tarafında ise kabartma şeklinde hayvan figürleri bulunduğu bahseder. Garden, G. Geary'nin bahsettiği kabartmaları söylemekte ama detay vermemektedir.¹⁶³

¹⁵⁸ Yıldız, "Diyarbakır Türbeleri", *Medeniyetler Mirası, Diyarbakır Mimarisi Bildiri Kitabı*, 2011, Ed. İrfan Yıldız, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları-3, Diyarbakır, 2011, s. 320.

¹⁵⁹ Garden, "Description of Diarbekir", s. 187.

¹⁶⁰ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)* s. 21.

¹⁶¹ Baş, *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme*, s. 308.

¹⁶² Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 211.

¹⁶³ Garden, "Description of Diarbekir", s. 187.

Geary' e göre kaleye yaklaşırken görünen kemer hemen tamir edilmezse çok hızlı bir şekilde yıkılmaya mahkûm gibi durmaktadır. Ancak bu sorunları çözmeye yönelik herhangi bir girişim yoktur. Geary'nin edindiği bilgilere göre söylenenler doğrusya yerel otoriteler tarafından son üç yıl içerisinde aynı derecede iyi durumda bulunan Roma kemerlerindeki eski kırmızı tuğlalar bazı berbat binalarda kullanmak amacıyla alınmakta ve bu nedenle kemerler yıkılmaktadır. Geary kalenin yıkılmasının inşaatlarda kullanılacak taşları elde etmek amacıyla kurulacak bir taş ocağı yapımı için değerlendirileceğinden yana şüphelerinin olduğunu, yüz tane Diyarbekir inşa edecek kadar büyük getirisi olacak bir taş ocağı yapımının, bu vandalizmin gölgesine sığınabileceğini ifade eder. Geary'e göre İç Kale'de bulunan bir kilise ümitsizce bir harabe olmayı beklemektedir. Barut cephaneliğine dönüştürülmüş olan bu yer birkaç yıl önce patlamış, böylece kubbe ve büyük sütunlar parçalara ayrılmış geriye sadece acınacak haldeki kayıplar kalmıştır.¹⁶⁴

3.6. Camiler

Diyarbekir'de seyyahların en çok ilgi gösterdikleri yapıların başında ibadethaneler gelir. Camiler ve kiliseleri gezen seyyahlar bu yapıların iç ve dış kısımlarının genel görünümü, avluları, eklentileri ile bu yapılarda kullanılan malzemeler ile mimari yapıları hakkındaki izlenimlerini aktarmışlardır. Seyyahların camiler hakkındaki ilk izlenimleri uzaktan görünümüleri ile ilgilidir. 1816'da J. S. Buckingham Diyarbekir'e henüz girmeden dış cepheden ilk gördüğünde camilerle minarelerinin ihtişam ve zenginliğe işaret ettiğini belirtir.¹⁶⁵ 1817'de şehirde bulunan W. Heude burada iyi inşa edilmiş çok sayıda cami bulunduğunu aktarır.¹⁶⁶ Yüzyılın ilk çeyreğinde şehre gelen iki seyyahın anlatıları pek çok yerde olduğu gibi birbirine benzer ve genelde olumludur. Seyyah anlatıların uyuşması hem şehrin iyi bir dönemde bulunduğunu hem de seyyahların gerçekçi bilgiler verdiklerini gösterir.

¹⁶⁴ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 212.

¹⁶⁵ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 208.

¹⁶⁶ Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 234.

1837 yılında şehri gezen W. F. Ainsworth şehrin camilerinde mükemmel bir mimari görüntü olmadığını vurgular.¹⁶⁷ 1876'da E. L. Cutts surların arkasından burçlar, kubbeler ve minareler görüldüğünü ve şehirde gördüğü bazı camilerle minarelerinin iyi inşa edilmiş güzel yapılar olduklarını belirtir. Cutts şehre geldikten sonra Müslüman fanatikliği konusunda çevresinden dinledikleri nedeniyle camileri gezme fikrinden vazgeçtiğini söyler.¹⁶⁸ 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary surların üzerinden Türklerin uzun ve zarif cami minarelerinin görüldüğünü, beş tanesi daha önce Roma kiliselerinin eklentileri olan on üç minarenin surların üzerinde sanatsal bir çeşitlilik sunduğunu söyler. Batılı seyyahların anlatılarında Ulu Cami minaresi ile İç Kale'deki Hz. Süleyman Cami'nin minaresinin eski bir Hristiyan kilisesinin eklentileri olduğu söylenmektedir. Seyyah anlatılarında kare mimariye sahip Ulu Cami ve Hz. Süleyman Cami minareleri olmak üzere iki minareden bahsedilmektedir. Geary anlatılarının devamında bahsettiği dört köşe minarelerin bir kısmının yakın geçmişte yıkılmış olduklarını, diğerlerinin de tamir edilemezlerse yıkılmak üzere olduklarını belirtmektedir.¹⁶⁹ 1878'de H. C. Barkley şehre dıştan bakıldığında sadece minarelerin surların üzerinden görülebildiğini söyler.¹⁷⁰

İlk etapta camilerin uzaktan görünümünü anlatan seyyahlardan bazıları daha sonra camilerin içlerini ve avlularını gözlemlemiştir. 1816'da şehirde bulunan J. S. Buckingham'a göre İç Kale'den minareleri ile birlikte görünen on beş camiden dokuzunun dairesel şaft ve kemer altı İslami bir tarza sahiptir. Geri kalan altı cami ise Hristiyan kiliseleri tarzında kare minarelere sahiptir. Buckingham'a göre genellikle bu yapıların eski kilise oldukları varsayılmaktadır. Buckingham'a göre ayrıca küçük kubbe ya da kümbet şeklinde beş cami ile ayırt edici özellikleri olmayan küçük camiler de vardır. J. S. Buckingham İç Kale gezisinin ardından rehberinin kendisini Müslüman sanmasından dolayı akşam namazı için camiye gittiklerini söyler. Buckingham The Jamah Kirkashoon, or Jamah el Russas ismiyle tanıttığı caminin çatısının tamamen

¹⁶⁷ Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, Vol. II, s. 350.

¹⁶⁸ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 102.

¹⁶⁹ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 214.

¹⁷⁰ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 272.

kurşun sacla kaplı, güzel kubbeli, ön tarafı büyük ve güzel, dıştan ise eşsiz bir görüntü sunduğunu söyler. Caminin geniş bir avluya sahip olduğunu belirten Buckingham sekiz direkli ama dış yüzeyden tekil görünümlü bir kompozisyon sunduğunu belirtir. Caminin girişi ile iyi durumdaki kubbe ve minaresi Buckingham'a göre görkem ve gücü göstermektedir. Caminin içinde Mekke istikametini gösteren bir mihrap ve lamba olduğunu yazan Buckingham, "ibadetin yerine getirilmesi için yerler halı ile kaplanmış, diğerlerinin çoğu gibi sade bir yapısı var" sözleriyle anlatısını tamamlar.¹⁷¹

Buckingham'ın anlatılarından ve caminin adından Fatih Paşa Cami'ni, diğer adlarıyla Bıyıklı Mehmet Paşa ya da Kurşunlu Cami'ni gezdiği anlaşılmaktadır. Buckingham'ın kullandığı Russas kavramının Arapça karşılığı kurşun anlamına gelmektedir.¹⁷² Kurşunlu Cami İç Kale'nin güney kapısını izleyen ve güneye uzanan yol üstündedir. Bu cami Diyarbakır'deki camilerin içinde en özenli inşa edilmiş yapılardandır.¹⁷³ Kubbeleri kurşunla kaplı olduğu için Kurşunlu Cami, Diyarbakır'i fetheden Bıyıklı Mehmet Paşa'nın Fatih Paşa unvanı olması nedeniyle Fatih Paşa Cami olarak tanınmaktadır. 1516-1521 arasında şehrin Fatih Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından yaptırılan cami, Diyarbakır'ın fethinden hemen sonra yapıldığı için şehirdeki ilk Osmanlı camisidir.¹⁷⁴

1830'larda bölgede gezinen F. R. Chesney'e göre Diyarbakır'de çoğu çatısı kurşun kaplamalı 16 cami bulunur.¹⁷⁵ Bu bilgi Chesney'in referans göstererek verdiği bir bilgidir. Chesney verdiği bilgiyi 18. yüzyıl gezgini Carsten Niebuhr'a dayandırmaktadır. 1838'de H. Southgate bazı camilerin şehirdeki en iyi evlerde kullanıldığı şekliyle siyah bazalt taşı ve beyaz kireç (kalker) taşından alacalı olarak yapılmış olduklarına değinir. Southgate binaların siyah bazalt taşından yapılmışken

¹⁷¹ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 214-216.

¹⁷² Osman Düzgün, *Türkçe-Arapça, Arapça-Türkçe Karşılıklar Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020, s. 180.

¹⁷³ Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, s. 109.

¹⁷⁴ M. Baha Tanman, "Fâtih Paşa Camii", *TDVİA*, Cilt 12, s. 251.

¹⁷⁵ Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 15.

minarenin beyaz olduğu örneğinden hareket eder.¹⁷⁶ 1842 yılında şehirde bulunan G. P. Badger'a göre çok sayıda caminin bir kısmının girişlerinde İslam mimarisinin güzel örneklerine rastlanır.¹⁷⁷ 1860 yılında şehirde bulunan J. Ussher'a göre Diyarbakir'de bazı camilerin boyutları büyük olmasa dahi güzeldir. Ussher'a göre camiler çok zengin şekilde süslenip dekore edilmiş olmalarıyla ve ince, zarif, dikkate değer yükseklikteki minareleriyle ilgi çekicidir. Ussher içine girmeye cesaret edemediğini söylediği ve adını da belirtmediği caminin avlusundaki taşlarda her yönde birbirine geçmiş klasik hatlara sahip zengin ve narin oyma işçiliği ile yapılmış iki bölme yer aldığını belirtir. Ussher'a göre eski sütunlardan oluşan ve yüksekliği yaklaşık 7,5 metre olan sütunlarla desteklenen avlusuyla burası şehrin başlıca camilerindedir.¹⁷⁸ Batılı seyyahların camilerin içine girmeye cesaret edemeyişlerine dair gerekçeleri Müslüman fanatikliğidir. Müslümanların kendilerine tepki göstereceklerine ilişkin öngörüler ve özellikle Diyarbakir halkının bu husustaki tutumuna ilişkin ön yargıları Müslümanların kutsal mekânlarına girme konusunda onları duyarlı davranmaya sevk etmiştir.

1866'da taştan imar edilmiş iki camiye gittiğini söyleyen Pollington gördüğü camilerden birinin altıgen biçimi ile siyah ve beyaz mermer katmanlardan oluşan yapısının kendisine Milan'daki bazı kiliseleri hatırlattığını söyler. Pollington'a göre alt kısmı kare taştan yapılmış minareler üstü yanmış dev bir mum gibiyken silindir olan kısmı beyaza boyanmıştır. Caminin köşeli çatısı kalay ya da demirdendir.¹⁷⁹ Pollington Melik (Melek) Ahmet Paşa Cami'ni anlatmış olabilir. Melik Ahmet Paşa Caminin kuzey ve güney kısmı bir sıra kesme bazalt taştan, bir sıra kireç taşından, diğer cepheleri siyah bazalt taştan inşa edilmiştir. Minaresi kare kaide üzerinde silindirik formludur. Kubbesi ise yüksek sekizgen bir kasnağa oturmaktadır. 1587-

¹⁷⁶ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 291.

¹⁷⁷ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

¹⁷⁸ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 367.

¹⁷⁹ Pollington, *Half Round The Old World*, London, 1867, s. 371.

1591 yılları arasında yapılmıştır.¹⁸⁰ 1878’de G. Geary cami minarelerinden bahsederken kiliselerden kalan kare kulelerin bazılarının bir süre önce yıkıldıklarını, geri kalanların da gerekli tadilatı görmezlerse yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya olduklarını söyler.¹⁸¹

3.6.1. Camilerin Sayıları

Bazı seyyahlar camilerin sayıları hakkında bilgi vermişlerdir. Bazen net sayılar, bazen de yaklaşık sayılar belirtilmiştir. Örneğin 1816 yılında şehirde bulunan J. S. Buckingham kentte Müslümanların ibadet edebilecekleri yirmi beş cami bulunduğunu,¹⁸² 1842’de J. P. Fletcher uzaktan on bir cami minaresi ve çok sayıda mescidin görüldüğünü,¹⁸³ 1856 yılında R. J. Garden şehirde yaklaşık elli yedi cami ve mescit olduğunu aktarır.¹⁸⁴ 1892’de O. H. Parry dışardan bakıldığında ilk anda elli beyaz kubbeli minarenin yükseldiğini,¹⁸⁵ 1897’de Lord Warkworth uzaktan görünen surlar ve burçlarla çevrili şehrin içinde sayısız minarelerin görüldüğünü aktarır.¹⁸⁶ 1850’lerden sonra seyyahların camilerin sayısı ile ilgili verdiği rakamlar iki katına yakın artmıştır. Bu rakamlar seyyahların hangi kriterleri kullanarak sayı verdiklerine göre değişebilir.

Sayıları hakkında bilgi verilen camilerin ve mescitlerin nasıl değerlendirildiği önemlidir. Bazı seyyahların sadece minareli olan yapıları cami, diğerlerini mescit olarak anlattıkları görülmektedir. Bu kriterler tam olarak bilinmediği için seyyahların bu konuda verdikleri rakamların birbirini tutması beklenmemelidir. Cami ile mescit arasındaki farkın ne olduğunu Garden ve Buckingham kısaca açıklamaktadır. R. J.

¹⁸⁰ Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez-1), Diyarbakır Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Müze Müdürlüğü Yayını, Yayına Haz. Nevin Soyukaya, Ercan Alpay, Fatma Kaya, Elif Hanar, Şeref Yumruk, Zafer Han, Orhan Balsak, s. 86.

¹⁸¹ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 214.

¹⁸² Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 214.

¹⁸³ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 259.

¹⁸⁴ Garden, “Description of Diarbekir”, s. 188.

¹⁸⁵ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 38.

¹⁸⁶ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 232.

Garden'a göre cami ile mescit arasındaki fark camilerde minare bulunurken mescitlerde minare olmamasıdır.¹⁸⁷ Buckingham ise mescit kavramını “caminin Arapça’da yaygın olarak kullanılan adı” olarak açıklamaktadır.¹⁸⁸ Buckingham ayrıca Jamah (cami) kavramının da İngilizcede Müslümanların ibadet ettikleri yapı olarak tanımlanabilecek cami ya da mescit anlamlarına gelen “mosque” kelimesinin Arapçadaki kullanılış şekli olarak tanımlar.¹⁸⁹

Câmi kelimesi Arapça cem kökünden türeyen, “toplayan, bir araya getiren” anlamındadır. Mescid ise Arapça’da “eğilmek, tevazu ile alını yere koymak” manasına gelen sücûd kökünden “secde edilen yer” anlamında bir mekân ismidir. İçinde cuma namazı kılınan ve hatibin hutbe okuması için minber bulunan mescidler cami, minberi bulunmayan ve cuma namazı kılınmayan küçük mabedler ise sadece mescid olarak kabul edilmiştir. Ancak Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî, Mescid-i Aksâ ve genellikle mezhep imamlarıyla ileri gelenlerinin kabirlerinin bulunduğu camilere de mescid denilmektedir.¹⁹⁰

Seyyahlara göre bir kısım camiler eskiden kilise iken sonradan camiye çevrilmiştir. 1816’da J. S. Buckingham altı caminin kare minareleri ile birlikte zamanlarının büyük mabetleri iken bunların Hristiyan kiliselerinden camiye çevrildiklerini düşündüren bir yapıları olduğunu söyler.¹⁹¹ Buckingham’ın anlatılarından anlaşıldığı kadarıyla şehirde kare minareye sahip camiler seyyahlar tarafından eski Hristiyan kilisesi veya eklentisi olarak kabul görmektedir.

1878’de G. Geary’e göre Diyarbekir’deki Hristiyan kiliselerinin kuleleri yüzyıllara meydan okumuş ve ayakta kalmıştır. Bunun sebebi İslam fatihlerinin bu yapıları üstlerine küçük yuvarlak burçlar yerleştirerek müezzinlerin Müslümanları ibadete çağırmak için yürüdükleri zaman kullanabilecekleri minarelere çevirerek

¹⁸⁷ Garden, “Description of Diarbekir”, s. 188.

¹⁸⁸ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 403. (Dipnot bilgisi olarak verilmiştir.)

¹⁸⁹ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 374. (Dipnot bilgisi olarak verilmiştir.)

¹⁹⁰ Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, “Cami”, *TDVİA*, Cilt 7, s. 46.

¹⁹¹ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 214.

korumalarıdır. Geary'e göre şehirde bulunan camilerden biri de üç yüzyıl önce eski bir Hristiyan kilisesi iken oradan geçen bir paşanın şehir turu yaparken kilise cemaatinin ilahi sesini duyarak buranın alınması talimatı üzerine gerçek sahiplerinden alınarak camiye çevrilmiştir.¹⁹² Geary 1878 yılında şehre geldiğine ve 300 yıllık bir geçmişe vurgu yaptığına göre bahsettiği zaman dilimi 1578 yılı veya o yakın tarihlerine denk gelmektedir. Geary'nin bahsettiği dönemde 1577-1578 yılları arasında on aylık bir süre ile şehrin valiliğini Sağır Behram Paşa, 1579-1580 yılları arasında bir yıl süre ile Hadım Mehmed Paşa yapmıştı.¹⁹³

3.6.2. Ulu Cami

Diyarbakır'deki en büyük camidir. Farklı dönemlerde inşa edilen yapılarla bir topluluk halini almıştır.¹⁹⁴ Seyyahlar için bu yapı şehirde görülmesi gereken yerlerin başında gelir. Ulu Cami'nin bulunduğu alanın tarihi geçmişinde Roma döneminde yapılmış Mar Toma Kilisesi'nin hikâyesinin olması seyyahların bu camiye olan ilgilerini artırmıştır.

1838 yılında şehirde bulunan H. Southgate'in ifadelerine göre Ulu Cami aslında eski bir Hristiyan kilisesidir. Great Mosque olarak yazdığı Ulu Cami H. Southgate'in ifadelerine göre Diyarbakır'de tarihten geriye kalan en önemli eserdir. H. Southgate'e göre Ulu Cami'de minare olarak kullanılan büyük kare kulenin ve eğimli bir çatısı olan yapının üst kısımlarında yuvarlak pencereler bulunmaktadır. Fevkalade bir görünüm sunan yapı Doğu stilini yansıtmaktan ziyade Avrupai çizgiler sergilemektedir. Caminin taşla kaplı ve ortasında büyük bir çeşmesi bulunan geniş avlusunun yüksek duvarları boyunca güzel mermerlerden yapılmış sütunlar vardır. Ayrıca avluda Sünni Müslümanların dört mezhebi için yer bulunmaktadır. Dış duvarında kûfi ve eski Arap karakterlerinden oluşan yazıtlar yer almaktadır.¹⁹⁵

¹⁹² Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 213-214.

¹⁹³ Yılmazçelik, "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", s. 244.

¹⁹⁴ Mahmut Akok, "Diyarbakır Ulu Cami Mimari Manzumesi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 8, 1969, s. 113.

¹⁹⁵ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 295.

1844'de J. P. Fletcher, "muhtemelen Hristiyan Amida'nın eski katedrali" şeklinde tanıttığı ve büyük bir yapı olarak tarif ettiği Ulu Cami'yi ziyaret eder. Fletcher caminin doğu ve batı duvarlarının kısmen korunmuş olmalarına rağmen kuzey ve güney kısımlarının İslam mimarisi tarzında eklemelerle şekillerinin bozulduğunu söyler. Fletcher'a göre caminin doğu duvarının ortasında geniş kemerli bir girinti vardır. Ona göre burası muhtemelen orijinalinde katedralde piskopos ve din adamlarının oturduğu sunağın arka kısmındaki apseydi. Caminin kuzey duvarında Arap harfleriyle yazılmış kitabeler vardı ve camiye birleşikti. Mevcut durumda cami civarı pazar olarak kullanılmaktadır ve üstleri stantlarla örtülüdür. Fletcher gezisi esnasında caminin kapısında bir cenazenin olduğunu, cenaze masraflarına yardım için oradan geçenlerin sadaka bıraktıklarını söyler.¹⁹⁶

Fletcher'ın anımsattığı yer Ulu Cami'den önce bu alanda bulunduğu söylenen Mar Toma'dır. Buraya Saint Toma Kilisesi de denilmektedir. Bu mabedin ilk yapılış tarihi bilinmemektedir. Hristiyanlığın kabulünden sonra yeni ilaveler yapılarak kilise haline getirildiği kabul edilmektedir. İslam ordularının 639 yılında Diyarbakır'ı fethinden sonra önce üçte birlik bir kısmı sonra ise tamamı cami olarak vazife görmeye başlamıştır.¹⁹⁷

1842'de G. P. Badger'a göre Diyarbakır'de halen varlığını koruyan en önemli yapıların başında eskiden bir kilise olduğu söylenen Ulu Cami yer alır. Badger'ın anlatılarına göre caminin 70-35 metre ölçülerinde dikdörtgen bir alandan oluşan avlusunun doğu, batı ve kuzey duvarlarının bir kısmı halen ayakta. Duvarlar boyunca üst üste yerleştirilmiş korint tarzı altı 5,5 metre, üstü 3,5 metre olan sıralı sütunlar bulunur ve bunlar zengin süslemelere ve kûfi yazıtlara sahip olacak şekilde işlenmişlerdir. Badger'a göre caminin bölme olarak kullanıldığı düşünülen doğu duvarında Grek tarzı eski bir kemer bulunur. Ancak bir mabet ya da tapınak kalıntısı yoktur ki muhtemelen bir zamanlar burada bulunan yapı bugünlerde pazarın bir parçası olarak kullanılmaktadır. Badger'a göre batı duvarında ana girişi işgal eden benzer bir

¹⁹⁶ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 259-260.

¹⁹⁷ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Cilt 1, s. 131.

kemer daha vardır. Badger bugünkü modern caminin kuzey duvarını eski kilisenin yüksek ihtimalle güney duvarı olarak değerlendirir ki bu durumda bir zamanlar çan kulesi olarak kullanılan kare minaresi ve eğimli çatısı olan sade yapılı caminin genel karakterine uyumlu hale getirilmesi için sıvanmış ve doldurulmuştur.¹⁹⁸

1856'da şehirde bulunan R. J. Garden konsolosluk şansölyesi Mr. Maltass ile birlikte Ulu Cami'yi ziyaret ettiğini belirtir. Söylediklerine göre ki Garden burada "Fransız seyyah Charles Texier'den bir alıntı yapmıştır", Ulu Cami aslında eski bir kilisedir. Garden'ın betimlemesine göre caminin eğimli çatısı kurşun kaplıdır. Merkez bina her iki yanındaki ekleriyle birlikte kendisini bilgilendirenlerin anlattıklarına göre İslam'ın Hanefi, Şafi, Maliki ve Hanbeli isimli dört mezhebinin üçüne hitap edecek şekilde üç ayrı cami gibi yapılandırılmıştır. Garden'a göre camiye doğu tarafından üzerinde diğer hayvanları hırpalayan ve kabaca resmedilmiş aslan figürleri bulunan kemerli bir kapıdan girilir. Girdikten sonra içeride karşıda büyük dörtgen bir avlu görülür. Avlunun iç kısmında doğu ve batı cepheleri karşılıklı olarak uzanır. Burada çift sıra halinde biri diğerinin üzerinde olacak şekilde on çift sütun yerleştirilmiştir. Alt sütun ana başlıkları korint tarzıdır. Üst sütunların ki ise çok süslü görünmektedir. Sütunların alt kolonlarının farklı bölümlerinde değişik renklerde mermerler kullanılmıştır. Sütunlar sade bir görünüme sahiptir. Sütunlardan bazıları iki diğerleri üç parçadan oluşmaktadır. Üst sütunların gövdeleri bir parçadan meydana gelmiş gibi görünmektedir. Üzerlerinde de yaprak desenleri şeklinde süslemeler bulunur. Doğu ucundaki sütunların alt sırasının üzerleri üzüm salkımları ve asma yapraklarından oluşan kenar süsüyle işlenmiştir. Sütunlar arasında yer alan duvarlarda yaprak şeklindeki süslemeler vardır. Farklı noktalarda Arap ya da kûfi stilde yazıtlar da görünür. Avluda kurşun levhalarla kaplı koni şeklinde çatısı bulunan ahşap malzemedен yapılmış iki adet şadırvan bulunmaktadır. Garden bu şadırvanların ne işe yaradığını dipnotta belirtir ki ona göre Müslümanlar ibadet için camiye girmeden önce burada suyla temizlenirler. Abdest alırlar demek istemektedir. Garden Ulu Cami'de kendisine Müslümanların üç mezhebine ait mescitlerin olduğu söylenmiş olmasına

¹⁹⁸ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 38.

rağmen kuzeybatı köşede dördüncü mezhep Hanbelilerin de ibadet edebilecekleri küçük bir mescit bulunduğunu not düşer.¹⁹⁹ Ulu Cami'nin dikdörtgen avlusunda bulunan şadırvan 1849 tarihlidir. Bu şadırvan sekizgen sütunlara dayalı olarak yapılmıştır. Avlunun güneyinde Hanefiler Cami devamında Şafiler Cami yer alır.²⁰⁰

1866'da taştan imar edilmiş iki camiye gittiğini söyleyen Pollington'a göre gittiği ilk caminin girişinde görkemli bir revak bulunurken ikincisinin avlusunun iki kenarında eski ve güzel yapılmış sütunlu duvarlar bulunur. Pollington bu caminin kendisine verilen bilgiler ışığında Bağdat'ta halifenin bulunduğu günlerde eski bir kilise olduğunu ifade eder.²⁰¹ Bağdat şehri 763 senesinde kurularak aynı tarihte hilafet merkezi yapılmıştır.²⁰² Bu tarihten 124 yıl önce 639 yılında Diyarbekir Müslümanlar tarafından ele geçirilmiştir.

Pollington'a göre bütüncül bir açıdan bakıldığında bu camide Roma'dan kalan miras kalıntılarının en iyi şekilde korundukları görülür. Caminin duvarlarındaki sütunlar kemerleri desteklemektedir ve onların üstünde başka bir set kemer ve sütunlar yerleştirilmiştir. Pollington'a göre muhtemelen kalan bu iki duvar burada bulunan kapalı bir alanın duvarlarını oluşturuyordu. Bu belki de bir bazilikaydı. Pollington'a göre duvarların arasında yaklaşık 90-100 metre mesafe vardı. Soldaki bazı alçak sütunlar da üçüncü duvarı desteklemektedir. Caminin köşeli çatısı kalay ya da demirdendir.²⁰³

1876 yılının Haziran ayında Diyarbekir'e gelen E. L. Cutts şehirde önceki dönemlere ait çok sayıda kalıntılar bulunduğunu söyler. Ona göre bunlardan biri Ulu Cami'de bulunan sütunlardır. Cutts'a göre camide üst üste görünüşe göre Roma

¹⁹⁹ Garden, "Description of Diarbekir", s. 188.

²⁰⁰ Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez-I), Ulu Cami, s. 54.

²⁰¹ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 371.

²⁰² Abdulhamit Dünder, "Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat: Dairevi Şehrin Kuruluşu ve Mimari Özellikleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 46, 2021, s. 25.

²⁰³ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 371.

üslubuna sahip ve orijinalinde bir tapınağın bölümü olduğu söylenen iki sıra mermer sütun bulunmaktadır.²⁰⁴

1878'de G. Geary'e göre surların içinde kaç yaşında olduğu bilinmeyen ilk önce bir pagan tapınağı, sonrasında bir Hristiyan kilisesi olarak kullanılan ve son olarak camiye çevrilen yapı şehir merkezine yakın bir yerde göze çarpar. Geary Ulu Cami'den bahsetmektedir ve ziyaret ettiği Ulu Cami'yi detaylarıyla anlatır. G. Geary Vali Abdurrahman Paşa'dan izin alarak ve koruma temin ederek Ermeni Thomas Boyacıyan'ın tavsiyesi ile gözlerden rahatlıkla kaybolmak için usulüne uygun bir fes giydiğini ve en kalabalık caddeden geçerek fark edilmeden Ulu Cami'ye geldiğini ve geniş bir girişten geçerek Ulu Cami'nin avlusuna vardığını söyler. Geary'nin tasvirlerine göre camiye girildiğinde karşınıza dikdörtgen biçimindeki avlu çıkar. Bir tarafta caminin uzun ön cephesi bulunurken diğer üç tarafta saçakları destekleyen mermer sütunların bulunduğu sıra sıra kemerler yer alır. Bazı yerlerde binaların sadece ön cepheleri kalmıştır. Bu görünüm Geary'e göre Roma şehir formunun aynısıdır. Şehri fetheden eski komutanlar tarafından binaların belirgin yerlerinde kûfi kitabeler yaptırılmış ama bunlar avlunun görünümünü değiştirmemiştir. Geary burasının eski bir putperest tapınağı olduğunu, şimdi Ulu Cami olarak kullanılmaktadır. Geary yapının şehirdeki diğer yapılara göre çok daha eskiye ait olduğunun açıkça görülebildiğini vurgular. Geary'e göre caminin ağırbaşlı sade görünümü inşa edildiği koyu renkteki bazalt taşı kullanılarak sütun ya da kolonlar olmadan ön taraftaki tekdüze çizgileri kırarak sağlanmıştır. Avlunun ortasında dört düz kenarı olan geniş bir çeşme bulunur. Burada hacı görünümlü bazı insanlar ayaklarını yıkamaktadır. Avluda çok az insan vardır ve kimsenin kendilerine dikkat etmediğini söyler. Caminin giriş kapısına geldiklerinde ayakkabılarını çıkardıktan sonra bir yere kaldırmalarına gerek olmadan görevlilerin kendilerini içeriye davet ettiklerini belirten Geary'e göre caminin içi gösteriş ve şıklık iddiası olmayan, bir su kemerini taşıyacak kadar güçlü bir dizi büyük yuvarlak kemerlerle üç uzun bölüme ayrılmıştır. Üst sırada bulunan küçük kemerler açıkça bir Roma mimarisinin görüntüsünü yansıtır. Koridorlar doğu

²⁰⁴ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 100-101.

ve batı yönünde uzanır. Caminin üst kısmı çok yüksektir. İç kısımdaki orantısızlık genel görünümü bir miktar bozar. Mihrap güneye bakmakta, çevresi ve ağaçtan büyük minber beyaza boyanmış kırmızı, mavi ve sarı renklerde çirkin ve acemice yapılmış çiçek figürleri ile süslenmiştir. Cami zemini halı ile kaplıdır ve bu birazcık kasvetli karanlık görüntüsünü hafifletmiştir.²⁰⁵

1892 yılının Nisan ayında şehre gelen O. H. Parry'e göre Diyarbekir'de güzel görünüşlü camiler ve minareler vardır. Hatta şehre resimsi bir güzellik katan camilerden başlıcası eski bir Hristiyan kilisesidir. Parry burada bir dipnot vererek yapının Heraklius'un emriyle 629 yılında yapımına başlanan 770 yılında tamamlanan 'The Great Church of Amida' olduğunu, buranın 848 yılında yandığını ve yeniden restore edildiğini belirtir. Parry konu hakkında Badger'in eserini referans göstermiştir.²⁰⁶ Badger'in seyahatnamesinde Ulu Cami'nin mimari yapısı hakkında bilgi verilmektedir. Ulu Cami'nin yerinde olduğu ifade edilen yapının bulunduğu Diyarbekir 639 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmişti.

Ramazan ayı olmasından dolayı caminin içine girmeyi uygun bulmayan O. H. Parry'e göre Ulu Cami üç cepheli olup 70-35 metrelik bir alan kaplar. Güney tarafı yıkılmış, doğu ve batı duvarlarının arasında iki kemer bulunmaktaysa da bunlar binanın orijinal kullanım amacına ilişkin bir ipucu vermez. Avluda birinci derece süsleme işçiliği ile doğu ve batı duvarları boyunca uzanan, iki sıra birbiri üstüne gelmiş şekilde korint tarzı sütunlar ve sütun başları bulunur. Roma ve Bizans'ın en zengin oymacılık süslemeleri ile meyve ve çiçeklerle işlenerek yapılan duvar süslerinin altında, sonraki dönemlerde yapılmış olan güzel kûfi yazıtlar uzanır. Kuzeydeki kemerler daha alçaktır. Özellikle sütun başlarının zenginliği ve tasarım açısından, Venedik'teki Ducal Sarayı'ndaki gibi eşsizdir. Parry'e göre Türkiye'nin merkezinde bir yerde olduğunuz hesaba katıldığında, mermer sütunların bolluğu ve tüm renkleri

²⁰⁵ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 221-222.

²⁰⁶ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 53.

ile Yunanlı değerlerine uygun oldukları düşünüldüğünde bunun şaşırtıcı bir etkisi vardır.²⁰⁷

1897’de şehirde bulunan Lord Warkworth’un anlatılarına göre Ulu Cami’ye üzerinde yüksek bir kabartma aslan figürü bulunan kemerin altından girilmektedir. İçeri girdikten sonra karşınıza çıkan avlunun ortasında sütunların üzerine yerleştirilmiş kubbesiyle, yuvarlak çehreli bir çeşme bulunurken, solda cami, karşısında ise süslü ve üst kaplamaları bozulmuş bir sıra sütun dizisi yer almaktadır. Diğer iki taraftan birinde, biri diğerinin üzerinde yerleşik iki sıra kemerle yüksek duvarlar bulunmakta, kalan kısımda ise ince ve farklı renklerde mermerlerle kaplı sütunlar yer almaktadır. Bunların üstleri kare, altları sivri ve korint tarzı sütun başlarıyla zenginleştirilmiş ve tüm yüzeyleri oyma işçiliği ile yapılmış yaprak ve meyve süslemeleriyle işlenmiştir. Lord Warkworth orada bulunan görevliden fotoğraf çekmek için izin istemiş, görevli kendisine kalabalıktan biraz uzaklaşarak çekebileceğini söylemiştir. Lord Warkworth Ulu Cami’nin (Büyük Cami) avlusuna bakan Tigran Sarayı’nın muhteşem cephelerini görebilmenin Diyarbekir’e seyahat etmeye değdiğini söyler. Lord Warkworth bu yapının 7. yüzyılda Heraklius’un emriyle inşa edilen Hristiyan kilisesinin ve Ermeni Sarayı’nın kalıntılarını taşıdığını söyler. Ona göre tarihi ne olursa olsun zengin süslemeleri ve güzel tasarımı ile Bizans mimarisinin en güzel örneklerinden bile çok azı bu yapı ile kıyaslanabilir.²⁰⁸ Lord Warkworth’un anlatılarında yer aldığı şekliyle bu yapı için Tigran Sarayı ifadesi kullanılmışsa da, Warkworth bu alanda İslam öncesi dönemde, bir Ermeni Sarayı olduğuna dair detaylara girmediğinden seyyahın ifadeleri kişisel kaynaklarına dayandırılabilir bir bilgi olarak kabul edilebilir.

3.7. Kiliseler

Diyarbekir’deki tarihi kiliselerin tamamının yapım tarihleri net olmamakla birlikte kiliseler için bazı tarihlendirmeler yapılmaktadır. Kiliseler kentteki diğer tarihi yapılar gibi zaman içinde tadilatlar geçirmiş, bazı kiliselere eklemeler yapılarak

²⁰⁷ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 53.

²⁰⁸ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 235.

üzerinde değişikliklere gidilmiştir.²⁰⁹ 1816 yılında şehirde bulunan J. S. Buckingham şehirde Hristiyanlar için bir tanesi büyük ve iyi dekore edilmiş diğeri küçük ama uyumlu bir şekilde süslenmiş iki Ermeni kilisesi, Katolikler için bir kilise ve buna bağlı bir rahibe manastırı bulunduğunu, iki İtalyan Kapuçin din görevlisinin de aileleriyle birlikte bu manastırda yaşadıklarını belirtir. Buckingham'a göre ayrıca Süryani ve Rumların da birer ibadethanesi vardır. Az sayıdaki Yahudi için de şehirde küçük bir sinagog bulunmakta ve tüm ibadethaneler surların içinde yer almaktadır.²¹⁰ Buckingham'ın verdiği bilgilerde kilise ve sinagog isimlerine rastlanmamıştır. Altı adet gayrimüslim ibadet merkezi saymaktadır. Buckingham şehirde tüm yapılarla ilgili detaylı bilgi vermemiş, bazı yapıların isimleri, bazılarının sayıları ve bazılarının da görünüşleri hakkında bilgiler aktarmıştır.

1817'de şehirde bulunan W. Heude şehri genel görünümü üzerinden değerlendirmiştir. Heude camilerden bahsettiği esnada parantez içinde şehirde kısmen iyi inşa edilmiş kiliseler de bulunduğuna değinmiştir.²¹¹ 1837 yılında şehri gezen W. F. Ainsworth şehrin kiliselerinde mükemmel bir mimari görüntü olmadığını vurgular. Ainsworth'e göre şehirde Keldanilerin Mar Bethune, Ermenilerin Kirkur Javerik, Sub Sirkis ve Sub Gregorius, Süryanilerin Mar-o-Madra ve Surg Khal isimli iki adet kiliseleri bulunur.²¹² Ainsworth'un ismini verdiği kiliselerden Surb Gregorius (Surp Giragos, Küçük Çanaklı Kilisesi) 16. yüzyılda yapılmış, 1722, 1827 ve 1883'de yenilenmiştir. Ermeniler kullanmaktadır. Kilisede yılda bir defa ayin yapılmakta olup mülkiyeti Hızır İlyas Ermeni Kilisesi Vakfı'na aittir. Sub Sirkis Kilisesi (Sub Sarkis, Hızır İlyas Kilisesi) Ortodoks Ermenilere ait büyük bir kilisedir. Boş durumdadır.²¹³ Mar Bethune kilisesinin Keldanilerin bugün de kullandıkları Mar Petyun kilisesi olması olasıdır. Diyarbakır'da Keldani kilisesinin varlığı 1553 yılına

²⁰⁹ Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri*, s. 18.

²¹⁰ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 214.

²¹¹ Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 234.

²¹² Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, Vol. II, s. 350.

²¹³ Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğu 'nda Diyarbakır Ermenileri*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2015, s. 220-222.

dayandırılmaktadır.²¹⁴ Kirkur Javerik ismiyle verdiği kilise eski bir kilise olabilir. Diyarbakir’de yıkılmış ve yok olmuş, isimleri ve cemaatleri hakkında bilgi olmayan kiliseler de vardır. Merkezde seyyahların geldiği dönemde Ortodoks Süryanilere ait Meryem Ana Kilisesi bulunmakta idi. Günümüzde de bu kilise mevcuttur. Ainsworth’un Mar-o-Madra ismiyle verdiği kilisenin Meryem Ana Kilisesi olması olasıdır. Süryani kiliselerinden bazıları günümüze ulaşamamıştır. Günümüzde ulaşabilen Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi Cemaati Vakfı adına kayıtlıdır.²¹⁵ Bunlar dışında 1844’de J. P. Fletcher kalenin tepesinden iyi bir manzara izlenebildiğini ve şehirdeki mescit ya da şapelilerin kubbelerinin gördüğünü,²¹⁶ 1878’de G. Geary de eski Roma kiliselerin eklentileri olan kare minarelerin görüldüğünü söyler.²¹⁷ Bu yorumlar genel olup fazla bir bilgi elde edilememektedir.

1838 ve 1841 yıllarında şehirde bulunduğu sırada kiliseleri ziyaret eden H. Southgate’e göre Yakubiler çok eski bir kilisede ibadet ederler. Keldanilerin ise yeni inşa edilmiş ve gayet güzel süslenmiş bir ibadethaneleri vardır. Southgate’in anlatılarına göre Süryani Katoliklerin aynen Mardin’de olduğu ibadet yaptıkları yerde barınmaları sağlanmaktadır ve bu topluluktan olan yirmi beş aile burada büyük bir zenginliğe sahiptir.²¹⁸ 1842’de G. P. Badger şehirde 1700 haneden oluşan Ermenilere ait iki adet kilise ile bu cemaate hizmet eden bir piskopos ve otuz din görevlisinin bulunduğunu belirtir. “Bunlardan hariç şehir civarında ayin yapılan birkaç köy var” diyen Badger kiliselerden birinin yakın zamanlarda yeniden inşa edildiğini, oldukça geniş ve ferah bir yapıya sahip kiliselerde 300 Ermeni öğrencinin eski ve yeni Ermeni dilinde eğitim veren bir okula devam ettiklerini ifade eder. Badger’ın bildirdiğine göre Katolik Ermeniler Keldanilerle birlikte ibadet ederlerken şimdi yeni bir kilise inşa etmişlerdir. Onların da yerleşik iki papazları bulunur ve sayıları artmaktadır. Rum

²¹⁴ Mehmet Şimşek, *Keldaniler ve Diyarbakır*, Araştırma İnceleme Çalışması, Yayın No:65, Ankara, 2022, s. 29.

²¹⁵ Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri*, s. 18.

²¹⁶ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 259.

²¹⁷ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 214.

²¹⁸ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 296.

nüfus küçük bir kiliseye sahiptir ve içinde Saint Cosmas ve Saint Damian adlı iki azizin türbeleri yer alır.²¹⁹

1842'de şehirde gezinen Fletcher Rumlara ait olduğunu söylediği SS Cosmas Kilisesine gittiklerini söyler. Fletcher dairesel formda bir kubbesi olan kilisenin küçük ve zarif olduğunu, içerisinin kötü sayılabilecek resimlerle süslendiğini söyler. Fletcher'a göre kilise kirliydi ve kötü havalandırılmıştı. Fletcher burada Roma'nın azizler listesinde iyi bilinen SS. Cosmas ve Damianus'un mezarlarının olduğunu öğrendiklerini söyler. Fletcher bu iki azizin Roma İmparatoru Diocletian (284-305) döneminde yaşayan iki kardeş olduklarını anlatır. Fletcher'ın anlatılarına göre azizler anneleri Teodora tarafından katı birer dindar olarak yetiştirilmişlerdi. Hayırseverlik ilkesi üzerinden hareket ettiler ve tüm varlıklarını fakirlere dağıttılar. Ayrıca daha fazla hizmet edebilmek ve hastalara yardımcı olabilmek için tıp öğrendiler. Azimli ve gayretli çalışmaları dolayısıyla takdir gördüler. Bu iki azizin davranışları pek çok kişiyi Hristiyanlığa yöneltti. Onların bu davranışları tutuklanmalarına neden oldu. Kendilerine ölüm ya da Hristiyanlıktan vazgeçme tercihi sunuldu. İki aziz de ölümü tercih etti ve bundan dolayı da başları kesilerek öldürüldüler. Fletcher her iki azizin hikâyelerini bu şekilde anlattıktan sonra kilise papazının kendisine cemaat hakkında verdiği bilgiyi paylaşır. Papazın söylediğine ve Fletcher'ın aktardığına göre cemaatin sayısı son derece azalmış on, on ikiye kadar düşmüştür. Bunun nedeni Rumların Katolik Rum Kilisesine katılmalarıdır.²²⁰

Badger ve Fletcher günümüzde mevcut olmayan Mar Kosmas Mar Kuzmo (Kuzma Kosmos) Kilisesi'ni kastetmektedir. Bu yapı Rum Ortodoks Kilisesidir. Yapı hakkında 1860'lardan sonra Diyarbakır'e sürgün edilen Bulgarlardan bilgi edinilebilir.²²¹ Bulgar sürgünlerden Yanko Mançev'e göre 1500 yıl önce yapılmış olan

²¹⁹ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 41.

²²⁰ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 136-138.

²²¹ 1862-1878 yılları arasında, Bulgaristan'da vuku bulan milli amaçlı çetecilik faaliyetleri ve isyan hadiseleri neticesinde çeşitli yaş, meslek ve sosyal zümrelerden 140 Bulgar, beş kabile halinde Diyarbakır'e sürgün edilmişlerdir. Papazdan öğretmen ve esnafa, tüccardan ressam ve hancıya kadar son derece geniş bir sosyal ve mesleki yelpazede yer alan bu siyasi sürgünlerin bir kısmı Anadolu'daki yolculukları ve Diyarbakır'da geçirilen yıllar hakkında hatıralarını kaleme almışlar veya ailelerine yolladıkları mektuplarda kent yaşamına dair bilgiler aktarmışlardır. Böylelikle, Diyarbakır ve yöresinin

Mar Kosmas Kilisesi Ortodoksların o dönemdeki tek mabedidir. İvanitsa İvanov Diyarbakır'da iki Ortodoks kilisesinin bulunduğunu belirttikten sonra, bunlardan birinin metropolit makamının da bulunduğu Mar Kosmas Kilisesi olduğunu, burada azizlerden birinin kutsal emaneti (kafatası) bulunduğunu, kilisenin yortusu olan 1 Temmuz'da büyük kilise ayini düzenlendiğini, o zaman kutsal emanetlere yüz sürmeye sadece Ortodoksların değil Gregoryen, Süryani, Keldani gibi öteki inançlara mensup insanların da geldiklerini anlatır. Diğer Bulgar sürgünlerden İliya Monev Mar Kosmas'da iki azizin türbelerinin yer aldığını, Papaz Kinçev ise 1876'da Mar Kosmas Kilisesi'nde büyük ayinler düzenlendiğini, içinde Aziz Kosmas ve Aziz Damianos'un kutsal emanetlerinin bulunduğu belirtilir.²²² Bu kilise 1930'dan önce yıkılarak arsası satılmıştır. Bu arsaya evler yapıldığı için kiliseyle ilgili tüm detaylara ulaşamamaktadır.²²³

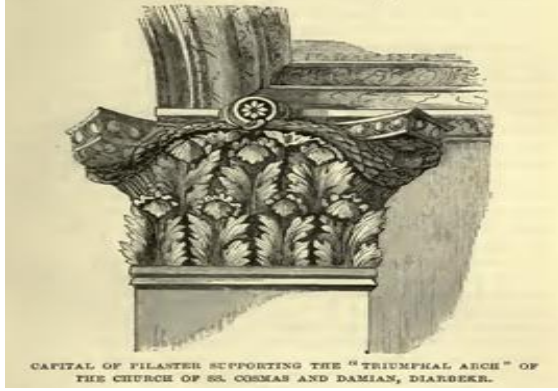
Mar Cosmas kilisesine 1876 yılının Haziran ayında Diyarbakır'e gelen E. L. Cutts da değinmiştir. Cutts'a göre Yakubiler tarafından kullanılan SS Cosmas and Damian Kilisesi'nde apsis orijinal halini korumaktadır. Burada klasik stilde kemerleri destekleyen sütun başları büyük ve güzel bir işçiliğe sahiptir.

coğrafi konumu, geçmişi, havası, suyu, iklimi, sosyal ve dini yapısı, ibadethaneleri, gündelik hayatı, geçim kaynakları, etnik unsurları ve bunların aralarındaki münasebetler, çarşılar, gelenek ve görenekler, yaşam tarzı, mutfağı hakkında çarpıcı gözlem ve izlenimler aktarılır. Ayrıntılı bilgi için; Hüseyin Mevsim, *Diyarbakır Sürgünleri, Bulgarların Kaleminden Kent Manzaraları, 1862-1878*, Kitap Yayınevi, 1. Baskı, Aralık 2016.

²²² Mevsim, *Diyarbakır Sürgünleri*, s. 156-157.

²²³ Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri*, s. 18.

Resim 3.2: Saint Kosmas Kilisesi

Kaynak: Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s.101.

Cutts'a göre nefin doğu duvarı boyunca dairesel kemerli saçaklar büyük bir derinlik katmaktadır ve güzel bir tarz ve etkileyciliğe sahiplerdir. Cutts kilisede bazı azizlerin de türbeleri olduğunu söyler. Cutts isimlerini verdiği Süryani Ortodoks Kilisesi, SS Cosmas and Damian ve diğer bazı kiliseleri gezdiğini ve papazlarını ziyaret ederek görüşmeler yaptığını belirtir.²²⁴

G. P. Badger bazı köylerde Keldanilerin ibadet yapabildiklerini, eski kilisenin de on iki yıl önce yeniden inşa edilmiş olduğunu, kiliselerden birinin içinde metropolitin ikametgâhı bulunan iki de avlu olduğunu söyler. Badger burayı, "Sağlam ve aynı zamanda buradaki birçok kiliseyle benzer bir yapısı var" sözleriyle tanımlar. Keldani Matran Botros ile verimli bir görüşme yaptığını söyleyen Badger'a göre kendisi aslen Nesturî olup, gençken Roma'ya gönderilmiş ve propaganda amaçlı eğitilmiştir. Badger eski Nesturîlerin çocukları olan Diyarbekir'deki Keldanilerin çoğu gibi o da papalığın ateşli savunucularındandır. Badger Keldani patrikleri II, III ve V. Joseph'in kabirlerinin burada bir mezarlıkta, I. ve IV. Joseph'in Roma'da gömülü bulunduğunu öğrendiğini not düşer.²²⁵

²²⁴ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 101-102.

²²⁵ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 42-43.

1856 yılında şehirde bulunan R. J. Garden şehirde görünen bazı harabe yapıların geçmişte kilise ya da manastır olarak kullanıldığını, kendisinin de bazı yıkılmış durumdaki antik yapılarla karşılaştığını yazar. Keldani kilisesine giden R. J. Garden piskoposun evinde bir kütüphane ve bazı el yazması eserlerin olduğunu, kendisinin de eğitilmiş bir kişi gibi görüldüğünü söyler. Garden piskoposun İtalyanca, papazın da Fransızca konuşabildiğini, kilisenin temiz olmakla birlikte aynı zamanda bir Ermeni mabedine benzediğini söyler. Kilisenin duvarlarında farklı resimlerin asılı olduğunu, yeterli ışık olmadığından bu resimlerin seçilemediğini kaydeden Garden ziyaretlerinin devamında eskiden küçük kilise olarak bilindiğini ifade ettiği Surp Gregorio/Saint Gregory isimli Ermeni şapeline uğramıştır. Garden'ın ifadelerine göre burası 40 yıl önce bir yangında zarar görünce biraz daha büyütülerek yeniden inşa edilmiştir. Yapının çatısını destekleyen duvar ve sütunlar siyah volkanik taştan yapılmıştır. Yangın esnasında bir miktar eski el yazması eser de yanıp kül olmuştur.²²⁶

Seyyahların anlatılarından 19. yüzyılda Diyarbekir'de yeni kiliselerin inşa edildiği, bazı eski kiliselerin tadilata alındığı ya da yıkılarak onların yerine de yenilerinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Kiliseleri inşa edenlerden bir kısmı Gregoryen Ermeniler ile Katolik Ermeniler olarak belirtilmiştir. Ayrıca 1866 yılında kentte bulunan Pollington da Protestan Ermenilere ait yeni bir kilisenin inşaatının devam ettiğini söylemektedir. Viscount Pollington kendisini karşılayan Mr. Walker'ın başkanlık yaptığı cemaatin 600 kişilik üyesi bulunduğunu, cemaat sayısındaki artışa paralel olarak mevcut iki kilisenin yeterli olmaması nedeniyle üçüncü bir kilise inşaatının devam ettiğini söyler. Viscount Pollington'a göre cemaat üyeleri fakir insanlardan oluşur. Buna rağmen öğrencilerini ve kiliselerini maddi anlamda desteklerler. Parasal destek sağlayamayanlar ise kilisenin yapımında çalışır. Kiliseleri ziyaret eden Viscount Pollington birinin gerçekte mabet olarak inşa edilememiş olmasına rağmen haç şeklinde olduğunu, eski konsoloslukta daha büyük olan kilisenin ise tadilata ihtiyaç duyduğunu dile getirir. Viscount Pollington kilisede English Bible Society tarafından gönderilen ve New York'ta Ermenice ve Kürtçe

²²⁶ Garden, "Description of Diarbekir", s. 188-189.

baskıları yapılmış kitapların bulunduğu ayrı bir odanın yer aldığını belirtir. Viscount Pollington'un söylediğine göre bu odada New York'ta basılmış ve Kürt dilinde yazılmış ilk İncil bulunur.²²⁷

Viscount Pollington Kürtçenin uygun bir yazılı diline sahip olmadığı için İncillerin Ermeni alfabesiyle yazıldığını, bundan başka kullanılan diğer dillerin Karamanlıca,²²⁸ Türkçe ve Arapça olduğunu söyler. Kilisenin yanında bulunan okulda bir kısmı Yakubi olan küçük çocukların varlığından bahseden Pollington Yakubilere ait çok eski bir kiliseye gittiklerini, kilisenin eski, patriğin evinin iyi durumda olduğunu sözlerine ekler.²²⁹

1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary'e göre şimdiye kadar ziyaret ettiği yerler içinde halkın önemli bir kesimini Ermenilerin oluşturduğu ilk şehir olarak tanımladığı Diyarbekir'de hatırı sayılır miktarda Ermeni kiliseleri vardır. Ermeni Protestan kilisesini ziyaret ettiğini belirten Geary merkezinin tepesinde güzel kubbesi bulunan kilisenin iyi inşa edilmiş ve kullanışlı bir yapı olduğunu söyler. Geary kadın ve erkeklerin ibadet yerlerinin Doğu'daki diğer Hristiyan kiliselerinde olduğu gibi kesin biçimde ayrı tutulduklarını ekler.²³⁰

Seyyahların kiliselerle ilgili anlatılarında dikkat çeken kiliselerin isimlerini vermekten çok hangi cemaatlere ait olduklarına odaklanmış olmalarıdır. Kiliseler için, "Ermenilere ait, Yakubilere ait, Rumlara ait, eski bir kilise, yeni inşa edilmiş bir kilise" gibi ibareler kullanılmış, pek çoğu için isim bilgisi verilmemiştir.

3.8. Hanlar

Ticaret yolları üzerinde bulunan Diyarbekir'in her dönem ziyaretçisi çok olduğundan kentte han ve hamam gibi yapılar yaygındır. Seyyahların bu yapılarla ilgili

²²⁷ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 369.

²²⁸ Osmanlı Dönemi'nde Ortodoksların Türkçe'den başka dil bilmeyenlerine Karamanlı, konuştukları dile de Karamanlıca denirdi. Karamanlılar, Lozan Mübadelesi kapsamında yaşadıkları bölgelerden Yunanistan'a gönderildiler. Ayrıntılı bilgi için; Cemal Ekin, "Karamanlıların Soy Kütükleri: Karamanlıca (Grek Harfli Türkçe) Kitabeli Mezar Taşları", *STD*, XXVI, 2, Ekim, October 2017, s. 221.

²²⁹ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 369-370.

²³⁰ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 222.

anlatıları genellikle mimari ve fiziksel görünümleri, yapılarında kullanılan malzemeler, işçilik, yapıların kullanım amaçları, isimleri ve sayıları ile ilgilidir. Diyarbakır'da Osmanlı döneminde adı bilinen 25 hanın mevcut olduğu tespit edilmiştir.²³¹ 1816'da J. S. Buckingham şehre geldiği dönemde verdiği bilgiye göre Diyarbakır'da on beş civarında han ve kervansaray olduğunu bildirir. Buckingham han adlarını Khan Hassan Pasha, Khan Cheufta, Yengi Khan, Khan Paga Oghlee, Khan Abba Chia, Khan Kirkasha, Khan Segheutty, Khan Delibashi, Khan Khalah, Khan Thaboon ve Khan Arratha şeklinde yazmıştır. Yapıların isimlerinin yazılışı dışında detay bulunmadığından Buckingham'ın verdiği han isimlerinin yazılışlarından anlaşıldığı kadarıyla çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Buckingham'ın Khan Cheufta yazımıyla verdiği yer Çifte Han olmalıdır. Bu hanın ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Günümüzde harap durumdadır.²³² Khan Segheutty'in Sülüklü Han olması, Khan Delibashi yazımıyla verdiği yerin Deliller Hanı olması olasıdır. Deliller Hanı 1527 tarihinde Diyarbakır Valisi Hüsrev Paşa tarafından yaptırılmıştır. Adının daha çok Deliller Hanı olarak tanınmasının nedeni her yıl Hicaz'a gitmek üzere toplanan hacı adaylarının kendilerine hac süresince refakat edecek delilleri bu handan temin etmiş olabilmelerinden ileri gelmektedir.²³³ Buckingham'ın Khan Arratha yazımıyla belirttiği yer Hasan Paşa Hanı ile bağlantılı Kuyumcular Çarşısı (Arasta) olması olasıdır. 1575 yılında Diyarbakır Valiliğine atanan Hasan Paşa kuyumculuğun yöredeki potansiyelini görünce kuyumcular çarşısının inşaatına başlama emri vermiştir. Kuyumcular çarşısına Ketenciler çarşısı da eklenmiş, bunları da yeterli görmeyen vali Hasan Paşa Hanı'nın yapılmasını emretmiştir.²³⁴ Arasta kelime manası olarak çarşılarda ve alışveriş bölgelerinde aynı işi yapan esnafın bir arada bulunduğu

²³¹ Yeşilbaş, "Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Şehir-İçi Hanları Üzerine Değerlendirme", *Belleten*, Cilt LXXIX, Sayı 286, Aralık, 2015, Ankara, s. 880.

²³² Yeşilbaş, "Diyarbakır Çifte Han'ın Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri", *Mukaddime*, Cilt 5, Sayı 1, 2014, s. 67, 72.

²³³ İdris Köprülü, "Diyarbakır Deliller Hanı'nın Otel Olarak Düzenlenmesi", *Vakıf Haftası Dergisi*, Cilt 5, 1987, s. 72.

²³⁴ Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez-1), s. 256.

bölüm anlamına geldiğinden²³⁵ Buckingham'ın kuyumcular çarşısını kastetmiş olabileceği değerlendirilmiştir.

Buckingham'a göre Hasan Paşa Hanı hepsinden güzel ve Urfa'daki herhangi bir hana göre daha iyidir. Hasan Paşa Hanı'nın alt katında Mısır Çarşısı ve dağınık şekilde içleri mallarla dolu depolar yer alır. Hanın üstünde alım-satım ve imalat yapılmaktadır. Etraftaki odalar da burada duraklayan seyyahlar için uygun hale getirilmiştir. En üst kat, aileler ve yakınlarının konaklayabilmelerine yarayacak şekilde mutfak, ocak gibi imkânlarla sahiptir.²³⁶

1842'de Diyarbekir'de bulunan G. P. Badger'in bildirdiğine göre şehirde Hasan Paşa adında büyük bir han vardır ve burası askeri birliklerin kullanımına sunulmuştur.²³⁷ Seyyah anlatılarından hanların farklı amaçlarla kullanıldığı anlaşılmaktadır. 1816'da ticarete hizmet eden Hasan Paşa Hanı Badger'in belirttiğine göre 1842'de askeri teşkilatın kullanımına tahsis edilmiştir.

1838'de şehirde gezinen H. Southgate hanlarda kullanılan yapı malzemesinden bahsederken siyah bazalt ve beyaz kireç taşından inşa edildiklerini söyler.²³⁸ Badger Hasan Paşa Hanı'nın yapımında siyah ve beyaz büyük dikdörtgen taş blokların belirli bir büyüklük ve simetri sırasıyla yerleştirilmiş olmasını takdire şayan bulduğunu söyler.²³⁹ 1856'da R. J. Garden Hasan Paşa Hanı hakkında, "Ulu Cami'nin doğu tarafında ama yakınında bir yerde büyük bir yapı" ifadelerini kullanır. Garden kendisinde güzel bir etki oluşturduğu anlaşılan yapının beyaz ve siyah taş katmanlarından inşa edilmiş olduğunu vurgular.²⁴⁰ 1880 yılında şehre gelen G. B. Burgin Diyarbekir'de dörtgen şeklinde inşa edilmiş ve bir avluya sahip dört tarafında

²³⁵ TDK Türk Dili Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 11.02.2020.

²³⁶ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 215.

²³⁷ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

²³⁸ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 291.

²³⁹ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

²⁴⁰ Garden, "Description of Diarbekir", s. 188.

küçük odaların olduğu bir hana gittiğini belirtir.²⁴¹ Burgin Hasan Paşa Hanı'nı tarif ediyor olması olasıdır.

1897 yılının Aralık ayında şehre gelen G. H. Hepworth'e göre Diyarbakir'in nüfusu fazla olmasına rağmen şehirde otel bulunmaması ilginçtir. Hepworth sadece Diyarbakir'de değil Doğu Anadolu seyahati esnasında 40 binin üzerinde nüfusa sahip Erzurum'da, 35 binin üzerinde nüfusuyla Bitlis'te, 40 bin insanın yaşadığı Antep'te de bir otel olmadığını, 30 bin insanın yaşadığı düşünülen Diyarbakir'de de otel ya da benzeri bir yerin bulunmadığını ifade eder. Bunun hayret verici olduğunu söyleyen Hepworth, 'otelsiz bir yer, Doğu Anadolu' sözleriyle şaşkınlığını izah eder. Hepworth otel yerine han ismi verilen konaklama yerlerinin bulunduğunu belirtir.²⁴²

Otel yerine Anadolu geleneğinde han ve kervansaray kültürü yaygındır. Otelcilik modernleşme çabalarının, Avrupa ile gelişen ilişkilerin ve kurumsal dönüşümlerin bir parçası olarak Osmanlı topraklarında ve özellikle Anadolu kentlerinde mazisi çok eski olmayan bir yapılanmadır. Anadolu'da Selçuklu Devleti'nin hâkim olduğu yıllarda ticaretin aksamadan sürmesi ve yolcuların konaklaması için yol güzergâhlarında belirli aralıklarla kervansaraylar yapılırdı. Bu yapıların arası ortalama 30 km olarak ayarlanır, yolcular buralarda barınma, gıda, temizlenme gibi temel ihtiyaçlarını giderirlerdi. Batı ile ilişkilerin artması, batıdan doğuya gelenlerin sayısındaki hızlı artış Osmanlı Devleti'nde ilk olarak İstanbul'da 1840'larda batılı anlamda otelcilik faaliyetlerinin başlamasına yol açtı.²⁴³ Otelcilik kültürünün Osmanlı Devleti'nde sistemli şekilde yürütülmeye başlanması 1868'de Osmanlı Oteller Kumpanyası gibi devlet destekli şirketler aracılığıyla oldu.²⁴⁴

²⁴¹ Burgin, *More Memoir (and Some Travels)*, s. 302.

²⁴² Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 178.

²⁴³ Hatice Güçlü Nergiz (Ed), "Osmanlı Döneminde 1840-1923 Yılları Arasında Modern Anlamda Otel İşletmelerinin Gelişimi Üzerine Nitel Bir Araştırma", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt 30, Sayı 3, Güz: 2019. s. 257-258.

²⁴⁴ Ercüment Topuz, "Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Otelcilik Teşebbüsleri ve Osmanlı Oteller Kumpanyası", *Iwact 2017 International West Asia Congress of Tourism Research*, 28 Sept – 01 Oct Van, 2017, s. 119.

O dönemde Anadolu kentlerinde mevcut sistemin birkaç eklemeye ihtiyacı gidermesi otel ihtiyacını doğurmamış gibi görünmektedir. Yenilik hareketlerinin ve kurumlarının öncelikli olarak İstanbul gibi büyük şehirlerde ortaya çıkması ve Anadolu şehirlerine geç yayılması da otelcilik kültürünün Diyarbakır ve Hepworth'un bahsettiği diğer Anadolu kentlerinde o dönem için yerleşmemesinde etkili olmuştur. Bu açıdan Diyarbakır'da otel bulunmaması ve bu kültürün sonraki yıllarda yaygınlaşması normaldir.

3.9. Hamamlar

Şehirde yirmiden fazla hamam olduğunu söyleyen J. S. Buckingham 1816 yılında tespit ettiği hamamlardan altısının ismini saymaktadır. Buckingham'a göre bu hamamlardan ilk ikisi adlarını kurucularından alan Vahap Ağa ve Paşa Hamamı, diğer ikisi isimlerini buldukları yerden alan Çarşı ve Kale Hamamı, son ikisi ise yapısal özelliklerinden ismini alan Deve ve Eşek Hamamı'dır. Buckingham'a göre Deve Hamamı en büyük ve iç bölümleriyle en ferah hamam olması nedeniyle bu ismi almıştır. Diğerleri ise tavsiye etmek için çok küçük ve ucuzdur. Buraya eşek sürücülerinden başka giden olmadığı söylene de şehrin fakir insanların sıklıkla burayı kullandıklarını belirtir.²⁴⁵ Buckingham'ın the Baths of the Camel yazımıyla Deve Hamamı olarak ismini verdiği yerin Deva Hamamı olması olasıdır. Bu hamama içerisine giren bir devenin hamamın büyüklüğünden dolayı kaybolduğu söylentisi nedeniyle halk arasında Deve Hamamı isminin kullanıldığı belirtilmektedir.²⁴⁶ Buckingham'ın 'the Ass' Eşek Hamamı olarak adını verdiği hamam ise Kadı Hamamı ya da İparye-Eşbek Hamamı olarak bilinen hamam olması, ya da Buckingham'ın anlatılarına göre küçük ve en ucuz hamam olarak tarif ettiği ve The Bath of the Ass olarak verdiği yerin Küçük Hamam olması olasıdır. Buckingham'ın ismini verdiği Paşa Hamamı'nın Behram Paşa Hamamı olması olasıdır. Burası 1564-1567 yılları arasında yapılmış Osmanlı dönemi hamamlarındandır. Vahap Ağa Hamamı ise Dağ Kapı'ya giden yolun solunda Gazi Caddesi üzerinde halen kullanımda olan bir

²⁴⁵ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 214.

²⁴⁶ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Cilt 2, s. 574.

hamamdır.²⁴⁷ Buckingham'ın the Bath of the Market olarak ismini verdiği yerin Çarşı Hamamı olması olasıdır. Bu hamamın asıl adı Yeni Hamam'dı. Sonradan bu ismi almıştır. Buckingham'ın yirmiden fazla dediği ve ismini vermediği hamamlardan bazıları ise Çardaklı Hamamı, Melek Ahmet Paşa Hamamı, Su Akar Hamamı, Bıyıklı Mehmet Paşa Hamamı ve Mirza Beg Hamamı'dır.²⁴⁸ Hamamların mimarisine de değinen J. S. Buckingham'a göre çarşı ve hamamlar da camilerdekine benzer tarzda yapılmıştır. Hamamlar da aynı bazalt ve kalker taşı karışımı ile yapılmış hanlarda ve diğer büyük binaların orta katmanlarda olduğu gibi siyah ve beyaz şeklindeki mimari forma uygun şekilde inşa edilmiş ve işçilikte İslami tarz yansıtılmıştır. J. S. Buckingham İç Kale'den inişte içinde bir eğlence için ihtiyaç olan her türlü lüksü barındıran Kale Hamamı'na uğradıklarını belirtir.²⁴⁹ Buckingham kaleden inerken kare şeklinde yüksek minaresi olan camiye bitişik durumdaki hamama gittiklerini söyler. Burada Buckingham Kale Hamamı ifadesini kullanmaktadır. Buckingham burada bir de türbe olduğundan ve herkesin türbede yatan paşaya saygı duyduğundan bahseder. Buckingham'ın Hz. Süleyman camisinden bahsediyor olması olasıdır. Kale Hamamı günümüzde mevcut değildir.

1817'de W. Heude Diyarbakır'da hamamların şatafatlı ve zengin görünümünün yanında aynı derecede kullanışlı siyah mermer taşlarından yapıldıklarını söyler. Heude'e göre siyah mermerlerden yapılmış hamamlar hem görkemli hem de kullanışlıdır.²⁵⁰ G. B. Burgin ayrılmadan önce siyah ve beyaz çini fayansla döşeli, taşla kaplı büyük bir Türk hamamına gittiğinden de bahseder. Hamamda yaşadıklarını nükteli-eğlenceli bir dille anlatan Burgin ödediği paranın karşılığını aldığını ve böyle oryantal bir lüksü yaşamak isteyen herkesin Diyarbakır'e gelmesi gerektiğini söyler.²⁵¹ G. H. Hepworth şehirde çok sayıda hamam bulunmasına rağmen bir doktorun

²⁴⁷ Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez-1), s. 164-165.

²⁴⁸ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)* s. 84-85.

²⁴⁹ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 216.

²⁵⁰ Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 234.

²⁵¹ Burgin, *More Memoir (and Some Travels)*, s. 304.

kendilerini hamamların kullanılmaması konusunda çeşitli nedenlerle uyardığını belirtir. Hepworth bu nedenle hamama gitmediğini, yol boyunca da banyo yapamadıklarından Diyarbekir'e gelir gelmez ilk işinin tercümana pazardan banyo malzemesi aldirarak kiraladığı evde banyo yapmak olduğunu belirtir. Hepworth'un belirttiğine göre Hermann isimli arkadaşı hamamı kullandığı için rahatsızlanmıştı. Bu nedenle arkadaşlarını İskenderun'da hastanede bırakıp İstanbul'a onsuz gitmek zorunda kalmışlardı.²⁵²

Seyyahların Diyarbekir'de hanlar ve hamamlarla ilgili verdikleri bilgiler değerlendirildiğinde şehirde o dönemde çok sayıda han ve hamamın olduğu anlaşılabilir. Bunu başlıca yapılarla ilgili çok fazla detayla değinilmemiş olması, yapıların zamanla değişen isimleri, resmi isimlerinden başka halk arasında kullanılan isimlerinin olması, yapıların farklı amaçlarla kullanılması, belirli olmayan zamanlarda tahrip edilmiş olmaları gibi pek çok neden vardır. Diyarbekir hamamlarının Batılı seyyahlar açısından algılanış biçimi de seyyahların mekânlara yönelik bakış açılarını yansıtmaktadır. 1880'de şehirde bulunan Burgin hamamları tam anlamıyla ödenen ücretin karşılığının alınabileceği bir mekân olarak tanımlanmasına karşılık 1897 yılında ABD'li Hepworth hamam sularının sağlık açısından zararlı olacağı gerekçesi ve doktor tavsiyesi nedeniyle kullanmamayı tercih etmiştir.

3.10. Evler

Diyarbekir evlerinin kendilerine has bir tarzı vardır ve günümüzde evlerin bir kısmı tescillidir. Bu tarz geleneksel yaşantının, sosyokültürel yapının, evlerin yapımında bazalt, kalker taşı gibi çeşitli malzemelerin kullanılmasının, iklimin, tarihi surların dizilişinin ve şehrin konumunun bir neticesidir. Bu tarz şehrin zengin birikimlerinden gelişen ve bir kültür varlığına dönüşen niteliğindedir. Uzun çağların birikimidir ve geleceğe mirastır. Diyarbekir'deki evler seyyahların da ilgi odağıdır. 1816'da şehre gelen Buckingham Urfa ile Diyarbekir'in evlerini kıyaslar. Evlerin

²⁵² Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 277.

diziliş ve yapı malzemeleri arasında farklar olduğuna dikkat çeken Buckingham'ın karşılaştırması evlerin dış görünüşleri ve yapı şekilleri ile ilgilidir. Buckingham'a göre Diyarbakır'da evler Urfa'daki gibi çok sık yerleştirilmemiştir. İki şehir arasındaki görüntü tamamen farklıdır. Urfa'daki binalar beyaz kireçtaşından, Diyarbakır'daki binaların alt katları siyah bazalt taşlarından, üst katları koyu renkli tuğlalardan yapılmıştır. Diyarbakır'da şehrin farklı kesimlerinde görünen birçok cami ve minareleri ile ağaçlarla dolu küçük bahçeler, binaların ağır ve rahatsız edici rengini biraz da olsa hafifletmektedir.²⁵³

1860 yılında şehri gezen J. Ussher da evlerin üst katlarının genellikle güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapıldıklarını ve evlerin soluk renkli ve iç karartıcı olduklarını, küçük kalelere benzediğini ve alt katlarının genişlikleri 90-120 cm den fazla olmayan taşlarla döşendiğini, sokağa bakan karanlık ve kasvetli evlerin üzerinde mazgal deliğinden daha büyük olmayan küçük pencereler bulunduğunu kaydeder.²⁵⁴ Ussher Diyarbakır evlerinin görünümünü son derece karanlık ve kasvetli bulmuşsa da kendisinden kırk dört yıl önce gelen Buckingham Diyarbakır mimarisine hâkim olan koyu rengin şehre güzellik katan diğer yapılar ve bahçelerle bir araya geldiğinde iç karartan bu koyuluğun hafiflediğini ve manzaranın güzelleştiğini ifade eder. Buckingham'ın genel olarak şehri beğenen, olumlu yaklaşımları burada da aynı şekilde devam etmektedir.

Diyarbakır'daki tarihi yapıların önemli bir kısmı sur içindedir. Sur içi bölgesinin en önemli yapılarından biri de geleneksel evler küçük çapta bir kale gibi duvarlarla sokaktan tecrit edilmiş, sokağa mümkün olduğu kadar az ve küçük pencereler açılmıştır. Sokakların darlığından cumbalarda cephe yerine yan kısımlara pencere açılmıştır.²⁵⁵ Diyarbakır'ın geleneksel evlerinde evin merkezi avlusudur. Ev içi bağlantılar avlu ile sağlanır. Evlerin planları dikdörtgen, kare ya da yamuk olup evler avlu etrafında yer alan farklı cephelere yöneltilmiş bir, iki veya üç katlı bölümlerden

²⁵³ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 213.

²⁵⁴ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 364.

²⁵⁵ Gülin Payaşlı Oğuz ve Fatma Meral Halifeoğlu, "Geleneksel Diyarbakır Evlerinde Yapım Tekniği ve Malzemede Koruma Sorunları", *Mühendislik Dergisi*, Cilt 8, Sayı 2, Mayıs, s. 347.

oluşmaktadır. Evlerin zemin katında mutfak, tuvalet, ahır ve varsa banyo gibi servis birimleri ile odalar bulunmaktadır. Bodrum kat her evde olup, depo ya da kiler amaçlı kullanılmıştır. Zemin ile üst kat arasındaki bağlantı, avlu, eyvan veya sofadaki merdivenlerle, bodrum katla bağlantı ise avludaki basamaklarla sağlanmıştır.²⁵⁶ Ayrıca geleneksel Diyarbakır evlerin yapımlarında doğal malzemeler kullanılmıştır. Bölgenin jeolojik yapısından dolayı evlerin yapımında kullanılan başlıca malzeme bazalt taşıdır. Evlerde bazalt taşının işlenmesi kolay olan gözenekli olan çeşidi döşemelerde ve duvarlarda, sert sağlam olan gözeneksiz çeşitleri duvarlarda ve sütunlarda kullanılmıştır. Toprak damlarda, kerpiç ara duvarlarda kullanılır çünkü taşıyıcılık özelliklerine sahip değildir.²⁵⁷

1830’lu yıllarda bölgede bulunan F. R. Chesney surlar gibi evlerin de eski yapıların kalıntılarıyla karıştırılan lav taşlarından (bazalt) yapıldıklarını söyler. Chesney ayrıca evlerin alt katlarının taştan üst katlarının kerpiçten yapıldığını, çatıları düz olarak inşa edilen evlerin 2 katlı ve aşamalı bir şekilde birbirlerinin üzerinde yükselen teraslar şeklinde kurulu olduklarını aktarır.²⁵⁸ 1842’de ve 1844’te şehrin caddelerinde gezen J. P. Fletcher bazıları modern evlerin duvarlarına tutturulmuş eski Amida şehrinde kalan dor sütunlara ve tablet olarak kullanılmış yarısı silinmiş bir Rum kitabesi gibi bir kısım kalıntılara rast geldiğini belirtir.²⁵⁹

1856’da şehirde bulunan R. J. Garden Diyarbekir’de yeni yapılan evlerin yıkılan eski evlerin üzerine inşa edildiklerini söyler.²⁶⁰ 1866 yılının Mart ayında şehre gelen Viscount Pollington evlerin hepsinin taştan yapılmış ve başka şehirlerde gördükleri evlere göre daha iyi görünüme sahip olduklarını belirtir. Viscount Pollington’a göre

²⁵⁶ Y. Berivan Özbudak Akça, F. Demet Aykal, Derya Çakır Aydın, “Kullanıcı-Yapı Etkileşiminin Diyarbakır Tarihi Geleneksel Evlerinde İrdelenmesi” *Mühendislik Dergisi*, Cilt 8, Sayı 2, Mayıs 2017, s. 276-277.

²⁵⁷ Neslihan Dalkılıç ve Ayhan Bekleyen, “Geçmişin Günümüze Yansıyan Fiziksel İzleri: Geleneksel Diyarbakır Evleri” *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları-3, Nisan, 2011-Diyarbakır, s. 456.

²⁵⁸ Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 14.

²⁵⁹ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 259.

²⁶⁰ Garden, “Description of Diarbekir”, s. 190.

bazı evlerin çıkıntıları vardır.²⁶¹ 1878 yılının Aralık ayında şehri ziyaret eden H. C. Barkley Diyarbekir’de evlerin sur yapısı olmayan açık şehirlere göre daha küçük olduklarını,²⁶² 1892 yılının Nisan ayında şehre gelen O. H. Parry Diyarbekir’de evlerin yapımında koyu bazalt taşının sıklıkla kullanıldığını söyler.²⁶³

Seyyahların anlatılarında yer aldığı şekliyle bazı evlerde beyaz kalker taşı kullanılmıştır. Bu durum beyaz kalker taşı kullanılan ev sahibinin ekonomik durumunun iyi olduğuna işaret etmektedir. Beyaz kalker taşı temin edilmesi güç ve maliyeti yüksek bir taştır ve sadece zengin ailelerin evlerinde tercih edilmiştir. Bundan dolayı yapıların cephelerinde bir sıra beyaz-sarı kalker taşı, bir sıra gri-siyah bazalt taşı kullanılmıştır.²⁶⁴

1838’de H. Southgate’in ifadeleri de bu yöndedir. Southgate şehirdeki en güzel evlerin surlarda kullanılan siyah gözenekli bazalt taşlarından inşa edildiklerini, bazı evlerde beyaz kalker taşının da yapıya karıştırıldığını söyler. Southgate ayrıca şehirde geriye kalan evlerin büyük çoğunluğunun üst üste dizilmiş işlenmemiş taşlardan üzerleri sıva ve kerpiç ile kaplanmak suretiyle yapılmış olduklarını, bu şekildeki yapılaşmanın da Diyarbekir’e bir İran şehri görünümünü verdiğini söyler.²⁶⁵

Southgate’in kerpiç ve sıva yapılmış evlerin görünümü ile ilgili eleştirisi yakın dönemde şehirde bulunan Viscount Pollington’un anlatılarıyla uyumludur. 1838 yılının Haziran ayında şehre gelen Pollington’a göre şehre girişte yıkılmış harabe evler, surlar arasında kerpiçten yapılmış berbat yapılar bulunmaktadır. Pollington’a göre bazı eski yapılar da mermer sütunlarla desteklenmiştir. Pollington şehrin sanki depremde yıkılmış ve bir daha onarılmamış gibi görüldüğünü söyler. Pollington

²⁶¹ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 372.

²⁶² Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 277.

²⁶³ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 49.

²⁶⁴ Dalkılıç ve Bekleyen, “Geçmişin Günümüze Yansıyan Fiziksel İzleri: Geleneksel Diyarbakır Evleri”, s. 456.

²⁶⁵ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 291.

kendisinin böyle bir deprem gerçeğinden haberdar olmadığını ifade eder.²⁶⁶ Benzer ifadeler Nizip Savaşı'nın ve kıtlıkların etkilerinin yaşandığı dönemde şehre gelen Fletcher'in anlatılarıyla uyumludur. 1842'de şehre gelen J. P. Fletcher'a göre evlerin yaklaşık yarısı yıkılmış vaziyettedir.²⁶⁷ Fletcher'ın şehrin bu şekildeki görünümü ile ilgili gerekçeleri farklıdır. Fletcher'ın anlatılarına göre Mardin, Nusaybin ve Musul ile birlikte Diyarbakir bundan 400 yıl önce büyük ve bayındır şehirlerinden biriyken mevcut durumda Diyarbakir ve Mardin'de harap durumda olmayan çok az sayıda ev kalmıştır. Fletcher bu duruma Türklerin bu bölgeyi fethinden sonra nüfusta meydana gelen büyük ve kademeli azalmanın yol açmış olduğunu ifade eder.²⁶⁸ Fletcher iyi görümlü evleri kastederek, sokakların her iki yanında zevkli bir şekilde süslenmiş pencerelere sahip evler bulunduğunu ve evlerin yapımında da surlarda olduğu gibi siyah bazalt taşının kullanıldığını belirtir.²⁶⁹ Aynı dönemde şehirde bulunan G. P. Badger'a göre evlerin birçoğu iyi inşa edilmiş ve meskenlerin çoğunda kullanılan kaba taşların üzerleri kaplanmıştır.²⁷⁰

1838-1842 yılları arasında şehre gelen dört seyyah H. Southgate, V. Pollington, G. P. Badger ve J. P. Fletcher'ın evleri iki taraflı bakış açısıyla gözlemledikleri görülmektedir. Bir yanda bazalt ve kalker taşlarından yapılmış hoş manzaralı evlerde yaşayanlar ve süslü pencereleri olan evler, diğer yanda kerpiç kullanılan, sıvayla kaplanmış, harabe durumdaki evler. 1838'de Pollington'un, 1839'da şehir meydanlarında yaşanan şiddet olaylarını anlatan A. Grant'ın, 1841'deki seyahatinde H. Southgate'in ve 1842'de J. P. Fletcher'ın kıtlık, yokluk, harabe görüntüleri hakkındaki anlatıları ile şehirde aynı dönemlerde birçoğu iyi inşa edilmiş, balkonları süslü evlerin manzarası Diyarbakir'in iki farklı yüzünü göstermektedir. Bu dönemde

²⁶⁶ Pollington, "Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo", s. 450.

²⁶⁷ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 133.

²⁶⁸ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 17.

²⁶⁹ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 251.

²⁷⁰ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

şehirde birçok açıdan iki farklı hayatın birbirinden habersiz şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır.

1892 yılının Nisan ayında şehre gelen ve Paskalya için gerçekleştirilen ziyaretler esnasında girdiği evlerin içleri hakkında bilgi veren O. H. Parry'e göre bir Rum doktor ile bir Keldani piskoposun evleri hariç olmak üzere evlerde odalar tekdüze ve monotondur. Bu monotonluk ve tek çeşitlilik porselenlerde ve halılarda görünmektedir. Evlerde sultanın resminin bulunmaması ve özellikle orta sınıftan halkın evlerinde göz alıcı halıların varlığı dikkat ve ilgi çekicidir. Ev sahipleri çoğunluğu dokuma ve Almanya veya Fransa'dan ithal edilen yeni moda halıları tercih etmişlerdir. Bir evin avlusunda taş basamakları geçmek için demir korkuluklar olduğunu belirten Parry kendilerini salona ulaştıran yolun tamamen hizmetliler ve insanlarla dolu olduğunu vurgular. Parry'e göre aşağıda gümüş monteli, süslü koşu takımı ile kaplanmış güzel bir Arap atı bulunuyordu. Evde hasır sandalyeler dengesiz bir şekilde durmakta, amaçsız küçük yuvarlak sehpa ve her zamanki rahat minderler bir arada yer almaktadır. Parry'e göre tasarım Doğu ve Batı'nın ilginç bir karışımıdır. Parlak kurşuni yeşil örtüler, pembe gül desenli halılar, çelenk ile çevrili aşk tanrısı heykeli sıralanmıştır ve benzer şekilde bir başka evde de ahşap bir piyano bulunmaktadır.²⁷¹

Piyano bulunan bu ev Charles Cummings'in yaşadığı ev olabilir. Mr. Cummings ismi H. C. Barkley'in anlatılarında geçmektedir. Bu kişi 8 Aralık 1878'de Doğu Anadolu'ya konsolos olarak atanan Henry Trotter'in Diyarbakır'dan Erzurum'a dönmesi gerektiğinde Diyarbakır'da yerine vekâlet etmesini istediği dönemde 23 yaşında, evli, sultanın yatını kumanda eden bir memurun oğlu olan Barkley'e göre zeki, dengeli, güvenilir bir İngiliz'di. Diyarbakır'da ikamet eden, akıcı ve güzel Türkçe konuşan, Diyarbakır'da Osmanlı Bankası'nın temsilciliğini yapan Cummings, yaz aylarında İstanbul'da tiftik ticareti ile uğraşan Mr Thompson'un Diyarbakır'daki

²⁷¹ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 56.

temsilcisi olarak Cizre kazasına gider, oradan tiftik yünü toplar, ticari para akışından aldığı komisyonlarla geçimini sağlardı.²⁷²

Evinde piyano olan bu kişinin Cummings olma ihtimalini, 1878 yılında Diyarbekir’de bulunmuş olan H. C. Barkley’in, “şimdiye kadar gördüğüm yerler arasında yaşantı yönünden en sıkıcı, hiçbir medeniyeti ve yaşanabilirliği bünyesinde barındırmaya elverişli olmayan ve ulaşılması en zor bu olan bu kasvetli şehre dağları, nehirleri, çölleri, hatta olmayan yolları bile aşan İngiliz Cummings ailesi, İskenderun limanından iki atın arasında askıya alınmış bir şekilde piyanosunu getirme başarısını göstermiştir.” sözlerinden²⁷³ çıkarmaktayız.

²⁷² Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, s. 97.

²⁷³ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 274-275..

4. SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN DİYARBEKİRLİLER VE ŞEHİRDE SOSYAL HAYAT

4.1. Nüfus ve Dil

Diyarbakir'e gelen Batılı seyyahlardan kentin o dönemdeki nüfusuna dair bilgiler elde edilebilmektedir. Batılı seyyahların bir kısmı Müslümanların ve gayrimüslimlerin nüfus verilerini ayrı ayrı paylaşırken bir kısmı sadece gayrimüslim nüfusa dair verileri aktarmışlardır. Seyyahların bazıları ise sadece kentin toplam nüfusunu belirtmiştir. Nüfus verileri farklı seyyahlar tarafından hane bazında ve kişi bazında olmak üzere iki farklı şekilde ifade edilmiştir. Hane bazında ifade edilen verilerin hane başına beş birey olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Seyyahların verdikleri nüfus verilerinin tam olarak hangi idari sınırları kapsadığı kendileri tarafından net olarak belirtilmediğinden aynı ya da yakın dönemlere dair veriler arasında farklar vardır. Nüfus verileri ile birlikte seyyahlar tarafından kentte hangi dillerin konuşulduğu hususuna da değinilmiştir.

Seyyahların anlatılarına göre 19. yüzyılda Diyarbakir'de Müslüman, Hristiyan ve az sayıda Yahudi nüfusu vardı. 1838'de kente gelen ABD'li Southgate ayrıca bir Şemsi nüfusundan bahsetmektedir. Seyyahların anlatılarına göre kentte genel olarak Müslüman nüfusu Türkler, Kürtler ve Araplar, Hristiyan nüfusu ise Ermeniler ve Süryaniler oluşturmaktaydı.

1816 yılında Diyarbakir'de bulunan J. S. Buckingham'a göre Diyarbakir'in nüfusu kendi halkı tarafından bile orantısız rakamlarla ifade edilmekteydi. Buckingham'ın nüfus ile ilgili ifadelerine göre şehirde büyük bölümü asker, memur, tacir ve teknik personellerin içinde olduğu Osmanlı Türklerinden (Osmanli Turks) oluşan toplamda yaklaşık 50 bin kişi yaşamaktaydı. Buckingham'a göre Türklerden sonra ikinci sırada 1000 aile olduğu düşünülen Ermeni nüfusu yer alıyordu. Arap, Türk ve Ermenilerden oluşan Katolik 500 ailelik bir topluluk, Suriye Ortodokslarından (Süryani) oluşan 400 aile vardı. Diyarbakir'de Hristiyan nüfus içinde en az sayıda

olanlar yaklaşık 50 aile ile Rumlardı. Yahudi nüfus Bağdat, Halep ve İstanbul'a yaşanan göçler nedeniyle bir düzineden fazla haneye sahip değillerdi.¹

Tablo 4.1. James Silk Buckingham'ın Nüfus Verileri

MÜSLÜMAN	Nüfusun büyük bölümü (Osmanlı/Türk)
ERMENİ	1000 HANE
KATOLİK	500 HANE
SURİYE ORTODOKS (SÜRYANİ)	400 HANE
RUM	50 HANE
YAHUDİ	1 düzineden az
TOPLAM	50 BİN

(Kaynak: Buckingham, *Travel in Mesopotamia*, s. 213.)

Buckingham'ın verdiği bilgilere dayanarak şehirde Ermenilerin yaklaşık 5000 kişi, Katoliklerin 2500 kişi, Süryanilerin 2000 kişi, Rumların 250 kişi, Yahudilerin ise 50 kişi oldukları, gayrimüslimlerin toplam nüfusunun yaklaşık olarak 10 bin civarında, Müslümanların ise yaklaşık 40 bin nüfusa sahip oldukları anlaşılmaktadır. Verilerden 19. yüzyılın başlarında Diyarbakir'de Müslüman nüfusun gayrimüslim nüfusa oranla çoğunluğu oluşturduğu anlaşılmaktadır. Gayrimüslim nüfus Buckingham'a göre Ermeni ve Süryanilerden müteşekkil iken Yahudilerin sayısı şehirde yok denecek kadar azdır.

1817 yılının Mart ayında şehre gelen W. Heude Buckingham'ın verdiği rakama yakın veriler telaffuz etmiştir. Heude şehrin nüfusunu 55 bin kişi olarak verir. Heude Diyarbakir nüfusu ile ilgili rakamları başka şehirlerde uyguladığı ve doğru sonuçlara ulaştığını düşündüğü kendine has bir yöntemi uygulayarak elde etmiştir. Heude aynı yöntemin Diyarbakir'de de nüfusu tahmin etmek için uyguladığını ve doğru sonuca ulaşacağını düşündüğünü yazar. Buna göre Heude öncelikle şehrin çevresini gezmiş, Dağ Kapı ile Mardin Kapı'nın karşılıklı olarak şehri ikiye böldüğünü hesaplamıştır. Heude'un yaptığı hesaba göre şehrin çevresi yaklaşık 7,5-8 km kadardır. Heude'e göre bu büyüklükteki bir şehrin kapladığı alanın 1/3 ünü caddeler oluşturur. Kalan kısmında ise 11 bin hane olmalıdır. Her biri 150 metrekare alan kaplayan 2 katlı hanelerde hane başına 5 kişinin yaşadığı varsayılırsa Heude'e göre Diyarbakir'de 55 bin nüfus olduğu

¹ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 213.

anlaşılır. Heude şehrin genel nüfusunu vermekle birlikte ayrıntıya girmemiştir. Yaptığı tahminlerin nüfusun tam olarak bilindiği yerlerde aynı sonuçları verdiğini iddia eden Heude, Bağdat gibi şehirlerin de kendilerine has bazı özellikleri dışında benzer sonuçlar verdiğini bu duruma örnek olarak gösterir.² Heude'un ifadelerine göre o dönemde Diyarbekir'in nüfusu tam olarak bilinmemekteydi.

1830'larda bölgede bulunan F. R. Chesney şehrin nüfusu ile ilgili net bilgiler vermemekle birlikte edindiği bilgileri aktarır. Chesney'in şehrin nüfusu hakkında Konsolos James Brant'a dayanarak verdiği bilgiye göre refah döneminde 40 bin hane bulunan şehirde mevcut durumda 8 bin hane vardır.³ Chesney'in James Brant'dan atıf yaptığı *Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835* isimli makalede Brant'ın bildirdiğine göre şehirde yaşayanlar içinde Türkler 6300, Ermeniler 1500, Katolikler 85, Rumlar (Greek) 70, Yahudiler 50 ailedir.⁴ Verilen hane bazlı rakamlara göre 1835'de Diyarbekir'de 31.500 Türk (Müslüman), 7500 Ermeni, 425 Katolik, 350 Rum, 250 Yahudi olmak üzere toplam 40 bin kişi yaşamaktadır. Bu rakamın 31.500'ünü Müslümanlar, 8525'ini gayrimüslimler oluşturmaktadır. Yine bu dönemde Müslümanların gayrimüslimlere göre çok daha fazla nüfusa sahip oldukları anlaşılmaktadır.

1838'de şehirde bulunduğu sırada edindiği bilgileri aktaran H. Southgate detaylı bilgiler verir. Southgate'e göre Müslüman nüfus, başlıca Türklerden ve Kürtlerden oluşur. Toplam nüfus ise yaklaşık olarak 2700 ailedir. Bu nüfus içinde 1500 Müslüman, 500 Ermeni, 15 Şemsi aileyi içine alan 300 Yakubi, 150 Katolik Ermeni, yaklaşık 100 Keldani, 50 Yahudi, 25 Süryani Katolik ve 20 Rum aile vardır. Southgate'in verdiği hane sayıları toplandığında 2645 hane yapmaktadır. Şehirde 2700 aile yaşadığını belirttiği için ayrıntılarda yaklaşık sayıların telaffuz edildiği anlaşılmaktadır. Southgate'in verdiği rakamlara göre şehirde 7500 Müslüman, 2500 Ermeni, 1500 Yakubi, 500 Keldani, 250 Yahudi, 125 Süryani Katolik ve 100 civarında

² Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 234.

³ Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 15.

⁴ James Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 6, 1836, s. 210.

Rum nüfus yaşamaktadır. Bu verilere göre o tarihte şehirde toplamda 7500 Müslüman nüfusa karşılık yaklaşık olarak 5 bin gayrimüslim nüfus yaşamaktaydı. Buna göre şehrin toplam nüfusu ise 2700 hane üzerinden 13.500 kişidir.

Southgate'e göre şehrin Müslümanları üç alt grupta ifade edilir. Bunlar Türkler, Kürtler ve Araplardır. Arap nüfusu Diyarbakır'de neredeyse bitmek üzere olduğundan ve Hristiyanlar da yerel dillerini bilmediklerinden şehirde Türkçe yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.⁵ Southgate'in şehirde 15 Şemsi aile olduğunu söylemesi verdiği bilgiyi diğerlerinden ayırmaktadır.

Şemsiler güneşi kutsal kabul eden topluluktur. Diyarbakır'de yaşamış olan Şemsilerle ilgili anlatılar genel anlamıyla birbirinden alıntılanmış bilgilerden oluşmaktadır. Southgate dışında bu şekilde bir bilginin 19. yüzyılda şehre gelen seyyahlar tarafından verilmemiş olması, Southgate'in bu bilgiyi nereden elde ettiğini sorgulamamızı gerektirmektedir. Southgate bu konuda, "edinebildiğim en iyi bilgilere göre" ibaresiyle yetinmekte ve Şemsileri Yakubi Süryaniler içerisinde 15 aile olarak vermektedir. Bu hususta daha önce Polonyalı Simeon'un anlatılarına değinilmişti. Simeon'da şehirde yaşayan şemsilerin varlığından söz etmektedir.

Bu konu hakkında günümüze en yakın dönemlerde yapılan çalışmalardan birinde Osmanlı arşiv belgeleri içinde Şemsilerin neden yasaklandıklarına dair bir belgeye ulaşılamadığından bahsedilmektedir. Aynı çalışmada Şemsilerin Diyarbakır'deki varlıklarıyla ve ibadetlerinin yasaklanmalarıyla ilgili bilgilerin genellikle misyoner seyyahlar tarafından verildiği dile getirilmekte, Şemsilerin tapınaklarının bulunduğu söylenen Mardin Kapı yakınındaki son harabelerin de 1950 yılında gerçekleştirilen yol genişletme çalışmaları kapsamında yıkıldığı söylenmektedir.⁶

⁵ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 292-293, 295-296.

⁶ Ahmet Taşğın, "Şemsiler", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Bildirileri Kitabı* (2008), Ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, Cilt 3, Ankara, 2008, s. 754-755.

Tablo 4.2. Horatio Southgate'in Nüfus Verileri

MÜSLÜMAN	1500 HANE
ERMENİ	500 HANE
YAKUBİ	300 HANE
KATOLİK ERMENİ	150 HANE
KELDANİ	100 HANE
KATOLİK SÜRYANİ	25 HANE
RUM	20 HANE
YAHUDİ	50 HANE
TOPLAM	2700 HANE

(**Kaynak:** Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 296.)

1842 yılının Ekim ayında şehirde bulunan G. P. Badger'a göre Türkçe ve Kürtçe konuşulan ve Arapçanın daha az kullanıldığı şehirde, nüfusla ilgili yapılan son tespitlere göre, nüfusun yarısından fazlası Türk, Kürt ve Araplardan oluşan Müslüman ahaliden meydana gelir. Son sayıma göre şehirde iki kilisesi, otuz papazı ve bir piskoposu olan 1700 Ermeni aile yaşamaktadır. Katolik Ermeniler yaklaşık 75 aileden oluşurken iki papaz görevlidir. Badger 1842'deki seyahatinde küçük bir kiliselerinin bulunduğunu söylediği Rumların sadece 15 üyesi kaldığını, geri kalanlardan Roma'ya tabi olanların sayılarının 50 aileye ulaştığını yazar. Ortodoks Rumların, Keban Maden'den gelen papazın ara sıra gerçekleştirdiği ziyaretler sayılmazsa ruhani bir liderlerinin olmadığını, Roma'nın gönderdiği piskoposun burayla yakından ilgilendiğini, son üç yıl içinde Rum patriğin kiliseyi ve muhalif piskoposu yeniden kazanmayı başardığını belirtir. Badger'in verdiği rakamlara göre Keldani nüfus 120 aileden müteşekkildir ve bir piskopos ile üç papazları bulunur. Şehirde 250 Yakubi aile vardır. Katolik Süryaniler 40 aile ve iki papaz olup Mardin'deki Ortodoks metropolitinin yetki alanında bulunmaktadırlar. Şehirde ayrıca İtalyan Kapuçinler vardır.⁷

⁷ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 41-42.

Tablo 4.3. George Percy Badger'in Nüfus Verileri

MÜSLÜMAN	YARISINDAN FAZLASI
ERMENİ	1700 HANE
KATOLİK ERMENİ	75 HANE
KATOLİK SÜRYANİ	40 HANE
KELDANİ	120 HANE
YAKUBİ	250 HANE
RUM	15 KİŞİ (member)

(**Kaynak:** Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 41.)

Badger'ın verdiği rakamlara göre o tarihte şehirde 8500 Ermeni, 375 Katolik Ermeni, 600 Keldani, 1250 Yakubi, 200 Katolik Süryani ve 15 kişi kadar Rum yaşamaktadır. Badger'in verdiği bilgiler doğrultusunda şehirde o tarihte yaklaşık 11 bin gayrimüslim yaşamaktadır. Badger Müslümanların nüfusun çoğunluğunu oluşturduğunu söylemiş ancak rakam belirtmemiştir.

19. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakir'e gelen ve nüfus verisi paylaşan Batılı seyyahların Protestan nüfusla ilgili bir rakam vermedikleri görülmektedir. Bu durum, Protestan misyonerliğinin Diyarbakir'de henüz telaffuz edilecek düzeyde olmadığını göstermektedir. Osmanlı Devleti sınırlarında ilk Protestan Kilisesi İngiltere'nin yardımıyla 1 Temmuz 1846 yılında açılmıştır. Protestan cemaatinin Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınması ise 1850 yılına denk gelmektedir.⁸

Diyarbakir, çeşitli misyonerlik örgütlerinin hedeflerinden biri olmasına rağmen Amerikan Board örgütü şehri ilk kez 1850 yılında örgütün Anadolu topraklarındaki teşkilatlanma şemasına dâhil etmiştir. Örgütün Harput şubesine bağlı bir dış şube olarak değerlendirilmiş olan Diyarbakir'de ABCFM daimi bir örgüt personeli bulundurmamıştır.⁹ Buradan hareketle 19. yüzyılın ilk yarısı için seyyahların Diyarbakir'de yaşayan Protestanların sayıları ile ilgili bir veri paylaşmamış olmaları doğaldır.

⁸ İdris Yücel, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri (1880-1934)*, TTK Yayınları, IV/A-2-2. 4. Dizi-Sayı 3, s. 3.

⁹ Yücel, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri (1880-1934)*, s. 241.

1860 yılında Diyarbekir’de bulunan J. Ussher bundan iki yüzyıl önce Diyarbekir’de 150 bin kişiden az olmayan bir nüfusunun olduğu yönünde bilgi edindiğini, nüfusun hızla azalarak bugün verdiği sayının beşte biri civarında olduğunu, halen de azalmaya devam ettiğini bildirir. Bu sayı ortalama 30 bine denk gelmektedir. Ussher şehirde Ermeni, Nesturî ve Keldani Hristiyanların içinde olduğu 5 bin Hristiyan yaşadığını, Hristiyanların eskiden ve hatta yakın zamana kadar ki şartlarının çok kötü olduğunu, çünkü fanatik Müslümanlar tarafından ezildiklerini ifade eder.¹⁰

1876 yılının Haziran ayında şehirde bulunan E. L. Cutts’a göre şehrin nüfusu 25 bin kişidir. Nüfusun yarıdan fazlası bazıları tüccar olmasına rağmen çoğunluğu fakir sınıftan farklı mezheplere sahip Hristiyanlardan oluşmaktadır. Hristiyan topluluklar içerisinde iki kilise, üç okul, bir piskopos ve on iki papazı olan Gregoryen Ermeniler 1500 ailedir. Bir okul ve beş papazları olan bir kısmı eski dini ayin ve geleneklerini koruyan diğeri ise Roma’ya yakın iki ayrı bölüm halindeki Katolik Ermeniler iki yüz ailedir. Kötü durumda bir okulları ve üç papazları bulunan çoğu fakir ve cahil Monofizitler olarak tabir edilen Yakubi Süryaniler 250-300 aileden oluşmaktadır. Bir kilise, bir okul ve bir papazları olan Katolik Süryaniler 30 aileden oluşmaktadır. Bir kilise, bir okul, bir başpiskopos ve iki papazları bulunan Ortodoks Rumlar 50 ailedir. Bir papazları olan Katolik Rumlar 5 aile, bir kilise, bir okul, bir başpiskopos ve dört papazları olan ve Katolik Nesturî olarak ifade edilen Keldaniler 200 ailedir. Cutts’a göre Diyarbekir’de Nesturî bulunmaz. Fakat yedi sekiz günlük uzaktan Nesturî bir topluluğun kış aylarında iş bulmak amacıyla Diyarbekir’e geldiklerini söyler. Bir kilise, iki erkek ve bir kız okulu ile yüz otuz öğrenci olmak üzere üç okulları bulunan Protestan Ermeniler 900 ailedir. Bir papazları ve bir de yardımcısı bulunan Protestan Süryaniler 100 ailedir. Müslüman nüfus ile ilgili ayrıntılara değinmeyen Cutts’a göre Yahudiler 50 ailedir.¹¹

¹⁰ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 365.

¹¹ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 105-106.

Tablo 4.4. Edward Lewes Cutts'ın Nüfus Verileri

HRİSTİYAN	(Yarıdan Fazlasını Oluşturmaktadır)
GREGORYEN ERMENİ	1500 HANE
KATOLİK ERMENİ	200 HANE
PROTESTAN ERMENİ	900 HANE
KATOLİK SÜRYANİ	30 HANE
PROTESTAN SÜRYANİ	100 HANE
KELDANİ	200 HANE
YAKUBİ	250-300 HANE
ORTODOKS RUM	50 HANE
KATOLİK RUM	5 HANE
YAHUDİ	50 HANE
TOPLAM	25 BİN KİŞİ

(Kaynak: Cutts, *Christians under the Crescent In Asia*, s. 105-106.)

1876'da şehirde bulunan Cutts'ın verdiği rakamlara göre Diyarbekir'de o tarihte 7500 Gregoryen Ermeni, 1000 Katolik Ermeni, 4500 Protestan Ermeni, 150 Katolik Süryani, 500 Protestan Süryani, 1000 Keldani, 1250-1500 civarında Yakubi, 250 Ortodoks Rum, 25 Katolik Rum, 250 Yahudi yaşamaktaydı. Cutts'ın verdiği rakamlara göre gayrimüslim nüfus toplamda yaklaşık 16.500-17.000 civarındadır. Cutts şehrin nüfusunu 25 bin kişi olarak verdiği göre o dönemde seyyaha göre şehirde 9-10 bin civarında Müslüman yaşamaktaydı. Hâlbuki Cutts'dan sadece beş yıl sonrasına ait verilere göre Müslüman nüfus seyyahın verdiği dört katından, kent merkezi nüfusu ise iki katından fazladır.¹²

Seyyah anlatılarında yüzyılın ilk yarısında kentte yaşayan Protestan nüfus ile ilgili bir veri bulunmazken son çeyreğinde Cutts'ın verdiği bilgiye göre Ermeni nüfus içinde en büyük kitleyi Protestanların oluşturduğu görülmektedir. Cutts Ermeni ve Süryani Protestanların birlikteliklerinin dikkat çekici olduklarını söyler. Cutts'ın anlatılarına göre başkanlıklarını zeki bir Ermeni beyefendisi olan Thomas Boyacıyan'ın yaptığı Protestanları bir araya getiren başlangıçta ABD'li misyonerler olmuştur. Bir süre sonra Boyacıyan ve cemaati ABD'li misyonerlerin oluşturmak istedikleri yapıdan rahatsız olmuşlar ve bundan dolayı da para toplayarak kendilerine ait yeni bir kilise inşa etmişlerdir. Cutts'a göre bunlardan bazıları İngiliz kilisesi ile

¹² Karpat, *Osmanlı Nüfusu, (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, s. 162-173.

bağlantı kurmak istedilerse de diğerleri buna henüz hazır olmadıklarından bu adım atılamadı. Mevcut durumda cemaatin bir kısmı statülerinin tam olarak sağlanamaması konusunda rahatsızdır. Cutts'a göre kendi istekleri ile Ermeni Protestan kilisesine giren insanlar eski kiliselerine belirli tavizler olmadan kabul edilmeyeceklerini ve ayrıca bunun dini açıdan da geri atılmış bir adım olacağını düşünmektedirler. ABD misyonerlerinin öğretilerini reddeden cemaat Cutts'a göre İngiliz kilisesine güçlü bir sempati ile bakmaktadır.¹³

Cutts verileri hane bazında verdiğini söylemiş olsa da bir kısım verilerin kişi bazında olduğu değerlendirilmektedir. Özellikle Protestanların sayısının Cutts'dan sadece iki yıl sonra şehre gelen Geary'e göre 800'ü bulmuş olması büyük bir başarı olarak görülmektedir. 1881-1882-1883 yıllarına ait resmi rakamlar da merkezdeki Protestan nüfusun sayısını 983 olarak vermektedir.¹⁴ Bu nedenle Protestan Ermeniler ile ilgili telaffuz edilen 900 rakamının hane değil kişi sayısı olması olasıdır.

1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary'e göre Diyarbakir'in yarısından fazlası Hristiyanlardan oluşan 60 bin nüfusu vardır. Hristiyan nüfus içinde en büyük kitleyi Ermeniler oluşturur. Pastörlüğünü Thomas Boyacıyan'ın yaptığı Ermeni Protestan kilisesi 800 kişilik bir cemaate sahiptir. Geary'e göre Protestan kilisesinin Amerikan misyonerleri tarafından henüz 25 yıl önce kurulmuş olmasına rağmen cemaat sayısının bu rakamlara ulaşması dikkate değer bir büyümedir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Protestan misyonerlerin Diyarbakir'de özellikle Ermeniler arasında son derece güçlü bir faaliyet yürüttükleri ve misyonerlerin istedikleri neticeye ulaştıkları görülmektedir. Geary'e göre Roma Katolikleri şehirde güçlü bir misyona ve en iyi okula sahiptir. Şehirde küçük bir Ortodoks Rum cemaati de bulunur ve bunlardan bir kısmı Katoliklere katılmışlardır. Şehirde ayrıca Keldani ve Süryani cemaatleri vardır.¹⁵ G. Geary de Müslüman nüfusu ile ilgili ayrıntılara değinmemiş Türklerden ve Kürtlerden müteşekkil bir Müslüman nüfusun varlığından söz etmiştir.

¹³ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 106-107.

¹⁴ Karpas, *Osmanlı Nüfusu, (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, s. 162-173.

¹⁵ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 209-210.

Tablo 4.5. Grattan Geary'nin Nüfus Verileri

HRİSTİYAN	Yarıdan Fazlasını Oluşturmaktadır
ERMENİ	En büyük Hristiyan nüfus.
KATOLİK	Güçlü bir misyona sahipler.
ORTODOKS RUM	Küçük bir toplulukları var.
TOPLAM	60 BİN

(Kaynak: Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 209.)

Aynı yılın Aralık ayında şehri ziyaret eden H. C. Barkley'e göre Diyarbekir'in nüfusu 23.700'dür. Barkley'e göre şehirde nüfusun yarısından fazlası Hristiyanlardan oluşmaktadır. Barkley şehirde bir miktar Yahudi nüfus bulunurken geri kalanların Müslüman olduğunu söyler.¹⁶

Tablo 4.6. Henry Charles Barkley'in Nüfus Verileri

MÜSLÜMAN	Hristiyan ve Yahudi Nüfusun Dışında Kalan
HRİSTİYAN	Nüfusun Yarısından Fazlası
YAHUDİ	Az Sayıda
TOPLAM	23 BİN 700

(Kaynak: Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 272.)

Son olarak 1897 yılının Aralık ayında şehre gelen ve şehrin nüfusuyla ilgili sayı belirten G. H. Hepworth'e göre Diyarbekir'de 30 bin kişinin yaşadığı düşünülmektedir.¹⁷

Batılı seyyahların nüfusa dair verileri net değildir. Seyyah anlatıları arasında farklar olduğu görülmektedir. En önemli fark şehirdeki Müslüman-Hristiyan nüfustan hangisinin fazla olduğundadır. Yine aile ve kişi bazında rakamlar telaffuz edilmektedir. Seyyahların nüfus verilerine ilişkin aktardıkları bilgileri genel olarak resmi kayıtları temin etme, kişisel tahminleri ileri sürme, yakın ve güvenilir çevreden bilgi alma, kendilerinden önce gelen seyyahların verilerini paylaşma yöntemlerini kullanarak aktardıkları söylenebilir. Seyyahların bu yöntemlerin bir kısmını kullandıkları onların anlatılarından anlaşılmaktadır. Hristiyan cemaatleri ile ilgili verilerle bu cemaatlerin yönetimindeki okulların ve okullardaki öğrenci sayılarının

¹⁶ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 272.

¹⁷ Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 178.

detaylarına değinilmesi, nüfuslara ilişkin bazı verilerin sadece tahmine dayalı olabileceği iddiasını çok güçlü kılmamaktadır.

Seyyahların nüfus verilerinde hesaplama hataları yapma ya da tarafgir davranma gibi yanılığlara düşmüş olabileceklerini değerlendirmeye almamız gerekir. 1876-1878 yılları arasındaki iki yıllık dönemde şehri ziyaret eden E. L. Cutts, G. Geary ve H. C. Barkley şehirde Hristiyan nüfusun Müslümanlara göre fazla olduğuna vurgu yapmaktadırlar. Seyyahların verilerinin ne kadar sağlıklı olduğunu anlamak için verdikleri rakamlar dönemin resmi verileri ile karşılaştırılmıştır.

Öncelikle Diyarbekir, Harput, Erzurum, Sivas, Van ve Bitlis'te Hristiyanların çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyordu. Bu anlamda seyyahların istatistikleri, Ermeni nüfusu diğer gayrimüslimlerden fazla gösterdiği için tutarlı görünmektedir. Anadolu'nun 1878'den önceki Osmanlı nüfusuna ilişkin istatistiklerinin kısıtlı olması nedeniyle 1878 yılından önceki Ermeni nüfusa dair istatistikler de yeterli değildir. O yüzden net sayılara ulaşamamaktadır. İngiltere bu bölgede nüfusun doğru tespit edilmesine yönelik çalışmalar yaptırmıştır. İngilizler bu çalışmaları konsolosları aracılığıyla organize etmiştir. İngiltere bu çalışmalarda, nüfusa dair verileri Ermeni patriğinden temin etmeye çalışmış, resmi kayıtlara başvurmuş, bölgeye ve halkına ilişkin sağlıklı bilgi sahibi oldukları kişilerin rakamlarını toplamıştır. Bu çalışmalar sonucunda Diyarbekir dâhil Harput, Van, Bitlis ve Erzurum'daki nüfus verileri paylaşılmıştır. İngiltere'nin bu geniş çaplı çalışması da dâhil bölgede nüfus üzerine yapılan çalışma ve değerlendirmelerde Müslümanların gayrimüslimlerden açık farkla fazla sayıda oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin 1882 yılında Ermeni patrikhanesinin verilerine göre Diyarbekir'de 150 bin Ermeni bulunuyordu.¹⁸ Sayı abartılı olmakla birlikte bu rakam sadece şehir merkezindeki nüfusu temsil etmemektedir. Sayım kayıtlarından ve yıllıklardan elde edilen genel nüfus istatistiklerinde Silvan, Siverek ve Lice Kazalarının içinde olduğu 1877-1888 rakamlarına göre Diyarbekir'de 120 bin nüfus vardı. 1881/1882-1893 döneminde Diyarbekir merkez kazasında ise nüfus

¹⁸ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu, (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 91-95.

Müslümanlar kadın-erkek 42.668, Ermeniler 12.083, Süryaniler 4.046, Katolikler 2560, Protestanlar 983, Yahudiler 285, Rumlar 192 olmak üzere şehir merkezinin toplam nüfusu 62.870 idi.¹⁹

Rakamlar Diyarbekir merkezinde 19. yüzyılın ikinci yarısında da Müslüman nüfusun gayrimüslimlerden fazla olduklarını göstermektedir. Seyyahların bu yöndeki anlatılarının doğruyu yansıtmadığı söylenebilir. Seyyahların anlatılarına göre şehirde Müslümanlar içinde en büyük nüfus Türklerden oluşmaktadır. Kürtler ikinci sıradalarken Arap nüfus üçüncü sırada yer almaktadır. Gayrimüslimler ise Hristiyanların Ermeni, Süryani, Keldani, az sayıda Rum cemaatlerinden ve Yahudilerden oluşmaktadır. Bu ifadeler cemaatlerin sıralaması bazında doğru görünmektedir. 19. yüzyılın başından sonuna kadar Rum nüfusun şehirde önemli bir sayıya sahip olmadığı hem rakamlarda hem de seyyah anlatılarında benzer şekilde verilmektedir.

4.2. Ticaret

Diyarbekir kervan yolları üzerinde kurulu bir şehir olması nedeniyle tarihin eski dönemlerinden itibaren ticari olarak canlı bir şehirdi. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdikten sonra bu canlılığını sürdüren şehir 19. yüzyılda devletin eskiye göre gücünü yitirmesiyle paralel olarak gerilemiştir. Seyyahlara göre bir zamanlar refah ve bolluk bulunan Diyarbekir'de ticaretin durumu birkaç nedene bağlı olarak eskiye göre iyi değildir. Bu nedenlerin başında asayiş sorunları gelmektedir.

1830'larda bölgede bulunan F. R. Chesney'e göre Diyarbekir ve çevresinde ticaretin zayıf olmasının en temel nedenlerinden biri ticaret yollarındaki tehlikelerdir. Chesney kendi ifadeleriyle Suriye, Anadolu ve Kürdistan ile yapılan ticarete güvenliğin sağlanması halinde Diyarbekir'in ticarete eski önemine kavuşacağını belirtir.²⁰ Chesney burada İngiltere'nin Erzurum Konsolosu James Brant'dan alıntı yapmıştır. 1835'de bölgede geziler düzenleyen İngiltere'nin Erzurum Konsolosu

¹⁹ Karpas, *Osmanlı Nüfusu, (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, s. 162-173.

²⁰ Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 15.

James Brant Diyarbekir'in ticarete eski önemini kazanması için, Bağdat ticaret yolunda güvenliğin sağlanması gerektiğini söyler. Brant'a göre bu sorun çözülürse Diyarbekir eski ticari potansiyelini yeniden kazanacaktır.²¹ Chesney de Brant ile aynı fikirdedir.

1838'de şehirde bulunan H. Southgate'e göre Diyarbekir'de ticaretin gerilemesinin nedeni Suriye ile Doğu şehirleri Mardin, Musul ve Bağdat arasındaki eski kervan yollarının az kullanılması buna karşılık çöl yollarının tercih edilir hale gelmesidir. Bu durum ticareti zayıflatmış, zengin tüccarlar da buradan ayrılmıştır. Southgate'e göre kendi ifadeleriyle Diyarbekir'in Kürdistan gibi zorlu bir bölgeyle ticareti varken, buradan Kayseri ve ötesi ile ticaret yapılamaması şaşırtıcıdır. Buna rağmen Southgate'e göre Diyarbekir'in en büyük avantajı İstanbul ile Bağdat arasındaki hat üzerinde yer alması gibi görünmektedir.²²

Seyyahlara göre şehrin ticari kapasitesinin azalmasının bir başka nedeni devletlerarası ticari ilişkilerdir. Örneğin 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary'e göre Rusların İran ticaretine sunduğu imkânlar ticaretin yönünü Hazar istikametine çevirmiştir. G. Geary'e göre bu nedenle şehrin ekonomisini destekleyen ve İran istikametine yapılan ticaretin eskiye göre onda bir oranında bile devam etmemesi Diyarbekir'i ticari olarak zayıflatmaktadır.²³

Seyyahların Diyarbekir'de ticareti yetersiz bulmalarının bir başka nedeni, taşımacılıkla ilgili alternatiflerin yeterli seviyede değerlendirilememesidir. Nehirler üzerinde araştırmalar yapan Chesney'e göre Diyarbekir konum olarak ticaret yapılan bölgelerle çok uzak mesafede değildir. Dicle Nehri de yeterli su kütlesine sahip olmasına rağmen ticari taşımacılıkta nehrin imkânlarından yeterince

²¹ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 6, 1836, s. 210.

²² Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 291-292.

²³ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 209.

yararlanılmamaktadır.²⁴ Seyyaha göre bu alandaki eksiklikler ticari hayata olumsuz yansımaktadır.

Seyyahların anlatılarından Diyarbekir’de ticaretin 19. yüzyılda istenilen ölçüde yerine getirilememesinin iç ve dış etkenlere bağlı olarak gerçekleştiği görülmektedir. Şehir ve çevresinde asayişsizlik ve buna bağlı sorunlar ticareti etkilemektedir. Sorunun kaynağı kısmen yerel kısmen geneldir. Yeni ticaret yollarının devreye girmesi, kervan yollarının değişmesi, asayişin sağlanamaması, doğal kaynaklardan, ulaşım ve taşımacılık imkânlarından yeterince yararlanılamaması, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik zorluklar ve savaşlar nedeniyle gerekli adımların atılamaması sorunlardan bazılarıdır. Bu açılardan seyyahların genel olarak tespitlerinin gerçekçi olduğu söylenebilir.

Seyyahlara göre Diyarbekir’in ticari bağının olduğu yerler arasında Avrupa, İran, Hindistan gibi ülkelerle Bağdat, Halep, Muş ve Bitlis gibi kentler yer alır. 1816’da şehre gelen Buckingham’a göre çoğu Almanya’dan gelen cam eşyalarda olduğu gibi ithal kumaşlar da Halep üzerinden Avrupa’dan, kaşmir şallar, baharat ve ilaçlar ise Bağdat üzerinden Hindistan’dan gelmektedir.²⁵ 1817 yılının Mart ayında şehre gelen W. Heude Hindistan ile yapılan ticarete Basra Körfezi üzerinden gelen mallar hakkında bilgi aktarırken Diyarbekir’den bakırı telaffuz etmektedir.²⁶ 1830’larda bölgede bulunan F. R. Chesney kendi ifadesiyle eskiden Diyarbekir’in sadece Kürdistan’la değil Bağdat yoluyla Hindistan’dan, Halep yoluyla Avrupa’dan gelen mallar sayesinde aktif bir ticari hayatı olduğunu söyler. Chesney’e göre ticaret eskiye göre neredeyse yok olmuştur.²⁷ 1838’de şehirde bulunan H. Southgate’e göre Diyarbekir, Muş²⁸ ve Bitlis’in ticari ilişkileri olduğu yerler arasındadır.²⁹ 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary’e göre az da olsa İran istikametine ticaret

²⁴ Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 15.

²⁵ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 215.

²⁶ Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 9.

²⁷ Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 15.

²⁸ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. I, s. 206.

²⁹ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. I, s. 221.

yapılmaktadır.³⁰ Seyyahların anlatılarına göre şehrin pozisyonu ticari potansiyel açısından uygun ama değerlendirilme açısından yetersizdir. 1830'larda bölgede bulunan F. R. Chesney şehrin bulunduğu konum itibariyle büyük bir ticari merkez olabilecek pozisyondayken mevcut durumda ticaretin neredeyse tükenme noktasına geldiğini belirtir.³¹

1839 yılında W. F. Ainsworth Diyarbekir'in önemli bir ticari merkezi olmasına rağmen özellikle askeri ihtiyaçların karşılanması açısından kaynak ve olanaklarının çok fazla olmadığını söyler. Ainsworth'un bunu ifade etmesindeki amaç şehir civarında bulunduğu bir dönemde yaşanan askeri hareketliliklerden ve isyanlardan dolayı orduların sefere hazırlanması için gerekli ihtiyaçlarının karşılanabilmesi konusunda şehrin yetersizliğine vurgu yapmaktır.³² Buna rağmen Ainsworth 1837 yılında şehri ziyareti esnasında Diyarbekir'in büyük ve ticari bir kent olduğuna değinmiştir.³³

Bazı seyyahlar da birkaç cümle ile değerlendirmelerde bulunmuşlardır. 1838 yılında gerçekleştirdiği ziyareti esnasında H. Southgate şehrin Asya Türkiye'sinin merkezi bir konumunda bulunmasına rağmen pozisyonuna göre kendisinin tasavvur ettiği bir düzeyde kapsamlı bir ticarete sahip olmadığını,³⁴ 1860 yılında şehri gezen J. Ussher Diyarbekir'in bir zamanların refah içindeki önemli bir şehir olduğunu,³⁵ 1878 yılının Aralık ayında şehri ziyaret eden H. C. Barkley ise tiftik ticareti ile uğraşan ev sahibinden aldığı bilgiye göre Ankara'da olduğu gibi Diyarbekir'de de tiftik ticaretinin durma noktasında geldiğini öğrendiğini ifade etmektedir.³⁶

Diyarbekir'in ticari potansiyeli ile ilgili diğer seyyahların anlatılarına göre olumlu iki görüş G. P. Badger ve G. Geary tarafından dile getirilmiştir. 1842'de

³⁰ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 209.

³¹ Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 15.

³² Ainsworth, *Travel and Researches in Asia Minor and Armenia*, Vol. I, s. 295.

³³ Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, Vol. II, s. 351.

³⁴ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 291.

³⁵ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 365.

³⁶ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 273.

Diyarbakir’de bulunan G. P. Badger Diyarbakir’de ticaretin eskiye göre gerilemiş olmasına rağmen gelişmeler kaydettiğini söyler.³⁷ 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary ise Diyarbakir’in halen büyük bir ticaret merkezi olduğunu düşündüğünü belirtir.³⁸ Diyarbakir’de ticaretin büyük oranda Nizip Savaşı ve Osmanlı-Rus Savaşı’nın meydana geldiği dönemlerde önemli ölçüde zayıfladığı, özellikle savaş yıllarında şehre gelen seyyahların anlatılarından anlaşılmaktadır.

Şehirde 19. yüzyılın ilk yıllarında üretim bazı işkollarında memnuniyet verici düzeyde yerine getirilmekteydi. 1816’da J. S. Buckingham’a göre temel ihtiyaçlara yönelik maddelerin çoğu şehrin kendi kaynakları tarafından üretilerek karşılanmaktadır. Buckingham’a göre şehirde üretimin başlıca unsurları ipekli ve pamuklu ürünler, Şam’da yapılanlara benzer muslin (kalın ipekli) kumaştan baskılı şallar, mendiller ve maroken derilerdir. Buckingham çarşıda demircilik ve nalbant işleri yapıldığını, yasemin dalından yapılmış, altın ve gümüş tellerle işlenmiş pipoların üretildiğini, şehirde 100 demirci tezgâhı bulunurken sadece 150 tezgâhın ise süslenmiş pipo sapları ürettiğini, bunlardan başka kil/toprak bilyeler, kehribar ağızlıklar ve benzerlerinin de üretildiklerini anlatır. Buckingham ürün dokumada kullanılan ve sayısı 1500’den az olmayan dokuma tezgâhı olduğu tahmin edilen şehirde bunlardan yaklaşık 500 adedinin Hasan Paşa Hanı’nda pamuklu dokuma işi yaptıklarını söyler. Buckingham’a göre ayrıca şehirde 300 deri imalatçısı ile ayakkabı, saraçhane ve diğer tüketim malzemeleri için imalat yapanlar vardır.³⁹

Buckingham’ın verdiği bilgiler Diyarbakir’de pamuk ve deri, başka bir deyişle kumaşçılık ve dokuma işleriyle, imalata dayalı sektörlerin önemli bir payının bulunduğunu, bu sektörlerin şehri ekonomik olarak belli bir oranda taşıdığını göstermektedir. Pamuk ipliğinden dokunan ve ham bez anlamına gelen, çoğunlukla donanmada gemilerin yelkenleri için belirli standartlar baz alınarak üretilen ya da kara ordusunda sefer zamanında askerlerin çadırlarının kurulması sırasında kullanılan ve

³⁷ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

³⁸ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 209.

³⁹ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 215.

kirpas denilen kumaşın temin edildiği merkezlerin başında Diyarbakır gelmekteydi.⁴⁰ İpekli ve pamuklu kumaş üretiminde şehrin gelişmiş bir yer olduğunu aradan geçen zamana rağmen diğer Batılı seyyahlar da teyit etmektedirler. 1842’de şehirde bulunan G. P. Badger, Diyarbakır’ın ana ihracat ürününün son birkaç yıl içinde bölgede üretilen ipek olduğunu aktarır.⁴¹

1897’de Lord Warkworth vadinin güneye doğru kesintisiz devam eden dut bahçelerinin yer aldığından bahseder.⁴² İpek böcekleri dut yapraklarıyla beslendiklerinden Diyarbakır’da dut yetiştiriciliğinin bölgede yapılan ipekçilikle bağlantılı olduğunu söylenebilir. Ancak Diyarbakır’da dut yetiştiriciliğini tamamen ve sadece ipek böcekçiliği ile ilişkilendirmemek gerekir. Çünkü ipek böcekçiliğinin Osmanlı Devleti’ne girişi 1840’lara denk gelir.⁴³ Diyarbakır’da ipek üretiminin 1842’de şehirde bulunan Badger’in söylediği gibi son birkaç yıl içinde gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır. Diyarbakır’da dut yapraklarının ipek böcekçiliğinde kullanılmasının haricinde dut ağaçlarının kütükleri tezgâh malzemesi olarak meşe, kavak, diş budak ve çınar ağaçlarıyla birlikte kullanılmaktaydı. Bu nedenle dut ağacı yetiştiriciliği Diyarbakır tarımında önemli üretim alanlarından biriydi.⁴⁴ Dolayısıyla şehirde tezgâh üretimi de önemli bir sektör olarak varlığını sürdürmekteydi.

1856’da şehirde bulunan R. J. Garden’a göre Diyarbakır’da darı, balmumu, pamuk, ipek, yün, keçi yünü ya da tiftik ve kitre sakızı (zamkı) üretimi gerçekleştirilmektedir. Ayrıca ekime göre beklenen ürünü vermemesinden dolayı susam tohumu yaygın olarak ekilmemekteydi.⁴⁵ 1892 yılının nisan ayında şehre gelen O. H. Parry’e göre Diyarbakır’da özellikle ipek ve ince kumaş beklenenden iyi

⁴⁰ Burak Kocaoğlu, “Osmanlı Kara Ordusunda Kirpas Kullanımına Genel Bir Bakış (1752-1836)”, *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *ETU Journal of Social Sciences Institute*, Sayı 8, Erzurum, Nisan, 2019, s. 35.

⁴¹ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 41.

⁴² Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 234.

⁴³ Veysi Fida, “Diyarbakır Dar’ül Harir Mektebi”, *Hevsel Eğitim, Kültür, Sanat ve Edebiyat Dergisi* Yıl: Haziran 2018, Sayı 4, s. 20.

⁴⁴ Zübeyde Fidan Kırmızı, “Diyarbakır İpek Böcekçiliği, Diyar-ı İpek”, *Diyârbekir Dergisi*, Sayı 2, 2018, s. 55.

⁴⁵ Garden, “Description of Diarbekir”, s. 192.

konumdayken halılar, nakışlı işlemler, işlemeli ahşap işleri, metal işleri gibi eski Türk eserlerini satın alabilmek için Diyarbakır iyi bir yerdir.⁴⁶

1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary Diyarbakır'da kuyumcuların telkârî sanatı ile ilgili yeteneklerinden dolayı dikkat çekici olduklarını belirtir. “İncelediğim ürünler çok sağlam, süslemeleri sade ve etkili, ama Kutchi (Hindistan stili) ile karşılaştırılabilecek sanatsal bir stile ve mükemmel bir seviyeye sahip değiller” diyen Geary muhtemelen el işi yapımlara olan talebin azalmasıyla birlikte Diyarbakır kuyumcularının yeteneklerinde önemli bir düşüş meydana geldiğini düşünmektedir. G. Geary'nin ilginç tespitlerinden biri de Diyarbakır'de ya da başka bir şehirde saatçi görmediğini ifade etmesidir. Geary bu ülkenin henüz bu sanatla tanışmadığını düşünür. Durumu iyi insanların iyi saatlere sahip olduklarını görmekle birlikte onların hepsinin Avrupa yapımı olduklarını, bozulduklarında nasıl tamir edildiklerinin bir sır olduğunu, İzmir'de İsviçre saatleri satan bazı dükkânlar ve saat tamircilerinin bulunduğunu, gayet güzel de ticari işler yaptıklarını belirtir.⁴⁷

4.3. Çarşı ve Pazar

Diyarbakır'da Sipahiler Pazarı, Sinek Pazarı, Kürkçüler Çarşısı, Semerciler Çarşısı, Palancılar Çarşısı, Yoğurt Pazarı, Melek Ahmet Çarşısı, Yeni Çarşı, Uzun Çarşı, Kılınççılar Çarşısı, Meyveciler ve Yahudiler Çarşısı gibi çok sayıda çarşı ve pazar yerleri vardı. Ulu Cami'nin doğusunda yer alan alana ise “Meydan” denilmekteydi. Bu meydanın etrafında kasap, bakkal, manav, sabuncu, tütüncü, kömürcü, tuzcu dükkânları ile bazı esnaf gruplarının bulunduğu çarşılar yer almaktaydı. Dolayısıyla çarşı ve pazarlar şehrin geneline yayılmış vaziyetteydi. Ulu Cami civarı ise diğerlerine göre daha canlıydı.⁴⁸

1816'da Diyarbakır'da bulunan J. S. Buckingham'a göre şehirde her çeşit meyve ve erzak bol, bereketli, çeşitli ve ucuz, üretilen mallar ise halkın büyük bir kesiminin

⁴⁶ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 50.

⁴⁷ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 222.

⁴⁸ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)* s. 95-98.

ihtiyaç ve taleplerini karşılayacak düzeydedir. Pazarlar ülke genelindeki büyük şehirlerde olduğu gibi yeterince düzenli değildir. Genellikle dar, çarpık, eğri büğrü ve çatıları da genellikle tahta kaplıdır. Pazarlardaki mal çeşitliliği ise talep edilen ihtiyacı karşılamaktadır.⁴⁹ 1817’de şehirde gezinen W. Heude’e göre Diyarbakir’de pazarlar, yaygın ve büyük bir oranda ihtiyaçları giderebilecek niteliktedir.⁵⁰ 1866 yılının Mart ayında şehre gelen Viscount Pollington Diyarbakir’de pazarın karmakarışık olduğunu, şehrin çarşısında farklı mağazalar ve pasajlarda yeterli mal çeşitliliğinin bulunduğunu ifade eder.⁵¹

19. yüzyılda şehre gelen iki seyyahın çarşı pazarlarla ilgili görüşleri olumlu olarak değerlendirilebilir. Genel olarak çarşı ve pazarlarda bir düzensizlik söz konusu ise de mal çeşitliliği bakımından pazarlar yeterli görünmektedir. Seyyahların ifadeleri bunu göstermektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise ithalatın arttığı seyyah anlatılarından anlaşılmaktadır. 1860 yılında şehri gezen J. Ussher’a göre Diyarbakir’de pazarlar çok küçük olmakla birlikte İngiliz ürünleri ile doludur.⁵²

1897’de şehre gelen Lord Warkworth 1-3 Kasım 1895 tarihinde kent merkezinde meydana gelen Ermeni olayları esnasında çıkan yangınlarda⁵³ zarar gören ve tahrip olan ancak genişletilerek yeniden yapılan çarşılardan geçtiklerini belirtir.⁵⁴ Lord

⁴⁹ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 215.

⁵⁰ Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 234.

⁵¹ Pollington, *Half Round The Old World*, s. 372.

⁵² Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 366.

⁵³ 1 Kasım 1895 Cuma günü Diyarbakir’de meydana gelen Ermeni olayları sırasında olaylarla eş zamanlı olarak kentte yangınlar meydana gelmiştir. Bu yangınlarda çok sayıda dükkân, atölye, han ve iş yeri büyük ölçüde yanmış ve tahrip olmuştur. Tahkikat Komisyonu’nun hazırladığı fezlekedede yangından etkilenen mekânlar Kazancılar Çarşısı, Saman Pazarı, Demirciler Çarşısı, Eski Buğday Pazarı, Mazucular Çarşısı, Attarlar Çarşısı, Pastacılar Çarşısı, Tahtakale Çarşısı, Kunduracılar Çarşısı, Sipahiler Çarşısı, Saraçlar Çarşısı, Abacılar Çarşısı, Neccarlar Çarşısı ve Pineciler Çarşısı, Aynacılar Hanı, Yeni Buğday Pazarı ve Balıkçılarbaşısıdır. Yanan dükkânların toplamı 878 adet idi. Bunların 677 adedi cami ve mescitlerin vâkfi olan dükkânlar ile Müslümanlara ait yerlerdi. Hristiyanlara ait yanan dükkân sayısı 201 adetti. Sipahiler Çarşısı, Çifte Han ve Kitapçılar Çarşısı üçgeni içinde yer alan Ulu Cami yanmaktan kurtulmuştur. Aynı üçgen içinde yer alan Bedesten ise ciddi hasar görmüştür. Ayrıntılı bilgi için Oktay Bozan, “1895 Diyarbakır Yangını ve Sonuçları”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, Sayı 2, 2014, s. 350-351.

⁵⁴ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 233.

Warkworth'un ifadelerinden iki yıl gibi kısa bir zamanda şehirde olayların yaralarını saracak tedbirlerin alındığı anlaşılmaktadır.

4.4. Maden

Diyarbakır'da madencilik sektörü Ergani ile Maden üzerinden gelen kaynaklardan besleniyordu. 19. yüzyıl ortalarında Ergani sancağının merkezi bakır madeninin işletilmesi dolayısıyla önem kazanan Maden kasabasına taşınmıştı.⁵⁵ Osmanlı'da maden ocaklarında ham hale getirilen madenlerin saflaştırılarak külçe haline getirildiği tesislere Kalhane denirdi.⁵⁶ Ergani madeninde üretilen ham bakırın Diyarbakır'deki kalhaneye naklinde genellikle Ergani ve Çüngüş kazalarında bulunan nakil hayvanları kullanılmıştır. Zaman zaman buralardan temin edilen nakil hayvanlarının yeterli olmadığı durumlarda Bozok havalisinde yer alan develerden de istifade ediliyordu. Hayvanların sahiplerine de nakliye ücretleri, kalhane idaresi tarafından ödeniyordu.⁵⁷

1816 yılında J. S. Buckingham Diyarbakır'da maden işletmesiyle ilgili verdiği bilgileri İngiltere'nin Carnwall şehrinde yapılan madencilikle kıyaslamaktadır. Buckingham'ın verdiği bilgiye göre burada üretilen bakır madeni Carnwall'daki maden ocaklarında imal edilenlerin kalıplarıyla şekil, boyut ve ağırlık olarak benzerdir. Buckingham aradaki farkın bakırın eritilirken ortaya çıkan artıklarından arıtılma işleminin burada düşük seviyede yapılması olduğunu söyler. Buckingham öğrendiği kadarıyla bakır madeninin işlenerek üç günlük yolculuk sonucunda Maden'den getirildiğini, burada eritildikten sonra Urfa, Musul, Bağdat gibi şehirlere gönderildiğini söyler. Madenin üretim aşaması hakkında kısaca bilgi veren

⁵⁵ Özkan Demir, "Ergani Bakır İşletmesinin Diyarbakır ve Çevresine Etkileri", *Diyarbakır Mekân, Toplum, Ekonomi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (2018), Ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, , İstanbul, 2018, s. 331.

⁵⁶ Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır" *Bellekten*, Cilt 59, 1995, s. 643.

⁵⁷ Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır", s. 657.

Buckingham madenin yıllık ihracat ve parasal değeri hakkında yeterli bilgiyi elde edemediğini, bu konudaki sorularına cevap alamadığını söyler.⁵⁸

Buckingham Ergani'den getirilen madene değinmemiş olsa da bu dönemde Ergani'den çıkarılan bakır madeni de Diyarbakir kalhanesine getiriliyordu. Ergani'nin Diyarbakir'e yakın olması Diyarbakir'in ticari yönden önemini artıran bir faktör olmuştur. Ergani'de çıkartılan madenin Diyarbakir kalhanesine getirildiği ve bu gelirin devletin önemli kaynakları arasında olduğu biliniyordu. Bu nedenle bölgenin madenler açısından zengin olduğunu söylemek mümkün olmakla birlikte bu durumun Diyarbakir'in ticari hayatına olumlu etkileri yansımış olmalıdır.⁵⁹ 1830'larda F. R. Chesney de Diyarbakir Paşalığında bol miktarda demir, bakır ve kurşun madenlerinin elde edilebildiğini söyler.⁶⁰ Diyarbakir kalhanesinin faaliyetlerine ham maddesinin sağlanmakta olduğu Ergani madenindeki üretim düzeyinin 19. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru düşmesine paralel olarak son verilmiştir.⁶¹

Diyarbakir ve çevresinde maden kaynakları ile ilgili araştırma yapan seyyah William Francis Ainsworth'dur. Yer bilimci olan Ainsworth'un bölgede bulunmasının en önemli gerekçelerinden biri maden yataklarını araştırmaktı. 1837 yılında şehirde bulunduğu esnada Hafız Paşa ile sohbeti esnasında W. F. Ainsworth Diyarbakir'e giriş yaptığı esnada Dicle Nehri'nin kıyılarında bulunan kumların içerdiği ama kendisinin fark etmediğini söylediği manyetik demir madenleri ile iserinden⁶² ve küçük kristallerden konu açıldığını söyler. Ainsworth valinin bir miktar kum getirterek kumdan demirin nasıl ayrılabilceğini kendisine sorduğunu, bunun üzerine yeğelinin cebindeki mıknatısı çıkartarak kumun içindeki demirin mıknatısa nasıl yapıştığını valiye gösterdiğini anlatır. Yapılanların valinin dikkatini çektiğini söyleyen Ainsworth

⁵⁸ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 217.

⁵⁹ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)* s. 15.

⁶⁰ Chesney, *The Expedition For The Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, s. 75.

⁶¹ Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır, s. 659.

⁶² İserin, küçük siyah demir renginde ve parlıtlı metalik bir mineraldir. Feldispattan daha serttir ve küçük bir bölümü uranyumun teşkil ettiği demir ve titanyum oksitlerinden oluşur. (<https://www.kingjamesbibledictionary.com/Dictionary/iserin>), Erişim:19.09.2019.

Vali Hafız Paşa ile birlikte kumlarda gerçekte ne kadar iserin olduğunu tespit edebilmek için nehir kıyısına gitmek ve inceleme yapmak zorunda kaldığını ifade eder. Ainsworth'u yetenekleri konusunda yeterli bulduğu anlaşılan vali, Ainsworth'un anlatısına göre kendisine iş teklif etmiştir. Ainsworth valinin kendisine şehirde kalması ve tanınmış bakır maden yataklarının olduğu Ergani-Maden'de iyi bir ücretle görev alması konusunda teklifte bulunduğunu ve teklifinde de ısrar ettiğini belirtir. Ainsworth valinin bu cazip teklifini kabul edemeyeceğini valiye aktardığını söyler. Buna gerekçe olarak Ainsworth Hafız Paşa'ya kendi hükümeti adına görev yaptığını belirtmiş ama teklifi avantajlı bulunduğunu da söylemiştir. Teklifi avantajlı görmesine rağmen kabul etmediğini belirten Ainsworth İngiltere'ye döndüğünde yaptığı çalışmaların yeterince değer görmediğini fark etmesinden duyduğu kırıngnlığını dile getirmiştir.⁶³

4.5. Kıtık

Genel olarak temel bir ihtiyacın giderilmesi için gerekli ürüne ulaşamama hali olan kıtlık devletleri ciddi şekilde etkilemiş, hastalıklara ve büyük sayıda ölümlere yol açan felaketler olarak toplumların en önemli sorunlardan biri olmuştur. 19. yüzyılda büyük savaşların ve krizlerin ortaya çıkardığı derin krizler aşılamayınca, ekonomik ve sosyal yapıda meydana gelen sarsıntılar, temel tüketim maddelerinin üretiminde sorunlara yol açtığı gibi hayat pahalılığı ve üretim azlığı nedeniyle ürünlere ulaşımında zorluklar yaşanmıştır.

Tabi afetler, aşırı sıcak ya da soğuk hava, şiddetli, uzun süreli yağışlar ve benzeri iklim koşulları gibi doğal yollarla ya da savaş, ekonomik bunalım ve siyasi krizlerin doğurduğu buhranlarla meydana gelebilen kıtlık bir felaket durumudur ve bireylerden toplumun tüm tabakalarına kadar çok geniş bir alanda tesirini gösterir, etkileri ise uzun yıllar kaybolmaz. Ölümlerin artması, yıllarca süren kalıcı hastalıklar, kıtlığın yaşandığı bölgeden yaşanan göçler, hırsızlık ve yağma gibi suçlarda meydana gelen artışlar, genel asayişin bozulması, kıtlığın neden olduğu sorunlardan sadece bir

⁶³ Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, Vol. II, s. 350.

kısımudur. Önceki yüzyıllarda olduğu gibi 19. yüzyılda da Osmanlı Devleti bu tür kıtlık felaketleriyle karşılaşmıştır.

Osmanlı'da kıtlığın yaşandığı ve sonuçlarının derin izler bıraktığı yerlerden biri Diyarbakir'dir. 19. yüzyılda Diyarbakir'de kıtlığı ortaya çıkaran çeşitli olaylar yaşanmıştır. Asayiş sorunları, savaşlar, aşırı kuraklıklar, gıda üretiminde ve dağıtımında yaşanan aksaklıklar, aşırı soğuklar ve don gibi iklimsel koşulların etkisi bunların başında gelir.

Diyarbakir'de kıtlık sorununun oluşturduğu en büyük sıkıntılar topluma sirayet etmiş ve halkı son derece olumsuz etkilemiştir. Bu durum seyyahların anlatılarından anlaşılmaktadır. 1841 yılındaki ziyaretinde H. Southgate'in anlatıları şehrin o dönemde içinde bulunduğu durumu ortaya koymaktadır. Diyarbakir'e gelmeden önce şehirdeki kıtlık durumu hakkında bilgi sahibi olduğunu belirten Southgate Diyarbakir'de karşılaştığı durumun tahminlerinin çok ötesinde olduğunu belirtir ve mevcut durumun hiç de iç açıcı olmadığını söyler. Southgate şehre girdiğinde atıyla merkeze doğru kalabalık sokaklardan ilerlerken atının aniden irkilmesiyle yerde sırt üstü uzanmış ıstırap içinde yatan biriyle göz göze geldiğini söyler. Acınacak haldeki bu insanın neden böyle zavallı şekilde yerde yattığını sormaya fırsat kalmadan devam ettiklerini belirten Southgate, kalacağı yere varana kadar bu şekilde pek çok insan gördüklerini söyler. Southgate kalacağı yere yerleştikten sonra şehirde gözlem yapmak üzere dışarı çıktığında özellikle ana cadde ve çarşılar başta olmak üzere sokaklarda, atların yürüdüğü yollarda, zenginlerin kapılarında, dükkânların önlerinde acı çeken insanları gördüğünü belirtir. Southgate'in çizdiği manzara içler acısı bir durum gibi görünmektedir. Ona göre bir yanda sokaklarda köpekler yesin diye dışarı atılan kemik parçalarını toplamaya çalışan çocuklar, diğer yanda sokaklarda buldukları sakatları tüketen insanlar vardır. Durum öylesine kötüdür ki insanlar adeta kaderlerine boyun eğip ölümü beklemektedirler. Bunu verdiği örnekler üzerinden açıklamaya çalışan Southgate yine bir köşede bir deri bir kemik kalmış çocuğunu kucağına almış bekleyen bir annenin zor durumuna şahitlik etmiştir. Ona göre bu görüntü çok acıktır. Öyle ki gördüğü kişilerin insana benzeyecek halleri kalmamıştır. Southgate burada kimsenin benzer durumdaki insanlara aldırış etmediğini, kendileri gibi etten kemikten olan bu

kişilere karşı duyarsızlıklarının şaşılacak düzeyde olduğunu söyler. Southgate bu manzaraya şahit olan bir Hristiyan rahibin de aynı duyarsızlıkla hareket etmesine son derece şaşırmıştır. Hristiyanlığın merhamet ve yardımseverlik dini olduğunu özellikle bildiği halde rahibin böyle bir duruma kayıtsız kalmasının acınası bir hal olduğunu belirtir. Southgate kendisinin Diyarbekir'e geleceğini duyan ve eski tanıdığı olan bir Müslümanla durum hakkında görüşüklerini belirterek kendisine, "neden insanlar bu durumda" diye sorduğunda beklediği cevabı alamadığını söyler. Southgate'e göre Müslümanların kendi inançlarından olan bu kişilerin çektikleri acılara duyarsız kalmaları son derece yanlıştır. Southgate Diyarbekir'de kıtlığın son derece şiddetli yaşandığını, burada son iyi yıldır yağışların kesildiğini, bundan dolayı mahsul de alınmadığını, sokaklarda yüzlerce insanın açlıktan öldüğünü, bahar geldiğinde tarlalarda yetişen otlardan beslenen bir kısım insanın hayatta kalmayı başarabildiğini kaydeder. Southgate kendisinin şehri ziyaret ettiğinde halen 5-10 civarında insanın hayatının günlük olarak sona erdiğini, bu insanların sokaklardaki ölmüş kedi köpek ve hatta ölmüş insanların etlerini bile yediklerini söyler.⁶⁴

Southgate'e göre köylerin boşalmasına yol açacak derecede yaşanan kıtlık aynı zamanda akrabalık bağları ile ahlaki yapının da çözülmesine neden olmuştur. Southgate ailelerin çocuklarını bir lokma ekmek için sattıklarını, ebeveynlerini kaybeden kızların da kendilerini kurtaracak çareler aradıklarını söyler. Southgate'e göre bu olaylar yaşanırken valiler açlıktan ölmek üzere olan insanların sorunlarını gidermek için çözüm üretmeyi hayal dahi etmezlerdi.⁶⁵ Southgate bu durumun çözümü için valiye başvurmak istediğini, çevresinden bunun bir işe yaramayacağına dair aldığı bilgilerden ikna olduğu için bu teşebbüsünden vazgeçtiğini belirtir.

Southgate'den bir yıl sonra 1842'de şehre gelen J. P. Fletcher caddelerde yarı çıplak halde dolanan insanların, yoldan geçen birinin atmış olduğu ve pisliğe bulanmış kavun kabuklarını alabilmek için birbirlerine girdiklerini söyler. Fletcher insanların yanlarından geçerken bile onların hiç kimseyi umursamadıklarını, insanların zayıf yüz

⁶⁴ Southgate, *Narrative of a Visit to the Syrian (Jacobite) Church of Mesopotamia*, s. 100.

⁶⁵ Southgate, *Narrative of a Visit to the Syrian (Jacobite) Church of Mesopotamia*, s. 121.

hatlarıyla kıtlıktan zayıflamış bedenlerinin ürpertici olduğunu, çektikleri fiziksel acılar ve umutsuzlukların birbirine karıştığını gördüklerinde kendilerinin de bunu dayanılmaz bulduklarını söyler.⁶⁶

Diyarbakir’de kıtlık sorununu körükleyen nedenlerden biri asayişsizlikti. Kervan soygunları, eşkıyalıklar, aşiretlerin neden olduğu düzensizlikler, isyanlar ve savaşların ortaya çıkardığı genel asayiş sorunları ve güvensizlik ortamı, Diyarbakir’de yaşanan kıtlıklarda önemli rol oynadı. Her zaman kıtlık sorununun birincil sebebi asayiş sorunları olmasa da, yüzyıl boyunca meydana gelen kıtlıkların hemen hepsinde asayişsizliğin önemli bir rolü oldu.⁶⁷

Diyarbakir’de asayişsizliğin neden olduğu ve halkın sadece korku içerisinde bulunmasından ve güven ortamının sağlanamamasından dolayı verimli toprakları kullanamadığına dair bir örnek H. C. Barkley’in ifadelerinde yer alır. 1878’de H. C. Barkley kendisine söylendiğine göre şehrin aşağı kısmında Dicle Nehri’nin kenarında, ekilme imkânı olduğunda her çeşit bereketli ürünü sağlayabilecek olan geniş tarım arazileri bulunduğunu, fakat halkın kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar dahi tarımsal faaliyette bulunmaya cesaret edemediğini söyler. Barkley halkın tarıma yönelmesi halinde Kürtlerin ya da askerlerin halkın ellerindekilerini alacaklarını, halkın da bunu bildiği için bu işi yapmaya gönüllü olmadığını aktarır. Barkley Diyarbakir’in güvenli olmadığını belirtir ve “halk eninde sonunda yağmalanacaklarını ya da öldürüleceklerini biliyor” notunu düşer.⁶⁸ Yakın dönemde kıtlığın son derece şiddetli yaşandığını 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary de anlatmaktadır. Geary’ye göre kıtlık o derece şiddetliydi ki terhis edilen askerler, bir şeyler elde edebilmek için yollarda soygun yapıyorlardı.⁶⁹

Diyarbakir’de en büyük kıtlıklardan birinin 1880’de yaşandığı seyyah anlatılarından anlaşılmaktadır. 1880 yılında şehre gelen G. B. Burgin’e göre o yıl

⁶⁶ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 133.

⁶⁷ Mengirkaon, *19. Yüzyılda Diyarbakir’de Kıtlık*, s. 139.

⁶⁸ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 280.

⁶⁹ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 125.

Diyarbakir’de alışılmışın dışında sertlikte kış başlamıştı ve aynı zamanda kıtlık baş göstermişti. Burgin kıtlığın şiddetini yaşadığı bir olay üzerinden anlatır. Burgin Türk yardımcısının kendisini bir hana davet ettiğini ve “eğer gelirsiniz iki üç tane küçük kız ve erkek çocuk satın alabilirsiniz” dediğini kendisinin de, “bu zavallı çocuklar neden satılık” diye sorduğunu belirtir. Yardımcısı, “gelin göstereceğim” deyince birlikte hana gitmişlerdir. Bu arada Burgin kirli ve gri karın durmadan yağıdığını hatırlatarak bu manzaranın Diyarbakir’in surlarını iç karartıcı bir hale getirdiğini belirtir. Burgin’e göre aynı zamanda insanın iliklerine kadar işleyen soğuk rüzgâr vardı. Hanı tanımlayan Burgin’e göre burası seyyahların kaldıkları ve ihtiyaçlarını giderdikleri bir yerdi. Hanın içinde küçük odalar vardı. Burgin, “bu odalarda gördüğüm en zayıf insanlara rast geldim, bu insanlar incecik kıyafetler içerisinde öylece bekliyorlardı” diyerek soğğun, açlığın ve kıtlığın tesirinin etkilerinden bahsetmektedir. O esnada Burgin’in anlatısına göre kar aniden durmuş ve ABD’li misyonerler iki büyük çorba dolu kapla hana gelmişlerdir. Burgin misyonerlerin kendilerinden çorba dağıtımını için yardım istediğini, kendisinin de bu yardımı yaptığını, çocukların bu çorbalardan içtiklerini anlatır.⁷⁰

Kıtlık döneminde İngiliz konsolosluğu da misyonerlerin yardımlarına benzer faaliyetlerde bulunuyor ve kıtlıktan en büyük zararı gören kesim için yardım faaliyetleri yürütüyor, insanlara çorba dağıtılıyor ve gıda yardımlarında bulunuluyordu. İngiliz konsolosluğunun yardımları Konsolos Henry Trotter tarafından organize ediliyordu.⁷¹ Seyyah anlatılarından yola çıkarak Diyarbakir’de 19. yüzyılda 1838-1842 ile 1877-1881 arasındaki yılların ciddi sosyal sorunlar ve toplumun bir kesimi için açlık tehlikesiyle geçtiği söylenebilir.

4.6. Hastalık

Kıtlık haberlerinin yanında seyyahların değındiğı bir diğer sosyal sorun halkın yaşadığı sağık sorunlarıydı. 1816 yazında şehirde bulunan J. S. Buckingham

⁷⁰ Burgin, *More Memoir (and Some Travels)*, s. 302.

⁷¹ Mengirkaon, *19. Yüzyılda Diyarbakir’de Kıtlık*, s. 376.

Diyarbakır'da kadın ve erkeklerin yüzlerinde, ortalama kırkta bir insanda görülen Halep ve Urfa'da olduğu gibi ama daha belirsiz kızarıklıklar gördüğünü söyler. Genel olarak Halep Çıbanı olarak adlandırılan bu hastalık hakkında Buckingham aldığı bilgiye göre bu durumun Halep ve Urfa'da suya, diğerlerinde havaya atfedildiğini, tedavi yöntemleri aynı olan hastalıkların sonuçlarının da iyileştikten sonra bir iz bırakması açısından benzer olduklarını belirtir.⁷²

Halk arasında Diyarbakır Çıbanı, Antep Çıbanı, Halep Çıbanı ve Bağdat Çıbanı gibi isimlerle anılan Şark Çıbanı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde sık görülen bir hastalıktır. Belirtileri vücuda girdikten iki hafta sonra veya bir sene içinde girdiği yerde birkaç milimetre çapında pembe bir leke olarak ortaya çıkmaktadır. Vücut direnci düşük kimselerde siyah kabarcık açılarak yara halini alır. Yaranın kabuğu kaldırıldığında altından "çivi belirtisi" denilen bir takım çıkıntılar ortaya çıkar. Hastalık bu çıkıntılarla birkaç yıl devam ettikten sonra kaybolabilir. Alın, burun, çene, ayak, boyun ve kol gibi açık bölgelerde görülen hastalık iyileşse bile tipik bir iz bırakır. Bu izi bakarak bir kimsenin bir zamanlar şark çıbanına yakalandığı rahatlıkla söylenebilir.⁷³

Bu hastalığın Diyarbakır'da çok sık görüldüğüne dair anlatılar sadece yüzyılın ilk yarısında şehre gelen Buckingham tarafından dile getirilmemiştir. 19. yüzyıl boyunca şehre gelen seyyahlardan hastalıklarla ilgili bilgi verenler Halep Çıbanı rahatsızlığından bahsetmiştir. Bu nedenle seyyahların anlatılarına dayanarak Halep Çıbanı rahatsızlığının 19. yüzyıl boyunca Diyarbakır'da en yaygın hastalıklardan biri olduğu söylenebilir. Seyyahların Halep Çıbanı hastalığını bu kadar anlatmalarına yol açan bir başka neden ise gözlemlenebilen, hastalığa yakalanan insanları diğer insanlardan ayırt ettiren yaralarla ortaya çıkmasıdır. İnsanların elleri, yüzleri ve kafa derileri, seyyahların anlatılarına göre hastalıktan dolayı yaralarla dolmaktadır.

⁷² Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 222.

⁷³ Mustafa Kemal Çelen, "Hayvanlardan İnsanlara Bulaşan Hastalıklar (Zoonozlar)", *Diyarbakır'da Doğal Hayat, Su, İklim, Enerji ve Maden III, Diyarbakır Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu*, 01-03-Haziran 2010, s. 128.

1860 yılında şehirde bulunan J. Ussher'ın anlatılarına göre birçok insanın yüzlerinde fark edilen hastalık Halep ya da Bağdat Çıbanı olarak adlandırılır. Bu hastalık sadece Dicle ve Fırat arasında yerleşik insanları değil onları ziyaret edenleri de etkiler. Ölümcül sonuçları görülebilen bazı insanlarda orta, kimilerinde ise çok büyük boyutlarda rahatsızlıklara yol açan hastalık yerli halk tarafından çocuklar kucaklarında taşındığından çocuklara da çabucak bulaşır. Bir iz bırakan hastalık, acı çekmeye başlanmasıyla 12-18 ay arasında devam eder. Hastalık garip bir şekilde erkeklerde ve kadınlarda vücutlarının farklı yerlerinde kendini belli eder. Erkeklerin ayak ve ellerinde görülen hastalık, kadınların yüzlerinde kendini gösterir. Ussher'a göre çıbana bakmak korkunçtur ama her ne kadar görüntüsü korkunç olsa da genel olarak zararsız bir şekilde atlatılır. Buna rağmen yine de bazı insanlarda ölüme sonuçlanabilir. Ussher'a göre kimilerinde bir kabartı şeklinde ortaya çıkan izler orta büyüklükte iken, kimilerinde ise çok daha büyük olabiliyordu.⁷⁴ Hastalığın nedeninin ve tedavisinin bilinmediğini belirten Ussher bu hastalığın tıp için bir muamma olmaya devam ettiğini, hastalığa bir kez yakalanan kişinin tekrar maruz kalmadığını belirtir.

Bazı seyyahlar şehirde yaşanan çeşitli hastalıkların sebebini Diyarbakir'in kirli suyuna atfeder. 1838 yılının Haziran ayında şehre gelen Pollington şehrin çok kötü bir suyunun olduğunu söyler. Pollington'un bildirdiğine göre Diyarbakir'de çok can sıkıcı bir hastalık olan Halep Çıbanı oldukça yaygın olup muhtemelen sudan kaynaklanmaktadır. Pollington bu hastalıktan dolayı yüzünün şekli az ya da çok değişmemiş pek az insan gördüğünü söyler. Pollington hastalık ile ilgili yazısına bir dipnot vererek Halep Çıbanı hastalığının burada Halep'den daha kötü olduğunu, Dicle ve Fırat nehirleri ile bunların yan kolları boyunca uzandığını söyler.⁷⁵ 1860 yılında şehirde bulunan J. Ussher suyun kirliliğinin şehirde ateşli hastalıkların yayılmasına neden olduğunu söyler.⁷⁶ 1897 yılının Aralık ayında şehre gelen G. H. Hepworth Diyarbakir'deki kirli suyun çok sayıda insanda Diyarbakir Çıbanı denilen bir hastalığa

⁷⁴ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 365-366.

⁷⁵ Pollington, "Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo", s. 450.

⁷⁶ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 363.

neden olduğunu belirtir. G. H. Hepworth, “suyun neden olduğu bu hastalık, kötü huylu, bir çeşit zararlı çibana neden oluyor ve bulaştığı hastasını çirkinleştiriyor. Bu şekilde çok sayıda acı çeken insanlar gördüm ve suyu içmekten vazgeçtim” demektedir, susuzluğunu bastırmak zorunda kaldığını ifade etmektedir.⁷⁷

1878 yılının Aralık ayında şehri ziyaret eden H. C. Barkley Halep Çıbanı hakkında detaylı bir anlatıda bulunur. Barkley göz iltihabı ve Ermeni kadınlarda rastlandığını belirttiği uyuz hastalıklarından da bahseder. H. C. Barkley Kilikya ve Mezopotamya bölgelerinde Halep Çıbanı hastalığının oldukça yaygın olduğunu belirtir. Bu bölgelerde gittikleri her yerde bu hastalıktan mustarip insanlarla karşılaştıklarını söyleyen Barkley kendilerinin de bundan kaçış imkânlarının olmadığını belirtir. Barkley hastalığın ellere ve yüze saldırı şeklinde ortaya çıktığını, küçük kırmızı bir lekeyle kendini belli ettiğini ve gelişerek büyük bir yaraya dönüştüğünü anlatır. Barkley’e göre bu hastalık insan bedeninin derinliklerine varacak derecede yıpratıcıdır. Ovulmak istendiğinde çıldırtıcı bir rahatsızlık verir ve bütün yüzü kaplayacak kadar yayılır. Hastalık altı ay kadar sürer. Bu hastalık nedeniyle hasta zayıf ve güçsüz düşmekte, sağlık durumu genellikle kötü olmaktadır. Barkley’in verdiği bilgiye göre hastalığı geçiren bir kişi bir daha bu hastalığa yakalanmaz ancak yüzünde bu hastalığı geçirdiğini gösteren bir işaret kalır. Bu işaret o kişinin bu coğrafyada bir süre yaşadığını gösterir. Hiç kimse bu hastalıktan bir iki yıldan fazla kaçamaz. Çoğu zaman oradan geçen yolcu bölgeye girmesiyle birlikte hastalığa maruz kalır. Bu hastalığın tedavisine yönelik herhangi bir yöntem ve hastalığın ilerlemesini önleyecek bir tedbir de yoktur. Barkley bölgede yaşayan yerli halkın oradan geçen yolculara göre hastalığı çocuk yaşlarda almaları ve yaraları kaşımaları nedeniyle yabancılara göre daha çok dikkat çektiklerini kaydeder. Hastalığın vücudun açıkta kalan bölgelerinde meydana gelmiş olmasından dolayı bunun bir sivrisinek ısırığı gibi olan görünüşünden yola çıkan Barkley bu hastalığın bir çeşit böcek ısırığı ile meydana gelmiş olabileceği kanaatini taşıdığını belirtir. Barkley bu fikirde olmasının nedenini

⁷⁷ Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 278.

verdiği örnekte dile getirir. Kendisinin verdiği bilgiye göre ABD’li bir kadının yüzünü iki yıldır peçe ile kapatarak kendisini bu hastalıktan korunduğunu söylediğini anlatır.⁷⁸

Barkley Halep Çıbanı dışında şehirde yaşanan diğer hastalıklar hakkında da kısa bilgiler aktarır. Barkley’e göre Diyarbakir’de halk sık sık meydana gelen tifoya yenik düşmekte⁷⁹ ve çok tehlikeli olan göz iltihabı ile uyuz hastalığından acı çekmektedir. Barkley bölge halkından çok az insanın göz iltihabı hastalıktan sakınabildiğini, iyileşenlerin bile yeterli düzeyde sonuç alamadığını, bu hastalığın yüzlerce kişide kalıcı körlüğe neden olduğunu anlatır. Barkley’in anlattığına göre hastalık korkunç derecede bulaşıcıdır. Sineklerin taşıdığı bu virüsün neden olduğu hastalığın Halep Çıbanı hastalığının tersine bir çaresi vardır. Barkley gözleri şap ve suyla sık sık yıkamaya ve her seferinde bir parça süngerle temizlemeye özen gösterilmesi gerektiğini söyler. Barkley ayrıca bu hastalığa sürekli soğuk su kullanılmasının da bir çare olduğunu, ama yerli halkın bunu bildiği halde onda dokuzunun bunları ihmal ettiğini, bu çareleri uygulamaktansa hastalığın sıkıntılarını yaşamayı tercih ettiklerini anlatmaktadır.⁸⁰

Barkley, son olarak Ermeni kadın ve genç kızların yarısından fazlasının Diyarbakir’de köpeklerde görülen uyuz hastalığının aynısından mustarip olduklarının kendilerine ileildiğini aktarır. Barkley bunun tembelliğin, kirin ve sık sık tekrarlanan alışkanlıkların bir sonucu olduğunu vurgular. Barkley’in anlatılarına göre kadınlar hamama giderek bütün günü orada vakit geçirir, yanlarında da yiyecek ve içecek taşırlar. Burada saçlarını yıkayıp ören kadınlar ondan sonra saçlarına haftalık ve iki haftalık banyo günleri dışında dokunmadıklarından, fırça veya tarak da kullanmadıklarından saçları nahış olan her şeyin yuvası haline gelir ve bu korkunç hastalık oluşur.⁸¹

⁷⁸ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 283.

⁷⁹ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 272.

⁸⁰ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 283-284.

⁸¹ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 284-285.

Barkley kendisine anlatıldığı şekliyle şehirde evlenmek isteyen bir gencin annesinin talip olduğu kızın ailesine evlenme teklifini iletliğini, bu arada kızın uyuz hastası olup olmadığını da öğrenmesi gerektiğini belirtir. Bu bilgi üzerine Barkley bilgi aldığı kişiye, “bu durumda evlenme görüşmeleri sonlanabilir” yönündeki soruyu yöneltmiş, bilgi kaynağının kendisine bunun pek mümkün olmadığını, eğer hastalık nedeniyle görüşmeler sonlanırsa şehirde erkeklerin ve kızların yarısının kendilerine eş bulamayacaklarını söylediğini aktarır. Barkley’in anlatılarından hastalığın şehirde yaygın seyrettiği anlaşılmaktadır. Buna rağmen hastalığın sosyal ilişkilerde çok fazla olumsuz bir etkisinin olmadığı söylenebilir. 1878’de Barkley kendisine anlatıldığına göre isyancı Kürtlerin ya da askerlerin çıkardığı sorunlar nedeniyle halkın gıdaya ulaşımının zor olduğunu ve açlık sınırında yaşamak zorunda kaldığını, bulaşıcı hastalıklara yakalanan yoksul halkın büyük bir sıkıntı içinde olduğunu, bu toprakların belirtilen sebeplerden dolayı zaman içinde nüfusu azalarak bir çöle döndüğünü anlatır.⁸²

1838’de şehre gelen Pollington insan sağlığını tehdit eden bir başka unsura, Diyarbakir’de haşeratın çok yaygın olduğuna vurgu yapar. Pollington verdiği örnekte, misafirperverliğinden memnun kaldığı zengin bir Ermeni tüccarın evinde kaldığını, konaklama yerinin iyi görünmesine rağmen evde çok miktarda haşarat bulunması nedeniyle iki gün boyunca yeterince dinlenemediğini ifade ederek yaşadıklarını özetler.⁸³

4.7. Su

Seyyahların Diyarbakir’de su hakkındaki anlatıları suyu kaynakları ve su kanalları ile suyun kalitesi etrafında toplanmaktadır. Hamravat Suyu ve Anzele Suyu hakkındaki anlatılar fazladır. Diyarbakir’in temel su kaynakları şehrin batısında bulunan Çöl Güzeli köyünden getirilen Hamravat suyu, Anzele, Aynzela gibi yazımı

⁸² Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, London, 1891, s. 280.

⁸³ Pollington, “Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo”, s. 450.

ya da söylenişi olan Balıklı Göl olarak da bilinen su havuzu ile Alıpınar ve İç Kale'den çıkan su kaynaklarıdır.⁸⁴

1838 yılında şehri gezen H. Southgate'in verdiği bilgiye göre, Diyarbakir'e İstanbul Kapı'nın yakınında bulunan bir yerde yer alan güzel bir su kemeri vasıtasıyla bolca su gelir.⁸⁵ Southgate, Hamravat su kanallarının bulunduğu alandan bahsetmektedir. Bu kanallar Dağ Kapı ile Urfa Kapı arasında yer almakta ve şehre Hamravat suyunu taşımaktaydı. 1856'da şehri ziyaret eden R. J. Garden da şehrin su ihtiyacının buradan karşılandığını belirtir. Garden Diyarbakir halkının içme suyu ihtiyacının karşılanabilmesi amacıyla şehre batıdan ve uzak bir mesafeden su getirildiğini söyler. Garden'ın kastettiği yer, şehre yaklaşık 15 km uzaklıkta bulunan Çöl Güzeli Köyü'dür. Garden, buradaki kaynağından elde edilen suyun, şehre yaklaşıldığında 90-120 cm genişliğindeki 27 adet dikdörtgen biçiminde ayaklar üzerinde yükselen ve aynı sayıda yarı dairesel kemerleri olan siyah bazalt taşından inşa edilmiş, üzeri kesme taşlarla kapatılarak sağlamlaştırılmış su kemeri boyunca akıtılarak Rum (Urfa) Kapı ve Dağ Kapı arasındaki surlara doğru taşındığını söyler.⁸⁶ 1897 yılının sonunda şehirde bulunan Lord Warkworth'e göre, Harput Kapısı'nın solundaki tüm surlar boyunca yağmur suyunun tutulması için yapılmış büyük rezervuarlar ve iyi inşa edilmiş modern bir su kemeri ile şehre su iletiildiğinden bahseder.⁸⁷ Lord Warkworth de aynı kanallardan bahsetmektedir.

4.7.1. Balıklı Göl

Seyyahlar Diyarbakir'de bir Balıklı Göl'den söz ederler. Ayn-i Zülal ya da Anzele Suyu olarak bilinen bu su kaynağı ile ilgili geçmişteki bir inanışa göre birçok insan bu suda yıkanıp humma ve cüz zam gibi hastalıklardan kurtulmuştu.⁸⁸ Kelime

⁸⁴ Recep Çelik, "Diyarbakir Tarihi Su Kaynakları", *Diyarbakir, Mekân, Toplum, Ekonomi*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2018, s. 194-200.

⁸⁵ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 292.

⁸⁶ Garden, "Description of Diarbekir", s. 185-186.

⁸⁷ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 234.

⁸⁸ Aysel Yılmaz ve Mine Baran, "Diyarbakir'in Tarihi Suları ve Çeşmeleri", *Diyarbakir Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu*, Cilt 3, 01-03 Haziran 2010, s. 178.

anlamı ‘berrak kaynak’ anlamına gelmektedir. Bu gölet şehrin su kaynaklarından biriydi. Şehrin batısındaki camilerin ve mahallelerin su ihtiyacı buradan karşılanmaktaydı.⁸⁹

Evliya Çelebi Anzele için, “şehir içinde büyük bir kaynaktır, büyük bir havuza dökülür, içinde binlerce balık şenlik eder, amma kimse avlayıp yiyemezler, zira ihtiyarların birkaçı felçli olup ağızları ve burunları çarpılmıştır, bu balıklı pınarının da suyu gayet güzel olup hastalıklara iyi geldiğinden, bu suyla yıkanmak faydalıdır, bu havuzdan bir kol Ali Paşa Cami’ne gider, oradan Balıklı Göl suyu Mardin Kapı’daki hamama gider”⁹⁰ şeklinde yazmıştır. Evliya Çelebi’nin anlatılarından sudaki balıkların kutsal olduklarına dair inancın yüzyıllar öncesine dayandığı anlaşılmaktadır.

1842’de şehirde gezinen J. P. Fletcher surların yanında kaynağından emin olmadığı bir havuz gördüklerini söyler. Fletcher buradaki balıkların kutsal kabul edildiklerini ve yakalanmalarının açık şekilde yasak olduğunu kayda düşer. Fletcher balıkları yakalamayı deneyenler için ağır cezalar uygulandığını, onları beslemenin halk tarafından çok değerli bulunduğunu söyler. Kendilerinin de bu balıkları beslediğini belirten Fletcher, balıkların hiç çekingen davranmadıklarını ve attıkları her lokmayı almaya geldiklerini söyler.⁹¹

1856’da şehirde bulunan R. J. Garden Hamravat suyunun şehre girdiği yere yakın bir yerde, 150-180 cm (1,5-2 metre) derinliğinde, kaynağı kayanın içinden gelen ve içinde kutsal kabul edilen balıklar bulunan bir su göleti bulunduğunu söyler. Garden eski zamanlarda Diyarbekir’in düşman tarafından kuşatıldığı anlarda halkın kuşatma esnasındaki su ihtiyacını karşılayan bir su kaynağı olarak kullanıldığını öğrendiğini aktarır.⁹²

⁸⁹ Çelik, “Diyarbekir Tarihi Su Kaynakları”, s. 195-196.

⁹⁰ Tefik Temelkuran ve Necati Aktaş (Sadeleştiren), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Tam Metin*, Üçdal Neşriyat, Cilt III-IV, İstanbul, s. 444.

⁹¹ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 261.

⁹² Garden, “Description of Diarbekir”, s. 186.

1876 yılının Haziran ayında şehirde bulunan E. L. Cutts'a göre Diyarbekir'de Urfa gibi duvarların içinde bereketli kaynaklardan beslenen ve içinde kutsal balıkların olduğu düşünülen bir su göleti bulunur. Cutts bu sudaki balıklara geçmişte Mezopotamya'da Mısır ve Filistinliler arasında yaygın olan tanrısallık inancına benzer şekilde bir kutsallık yüklenmiş olduğundan bahseder. E. L. Cutts göletteki balıkların kutsal kabul edilmesinin Diyarbekir halkının bağnazlığından ileri geldiğini söyler.⁹³

Mezopotamya mitolojisinde balıkla ilgili mitolojik pek çok figür ve efsaneler yer alır. Bu figürler Mezopotamya'da bazı insanların balığın kutsallığına ve koruyuculuğuna inandıklarına işaret eder. Balığın 'Su Tanrısı Enki' (Ea)'nin hayvanlarından biri olarak kabul edildiği ve Enki'nin bilge bir Tanrı olmasıyla bağlantılı olarak da balığın bilgeliğin simgelerinden biri olduğu dile getirilir.⁹⁴ Urfa ve Diyarbekir'de seyyahların belirttikleri balıklı göllerde yaşayan balıkların tanrısallık özellikler taşıdığı şeklinde değerlendirilmesi İslam inancına ve bölge halkının değerlerine uygun bir değerlendirme değildir. Bu konuyu balıklara zarar verilmesini önlemek amacıyla sürdürülmüş bir gelenek olarak değerlendirmek mümkündür.

Seyyahlar son olarak suyun kalitesizliğine vurgu yaparlar. 19. yüzyılda bazı seyyahların anlatılarına göre Diyarbekir'in suyu kesinlikle içilmemesi gereken sağlıksız bir yapıdadır. Örneğin 1838 yılının Haziran ayında şehre gelen Viscount Pollington şehrin çok kötü bir suyunun olduğunu belirtir. Pollington suyun kalitesiz olduğunu geride bıraktıkları güzel su kaynaklarından sonra daha iyi fark ettiklerini söyler.⁹⁵ 1860 yılının Kasım ayında J. Ussher Diyarbekir'de suyun çok kirli ve kendilerine daha önce söylendiği gibi çok kötü kalitede olduğunu söyler.⁹⁶ 1897 yılının Aralık ayında şehre gelen G. H. Hepworth Diyarbekir'in suyunun içilmesinin doktoru

⁹³ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 102-103.

⁹⁴ Haktan Kaplan, "Mitolojik İnançlarda ve Anlatılarda Yer Alan Balık Motifi ve Balık Motifinin Günümüz Efsanelerine Yansımaları", *International Journal of Filologia (Ijof)*, Yıl: 4, Sayı 6, 2021, s. 131.

⁹⁵ Pollington, "Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo", s. 450.

⁹⁶ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 363.

tarafından kendisine kesin olarak yasaklandığından bahseder. Hepworth bu nedenle susuzluğunu bastırmak zorunda kaldığını söyler.⁹⁷

Seyyah ifadelerinden anlaşılacağı üzere uzun yıllar boyunca içme suyunun kalitesi ile ilgili olumsuz görüşler devam etmiştir. Seyyahların anlatılarından Diyarbakır suyunun 19. yüzyılda genel olarak sağlık açısından uygun olmayan bir kalitede ve temizlikte olduğu anlaşılmaktadır. İçme suyunun kalitesizliğinin çeşitli nedenleri vardır. Bunlar suyun şehre iletilmesi noktasında alınan tedbirlerin ihmal edilmesiyle, bazen de tedbirlerin zamanında alınmamasıyla bağlantılıdır. Normal şartlarda Hamravat suyu kaynağından itibaren kemerlere kadar mecra boyunca taş kapaklarla kapanmıştır. Bu tedbirin alındığı 1856'da şehri gezen R. J. Garden'ın su kanallarının üzerlerinin sağlam şekilde kapatıldıklarını ifade etmesinden anlaşılmaktadır. Ayrıca belli mahallerde yolcular için havzalar inşa edilerek hayvanlarının su ihtiyaçlarının da kapaklara ve kemerlere zarar vermeden buralardan karşılanabilmesi sağlanmaktadır. Ancak birçok yerde çobanlar, köylüler ve bağ sahipleri tarafından kanallar açılarak ve içine taş atılarak kanal içerisindeki su şişiriliyordu. Yöre halkının bu şekilde kanallardan hayvanlarına su içirdikleri, hatta çocuklarının bezlerini yıkadıkları yönünde haberler vardı.⁹⁸

Bu söylentiler 1900'lü yıllarda Diyarbakır'de ihtiyaç duyulan temiz suya yeterince ulaşamaması için ortaya atılan iddialardı. Bu alışkanlığın 19. yüzyılda da benzer şekilde var olduğu söylenebilir. Bu tür yanlış uygulamalar su kanallarında gerekli bakımların yapılmaması ve tedbirlerin alınmaması suyun kalitesinin düşmesine, su kanallarından gelen suyun kirlenerek sağlıksız olmasına neden olmaktadır. Bu durum seyyahların söylediği gibi hastalıklara yol açabilmekteydi.

4.7.2. Buz

Diyarbakır'de yaz aylarında serinleme ihtiyacını gidermek, içecekleri soğutmak gibi amaçlarla geleneksel olarak buz üretimi yapılmaktaydı. Seyyahlar Diyarbakır'de

⁹⁷ Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 279.

⁹⁸ İlhan, "Osmanlı Suyolları: Diyarbakır Suyollarının ve Çeşmelerinin Mahalle ve Sokaklara Dağılımı", *Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 10-11 2017, s. 78.

buz üretimi yönteminden ilgiyle bahsetmişlerdir. Buz üretimi kısaca karın ve buzun toprak altında uygun koşullarda saklanması, yaz aylarında ise saklandıkları yerlerden çıkarılarak serinlemek ve gıdaları soğutmak amacıyla kullanılması uygulamasıdır. Bu yöntem, şehirde yaz mevsiminde yaşanan aşırı sıcakların halk üzerindeki olumsuz etkilerini azaltma girişimleridir. Diyarbakır'da bu işlemler idarenin kontrolünde gerçekleşmekteydi. Burada amaç buzları halka ucuz bir maliyetle sunmaktı. Uygulama sayesinde seyyahlara göre halk aşırı sıcaklardan kaynaklanan sorunları daha rahat atlatabilmekteydi.

1838'de şehirde bulunan Southgate'e göre uygulama genel hatlarıyla şöyledir. Kışın açık havada temin edilen buz üzeri samanla kapatılarak toprağın altında muhafaza edilir, yaz mevsiminde toprağın altından çıkartılarak ucuz fiyatlara satılırdı. Bu sayede maddi imkânları en zayıf olanlar dahi bundan istifade edebilir ve yazın sıcak havalarında serinleme fırsatı bulurlardı.⁹⁹ 1838'de şehirde bulunan Pollington'un verdiği bilgiye göre pazarların büyük bölümünde buz satışına yer verilir, yakın dağlardan getirilen buzlar her sınıftan insanın beğenisine sunulurdu. Bu şekilde su daha lezzetli hale getirilirdi.¹⁰⁰

1856'da R. J. Garden'ın anlatılarına göre kuzey ve batı kapılarının bir başka ifadeyle Dağ Kapı ve Urfa Kapı'nın dışında kenarları taşla örülmüş, içe doğru eğimli buz çukurları bulunurdu. Bu çukurlara kalın bir saman katmanı serilip bunun üzerine buz yığınları konur, sonra da buzların üzerleri kalın bir saman katmanı ile kapatılırdı. Bu işlem havanın dışarı çıkmasını engellenmek ve içteki nemin emilmesini sağlamak için yapılırdı. 120-150 cm derinliğindeki bu çukurlara küçük basamaklarla inilirdi. Garden buraya kadar uygulamanın nasıl yapıldığını anlatır. Buzun satışına da değinen Garden bunun bir stokçuluğa dönüşmemesi için idarenin tedbir aldığını yazar. Garden'a göre buz toplayıcıları yönetim tarafından büyük miktarlarda buz sağlayarak

⁹⁹ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 292.

¹⁰⁰ Pollington, "Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo", s. 450.

sıcak yaz günlerinde uygun bir fiyatla halka satılması için zorlanırlardı. Yoksa bu kişiler bunu stoklayarak fiyatları artırmak isteyebilirdi.¹⁰¹

Seyyahların anlatılarından elde edilen buzların halka arz edilmesi aşamasında zaman zaman suiistimallerin yaşandığı anlaşılmaktadır. Garden bu nedenle yönetimin tedbir almak durumunda olduğunu söyler. Garden'a göre halkın çok uygun maliyetlerle buz kalıplarına erişebilmesi için yönetim üreticileri zorlamaktadır. Bu durum halkın sıkıntılarını rahat atlatabilmesi için idarenin tedbir aldığını ve piyasayı halkın yararına olacak şekilde kontrol altında tuttuğunu gösterir. Garden bu şekilde yönetimin halkın sıcak yaz aylarında ucuz bir fiyattan herkesin bu imkândan yararlanmasını sağladığından bahseder.

1866 yılının Mart ayında şehre gelen Viscount Pollington Diyarbekir'de yaz aylarının aşırı sıcak günlerinde kullanılmak üzere toprak zeminde fazla derin olmayan bir çukur kazılarak kalıplar halinde buzların bu çukura simetrik bir şekilde dizildiğini anlatır. Viscount Pollington'a göre buzlar dizildikten sonra üstü toprak zeminin bir miktar üzerine çıkacak şekilde yükseltilecek yaklaşık 150 cm kıyılmış saman ile kapatılır. Viscount Pollington buz kalıplarının ihtiyaç olduğunda sahibi tarafından çukurdan alındığını söyler.¹⁰²

Diyarbekir'de uygulanan bu yöntemin çok kadim bir tarihi geçmişi vardır. Bu yöntem milattan önceki dönemlerde Çin ve Mezopotamya'da dağlardan ve donmuş göllerden elde edilen kar ve buzun toprağın altında saman içerisinde saklanarak muhafaza edilmesi ve sıcak yaz günlerinde içecekleri soğutmak amacıyla yerlerinden çıkarılması şeklinde uygulanırdı. Uygulama zamanla Akdeniz bölgesine yayılmış, Roma İmparatorluğu döneminde ve akabinde geleneksel metotlarla Akdeniz'de, Ortadoğu'da ve Anadolu'da devam ettirilmiştir. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde kuyulama ya da buz havuzu gibi isimlerle bilinen yöntemde, erimemesi için genelde

¹⁰¹ Garden, "Description of Diarbekir", s. 186.

¹⁰² Pollington, *Half Round The Old World*, s. 373.

sabahın erken saatlerinde veya geceleri taşınan kar ve buz, keçe, saman ya da kurumuş otlara sarılarak kuyulara indirilirdi.¹⁰³

Osmanlı İmparatorluğu'nda kar ve buz, sarayın yanı sıra yerel halk tarafından da yoğun talep görmekte fakat bu talebi karşılayacak yeterli bir arz bulunmamaktaydı.¹⁰⁴ Halkın bu talebini karşılamak üzere karcı esnafları işlev görmüştür. 19. yüzyıla kadar İstanbul halkına kar ve buz bu esnaflar tarafından temin edilmiştir.¹⁰⁵ Osmanlı şehirlerindeki ve kasabalarındaki zenginler de kışın kar toplatarak kar kuyularında saklardı. Toplanan karlar saray mensupları ve zengin şahıslar tarafından yazın sıcak günlerinde hayır amaçlı halka bedava dağıtılırdı.¹⁰⁶ Artan talebin karşılanması için modernleşme ile birlikte fabrikasyon üretime geçilmiş, Anadolu kentlerinde ise geleneksel yöntemler devam ettirilmiştir. Seyyahların anlatılarına göre Diyarbakir'de geleneksel yöntemlerle buz üretimi 19. yüzyıl boyunca sürmüştü, halkın ucuz şekilde buza ulaşması için yönetim elinden gelen gayreti göstermiştir.

4.8. Yeme, İçme ve İkram

İncelenen seyyahlardan kalan bilgiler şehrin gastronomi kültürü ile ilgili genel bir çerçeve çizmekten uzaktır. Seyyahlar genellikle davetli oldukları sofralarda karşılaştıkları ikramlar ve çeşitliliğe ilişkin anlatılara yer vermişlerdir. Davet edildikleri yemeklerde tattıkları bazı yemeklerle ilgili genel bilgi vermenin yanı sıra, seyyah anlatılarının satır aralarında yemek daveti kültürüne dair ipuçları bulunur. 1817'de şehri ziyaret eden W. Heude akşam yemeği için oturduğu sofrada yapılan servisten şaşkınlıkla söz eder. Heude'un anlatılarına göre yemekler her seferinde birer birer getirilir. İlk olarak büyük bir tepside çok lezzetli görünen iri taneli pirinç servis edilir. Heude servis edilen yemeklerin son derece lezzetli olduğundan emindir.

¹⁰³ Özge Samancı, "Kar, Şerbet ve Dondurma", *Yemek ve Kültür Dergisi*, 9 (2007), s. 146-147.

¹⁰⁴ Burcu Kurt, "Buz Temininde Sanayileşme ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kurulan Buz Fabrikaları", *OTAM*, Sayı 30, 2011, s. 74.

¹⁰⁵ Kurt, "Kar ve Buz Temininde Modernleşme ve XIX. Yüzyıl İstanbul'unda Karcı Esnafı", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 9, Ocak 2015, s. 146.

¹⁰⁶ Mary Priscilla Işın, *Gülbeşeker Türk Tatlıları Tarihi*, İstanbul 2008, s. 289-290.

Arkasından ağzına kadar dolu ikinci ve üçüncü tabaklar getirilir. Sonra dördüncü, beşinci, altıncı, yedinci tabaklar gelir. Bu servislerde sırayla lezzetli pilavlar, güveçler, köriler, hamur işleri ve çeşitli lezzetleri içeren yemekler sunulur. Şaşırın Heude ertesi gün de yeniden kurulan sofrada aynı düzenin benzer şekilde devam edeceğini düşünerek kendisine sunulan ilk iki tabaktaki yemekleri atladığını, üçüncü tabak gelmediğinde aç kaldığını anladığını aktarır. Heude gezginlere bu hususta duyarlı olmaları konusunda ufak bir öneride bulunarak damak tadını bilenlerin bu hataya düşmemeleri gerektiği konusunda onları uyarır.¹⁰⁷

1837'de şehirde bulunan W. F. Ainsworth ile dönemin paşası yakından ilgilenmiştir. Diyarbakir'de ziyaret ettiği vali ile akşam saatlerinde ısrar üzerine yemeğe gittiklerini belirten Ainsworth'un anlatılarına göre yemek esnasında vali bir nezaket davranışı olarak pilav üzerindeki etin kanat kısmını kopartarak kendisine ikram etmiştir.¹⁰⁸ Valinin davranışı yemeğin en lezzetli olarak kabul ettiği parçasını en kıymetli konuğa ikram etmesi anlamında büyük bir nezaket örneğidir. Ainsworth ise valinin bu nazik davranışını kitabına yazacak kadar yaşananlardan etkilenmiş görünmektedir.

1841'de H. Southgate'in anlatıları şehre geldiği dönemde Diyarbakir'deki yaşantı hakkında ipuçları verir. Southgate Diyarbakirli zenginlerin sofralarının lüks ve zenginliğiyle, içkilerinin mükemmelliğiyle tanındıklarını söyler. Southgate'in anlatıları şöyledir. "Gün batımından hemen sonra toplandık, saat ona kadar aralıksız pipo ve nargile ile kahve ve şarap tüketildi. Masada iştah açıcı şekilde dizilmiş meyve kuruları vardı. Masanın yanında ise içi buzla dolu kaplar. Masa oldukça gösterişli bir şekilde döşenmişti."¹⁰⁹ Southgate tüketilen içki miktarının şaşırtıcı olduğunu ve akşam yemeğinin doğu savurganlığının bir teşhiri olduğunu belirtir. Southgate bir şaşkınlık içinde olduğunu belirtirken bu durumu hoş karşılamadığını da ifade eder. Ancak Diyarbakirlilerin bu tür sofralara alışkın olduklarını belirtir. Southgate'in Hristiyan bir

¹⁰⁷ Heude, *A Voyage up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 233.

¹⁰⁸ Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, Vol. II, s. 349.

¹⁰⁹ Southgate, *Narrative of A Visit to the Syrian (Jacobite) Church of Mesopotamia*, s. 101.

tüccarın evinde katıldığı sofrayı anlatırken kullandığı ifadelerle aynı dönemde şehirde yaşanan kıtlık ve kıtlık nedeniyle açlıktan ölmek üzere olan insanların hallerini tasvir eden sözleri son derece vahim bir tablo ortaya koymaktadır. Bir yanda şehir meydanında açlıktan sokaklarda kıvranan insanlar, öte yandan gece geç saatlere kadar süren bol ikramlı, içkili sofralar vardır. Southgate'in ifadelerinden anlaşılan ise şehirde aynı anda iki farklı yaşantı olduğu ve belki de bu iki kesimin birbirinden haberdar dahi olmadıklarıdır. Bundan acı olan ise Southgate'in belirttiği gibi sokaklarda yaşanan kıtlıklardan haberdar olan insanların duyarsız tavırlarıdır.

1842'de şehirde bulunan G. P. Badger şehirde her çeşit erzakın ucuz, meyvenin de bol olduğunu, gıdaları ekşitmek için de ışkın otu kullanıldığını söyler.¹¹⁰ Badger'ın bahsettiği ışgın otu kiviye anımsatan ekşimsi bir lezzete sahip, taze olarak tüketilebilen, yüksek dağlık alanlarda yetişen, toprağa ekildiğinde Mayıs ayı ortalarında yeşermeye başlayan taze bir bitki çeşididir.¹¹¹ 1856'da şehirde bulunan R. J. Garden koku yaymadığı için balık yağı yerine pişirimlerde ve kandillerin yakılmasında susam kullanıldığı gibi susamın yiyecek olarak da tüketildiğini, bazen balla karıştırılarak helva yapıldığını söyler.¹¹² 1897 yılının Aralık ayında şehre gelen G. H. Hepworth şehre gelirken dinlendiği noktada içtiği çayı, "Ne çaydı ama. Anadolu insanı bu konuda gerçekten çok iyi" diyecek kadar beğenmiştir.¹¹³ Hepworth çayı çok içtiğinde kendisini biraz gerdiğini, kahvenin de pekmez gibi koyu ve çok şekerli olduğunu, diğer içeceklerin de kendisini rahatlatmadığını söyler.¹¹⁴ Hepworth bu açıdan Diyarbekir'de zor bir zaman geçirmiştir.

4.9. Giyim

Gündelik yaşam içerisinde kadın ve erkeklerin kıyafetleri seyyahların dikkatini çekmiştir. 1816'da şehirde bulunan J. S. Buckingham'a göre burada yaşayan Kürtler

¹¹⁰ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 40.

¹¹¹ Açık kaynaklardan derlenen bilgilerdir.

¹¹² Garden, "Description of Diarbekir", s. 192.

¹¹³ Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 276.

¹¹⁴ Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 279.

ve Araplar kendilerine has giyim tarzını korumuşlardır. İstanbul, İzmir ve Anadolu'nun kuzeyinde yaşayan Ermenilerin giydiği daha güneyde kullanılmayan, yüksek ve ağır bir kumaştan yapılmış kalpak burada kullanılmamaktadır. Buckingham'a göre onun yerine burada Bağdat, Musul, Halep, Urfa, Mardin, tüm Suriye ve Mısır'da kullanılan Arap tarzı poşu kullanılmaktadır. Kadınlar da bazen İzmir ve Şam'daki gibi düz pamuklu kumaştan, bazen Suriye ve Mısır'ın büyük bölümünde olduğu gibi ekose desenli mavi pamuklu kumaştan, bazen de Kahire'deki zengin kadınlar gibi siyah ipekten dış kıyafet giymektedir.¹¹⁵

1838'de şehri gezen H. Southgate'e göre kadınlar Diyarbekir'de beyaz başörtü takarlar.¹¹⁶ 1842'de G. P. Badger'a göre Diyarbekir'de kadınlar Halep'tekine benzer bir kıyafet tercih ederler. Başka bir ifadeyle önu açık, belin etrafına canlı renklerden bir kuşak bağlanarak kullanılan sarkık kollu dar ipek veya saten bir kıyafet giyerler. Sol omuzun önüne doğru uzun püskülü ile düzenli, kenarları altın örgülü, üzerine şile bezinden hafif bükülmüş küçük kırmızı başlığı genellikle iç mekân saç modeli olarak kullanırlar. Sokaklarda örtülerini açan kadınlar, onun yerine kişiyi tamamen saran, gösterişsiz büyük beyaz ya da mavi çarşaf giyer, geniş sarı çizmeler tercih ederler.¹¹⁷

1844'de Diyarbekir'de bulunan Fletcher şehre geldikten sonraki gün daha önce Musul'da karşılaştıkları Keldani bir beyefendiyi ziyaret ettiğinde, bu kişinin eşini ve kayınvalidesini kendisiyle tanıştırdığını belirtir. Fletcher'e göre genç kadın çok çekingen annesi ise canlı ve konuşkandır. Fletcher doğulu kadınların çoğunun erken yaşlanıyorlarmış gibi görünseler de kadının en fazla 28 yaşında olduğunu tahmin ettiğini belirtir. Fletcher kadınlardan her ikisinin de zengin giyimli göründüklerini, başlarında muslinle bağlanmış bir çeşit gümüş başlık taktıklarını, üstlerindeki dış kıyafetlerinin altın rengi dantellerle süslenmişken bellerine ise gösterişli şallarını taşıdıklarını belirtir. Kadınların tırnaklarında kına olduğunu belirten Fletcher ellerindeki bu kınanın, kadınların sanki parmaklarıyla yeri kazmış ve toprağın bir

¹¹⁵ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 222.

¹¹⁶ Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 293.

¹¹⁷ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 44-45.

kısmı kadınların parmaklarında kalmış gibi görüldüğünden bu görüntünün Avrupalıların gözünde hiç de hoş olmadığını, kadının burnundaki takının da güzel bir süs gibi durmadığını söyler. Fletcher bir vali ya da paşanın bir Avrupalıya Avrupalı kadınların burunlarına hızma takıp takmadıklarını sorduğunu, sorduğu kişinin ise, “hayır kadınlarımıza değil ama domuzların burnuna takıyoruz” şeklinde cevap verdiğini anımsadığını söyler.¹¹⁸ Fletcher Diyarbekir’de ziyaret ettiği Süryani Kilisesi piskoposu Mar Athanasius’un kendisine Diyarbekir’de Hristiyanların belirli renklerdeki kıyafetleri giymeye zorlandıklarını ve bu yönde çok baskı gördüklerini söylediğini aktarır.¹¹⁹ Fletcher doğu kadınlarının geleneksel giyim tarzından bir Avrupalı olarak hoşlanmadığını, kınanın ve özellikle doğulu kadınların burunlarına taktıkları hızmanın hoş bir gelenek olmadığını son derece nezaketsiz bir örnekle anlatmaya çalışmıştır.

1856 yılında şehre gelen ve altı hafta vakit geçiren R. J. Garden tanıştığı konsolos tercümanının kızının kıyafetini detaylarıyla anlatır. Garden’ın anlatısına göre kızın başında küçük altınlarla süslenmiş bir başlık varken kıyafette bolca inci, zümrüt ve yakut kolyeler ve taşlar kullanılmış, göğse sarkacak şekilde beşlik küçük altınlarla süslenmiştir. Garden’a göre kızın boynuna taktığı üç zincirden üçüncüsü diğerlerinden uzundur. Bunlar Diyarbekir üretimi altınlarla süslenmiş ve en uç ortasına bir akik taşı takılmıştır. Garden kızın alt kısmında bir şalvar, üst kısmında muslin kumaş ile kırmızı ve yeşil floş ipeklerin nakışladığı bir ceket giydiğini, kızın kıyafetinin en üstünde uzun kollu ve sarkık şekilde mavi ve leylak renklerden oluşan kenarları sırma örgü ile örülmüş saten bir panço bulunduğunu söyler. Garden kızın belinde ön tarafı kesik, topluklara kadar uzanan ve şalvarı kapatacak şekilde kırmızı bir ipek fular, ayağında ise renkli yün çorap bulunduğunu aktarır. Garden kızın başının ve omuzlarının üzerinde altın varaklı ve açık saçaklarla çevrelenmiş, oldukça ağır olan ve sarkarak bütün vücudunu kaplayan açık mavi bir örtü bulunduğunu ve başındaki ağır bant nedeniyle ağırı çektiğinin görüldüğünü söyler. Garden kızın babasının elbise için 15

¹¹⁸ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 251-252.

¹¹⁹ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 255.

bin akçe ödemiş olduğu bilgisini paylaşır.¹²⁰ 1892’de şehre gelen Parry’e göre de şehirde yerel kıyafetlerde Yakın Doğu (Levanten) havası hâkimdir ve burada şapka bilinmemektedir.¹²¹

Diyarbakir’de giyilen kıyafetlerle ilgili en ilgi çekici yorumlardan birini 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary yapmıştır. Geary Diyarbakir’de herkesin fes giydiğini, resmi görevliler ile bazı üst sınıf insanların dahi Avrupalı kıyafetleri olmasına rağmen fes giydiklerini belirtir. Geary’e göre fes sayesinde caddelerde dolaşırken kimse sizin Müslüman ya da Hristiyan olduğunuzu anlayamaz. Geary böylece Avrupalıların kendilerini gizleyebildiklerini belirtir. Fes tüccarında kendisine yarım düzine fes sunulan G. Geary bir başka dükkândan siyah ipekten bir püskül satın almıştır. G. Geary’e göre her şehrin kendine has bir fes şekli vardır. İstanbul’da bulunduğu bir esnada Diyarbakir’den aldığı ve giydiği bir fes nedeniyle Diyarbakirli olduğunun düşünüldüğünü belirten Geary bir Batılının gözünden bakıldığında bir fesle diğeri arasında gözle görülür bir fark olmadığını belirtir. Geary fesin sarıgın yerini almasıyla ilgili sorgulamalar yaptığını, ama yeterli bilgiye ulaşamadığını söyler. Geary fes hakkındaki gözlemlerini aktarmaya devam eder. Geary başa sıkıca yapışan kırmızı keçe fesin rahat olmadığını, yağmur ve sıcağa karşı dengeli bir koruma sağlamadığını, güneş ışınları üzerine düştüğünde Avrupalı bir kullanıcının kafasını sanki ateşli bir fırına sokmuş gibi hissettiğini yazar. Geary fesin ıslandığında ise ıslak bir süngere dönüşerek üzerinden süzülen yağmur sularının arka enseden vücudun içine doğru aktığını belirtir. Baker Paşa’nın söylediğine göre, Türkiye’de görev alan İngiliz görevlilerin tamamı fes giyerler ve sıcağı dayanılmaz bulurlar. Bir keresinde güneş çarpmasın diye üzerini çift katlı pamuklu bezle kapatmışlar ama Rus keskin nişancılara hedef olmaları nedeniyle fark edilmemek için beyaz kumaşları grilerle değiştirmişlerdir. Geary’nin düşüncesine göre askerler için de fes koruyucu bir başlık değildir. İstanbul’da onların başlarını yağmur ve güneşten daha iyi koruyacak bir baş kıyafeti yakın zamanda bulunur diye düşünen Geary, şiddetli bir rüzgârda kafaya

¹²⁰ Garden, “Description of Diarbekir”, s. 191-192.

¹²¹ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 51.

yapıştırılan fesin hiç giymemiş birisi için heveslenmesini gerektirecek bir kaliteye sahip olmadığını ifade eder. Fesi tanımlamaya devam eden Geary fesin baş çevresini iyi saramadığı için kolayca uçup gittiğini, ayrıca gözler için de iyi bir koruma sağlamadığını kaydeder. Geary'e göre Osmanlı yönetimi askere uygun bir şapka yapmak istese de askerlerin namaz kılarken alnının yere değmesini engelleyecek bir şapkaya dindar insanların itirazı üzerine bunu yapamamaktadır. Geary burada İslam hakkındaki bilgilerinden yararlanarak aslında Kur'an'da erkekler için ibadet esnasında başa giyilecek kıyafetle ilgili bir emir olmadığını, zaten başlığın hiç çıkarılmaması halinde ibadet eden kişiyi de rahatsız edeceğini anlatır. Geary'e göre bunların farkında olan yenilikçiler zamanla Fransız askeri kasketini fesin yerine koyacaklardır. Geary bu konudaki görüşlerini, "aslında basit bir emir, İslam inancının gerekleriyle, kanlarını vatan ve dinlerini savunmak için döken cesur askerlerin ihtiyaçlarını uzlaştıracak, böylece askerlerin ibadetlerini yaparlarken bunu takmamalarını sağlayacak"¹²² sözleriyle bağlar.

Osmanlı Padişahı II. Mahmut zamanında resmi olarak giyilmeye başlayan fesin Osmanlı'ya ilk gelişi 16. yüzyıla Cezayirli denizcilerle olan tanışıklığa kadar gider.¹²³ 19. yüzyıla mavi ya da siyah, uzun ya da kısa püsküllü, sarıklı, yukarı doğru daralan ya da genişleyen, etrafına ve tepesine beyaz ya da yeşil farklı renklerde sarıkların sarıldığı, kullanılan renk ve püsküllerinin örme ve bağlanma biçimlerine kadar kırmızının farklı tonlarında üretilen fesler giyilirdi.¹²⁴ Sivil halkın ve askerlerin taktığı fesler arasında belirgin farklar vardı. Askerlerin rütbe ve derecelerine göre kullandıkları fesler birbirinden ayrıydı. Dolayısıyla giyilen fesin kumaş kalitesi ve modeli bakımından birçok çeşidi vardı.¹²⁵

¹²² Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 218-220.

¹²³ Nurgül Özcan, "Türk Sosyo-Kültürel Hayatına Fesin Yansıması Bağlamında Antepli Aynî'nin Divanında Fes", *İnsan&İnsan*, Yıl 6, Sayı 22, Güz 2019, s. 832.

¹²⁴ Ahsen Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Başlık Olarak Fesin Kullanımı ve Feshane-i Amire (1829-1850)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eylül, 2019, s. 47. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

¹²⁵ Gülay Durmaz, "Püsküllü Bela: Diyarbakırlı Osman Nûrî Paşa Divan'ında Fes", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 15, Sayı 26, 2014/1, s. 206-207.

Fes, II. Mahmut zamanında Batılılaşma çabaları bağlamında doğru bir başlık olarak geleneksel başlıkların yerine ikame edilen bir baş kıyafetidir. Geary anlatılarında kullanımını son derece rahatsız olan fesin dini inanışlar çerçevesinde değiştirilmesinin çok kolay olmadığını söylemekte, diğer yandan bunun sadece basit bir emirle yerine getirilebilecek bir değişiklik olduğunu savunmaktadır. Fesin kullanımının toplumsal hayattan kaldırılması Geary'nin tahmin ettiği gibi basit bir emirle olmamıştır. Fes yasağı Geary'nin sözlerinden 47 yıl sonra 1925'te gerçekleşmiştir. Şapka Kanunu ile Cumhuriyete geçildikten sonra şapka haricindeki başlıkların giyilmesi yasaklandığından fes de bu yasaklara dâhil olmuştur.¹²⁶

4.10. Toplumsal İlişkiler

Seyahatnameler sosyal ve toplumsal yaşantının canlı bir tasvirini sunar. Alışveriş yapan insanlar, kahvehane sohbetleri, Ramazan ayında değişen alışkanlıklar, gece damlarda yatanlar seyyahların ilgisini çekmiştir. Seyyahların sosyal ve toplumsal yaşantıya dair bilgi verirken mahalle kültürüne değinmemiş olmaları dikkat çekicidir. 19. yüzyılın ilk yarısında mahalle sayılarına dair verilere göre Diyarbakir'de 1850'ye kadar 65 Müslüman, 13 gayrimüslim ve 42 karışık olmak üzere 120 mahalle vardı. Müslümanlar 65'i müstakil, 42 karışık olan mahallelerde yaşıyorlar ve nüfusun büyük bir bölümünü Müslümanlar oluşturuyordu. Karışık mahallelerin hepsinde olmasa bile bazı mahallelerde Müslümanlar ile diğer dini gruplar birlikte yaşıyorlardı. Mahallelerin ikisi hariç tamamı sur içinde bulunmaktaydı. Kapıların buldukları yerler ise mahallelerin en fazla yoğunlaştığı bölgelerdi. Diyarbakir kalesinin bütün bölümlerinde mahallelerin dengeli bir şekilde dağıldıkları söylenebilir.¹²⁷

Seyyahların kenti gezmelerine rağmen mahallelerle ilgili bilgi vermemesi birkaç nedenden kaynaklanabilir. Seyyahlar buna ihtiyaç hissetmemiş olabilirler. Onlar daha çok gözlem yoluyla elde ettikleri bilgileri ve gayrimüslim nüfus verileri başka olmak üzere nüfus istatistiklerini vermişlerdir. Bu durumda seyyahların mahalle bazında

¹²⁶ Şapka İktisası Hakkında Kanun, Kanun No: 625. Kabul Tarihi: 25.11.1925. Madde 1.

¹²⁷ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, s. 49-50.

değerlendirme yapmaktan ziyade genel nüfus oranı üzerinden bir değerlendirme yapmayı uygun gördükleri söylenebilir. Seyyahlar için önemli olan hangi mahallede hangi cemaate tabi Hristiyan topluluğun yaşadığı değil, şehirde yaşayan toplam gayrimüslim nüfus ve bunların şehirdeki etkin gücüdür. Bu açıdan genel bilgilere yer verilmiş olabilirler. Seyyahlar şehirdeki yapıları genel nitelikleriyle anlatmayı tercih etmişler ve yapıları İslam yapıları ve Hristiyan yapıları olarak iki bölümde anlatmışlardır. Hristiyan yapıları ile ilgili anlatılarında hangi Hristiyan topluluğun ne kadar din görevlisi olduğu ve Hristiyanların nasıl teşkilatlandıkları kısmen detaylarıyla anlatılmıştır. Seyyahlar aynı konularda tekrara düşmemek için mahalle bazında bu bilgileri vermemiş olabilirler. Seyyahların mahallelerle ilgili bilgi vermemiş olmalarının bir diğer nedeni şehirde kısa zaman geçirmeleri ve bu süre zarfında sadece genel bir gözlem yapabilme imkânı bulmuş olabilmeleridir. Seyyahlar genellikle sur içinde görülmesi gereken tarihi yapılarda ve İç Kale’de zaman geçirmişler, ayrıca yöneticilerle ve Hristiyan cemaatlerin temsilcileriyle görüşmeler yapmışlardır. Bu geziler ve görüşmeler seyyahların genel olarak şehirde geçirdikleri vakti doldürmüştür. Seyyahların mahallelerle ilgili bilgi vermemiş olmaların bir başka neden ise onların İslam şehirlerinde mahalle yapılanmasını mantığını bilmiyor olma ihtimalleridir ki kanaatimizce bu düşük bir ihtimaldir. Eğer durum böyle olsa idi uzun süreler pek çok İslam ülkesinde geziler düzenleyen James Silk Buckingham gibi seyyahların böyle bir bilgiye sahip olamayacağını düşünmemiz gerekirdi ki Buckingham tecrübeli ve bilgili bir seyyahtır. Eseri ise gerçek anlamda bir kaynak niteliğindedir. Yine H. Southgate İstanbul’da 9 yıl kalmış, Osmanlı toplumunu ve şehirlerini çok yakından tanıma imkânı bulmuş bir seyyahtır. Diğer seyyahlar ise gazetecilik, yazarlık, askerlik ve akademisyenlik gibi meslekleri icra eden kimselerdir. Dolayısıyla pek çoğu arzu ettiği bilgiye ulaşabilecek düzeydedir. Kanaatimizce seyyahlar genel anlatılar üzerinden şehri tanıtmayı makul bulmuşlardır. Gündelik yaşama dair anlatılarında insanların bir arada nasıl vakit geçirdikleri ve Müslim-gayrimüslim ilişkilerinin seyri hakkında bilgiler vermeyi yeterli görmüşlerdir. Çarşı pazarın durumu, gündelik alışkanlıklara ve insanlar arası ilişkilere dair tespitler seyyahların anlatılarında ön plana çıkmıştır.

Örneğin 1816 yazında şehirde gezinen J. S. Buckingham çalışma saatleri içerisinde çarşıda insan kalabalığı bulunduğunu belirtir.¹²⁸ 1838 yılının Haziran ayında şehre gelen Viscount Pollington ise şehirdeki yaşantıyı, “Diyarbakir, yaşanası bir yer, bir şehir değil. Gündelik hayat sıkıcı ve seyyahların birçoğuna göre kasvetli bir havaya sahip. Burası, gördüğüm yerler arasında ikamet etmek için en sıkıcı yer gibi duruyor” şeklinde tanımlar.¹²⁹

1876 yılında şehirde bulunan E. L. Cutts kaldığı evin (Thomas Boyacıyan’ın evi) yatak odasının penceresinden gördüğü ve göz ardı edildiğini düşündüğü bir manzaradan bahseder. Cutts’ın anlatısına göre ahşap karyolalar bulunan evlerin damlarında günbatımı ile birlikte kadınlar hazırlıklarına başlarlar ve perdeler çekilerek tüm aile geceyi burada geçirir. Gündoğumu ile birlikte perdeler açılır, yataklar toplanır ve şehir alışılmış görünümüne döner.¹³⁰ Bu manzara Cutts’a göre Doğu yaşantısının bir resmini sunar.

1878 yılının Aralık ayında şehri ziyaret eden H. C. Barkley’e göre Diyarbakir’de çok Avrupalı bulunmaz. Mr. Cummings ve ailesi dışında İngilizce konuşan iki kişi daha vardır ve toplam sayı on kişiyi bulmaz. Barkley bu nedenle Diyarbakir’de sosyal ilişkilerin çok zayıf seyrettiğini, atıcılık, avcılık gibi aktivitelerin dahi olmadığını söyler. H. C. Barkley’e göre bu şehirde medeni olarak değerlendirilebilecek bir avuç Avrupalı dışında başka bir varlık yoktur. Şehrin medeni hayata imkân vermeyen ve kendisini hapisane haline getiren bir pozisyonu vardır. Kadın ve çocukların bunun dışına çıkması da Barkley’e göre imkânsızdır. Diyarbakir Barkley’in bakış açısıyla şimdiye kadar gördüğü yerler arasında yaşantı yönünden en sıkıcı yer olarak tanımlanır. Barkley hiçbir medeniyeti ve yaşanabilirliği bünyesinde barındırmaya elverişli olmayan bir şehir olarak tanımladığı Diyarbakir’i aynı zamanda kasvetli ve ulaşılmaması en zor yer olarak anlatır.¹³¹

¹²⁸ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 215.

¹²⁹ Pollington, “Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo”, s. 450.

¹³⁰ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 103.

¹³¹ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 273-274.

1892 yılının Nisan ayında şehre gelen O. H. Parry'e göre Diyarbekir'de insanlar gün boyunca genellikle evlerinde durmazlar. Eski Roma'da olduğu gibi berber dükkânlarında ya da içecek tüketilen, hoşbeş sohbetlerin ve tembelliğin yapıldığı kahvehanelerde olurlar. Bu sayede evlere girmeden Doğu hayatını ve gündelik yaşantıyı izlemek Parry'e göre mümkündür. Böylece gündelik konuşmalara da şahit olunabilir. Parry'e göre Halep'teki yarı Avrupa havasının tersine Diyarbekir, Doğu'nun gerçek yüzüne daha yakın bir görüntü sunar. Parry Avrupalıların seyrek olmakla birlikte iş maksadıyla, ticaret, arkeoloji, diplomasi gibi görev ve işlerle ilgili buraya geldiklerini kaydeder. Sokaklarda çamur ve gürültünün olduğu bu şehirde ve Türkiye'de Parry'e göre alışveriş yapmanın iki yolu vardır. İlk yol satıcı bir fiyat verir, niyeti olan alıcı da verdiği fiyat ve pazarlıkla malı alır. Diğer yöntem ise alıcı satıcıyı bastırarak malı satın almak için yöntemlerini kullanır. Parry birinci yöntemin daha memnuniyet verici olduğunu belirtir.¹³²

Seyyahlar Diyarbekirlileri genel olarak olumsuz ifadelerle betimlemişlerdir. Bunun nedenlerinden biri seyyahların yakın çevreden edindikleri bilgilerdir. Buckingham'ın ifadeleri bunu doğrular. 1816'da şehirde bulunan J. S. Buckingham bu hususta kendisinin gözlem yapacak kadar bir imkâna sahip olmadığını, Diyarbekir Türklerinin Osmanlı Devleti'nde diğer bölgelerde yaşayanlara göre Hristiyanlara karşı daha fazla nefret dolu olduklarını öğrendiğini belirtir.¹³³ 1844'de J. P. Fletcher Diyarbekir surları üzerindeki kitabeleri okumak ve krokilerini alabilmek için farklı kapıların dış kısımlarında duraksadıklarında, kalabalık ve işsiz güçsüz insanların merak ve kuşkuyla kendilerine bakarak çevrelerini sardığını, amaçlarının ne olduğuna dair fikir yürüttüklerini aktarır. Fletcher çevresindeki birkaç kişinin, "bu Franklar yapacakları saldırılar için şehir hakkında araştırma yapıyorlar" gibi söylentiler yaydıklarını aktarır. Etraflarında toplananlardan bir başkasının, "öyle bir şey yok, sen bu konuda hiçbir şey bilmiyorsun, bu insanlar sihirbaz, bir keresinde onlardan birinin bir kâğıt parçası çıkardığını gördüm, bunun üzerinde bir süre küçük bir bardak tuttu ve

¹³² Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 52.

¹³³ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 221.

bu şekilde hepsini yaktı. Şimdi de şehrin resimlerini çiziyorlar, eve döndüklerinde bu büyülü bardakla onları yakacaklar ve şehrimiz yavaş yavaş harabeye dönecek” diyerek itiraz ettiğini anlatır. Fletcher bir diğersinin, “hayır hayır” diyerek arkadaşına itiraz ettiğini, “bu insanlar büyücü, ama Allah korusun, bir adamın bir bardakla kâğıt yakabileceğini varsaymak kitaba göre uygun değil, bu bir yalan” dediğini ve orada bulunanlara kendi gerçeklerini anlatmaya çalıştığını, böylece dikkatlerin üzerlerinden gittiğini aktarır.¹³⁴ Fletcher’ın Diyarbekirlilerle ilgili yorumları alaycıdır.

1856 yılında şehirde altı hafta kalan R. J. Garden’ın ifadesinde yer aldığı şekliyle Diyarbekir’de yaşayan Müslüman halk en bağınaz kesimdir. Ona göre sokaklara çıkmaya cesaret dahi edemeyen ve hatta yerli kadınlar gibi örtülere büründürülen Avrupalı kadınlar iki yıl gibi kısa bir sürede konsolosluğun etkisiyle yine örtülerini almakla birlikte şapkaları ile sokaklara çıkabilmeyi başarmışlardır.¹³⁵ Garden’ın ifadeleri yabancı konsoloslukların toplumsal yaşantısı üzerindeki düzenleyici etkisini gösteren önemli bir örnektir.

1860 yılında şehirde bulunan J. Ussher’a göre burada bağınaz ve fanatik Müslüman nüfus tarafından Hristiyan nüfus aşağılanır. Ussher’ın ifadesine göre çok yakın bir zamana kadar Hristiyanlar sokaklara çıkmaya dahi cesaret edemezlerdi. Birkaç yıl önce padişah tarafından Hatt-ı Hümayun ilan edilince (Islahat Fermanı) her türlü dini inanca sahip tebaaya eşit haklar tanınmıştı. Buna rağmen bir Ermeni fermandaki haklara uygun hareket etme teşebbüsünde bulununca hayatını zor kurtarmıştı. Ussher Amerikan misyon görevlileri ile yapmış oldukları sohbette Müslümanların Hristiyanlara karşı yaptıkları eziyetleri dinlediklerini ve sohbetlerde halkın burada daha bağınaz ve fanatik olduğunu öğrendiğini söyler.¹³⁶ Ussher’ın sözleri Diyarbekir’de ABD misyonerliğinin gayrimüslimler içinde Müslüman düşmanlığını yaymada aktif bir rol aldığını göstermektedir.

¹³⁴ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. II, s. 262-263.

¹³⁵ Garden, “Description of Diarbekir”, s. 190.

¹³⁶ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 365-367.

1876 yılı Haziran ayında şehirde bulunan E. L. Cutts Diyarbekir halkının bölgenin en yobazı olarak bilgilendirilmesi nedeniyle tavsiye üzerine camileri gezmekten vazgeçtiğini ifade eder. E. L. Cutts çevreden aldığı bilgilere göre Müslümanları bağınaz ve baskıcı olarak tanımlar.¹³⁷ 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary Müslümanların çok hırçın ve bağınaz olduklarını duyduğunu söyler. Geary, “Hristiyanlar sayıca fazla olmalarına rağmen tamamıyla rahat bir hayata sahip değiller. Kolay bir yaşam süremiyorlar, çünkü Müslüman nüfusu oluşturan Türklerin ve Kürtlerin tamamının silahlı oldukları söyleniyor” ifadelerini kullanır¹³⁸

1892’de şehirde bulunan O. H. Parry Müslüman halka yönelik görüş ve eleştirilerini, “Ramazan ayı olduğu için Diyarbekir’de Ulu Cami’nin içine girerek gözlem yapamadık. Müslümanlar bu ayda normalden hassas oluyorlar. Zaten onların bakışlarından bunu anladık. Belki de avluda bulunan İslami tarzdaki çeşmenin çevresinde oyun oynayan çocuklar bize atmak için birazdan taş toplamaya başlayabilirdi. Yılın yanlış zamanına denk gelmiştik. Zaten öğlen namazına da az bir vakit kalmıştı. Bizde camiye girmeden hatta avlusunda bile biraz inceleme yapma şansı bulamadan vakit kaybı olmaksızın buradan ayrıldık. Burası Türkiye’nin deniz kıyısı şehirlerinde olduğu gibi değil, oralarda biraz bahşişle camilere girmek mümkünken Türkiye’nin iç kesimlerinde bir Hristiyanın camilere girebilmesi neredeyse imkânsızdır. Halep’in doğusunda sadece bir kez cami içerisine girmemize izin verildi” sözleriyle açıklar.¹³⁹ Aynı şekilde 1897 yılının sonunda şehirde bulunan Lord Warkworth burada yaşayan Arap ve Kürt yerli bağınaz halk nedeniyle Avrupalıların camilere girmelerinin mümkün olmadığını kaydeder.¹⁴⁰

Seyyahlar camilere girememelerinin nedenlerini Müslümanlar tarafından kendilerine gösterilecek muhtemel tepkilere bağlamaktadır. Buna karşın 1842’de ve 1844’de Diyarbekir’e gelen G. P. Badger Diyarbekirlilerin ahlaklı, kibar ve

¹³⁷ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 102.

¹³⁸ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 210.

¹³⁹ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 53.

¹⁴⁰ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 235.

misafirperver olduklarına vurgu yapmıştır. G. P. Badger'in Diyarbekirlilerle ilgili bazı Batılı seyyahların anlatılarının karşısında duran görüşleri ve özeleştirileri bu noktada önemlidir. 1842 yılında şehirde bulunan G. P. Badger Diyarbekir halkına haksızlık yapıldığını düşünmektedir. Badger halkın genel karakterini tanımlamak için “Diyarbekir’de kara taşlar, kara köpekler ve kara kalpler var” şeklinde tercüme edilen popüler bir Arap atasözü olduğunu, bu atasözünün ikinci ifadesinin kötü bir manaya geldiğini söyler.¹⁴¹ Badger buradaki halkın Suriye ve Bağdat’ın yerli halklarından daha kültürsüz olsalar da en az onlar kadar eşit derecede kibar ve misafirperver olduklarını söyler. Badger buralara Avrupalılar tarafından getirilen ahlaki gevşeklikten de yerli halkın uzak olmasını takdir ederken, Avrupalılar için bu cümleyi kurmasından dolayı üzgün olduğunu belirtir.¹⁴² Batılı seyyahların bir kısmının Diyarbekirlilerle ilgili değerlendirmelerin tek taraflı olduğu, bazı seyyahlar tarafından Diyarbekirliler için kalıp yargılar kullanıldığı ve halkın benzer ifadelerle etiketlendiği görülmektedir. Ancak seyyahların bu görüşleri çevrelerinden edindiklerini, olumsuz yargıların tamamen kendilerine ait olmadığını göstermektedir.

4.11. Özel Günler

4.11.1. Düğün

Osmanlı Devleti’nde evlenme ve boşanma konusunda tüm yetki tamamen gayrimüslimlerin ruhani liderlerine bırakılmıştı. Ermeniler genel olarak nikâhlarını kilisede kıydırıyorlardı. Ancak isteyenler mahkeme kanalıyla nikâhın kadı tarafından kıydırılmasını talep edebilirlerdi. Bu durumda çiftlere İslam hukukunun kuralları uygulanırdı. Nikâhlarda davetlilere rahat bir ortam sunmaya gayret edilirdi, bu nedenle kiliselerde yapılan törenlerde kilise bahçeleri bu iş için kullanılırdı. Tören günü papaz, gelin ve damadın giyecekleri elbiseleri kutsardı.¹⁴³

¹⁴¹ Kışkırtma, fesat çıkartma anlamında kullanılmaktadır. Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 161.

¹⁴² Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 45.

¹⁴³ Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Diyarbakır Ermenileri*, s. 96-97.

19. yüzyılda kozmopolit bir şehir olan Diyarbekir’de farklı inançlara mensup insanların düğün kutlamaları seyyahların ilgisini çekmişti. Diyarbekir’de diğer seyyahlara nazaran uzun bir süre kalan R. J. Garden 1856 yılında Diyarbekir’de kendi tabiriyle düşük tabakaya ait olduğunu ifade ettiği bir düğün merasiminin detaylarına değinmiştir. Ziyaret ettiği bir Ermeni kilisesinde nikâh töreni olacağını duyunca bekleyip izlemek istediğini söyleyen Garden törenle ilgili ayrıntıları aktarmıştır. Garden’ın anlatısına göre ilk olarak gelin ve damat kapıya çıktıklarında bekletilmişlerdir. Gelin damadın sağında yer almış, damat gelinin sol elini tutmuştur.¹⁴⁴ Ermeni düğünlerinde kiliselerdeki tören sırasında gelin ile damat el ele tutuşurlardı. Alınları ile burunları birbirine değecek şekilde dururlardı. Bu bir gelenektir.¹⁴⁵ Garden’ın izlediği nikâh töreninde bu geleneğe uyulduğu görülmektedir. Garden’a göre damada bir sağdıç eşlik ederken geline iki nedime eşlik etmiştir. Gelin başına bir başlık giymiş, üzerine de ayaklarına kadar uzanan pembe bir duvak takmış ve gelin başı gelin teli ile süslenmiştir. Gelinin alın çevresinin ve gözlerinin üzeri ise bir kurdele ile bağlanmıştır. Verandada bir süre papaz tarafından bekletilen gelin ve damat, üzerlerinde gül renkli uzun cübbeler bulunan iki erkek şahsın görünmesiyle birlikte içeri alınarak tekrar durdurulmuşlardır. Papaz, gelin ve damat için dualar okumuş, bu esnada iki-üç erkek çocuk davetlilere küçük mumlar dağıtmıştır. Gelin ve damadın geçecekleri dar bir yol oluşturularak bir çocuk tef çalmaya başlamıştır. Bir yandan rahibin duası, diğer yandan tef çalan çocuğun eşliğinde gelin ve damat nikâhın kıyılacağı alana ulaşmışlardır. Burada damat gelinin elini tutmuş ve gelinle damadın başları önde oldukları bir pozisyonda, rahip gelinin gözlerini başka bir kurdele ile yeniden bağlamıştır.¹⁴⁶ Gelin ve damadın başlarının etrafına bağlanan ve daha önce kutsanan bu kurdeleye *narod* denirdi.¹⁴⁷ Damadın sağdıcına verilen haç, gelinle damadın başları arasında sağdıç tarafından tutulmuş ve tef çalan çocuğun çığlıkları arasında yaldızlı tacı ve Malta haçıyla nikâhı kıyacak rahip gelerek yerini almıştır.

¹⁴⁴ Garden, “Description of Diarbekir”, s. 189.

¹⁴⁵ Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Diyarbakır Ermenileri*, s. 97.

¹⁴⁶ Garden, “Description of Diarbekir”, s. 190.

¹⁴⁷ Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Diyarbakır Ermenileri*, s. 97.

Rahip ve temiz giyimli beyaz sakallı bir adam dualar okumuş, akabinde gelin ve damadın tören alanından yavaş adımlarla ayrılmalarıyla birlikte tören sona ermiştir.¹⁴⁸

Ermeni geleneklerine göre gelin ile damat ellerinde yanan bir mum tutarken, vaftiz babası ise elindeki haçı onların başlarının üzerine tutardı. Garden bu arada çok detaya girmeden töreni genel hatlarıyla anlatmıştır. Bu arada nikâhın kıyılma aşamasında papaz, erkeğe, “sağır, topal ya da kör bile olsa bu kız ile evlenmeyi kabul ediyor musun” diye sorardı. Erkek de evet diyerek kabul ettiğini belirtirdi. Aynı şekilde kıza da erkeği kabul edip etmediği sorulur ve o da kabul ettiğini belirtirdi. Yapılan dualardan sonra evlilik akdi gerçekleşmiş olurdu.¹⁴⁹

Garden damadın evlilik yüzüğünü geline tören alanında taktığını, uzun süre ayakta beklemekten dolayı damadın ve gelinin yorgun ve bitkin düştüklerini belirtmiştir. Garden tören esnasında kilisede bulunan katılımcıların içinde çorap ören bir kadını görmesi üzerine bu durumu onların kiliseye saygı duymadığının bir göstergesi olarak değerlendirir.¹⁵⁰

Ermenilerin kilisede yapılan evlilik törenleri akabinde gelin şayet tören alanında damadın ayağına basarsa, gelinin evlilik hayatında kocasından daha üstün olacağına inanılırdı. Tören bittikten sonra konuklar kiliseden çıkıp şarkılar eşliğinde gelini yeni evine götürürlerdi. Nikâh akdini yapan papaz, erkek evi tarafından eve davet edilir ve kendisine bir takım ikramlarda bulunulurdu.¹⁵¹

4.11.2. Kurban, İslam ve Ramazan

Diyarbakır’de kurban bayramına denk gelen H. Southgate’e göre buradaki kutlamalar İstanbul’dakinin küçük bir benzeridir. Southgate’in anlatisına göre bayram namazının akabinde Muhammed Ağa isimli bir Müslüman kurban için koyun keserek görevini yerine getirdikten sonra arkadaş grubu ile bir araya gelmiştir.

¹⁴⁸ Garden, “Description of Diarbekir”, s. 190.

¹⁴⁹ Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Diyarbakır Ermenileri*, s. 97.

¹⁵⁰ Garden, “Description of Diarbekir”, s. 190.

¹⁵¹ Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Diyarbakır Ermenileri*, s. 97.

Müslümanlardan kendilerine kutlamalara katılmaları için davet geldiğini söyleyen Southgate mihmandarının bu teklifi umursamadığını aktarır.

Bayramla ilgili verdiği kısa bilginin ardından kurban ibadeti ve devamında İslam dininin bazı hususları ile ilgili ayrıntıları kendi bakış açısı ile anlatan Southgate'e göre kurban ibadeti Mekke'ye yapılan hac ibadetinin temel unsurlarındandır. Bu ibadet Mekke'de gerçekleştirilen diğer tüm dini ayinler gibi pagan kökenlidir. Ona göre Kâbe ya da ondan önce başka bir yapı Hz. Muhammed'den önce aynı noktada vardı. Bu noktaya önceden de hac ziyaretleri yapılıyordu. Southgate kendi ifadeleriyle Muhammed'in yüzyıllarca süren bu geleneği sadece devam ettirdiğini, hacla ilgili putperest Araplar tarafından kullanılan bazı dini ibadet şekillerinin Muhammed tarafından da aynen korunduğunu belirtir. Southgate'e göre bu ritüellerin Hz. Muhammed'in ortaya attığı inanç için kullanılması boş ve anlamsızdır. Arap geleneklerinde yer alan bu ibadet şekillerinde Arapların atası olan İsmail Peygamber'in hatıraları vardır. Kâbe'yi İsmail Peygamber'in babası İbrahim Peygamber inşa etmiştir. Zemzem kuyuları İsmail Peygamber'in annesi Hacer için açılmıştır. Orada yapılan ibadet Hacer'in Safa ile Merve olarak bilinen iki tepe arasında su bulmak amacıyla koşarak gidip gelmesinin bir temsilidir. Mina'da şeytan taşlamanın kaynağı ise İbrahim Peygamber'in kendisine saldıran şeytanı kovmak için taş atmasından ileri gelir. Kurban da İbrahim Peygamber'in oğlu İsmail Peygamber'i kurban edişinin bir temsiliyetidir. Southgate Hz. Muhammed'in putperest Arapların devam eden inanç ve geleneklerini ortadan kaldıramayacağını düşündüğünü, bun nedenle Arapların devam ettirdiği geleneklerin içeriklerini kendi inancına uygun hale getirdiğini söyler. Southgate'e göre Hz. Muhammed'in yaptıkları Müslümanlar tarafından kabul görmüştür. Southgate Hz. Muhammed'in zaten var olan bir düzeni kendine adapte ettiğinden kendisine yönelik övgüleri hak etmediğini düşünmektedir. Hz. Muhammed takipçilerinin bağlılığını ve inancını sürdürmenin bir yolu olarak hac ziyaretini sürdürmüş, bunu kendi zekâsının bir ürünüymüş gibi sunmuştur. Southgate'e göre Hz. Muhammed'in dinini araştırmak isteyen birisinin bilmesi gereken şudur ki, bu dinin temel özellikleri ya Hristiyanlıktan alınmıştır ya da en iyi ihtimalle tesadüftür ki, Hristiyanlara göre bunlar tesadüf değildir. Her şeyi bilen Allah ona göre bu sapkın dinin büyümesine kendi sonsuz bilgisi dâhilinde izin vermiştir.

Southgate'e göre İslam sapkın bir inanç, Hz. Peygamber sahte bir öncüdür. Hristiyan topluluklarda meydana gelen yozlaşmadan dolayı İslam kendine bir çıkış yolu bulmuş ve kurucusunun dahi hayal edemeyeceği bir yere gelmiş olsa da aynı şekilde devam etmeyecektir. Hristiyan toplumu kendini yenileyecek ve ilk günkü saf haline geri dönecektir. Bunun için Southgate'e göre yapılması gereken bu coğrafyadaki Müslümanlara yeni bir bakış açısıyla yaklaşmaktır. Yapılması gerekenlerden bazıları eğitim, birebir özel görüşmeler ve özel yöntemlerle Hristiyanlığı yaymaktır.¹⁵²

Southgate'e göre kutsal kitap dağıtılmalıdır. Ancak Müslümanların gözünde kutsal kitap bozulmuştur. İncil onlara göre kutsallığını ve yalınlığını yitirmiş, ahlaki gücünden yoksun kalmıştır. Southgate bu topraklarda Müslümanlık yok olana kadar misyonerliğe devam edilmesini taraftarıdır. H. Southgate'in İslam dini ve kutsalları ile ilgili anlatıları onun İslam ve İslam peygamberi Hz. Muhammed (SAV) hakkındaki bakış açısını ortaya koymaktadır.

Bir misyoner olan ABD'li Southgate'in yaşadığı ülkeden örgütü adına Osmanlı'nın başkentine gelerek inançları ve idealleri uğruna 9 yıl kalması görevine bağlı bir misyoner olduğunu gösterir. Southgate 19. yüzyılın şartlarında Osmanlı Devleti'nin en sıkıntılı dönemlerinde uzak coğrafyalarından gelerek Osmanlı topraklarında yıllar süren seyahatler gerçekleştirmiştir. Bu durum Southgate'in İslam dini için kayda geçirdiği açıklamaları hakkında fikir vermektedir. Southgate'in sözlerinden kendisinin hayatını büyük bir bağlılıkla misyonerliğe adanmış olduğunu, Müslümanlara şiddetli bir ön yargıyla baktığını, en büyük hedefinin bu topraklarda Hristiyanlığın yayılmasını ve hâkim olmasını sağlamak olduğunu anlamak mümkündür.

1892 yılının Nisan ayında şehre gelen O. H. Parry'e göre Ramazan ayında Müslümanlar güneşin doğuşundan batışına kadar içecek ya da yiyecek tüketmezler. Parry'e göre Ramazan ayının yılın ilk aylarına denk gelmesi Müslümanlar için bir şanstır. Mayıs ayı gibi bir zamana denk geldiğinde, günler uzun ve hava sıcak olduğundan bunun zorluğu anlaşılabilir. Parry'nin anlattığı şekliyle, Ramazan ayında

¹⁵² Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. II, s. 293-295.

sabahları sokaklarda birkaç Müslüman görünür. Müslümanlar Ramazan'da akşam yemek yiyerek işlerini yapar sabahları da uyurlar.¹⁵³

4.11.3. Paskalya

Paskalya Hz. İsa'nın insanlığın günahı için kendini feda ettiği, çarmıhta öldürüldüğü ve sonra yeniden dirildiği inancıyla özdeşleşmiş olup bunun anısına yapılan kutlamayı ifade eder.¹⁵⁴ 1892 yılının nisan ayında şehre gelen O. H. Parry doğulu Hristiyanların bayramı paskalya günü ile ilgili çok fazla ayrıntıya girmeden bazı bilgilere değinir. Parry burada yaşayan Hristiyanların paskalya kutlamalarını kaçırmak istemedikleri için ve kilisenin kalabalık olacağı düşünülerek sabah saat beşte herkesin kiliselere geldiğini belirtir. Parry kilisedeki ayinin ardından herkesin piskoposun yanına geldiğini, burada kendilerine kahve, sigara ve lokum ikramlarında bulunduğunu, kendisinin de piskoposun konuğu olduğu için bu anlamda özel bir heyecan duyduğunu söyler. Parry paskalyanın Hristiyanların birbirlerine ziyarette bulunmak için güzel bir gün olduğunu bildirir. Parry devlet temsilcileri ve diğer toplulukların başkanlarını ziyaret ettiklerini, bu ziyaretlerde bol bol sigara ve kahve tüketildiğinden bunun kendisi ve piskopos için zararlı ve biraz can sıkıcı olduğunu belirtir.¹⁵⁵ Paskalyanın sona ermesiyle tüm Hristiyanlar işlerinin başına dönmüş, Parry ise Mardin'e gitmek üzere Diyarbakır'den ayrılmıştır.

¹⁵³ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 51-52.

¹⁵⁴ Mehmet Katar, "Paskalya", *TDVİA*, Cilt 34, İstanbul, 2007 s. 181.

¹⁵⁵ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 54-55.

5. SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN DİYARBEKİR'DE ASAYİŞİ BOZAN NEDENLER VE YÖNETİCİLERİN ALDIĞI TEDBİRLER

19. yüzyılda Diyarbekir'de asayişin sağlanamaması kentin en önemli problemlerinden biridir. Savaşlar, savaşlar nedeniyle düzenli birliklerin başka bölgelere çekilmesi, bölgedeki geleneksel aşiret¹ yapısı, Müslim-gayrimüslim çatışmaları ve ayrılıkçı isyanlar yüzyıl boyunca kent ve çevresinde asayişsizliğe neden olmuştur. Kent merkezi ve çevresinde asayişsizliğe neden olan olayların başlıcaları 1839 Nizip Savaşı, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı, Müslim-gayrimüslim ilişkileri ve 1895 yılındaki Ermeni olaylarıdır.

5.1. Aşiretlerin Etkileri

Osmanlı Devleti'nde konargöçer yapılar ve aşiretler belirli bir coğrafya içerisinde, idarî ve malî yükümlülüklerle sahip bir şekilde, yaylak ve kışlak hayatı yaşamaktaydılar. Aşiretler yaşadıkları yerlerde geçim kaynaklarının doğası gereği, yaylak ve kışlaklara çıkarlar ve bu sınırlı kaynakları diğer aşiretlerle paylaşmama eğilimindedirler. Bu durum aşiretlerde yaylak ve kışlak gibi kaynaklar üzerinde hâkimiyet ve sahiplik haklarını koruma refleksiyle hareket etmelerini sağlamıştır.²

Aşiret çatışmalarının ortaya çıkardığı güvensizlik ortamı 19. yüzyılda Diyarbekir ve çevresinde asayişsizliğin en önemli nedenlerden biridir. 1848'den sonra Diyarbekir'de Tanzimat'ın hayata geçirilmesi politikalarıyla birlikte merkezi otoritenin bölgedeki hâkim güçlerin etkinliğini kırmak ve merkezileşmenin temin edilmesini sağlamak amacıyla giriştiği uygulamalar, aşiret devlet ilişkilerini gergin hale getirmiştir. Devletin aşiretlerden merkezileşme çabaları dâhilinde asker ve vergi

¹ Aşiret, birbirlerine tamamen kan bağı ile bağlı hane ve ailelerden meydana gelen kabilelerin birleşmesinden meydana gelmiş, siyasi bir birlik olup, daha ziyade evlenme yolu ile meydana getirilen akrabalıkların, hısımlıkların tümüdür. Kabile reislerinin üzerinde bir aşiret lideri vardır. Aşiret başı, aşiretin idaresinden, öteki aşiretlere karşı soy-sopun devamının sağlanmasından ve diğer aşiretlere karşı aşiret üstünlüğünün sağlanmasından sorumludur. Evlenme yalnız aşiret içinde olur. A.Vahap ULUÇ, "Kürtler'de Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret", *Mukaddime Dergisi*, Sayı 2, 2010, s. 46.

² Mehmet Rezan Ekinci, *Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII- XIX. YY*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Elazığ 2017, s. 34, 44. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

toplama talepleri aşiretlerin kabul etmek istemedikleri bir durum olduğundan, bu talepler devlet aşiret ilişkilerinde sorun oluşturmuştur.³

Tanzimat sonrası merkezi otoritenin bu yeni yaklaşımı aşiretlerin de merkeze yeni bir bakış açısıyla yaklaşmasına neden olmuştur. Merkezi hükümet özellikle göçer aşiretleri belli bir nizama koyarak, vergi ünitelerini daha verimli bir seviyeye çıkarmayı ve aşiretlerin bir gelenek halinde sürdürdükleri talan ekonomisini kontrol altına almayı hedeflemiştir. Bunun için bazı aşiretlere resmi statüler verilerek vergi gelirlerinin daha sistemli toplanmasına çalışılmıştır.⁴

Bunun yanında göçebe halde yaşayan aşiretleri yerleşik hale getirerek denetim altına almak amacıyla yeni idari birimler kurulmuş, aşiretlerin önde gelen isimlerine buralarda görev verilmiştir. 1871 Nizamnamesinden sonra aşiretlerden vergi tahsilinin kolaylaştırılması ve neden oldukları asayişsizliğin önlenmesi amacıyla bazı aşiretlere nahiye statüsü verilerek aşiret reisleri müdür olarak tayin edilmiştir. Örneğin aşiretlerin yaşadığı Hakkâri'ye bağlı Beytüşşebap nahiye statüsüne kavuşturulmuştu. Aynı nahiyede bulunan Hertuş aşiretine de nahiye statüsü verildiği için aynı yerde iki nahiye müdürü yer almıştı.⁵ Nahiye 19. yüzyıla kadar kalabalık bir köy demektir.⁶ 1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi'nde nahiye, "birkaç köyün toplanmasıyla meydana gelen ve kazalara ilhak edilerek idare edilen yerler" şeklinde tanımlanmıştır. 1871 Nizamnâmesine göre nahiye dairesinde en az 500 erkek nüfusunun bulunması gerekmektedir.⁷

³ İbrahim Özcoşar, "Osmanlı Modernleşmesi/Merkezileşmesi ve Kriz: Mardin ve Çevresinde Aşiretler Zamanı", *Kadim Akademi SBD*, Cilt 3, Sayı 2, 2019, s. 13.

⁴ Cihan Yapıştıran, *Tanzimat Sonrası Devlet-Aşiret İlişkisinde Ekonomik Motivasyonun Etkileri: Milli Aşireti (1839-1914)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2020, s. 2. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

⁵ Fatma Akın, *Tanzimat Döneminde Anadolu'da Konar-Göçer Aşiretler (1839-1876)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2020, s. 63. (Yayımlanmış Doktora Tezi)

⁶ Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Cilt 2, Sayı 1, 2011, s. 31.

⁷ İlhan Şahin, "Nahiye", *TDVİA*, Cilt 32, 2006, s. 306-308.

Aşiretler arasındaki güç dengeleri zamanla değişmiş ve bazı aşiretler diğerlerine göre bölgede daha nüfuzlu hale gelmişlerdir. Örneğin 18. yüzyılda bölgede gücünü ve etkinliğini artırmaya başlayan Milli aşireti,⁸ 19. yüzyılın başında artık Diyarbekir eyalet valiliğini bile alabilecek nüfuza sahip olmuştur. 1819'da Diyarbekir valiliğine Milli aşiretinden Behram Paşa'nın atanması bölgedeki yerel güç unsurları arasındaki çatışmayı alevlendirmiştir.⁹

Behram Paşa'ya Diyarbekir valiliği görevinin verilmesini müteakip kendinden önceki vali Ali Paşa'ya olduğu gibi ona karşı da bir isyan patlak vermiştir. İsyân sırasında aşiretler Vali Behram Paşa taraftarları ve karşıtları olarak ikiye bölünmüşlerdir. 18 Temmuz 1819'da başlayan çatışmalar üç buçuk ay sürmüş, 1819 yılı Ekim sonuna doğru çevredeki askerlerin Diyarbekir'e gelmeleriyle birlikte isyancılar dağılmış ve isyan durmuştur.¹⁰ Aşiretler arasındaki çatışmaların kent güvenliğini tehdit eden boyutlara ulaştığı görülmektedir.

Diyarbekir bölgesinde yaşayan aşiretlerin büyük bir bölümü 19. yüzyılın ilk yarısında yerleşik hayata geçmemişlerdi. Bu sebeple çevredeki eşkıyalık olaylarına sık sık karışan aşiretler asayişin bozulmasına yol açıyorlardı.¹¹ Yine Milli Aşireti gibi konargöçer toplulukların başına buyruk göç hareketleri asayişini bozan bir unsurdur. Aşiretlerin büyük kitlelerle yaylak ve kışlaklarına giderken yerleşik halka ait tarla, bahçe, mal ve hayvanlara zarar vermesi, hatta bu geçişler esnasında öldürmelerin yaşanması gibi hal ve hareketler otoritenin ve düzenin sarsılmasına yol açmaktaydı.¹²

⁸ Diyarbekir, Mardin, Urfa üçgenindeki bölgede etkin bir Kürt aşireti olan Milli aşireti, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgesinin en güçlü aşireti konumundaydı. Milli Aşireti; bu bölgenin batısında yer alan büyük Arap Aneze Aşireti ile doğusunda yer alan büyük Arap Şammar Aşiretleri arasında bir hâkimiyet mücadelesi yaşamıştır. Bundan kaynaklı karşılıklı saldırılar gerçekleşmiştir. Cihan Yapıştırın, "19. Yüzyılda Milli Aşireti'nin Güç Gösterisi: Bir Gelenek Olarak Talan Ekonomisi Yöntemi", *Artuklu Kaime Uluslararası Artuklu Kaime International İktisadi ve İdari Journal of Economics and Araştırmalar Dergisi Administrative Researches*, Cilt 3, Sayı 2, 2020, s. 93.

⁹ Özcoşar, "Osmanlı Modernleşmesi/Merkezileşmesi ve Kriz: Mardin ve Çevresinde Aşiretler Zamanı", s. 9-13.

¹⁰ Ekinci, *Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII- XIX. YY*, s. 147-148.

¹¹ Yılmazçelik, "XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinde Yönetim-Halk Münasebetleri", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun, 1993, s. 375.

¹² Ekinci, *Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII- XIX. YY*, s. 124.

Bu tarz saldırılar bölgede ticaret yapan veya seyahat edenlere yönelik de gerçekleşebiliyordu. 1816 yılının Haziran ayında Diyarbekir'e gelen J. S. Buckingham şehre sadece üç saatlik bir mesafede bulunmalarına rağmen güvenlik tedbirleri alınmadan tek başlarına şehre gidişlerine izin verilmediğini, bu nedenle kendilerini koruyacak diğer atlı grubu beklemek zorunda kaldıklarını dile getirir. Buckingham yolu yalnız gitmenin tehlikeli olacağını değerlendirildiğini yazar ve atlılar eşliğinde, iyi silahlanmış şekilde gün doğumuyla birlikte yola çıktıklarını söyler.¹³ Kervanla yoluna devam eden Buckingham'ın güvenlikle ilgili endişe duymasının en temel nedeni yolda eşkıya tarafından saldırıya uğramaları, can ve mal güvenliklerinin tehlikeye girme ihtimaliydi. 1817 yılında Mardin istikametinden Diyarbekir'e gelen W. Heude de yollardaki eşkıya sorununa değinir. Heude Mardin'den gelen yolun ilk bölümlerinin bakımsız kalmış bir kısım üzüm bağlarının bulunduğu tepelik kısımlarında çok sayıda eşkıyanın olduğunu, bu nedenle mümkün olduğunca birbirlerine yakın hareket ettiklerini belirtir.¹⁴

Osmanlı yönetimi merkezileşme çabalarının sürdüğü dönemlerde aşiretlerin yol açtığı problemlere çeşitli müdahalelerle çözüm üretmeye çalışmıştır. Bu dönemde eşkıyalık olaylarının önüne geçilebilmesi için yöneticilere fermanlar gönderilerek tedbirlerin alınması istenmiştir. Bunlardan biri, "Halkın emniyeti ve yolların güvenliğinin sağlanması için Diyarbekir mütesellimi ile diğer görevlilere hitaben çıkan ferman"dır. 1825 (Hicri 1241) tarihli fermanda eşkıyalara karşı valiler tarafından işbirliği içerisinde tedbir alınması istenmektedir.¹⁵ Bununla birlikte devlet, fertlerin eşkıya çetelerine katılmamaları için farklı tedbirler de almaya gayret etmiştir. Bunlardan başlıcaları insanların dini konularda bilgi sahibi olmalarını sağlamak, halktan alınan haksız vergilerin kaldırılması, yol güvenliğinin sağlanması gibi

¹³ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 206.

¹⁴ Heude, *A Voyage up the Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, s. 230.

¹⁵ Diyarbekir Şer'ıye Sicilleri Âmid Mahkemesi, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*, Ed. Ahmet Zeki İzgöer, Cilt I, 3828 Numaralı Sicil, 59, 18b-1, s. 425.

tedbirlerdir.¹⁶ Aşiretlerin büyük oranda halkın huzurunu kaçırdığı dönemlerde askeri çözümlere de başvurulmuştur. Bunun için valilerin emrinde kentte güvenliğin sağlanması için yeteri kadar askeri güç bulunduruluyordu. 1816'da J. S. Buckingham Diyarbakir'de valinin yarından fazlası Türk süvarilerden, geri kalan kısmı Türk ve Arnavut yaya birliklerden oluşan yaklaşık bin kişilik bir askeri gücü olduğunu söyler. Buckingham'a göre ayrıca sınır bölgelerinde ihtiyaç olması halinde, belirli imtiyazlar karşılığında hem Türk hem de Kürt reisleri, askerleriyle birlikte valiye destek verirler.¹⁷ Buckingham şehre geldiğinde şehrin valisi Kalender Paşa'ydı.¹⁸ Osmanlı Devleti'nin Rusya (1806-1812) ile yaptığı savaşa katılmış olan Beyazıtıoğlu Kalender Paşa, 1812'de Rusya ile Bükreş Antlaşması'nın (1812) imzalanmasından sonra İstanbul'a gelmiş, sonrasında kendisine Rakka ve Diyarbakir Eyaletleri valiliği verilmişti. 1813 ile 1817 yılları arası genellikle Gâvurdağı eşkıya sorunu ile uğraşmış¹⁹ olan Kalender Paşa, hayatının büyük bir bölümünü savaş meydanlarında ve eşkıya ile mücadelede geçirmişti. Buckingham, valinin sert bir mizaca sahip olduğunu söyler. "Halk arasında despotluk ve zorbalık alışılmış bir durum olmasına rağmen Vali Kalender Paşa'nın çok sert olduğu düşünülüyor" demektedir. Buckingham'a göre Vali Kalender Paşa arada başka bir hiyerarşik yapı olmadan doğrudan Bab-ı Ali'ye bağlı ve üç tuğ sahibidir.²⁰

1837 yılında W. F. Ainsworth şehre geldiğinde Diyarbakir'de Vali Hafız Paşa görev yapmaktaydı. Ainsworth'un Vali Hafız Paşa ile ilgili anlatıları iki ayrı seyahat

¹⁶ Mehmet Karataş, "XVIII-XIX. Yüzyıllarda Diyarbakır ve Çevresindeki Bazı Eşkıyalık Hareketlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 16, Sayı 63, Güz-2017, s. 1284-1286.

¹⁷ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 215-216.

¹⁸ Yılmazçelik, "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", s. 859.

¹⁹ Fatih Temiz, *Maraş Beylerbeyi Bayazıtıoğlu Kalender Paşa ve Faaliyetleri*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Nisan 2012, s. 13. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),

²⁰ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 215-216. (Tuğ, Türk devletlerinde siyasî ve askerî otoriteyi temsil eden bayrak ve sancak benzeri alâmettir. Osmanlı Devleti'nde hükümdarlık, vezirlik, beylerbeylik, sancak beyliği gibi görev ve memuriyet işareti sayılan tuğların sayısı vazifenin derecesine ve ehemmiyetine göre değişirdi. Osmanlılar'da genelde padişahın yedi, sadrazamların beş, vezirlerin üç, beylerbeyinin iki, sancak beylerinin ve mirlivâların birer tuğu bulunurdu. Ayrıntılı bilgi için; Tülin Çoruhlu, "Tuğ", *TDVİA*, Cilt 41, 2012, s. 330-332.)

notlarında geçmektedir. İlk olarak 1837 yılında Diyarbakir'e geldiğinde Vali Hafız Paşa ile görüşen Ainsworth buradan ayrılarak ülkesine döndükten sonra 1838 yılında yeniden çıktığı seyahatinde 1839 yılının baharında ulaştığı Birecik'te Nizip Savaşı ile ilgili anlatılarına yer verirken Hafız Paşa'dan bahseder. Ainsworth'e göre vali doğuştan Çerkez asıllı, kişisel gücü ve tarzıyla tanınmış bir paşadır. Ainsworth'un anlatılarına göre vali, Mısır ordusuna karşı Humus'ta ve Konya'da meydana gelen ve başarısızlıkla sonuçlanan mücadelelerde yer almıştı. Ainsworth'e göre Hafız Paşa, rakibinin bazı tecrübelerini kendi cesareti ve muhakeme kabiliyetiyle birleştirmiş olup, kişisel duyarlılığı ile de davasına büyük coşkuyla bağlıdır. Diğer Türk paşalarına göre oldukça özgürlükçü ve aydınlanmış bir ruha sahiptir. Ainsworth bu özelliklerin valide apaçık göründüğünü söyler. Ona göre bu özellikleri paşayı Avrupalıların ve Hristiyanların yardımlarından yararlanabileceği yenilikçi ve açık bir hale getirmiştir.²¹

Ainsworth Hafız Paşa'nın İstanbul'da yetiştiğini, bu nedenle Bağdat, Süleymaniye ve diğer yerlerdeki eski Türk okullarının usullerine sahip olmadığını belirtir.²² Ainsworth'un şehri ziyareti sırasında Diyarbakir valisi olarak görev yapan Hafız Paşa, seyyahın dediği gibi aslen Çerkez asıllı olup Kasım 1836'da vezirlik rütbesiyle Diyarbakir ve Sivas Valisi olmuştu. Hafız Paşa 1839 başlarında Mısır üzerine gönderilen orduya da komuta etmiş, Nizip Savaşı çıktığında 1839'da Diyarbakir valiliği görevinden alınarak Sivas valiliğinde kalmıştı.²³ Hafız Paşa'nın Diyarbakir'de valilik görevi 1836'da başlamış ve 2 sene 8 ay devam etmiştir.²⁴

Ainsworth Vali Hafız Paşa'nın nezaketinden çok memnun kaldığını belirtir. Valinin, başkaları yanında olmasına rağmen yine de kendilerini sade ve gösterişsiz bir şekilde karşıladığını söyler. Ainsworth aktardığına göre vali ile sohbet etmiş, bu sohbet esnasında vali kendisiyle yakından ilgilenmiştir. Vali Ainsworth'e, Arapların ve Kürtlerin çok kurnaz olduklarını, askerler uyurlarken onların çadırlarını soyduklarını

²¹ Ainsworth, *Travel and Researches in Asia Minor and Armenia*, Vol. I, s. 290.

²² Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, Vol. II, s. 348.

²³ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Kültür Bakanlığı Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt II, Mayıs, İstanbul 1996, s. 557-558.

²⁴ Bulduk, *Diyarbakır Valileri*, s. 160-161.

söylemiş, Sincar eteklerindeki Kürtlere yönelik çıkmayı planladığı sefer hakkında konuşmuştur. Ainsworth bu konuda valinin kendisine soru sorduğunu, kendisinin de asker olmadığından tavsiyelerinin işe yaramayacağı yönünde cevap verdiğini aktarır.²⁵

Ainsworth'un belirttiğine göre Hafız Paşa'dan bir önceki vali olan Reşit Paşa'nın yönetici atadığı bölgelerde, yöneticilere karşı Kürt aşiretleri tarafından isyan başlatılmıştı. Ainsworth bu isyanların bastırılması için görevin Diyarbekir Paşalığına verildiğini söyler. Ainsworth'un gözünden görevin Diyarbekir Paşalığına verilmesi isabetsiz bir karar gibi görünmektedir. Çünkü ona göre şehrin olanakları bu yükü kaldırabilecek düzeyde değildir.²⁶

1838 yılı Haziran ayında Pollington Diyarbekir'den Urfa istikametine giderken kaldığı fakir bir yerleşim yerinde yaşayanların Hafız Paşa'nın zorbalıklarından çok şikâyetçi olduklarını aktarsa da kendisinin onlarla aynı fikirde olmadığını belirtir. Pollington'a göre Hafız Paşa güvenliği sağlama konusunda bir övgüyü hak etmektedir. Pollington'a göre kendisinin duyduğu güven hissi, paşanın adının burada asayiş bozanlar üzerinde meydana getirdiği korkudan dolaydır. Hafız Paşa güvenliği sağlama konusunda çok başarılı bir yönetim sergilemektedir. Hatta şimdiye kadar itaat etmeyen aşiretlere boyun eğdiren en başarılı paşadır.²⁷

Seyyah anlatılarına göre aşiretlerin yaşattığı asayişsizlik yüzyılın ikinci yarısında devam etmiştir. Hindistan'dan İngiltere'ye İstanbul üzerinden seyahat ederek dönme niyetinde olan The Times of India gazetesinin editörü Grattan Geary'nin bölgede yaşanan asayişsizliğe dair tespitleri önemlidir. Geary 1878 yılı Mart ayında başladığı gezinin planını iki yıl öncesinde yaptığını, ancak aradan geçen süreçte Osmanlı'da asayiş yönünden önemli değişiklikler yaşandığını yazar. Gezi planını yaptığı dönemde ülkenin halen huzurlu olduğunu söyleyen Geary o dönemde Basra, Bağdat, Kerbela ve Necef'te bulunan düzenli birliklerle göçebe Arap aşiretlerinin,

²⁵ Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, Vol. II, s. 349-350.

²⁶ Ainsworth, *Travel and Researches in Asia Minor and Armenia*, Vol. I, s. 292-293.

²⁷ Pollington, "Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo", s. 450-451.

Musul, Nusaybin, Mardin ve Diyarbakir’de bulunan düzenli birliklerle de kuzeyde bulunan Kürt aşiretlerinin kontrol altında tutulduklarını söyler. Geary Osmanlı Rus Savaşı’nın başlamasından iki yıl önce gezi planını yaptığı o dönemde soyguncular tarafından saldırıya uğramaktan ya da değerli bir eşyası alınmadığı takdirde kıyafetlerinin soyulmasından daha kötü bir sorun yaşamadan Osmanlı topraklarında seyahat yapılabileceği hususunda bilgilendirildiğini belirtir. Geary bu ihtimali, “İtalya’da Sicilya ya da Kalabriya’da yaşanan asayiş sorunlarından çok daha tehlikeli olmayacağından emindim” diyerek normal karşılamaktadır.²⁸ Geary’nin anlatılarına göre aşiretlerin yaşattığı asayişsizlik, eşkıyalığa maruz kalma ve soyguna uğrama risklerini taşımakla birlikte 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’nın ortaya çıkardığı sonuçlara göre tolere edilebilir düzeydeydi.

Bölgede aşiretlerin yaşattığı asayişsizlik sorununa 1878’de şehre gelen H. C. Barkley kendi gözlemleri açısından değinir. Barkley’e göre tüm ülkede olduğu gibi Diyarbakir’de de devlet otoritesi hissedilmemektedir. Daha kötü olan ise devletin kendi yetkilileri tarafından bireysel amaçlarla soyulmasıdır. Barkley’e göre devam eden anarşi durumuna ek olarak bir de Kürt isyanı yaşanmaktadır. Barkley Bitlis ve Van Gölü civarında yaşanan aşiret ayaklanmaları nedeniyle Müslüman ve Hristiyanlara yönelik yağma ve soygunların yaşandığını, kendi aralarında bile çatışan aşiretlerin bağımsız gruplara ayrıldıklarını söyler. Barkley Kürtlerin Diyarbakir’e kuzey tarafından yakın bir mesafede bulunan Dersim Dağları’nda köyleri yağmalayarak kendi bölgelerine girenleri Müslüman ya da Hristiyan demeden öldürdüklerini, devletin bu durumu görmediğini, sorunların yerel olarak algılandığından önemsenmediğini yazar.²⁹

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı öncesinde ve esnasında bu bölgede aşiret çatışmaları yaşanmaktaydı. Ancak Osmanlı Devleti aşiretlere karşı çeşitli tedbirler almıştır. Örneğin Barkley’in bahsettiği Dersim bölgesinde 1877’de Koç Uşağı Reisi Ahmet Ağa, Kemaliye ve Çemişgezek bölgelerine saldırmış, bunun üzerine Eğin

²⁸ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. I, s. 1-2.

²⁹ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 277-278.

Kaymakamı Osman Bey Harput'tan bir nizamiye taburu ile bunun üzerine yürümüşür. Osmanlı Rus Savaşı devam ederken Kırgan aşireti de Hozat'ı basmış ve bazı yağma hareketlerinde bulunmuştur. Ancak Ali Şefik Bey kumandasındaki bir nizamiye taburu Kırganlılar üzerine 15 gün kadar devam eden bir harekât yapmıştır. Osmanlı Rus Savaşı sırasında İngiltere'nin Trabzon konsolosu, Dersim bölgesinde aşiretlerin Erzincan ordusunu basarak askerleri esir aldıklarına dair doğruluğu yazılı kaynaklarla ispat edilemeyen, tahmin ve dedikodulardan ibaret olan haberlerle merkezi bilgilendirmiştir. Buna karşın 27 Kasım 1878 tarihli raporunda ise konsolos Dersim tepelerinin Osmanlı askeri tarafından kontrol altına alındığı ve askerlerin kışı burada geçirmek üzere mevzilendikleri haberini vermiştir.³⁰ Anlaşıldığı kadarıyla Dersim bölgesinde mutlak bir asayişsizlik durumu vardır. Aşiretler bölgede huzursuzluğa neden olmaktadır. Barkley'in anlatıları bu açıdan doğrudur. Osmanlı Devleti'nin aşiretlerin çıkardığı olaylara karşı tedbir almadığı konusu ise tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır.

Barkley anlatılarının devamında çok sayıda köylünün isyancı Kürtler tarafından yağmalandığını, bundan sonraki süreçte köylüleri yaklaşan kış ve açlık gibi daha kötü günlerin beklediğini belirtir. Barkley köylülerin de bunun farkında olmalarına rağmen çaresiz kaldıklarını, bu çaresizliğin köylülerin yüz ifadelerinden hissedildiğini, yakın zamanda toparlanacak olan Kürtlerin köyleri yeniden yağmalayacaklarını, Diyarbakir'in güvende olmadığını, halkın çevre aşiretler tarafından er ya da geç yağmalanmayı ya da öldürülmeyi beklediğini belirterek acı bir tablo çizer.³¹

Aşiretlerin yaşattığı sorunların toplumu pek çok açıdan tehdit ettiği görülmektedir. En büyük sorun insanların can güvenliklerinden endişe etmeleridir. Köylüler ölmek ya da yağmalanmak arasında iki seçenek arasındadır. Barkley'e göre köylülerin can korkusu ile tarlalarını dahi ekememeleri ise asayiş sorunuyla birlikte kıtlığa da neden olmaktadır. Barkley yaşanan otorite boşluğunu ve asayişsizliği

³⁰ Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı, İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, Kripto Kitaplar, Ankara, 2011, s. 139-140.

³¹ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 280.

Osmanlı'nın yakın tarihinden bir örnek vererek açıklamaktadır. Barkley Diyarbekir ve Musul arasında yer alan ve eskiden Diyarbekir'e bağlı olan Cizre'de Bedirhan Bey adında bir Kürt reisinin isyan ettiğini, devletin bu isyanı bastırdığını, Bedirhan Bey'in de İstanbul'a getirilerek kendisine paşalık verildiğini bildirir.³² Barkley'in ifade ettiği gibi Doğu harekâtı sonrası ele geçirilen Bedirhan Bey ve ailesi yakalandıktan sonra bölgeden uzaklaştırılarak önce İstanbul'a getirilmişse de burada kısa bir süre kaldıktan sonra Girit Adası'na gönderilmiştir.³³

Barkley aradan geçen uzun zamandan sonra 93 Harbinin son zamanlarında Bedirhan Bey'in oğullarından birinin eski topraklara dönerek Ruslarla savaşmak üzere gönüllü ordu toplama çabasına girdiğini belirtir. Bedirhan Bey'in oğlunun etrafında toplananların katkılarıyla bir anda zenginleşince, İstanbul'a dönerek yaşadıklarını anlatması üzerine diğer kardeşinin de aynı yöntemle ve benzer umutlarla Cizre bölgesine geldiğini, Kürtlerden elde edebileceği bir sermaye ve destek kalmadığı anlaşılınca Bedirhan Bey'in oğlunun çevresinde toplananlarla bir çete oluşturarak isyan başlattığını yazar.³⁴

Barkley'in bahsettiği isyan Hüseyin ve Osman Beyler isyanıdır. Bedirhan Kardeşler isyanı, Padişah II. Abdülhamid döneminde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na gönüllü olarak katılan ve savaş esnasında orduyu terk eden kardeşlerin Cizre-Bohtan bölgesine dönmeleri ve burada bir emir gibi karşılanmaları, isyanın büyümesi ile yaklaşık on bin kişiden oluşan bir güce ulaşmaları sonucu kardeşlerden Osman Bey'in Cizre-Bohtan Emiri olarak ilan edilip hutbelerde halifenin yerine adının okunmaya başlaması olayıdır. İsyân karşısında Osmanlı Devleti ciddi tedbirler almış, padişah II. Abdülhamid, isyanı bastırmak için bir yandan isyancılar üzerine ordu gönderirken diğer yandan daha fazla Müslüman kanı dökülmesini engellemek amacıyla isyancı kardeşleri barışa razı edecek bir siyaset izlemiş ve isyan bastırılmıştır. Bedirhan kardeşler İstanbul'a getirilmiş, affedilerek daha sonrasında paşa unvanı

³² Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, London, 1891, s. 278.

³³ Cabir Doğan, "1843-1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık, 2010, Sayı:22, s. 15.

³⁴ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, London, 1891, s. 278.

verilmiş ve resmi görevlere atanmışlardır. Diyarbekir valisinin isyancıların cezalandırılmaları yönündeki ısrarcı tavrına rağmen padişah öyle bir yol izlememiştir.³⁵

Barkley, isyan sırasında Bedirhan Bey'in oğlunun Cizre'de kaymakamı indirerek hazineye el koyduğunu ve kendisini bölgenin yöneticisi olarak atadığını anlatır. Barkley kendisinin henüz Diyarbekir'de bulunduğu sıralarda isyanın Vali Abdurrahman Paşa tarafından bastırıldığını, isyancı şefinin kendine bağlı küçük bir grupla kaçarak saklandığını, valinin haberi İstanbul'a iletmesine rağmen herhangi bir cevap alamadığını kaydeder. Barkley'in belirttiğine göre konuyla ilgili Siirt Kaymakamına İstanbul'dan bir telgrafla talimat gelmiştir. Talimatta isyancıların şefinin bulunarak İstanbul'a dönmesi halinde kendisine paşalık unvanı verileceği yazmaktadır. Bütün bu olaylardan sonra kızgın olan vali İstanbul'a olan dargınlığından dolayı isyanın bastırılmasında etkin olsa da istifa etmiş, ancak İstanbul'dakiler buna dikkat etmeden Abdurrahman Paşa'nın yerine yeni bir vali atamışlardır.³⁶

Barkley 6 Aralık 1878'de Diyarbekir'den ayrılmıştır. Barkley kendisinin Diyarbekir'den ayrılmasından kısa bir süre sonra şehre cesur ve güçlü bir İngiliz konsolos geldiğini belirterek bu konsolosu sahtekârlara sıkıntı oluşturacak bir kişi olarak tanımlar.³⁷ Barkley Henry Trotter'i kasetmektedir. Henry Trotter 8 Ekim 1878 günü Doğu Anadolu'ya konsolos olarak atanmış ve bu görev dolayısıyla Erzurum'a gelmiştir. 9 Aralık 1878 tarihine kadar Erzurum'da kalan Trotter, 10 Aralık günü Diyarbekir'e gitmek üzere Erzurum'dan ayrılmıştır. Trotter bu tarihten itibaren 16 Mayıs 1879 tarihine kadar Diyarbekir'de kalmıştır.³⁸

Barkley'in anlatılarından ve verdiği örneklerden anlaşıldığı kadarıyla Diyarbekir ve çevresinde aşiretlerin yaşattığı asayişsizlik iki gerekçeyle şiddetlenmiştir. 1839'da meydana gelen Nizip Savaşı'ndan kısa süre sonra yaşanan Bedirhan Bey isyanı

³⁵ Abdusselam Ertekin ve Asım Kaçmaz; "Bedirhan Kardeşler (Hüseyin ve Osman Beyler) İsyanı, *Tanzimattan Günümüze Diyarbakır Sempozyumu*, Manas Yayıncılık, Cilt 1, 2019, s. 482-492.

³⁶ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, London, 1891, s. 279.

³⁷ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, London, 1891, s. 280.

³⁸ Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları (1878-1914)*, s. 96.

örneğinde, savaşın tesiriyle bölgede yaşanan otorite boşluğundan yararlanan aşiretlerin daha bağımsız hareket ettikleri görülmektedir. Bir diğeri ise Bedirhan Bey'in oğullarının çıkardığı isyandır ki bu isyan da yine yenilgi ile sonuçlanan bir savaş dolayısıyla, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın yaşattığı otorite boşluğu nedeniyle ortaya çıkmıştır. Her iki isyanda da savaşlar nedeniyle bölgede bir otorite boşluğu oluştuğu, oluşan boşluğun yerel güçleri harekete geçirdiği ve aşiretlerin bağımsız hareket etmeye başlamalarına yol açtığı görülmektedir. Barkley ayrıca İstanbul yönetimini de isyanlar konusunda sorumlu tutmakta, İstanbul yönetimin uygulamaları nedeniyle dürüst yerel yöneticilerin asayişi sağlamakta yeterli etkiyi gösteremediklerine vurgu yapmaktadır. Barkley bölgeye İngiliz konsolos atanmasının sorunlara çözüm getirmesini beklemektedir.

5.2. 1839 Nizip Savaşı'nın Etkileri

Asayişsizlik Osmanlı Devleti ile Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa arasında 1839'da yaşanan ve Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ile sonuçlanan Nizip Savaşı'nın etkisiyle bir kez daha ciddi boyutlara ulaşmıştır. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı idaresine karşı ayaklanması Suriye meselesinden kaynaklanmıştır. Mehmet Ali Paşa, Balkanlarda yaşanan Yunan ayaklanmasına yardıma davet edilmiş, karşılığında kendisine Girit ve Suriye valilikleri vaat edilmişti. Fakat Mehmet Ali'nin yardımları istenen sonucu vermediği gibi, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında da Mehmet Ali Osmanlı Devleti'ne yardım etmemiştir. Mehmet Ali'nin izlediği yönetim anlayışı nedeniyle Osmanlı Devleti tarafından Mehmet Ali'ye Suriye valiliği verilmemiş, ayrıca Osmanlı aleyhine faaliyetleri nedeniyle asi vali ilan edilmişti.³⁹

Mehmet Ali ayaklanmasının yüzeysel nedeni Suriye valiliğini istemesidir. Ancak Mısır valisinin bunun ötesinde amaçları olduğu değerlendirilmektedir. M. Ali Mısır'ı, Sudan ve tüm Arabistan'da en üstün güç haline getirmek istiyordu. Bununla birlikte İstanbul'dan bağımsız bir biçimde hareket edebilmek amacındaydı. Kavalalı Mehmet Ali'nin bir başka isteği Mısır valiliğini bir hanedanlık biçiminde babadan

³⁹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, VII. Dizisi, Sa. 169, 1997, s. 197-200.

oğula geçirmek ve böylece bağımsızlık yolunda ilk adımı atmaktı. Son olarak belki de Suriye'yi, Anadolu'yu ve hatta belki de tüm Osmanlı devletini eline geçirerek, İstanbul'da Osmanlı yerine Mehmet Ali hanedanlığını kurmak düşüncesindeydi.⁴⁰

Padişah II. Mahmut Mısır Valisi'ni görevden alabilmek için çeşitli hamleler yapmış⁴¹ ama istediği sonuca ulaşamamıştır. Mısır Valisi Mehmet Ali de Osmanlı yönetimine itaat etmediği gibi, Osmanlı ordusuyla savaşa girmiştir. 24 Haziran 1839 tarihinde Hafız Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ile İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu karşı karşıya gelmiştir. Osmanlı ordusu bu savaşta Mısır ordusu karşısında tutunamamış ve yenilgiye uğramıştır.⁴²

İngiliz seyyah W. F. Ainsworth 1838-1840 yılları arasındaki ikinci seyahati esnasında Nizip Savaşı'nın devam ettiği süreçte Birecik'te Hafız Paşa'nın gözetiminde savaşı bir süre izlemiştir. Ainsworth Vali Hafız Paşa'nın bu dönemde, Nizip Savaşı esnasında yanında bulunduğu ve uygulayacağı strateji konusunda kararsızlık yaşadığı bir anda, 1837 yılında Diyarbekir'de bulunduğu sırada Kürt aşiretlere yönelik çıkmayı planladığı operasyon hakkında fikrini sorduğu gibi bir kez daha kendisine fikrini sorduğunu ve o zaman da kesin bir dil ile asker olmadığını, bu konuda fikir beyan etmeyeceğini belirttiğini yazar.⁴³

Osmanlıların Nizip'teki yenilgisinin Diyarbekir'deki ilk etkisi, merkezileşme sürecinin duraklaması olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Doğuda aşiretleri devlet otoritesi altına almak için Diyarbekir Valisi Mehmed Reşid Paşa ile sonraki Vali Hafız Paşa'nın isyancı aşiretlere karşı açtığı seferlerin sonuçları kısmen ortadan kalkmıştır. Bu savaş

⁴⁰ Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü. Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, SBF Basımevi, Ankara 1987, s. 119.

⁴¹ Mehmet Kocaoğlu, "M. Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 6, 1995, s. 199.

⁴² Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "İbrâhim Paşa, Kavalalı", *TDVİA*, Cilt 21, 2000, s. 332.

⁴³ Ainsworth, *Travel and Researches in Asia Minor and Armenia*, Vol. I, s. 334.

Diyarbakir’de kamu düzenini sarsmış, Kürt aşiretleri kırsal bölgelerde eşkıyalıklarına yeniden başlamışlardır.⁴⁴

Bu savaş seyyahların anlatılarına göre özellikle iki açıdan Diyarbakir’i etkilemiştir. Bunlardan biri Diyarbakir kent merkezinde yaşanan olayların şiddeti, ikincisi Diyarbakir’de merkezi yönetimin uygulamalarına karşı gelişen tepkilerdir. 1838’de şehre gelen H. Southgate savaş öncesinde Osmanlı Devleti’nin uyguladığı asker toplama politikasını ve bu politikaya karşı yöre halkının tepkisini aktarmaktadır. Osmanlı ordusunun Nizip Savaşı’ndan mağlup ayrılması ABD’li H. Southgate’i şaşırtmamıştır. 1841’de H. Southgate Diyarbakir’de Kürtlerin özellikle merkezin uygulamaya çalıştığı yeni askeri sistemden dolayı merhum padişaha (II. Mahmut) eskiye göre daha kırgın olduklarını belirtir. Southgate’in düşüncesine göre zorla askere alma gibi uygulamalardan dolayı Türklerin Nizip Savaşı’nı kaybetmelerine şaşırılmaması gerekir. Southgate zorla askere alma uygulamalarının yanında halkın topraklarının da zorla ellerinden alınmasının hoş karşılanmadığını söyler. Bundan dolayı da Southgate’e göre Kürtler yönetime karşı bir tavır içindedir. Southgate bunu verdiği örnek üzerinden açıklar. İlk ziyareti esnasında 200 gencin ebeveynlerinin onların arkasından ağlayıp sızlarlarken zorla sürüklenerek götürüldüklerine şahit olduğunu hatırlatır. Bu tür olaylar neticesinde Southgate’e göre Kürtler yeni sisteme karşı bir korku içindedir. Southgate askere alınan Kürtlerin Nizip Savaşı’nda savaş meydanından kaçmalarının kendilerine yapılan muamelelerin intikamını aldıklarının bir göstergesi olduğunu iddia eder.⁴⁵ Southgate’in anlatıları, yönetime karşı bir tepki oluştuğunu göstermektedir. Southgate bu tepkinin savaşın yenilgiyle sonuçlanmasına neden olacak kadar güçlü olduğunu vurgulamaktadır.

1839 yılının Mayıs ayında geldiği şehirde kırk gün kalarak 10 Temmuzda Mardin istikametinde Diyarbakir’den ayrılan Asahel Grant’ın şehre gelişi Nizip

⁴⁴ Suavi Aydın ve Jelle Verheij, “Kaynayan Kazan Diyarbakir Vilâyetinde Etnik-Dinî Gruplar, Yerel Güçler ve Osmanlı Devleti Üzerine Birkaç Not (1800-1870)”, *Osmanlı Döneminde Diyarbakir’de Toplumsal İlişkiler (1870-1915)*, Ed. Joost Jongerden - Jelle Verheij, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 36.

⁴⁵ Southgate, *Narrative of a Visit to the Syrian (Jacobite) Church of Mesopotamia*, s. 99.

Savaşı'nın etkilerinin sürdüğü bir döneme denk gelmiştir.⁴⁶ Asahel Grant 1839'da geldiği Diyarbekir için iç karartıcı bir tablo çizmiştir. Diyarbekir'e ulaştığında halkı belirsizlik ve beklenti içerisinde gördüğünü belirten Grant, şehirde adeta bir fırtına öncesi sessizlik halinin hâkim olduğunu, bu durumun kısa sürede sona erdiğini belirtmektedir. Çünkü Grant'ın anlatısına göre ortalık bir anda birbirine girmiştir. Asahel Grant'ın anlattıkları bir felakettir. Ona göre Nizip'te savaşan Türk ordusundan gelen yenilgi ve dağılma işareti, savaş alanından kaçan askerlerden zaten alınmıştı. Yollardaki Kürt aşiretleri de askerleri kıyafetlerine kadar soymuşlardı. Yaşananlar şehirde alenen duyurulunca zaten şiddet ve anarşinin hüküm sürdüğü Diyarbekir'de, Grant'a göre soygun ve cinayetler günlük sıradan olaylara dönüştü. Öyle ki bir kişinin kendisine eşlik edecek bir grup olmadan şehrin surlarını terk edebilmesi çok güçlü. Herkesin karşılaştığı kişiyi soyduğunu anlatan Grant yaşananlar için, "güç kimdeyse kanun da odur" demektedir. Grant'a göre yaşanan tahribat olaylarına karşı yönetim kendince tedbirler alıyorsa da, valinin düzeni sağlamak için gayreti yetersizdir. Grant, valinin olayları bastırmak için şiddete karışanlarla suç işleyenlerin gözlerini korkutmak ve böylece onları caydırmak amacıyla beş Kürdün kesilmiş kafasını ve kırk civarında kulağı pazar yerinde astırarak teşhir ettirdiğini, buna rağmen iki gün sonra aynı pazar yerinde soyguncuların çok daha cesur davrandıklarını ve aleni bir şekilde hareket ettiklerini anlatır.⁴⁷ Bu durum Diyarbekir'de anılan süreçte asayişin tüm çabalara rağmen sağlanamadığını göstermektedir. Anlatılar çerçevesinde bir adım ilerisi söylenecek olursa, kentte asayiş neredeyse tamamen yok olmuştur. Grant'ın anlatıları Nizip Savaşı'nın sonuçlarına vurgu yapmaktadır.

5.3. Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinin Etkileri

Seyyahların anlatılarına göre Tanzimat'ın ve Islahat Fermanı'nın Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki dengeyi değiştiren ilkeleri Müslim-gayrimüslim çatışmalarını ortaya çıkıyordu. 1860 yılının Kasım ayında şehirde bulunan J. Ussher ABD

⁴⁶ Nizip Savaşı 24 Haziran 1839 tarihinde meydana gelmiş, ABD'li seyyah Grant 30 Mayıs 1839 tarihinde Diyarbekir'e ulaşmıştır.

⁴⁷ Grant, *The Nestorians or The Lost Tribes*, s. 32.

misyonundan Mr. Walker, eşi ve yine aynı misyondan Dr. Nutting ile akşam yemeğinde bir araya geldiklerinde Şam olayları⁴⁸ hakkında konuştuklarını aktarır. Bu sohbet esnasında her ikisinin de, “Diyarbakir’de vali tarafından acilen sıkı tedbirler alınmış olmasaydı Şam’da yaşanan korkunç olayların bir benzeri, halkının daha yobaz ve fanatik olduğu bilinen Diyarbakir’de yaşanacağından hiç şüphe yoktu” dediklerini yazar. Ussher Müslümanların ne zaman bu tür olaylar için cesaret gösterebilirlerse o zaman Hristiyanlar üzerinde uyguladıkları zulmün arttığına dair çokça hikâyeler dinlediğini söyler. Ussher Şam olaylarının haberi Diyarbakir’e ulaştığında, yakın zamanda Halep’te çıkması beklenen benzer bir olayın Diyarbakir’de tekrarlanması için her şeyin bir anda hazırlandığını, Müslümanların açık ve vahşice her Hristiyanı katletmeye hazır olmakla övündüklerini, haftalarca süren korku dolu belirsizliklerden dolayı hiçbir Ermeninin ya da Nesturînin sokaklarda görünmeye dahi cesaret edemediklerini yazar. Anlatılanlara göre Avrupa’nın Şam olaylarına müdahalesi ve katillerin cezalandırılmaları Osmanlı’daki bu dini heyecanı söndürmüş, bir kez daha Hristiyan topluma güvende oldukları hissiyatı verilmiştir. Ussher yine de uygun koşulların ortaya çıkması halinde Müslümanların taşkınlık yapmalarının söz konusu olabileceğini, böyle bir hadisenin yaşanması halinde silahsız ve savunmasız insanların vahşi bir kitlenin ortasında kaldığını düşünmenin bile korkunç olduğunu söyler. Ussher anlatılarında, “en ufak bir direniş dahi gösteremeyen ve asırlardır zulmün kölesi haline getirilmiş olan bu insanlar” olarak tanımladığı bölgede yaşayan Hristiyanların kendilerini güçsüz hissetmeleri ve baskı altında kalmaları nedeniyle en

⁴⁸ 1860 yılında Cebeli Lübnan’da, kendilerine has gelenekleri olan Dürziler ile Hristiyanların çoğunluğunu oluşturan Marûniler’in içinde bulunduğu çeşitli gruplar yaşamaktaydı. Lübnan’da 1858 yılından itibaren özellikle bu iki grup arasındaki anlaşmazlıklar çatışmalara dönüşmeye başlamış, zamanla şiddetlenen çatışmalarda çok sayıda insan ölmüştür. Osmanlı Devleti olayları bastırmak için fevkalade tedbirler almıştır. Bölgeye sükûneti sağlamak üzere gönderilen Fuad Paşa, Şam’da bazı kişilerin Dürzilerle işbirliği içinde Hristiyanlara karşı harekete geçerek beşyüz kadarını idam ettiklerine dair haber almış ve bu bölgeye asker sevk edilmesine karar vermiştir. Olayların Şam’a sıçraması nedeniyle isyan büyümüş, alınan sert önlemler ve verilen ağır cezalarla hem isyanın hem de özellikle Fransızların bölgeye müdahale isteklerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Müdahale konusunda özellikle Fransızların istekleri ve sabırsızlanması İngilizleri de kendi çıkarları açısından rahatsız etmiştir. İngilizler de fırsat oluştuğunda yaşananları kullanmaktan ve çıkar sağlamaktan geri kalmamışlardır. Bu isyanda asayışı sağlamak kadar yabancı müdahalesine karşı gelebilmek de önem kazanmıştır. Ayrıntılı bilgi için; Emine Gümüşsoy, “1860-1861 Cebel-i Lübnan İsyanı ve Osmanlı Devleti”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları*, Yıl 6, Sayı 12, Ağustos 2008, s. 67-83.

hafif bir savunmayı dahi yapamadıklarını belirtir. Ussher'a göre böyle bir durum, "kana susamış ayak takımlarının" işledikleri suçları hoş gören yağma heveslisi resmi otoritelere Hristiyanların güvenlerini sarsmıştır.⁴⁹

Ussher'ın anlatılarından, "asırlardır vahşi kitlenin ortasında kalan kişiler" olarak kastettiği kitlenin Hristiyanlar, "ayak takımı kitlesinin" ise Müslümanlar olduğu anlaşılmaktadır. Ussher Osmanlı yönetimini de ağır ithamlarla suçlamaktadır. Ussher'a göre çok yakın tarihlere kadar bu gergin ortam ve tedbirsizlikler nedeniyle Hristiyanlar sokaklarda gezmeye dahi cesaret edemiyorlardı. Birkaç yıl önce padişah tarafından yayımlanan Hattı Hümayun ile tüm inanç gruplarına eşit haklar tanınmasından sonra haklarını kullanmaya çalışan bir Ermeni, Müslümanların elinden canını zor kurtarmıştı. Bazı kiliselerin dış avlu kapıları alçak olduğu için Hristiyanlar bunların önünden geçerken bile eğilerek geçmek zorunda kalıyorlardı.⁵⁰ Ussher'ın verdiği örnekler şehirde görüştüğü gayrimüslimlerden ve misyonerlerden aldığı bilgilere dayanmaktadır. Ussher kendi görüşlerini aktarırken de Müslümanlar ve Osmanlı yönetimi için ağır ithamlarda bulunmaktadır. Buna rağmen Ussher'ın aktardığına göre Diyarbekir'de valinin ülke genelinde yaşanan olayları yakından takip etmesi ve tedbirleri derhal alarak emniyeti sağlaması şehirde yaşanması muhtemel bir olayın önüne geçmiştir.

J. Ussher kentte bulunduğu süre içinde valiyi de ziyaret etmiştir. Vali için yaşlı, konuşkan birisi diyen Ussher, valinin Şam olaylarından bahsettiğini aktarır. Ussher, Müslüman halkının bağnazlığıyla ün yaptığı Diyarbekir'de valinin Şam olayları benzeri bir trajedinin yaşanacağından hiç şüphe duymadığını söyler. Ussher orada (Şam) ne olduğu duyulunca burada (Diyarbekir) hemen önlemlerin alındığını yazar. Ussher, valinin güvenliği sağlamak adına bazı günlerde tedbir amaçlı şehirde küçük bir garnizon askeri bulundurduğunu ve bunların her an çıkabilecek olaylara müdahale edecek şekilde hazır tutulduğunu belirtir. Ussher askerlerde küçük kalibreli hafif silahlar bulunduğunu, muhtemel olaylarda sokakların olaylara karışanlardan

⁴⁹ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 368.

⁵⁰ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 365.

temizlenmesi için bu silahların hazırlandığını söyler. Ussher olayları kışkırtma ihtimali olan bazı güçlü din adamlarının tam zamanında ve uygun bir şekilde tutuklandıklarını, alınan bu tür güçlü tedbirlerle şehirde herhangi bir olayın patlak vermesinin önlendiğini, böylece krizin yükselmeden son bulduğunu yazar. Ussher Hristiyan nüfusun bu tip endişelerini gidermenin uzun bir zaman aldığını ve bunun da kolay olmadığını kaydeder. Ussher zaman geçtikçe Şam olaylarını çıkarıcıların cezalarının belli olduğunu, bundan dolayı korkuların yavaş yavaş azaldığını ve işlerin normal seyrinde devam ettiğini söyler.⁵¹

1876 yılında gerçekleştirdiği seyahatinde E. L. Cutts Müslim-gayrimüslim ilişkilerine dair görüş ve önerilerine yer vermiştir. Cutts, gezisinin sonunda ülkesine döndüğünde kendisine, “Doğu Sorunu” hakkında sıkça soru yöneltildiğini söyler. Cutts bu sorulara karşılık gezdiği yerlerde yaşayanlarla ilgili kesin ve belirli hükümlere varmasının bu kadar kısa süreli ve aceleyle yerine getirilmiş bir seyahat neticesinde mümkün olmadığını açıklayarak sözlerine başlar.⁵² Cutts bölgeye seyahat gerçekleştirmesinin amacının Osmanlı ve İran topraklarında yaşayan Hristiyanların durumu hakkında bilgi edinmek olduğunu hatırlatır. Cutts yaptığı gezi, gözlem ve görüşmeler sonucunda elde ettiği bilgilere göre toplumun iki kesimini oluşturan Müslümanlarla Hristiyanlar arasında din farkından kaynaklanan kalın bir çizgi olduğunu belirtir. Bu nedenle Cutts’a göre iki toplum birbirinden net şekilde ayrıdır. Müslümanlar Hristiyanlardan son derece nefret etmektedirler. Müslümanlar, Hristiyanlara (Giaour) Gâvur/kâfir gözüyle bakmaktadır. Müslümanlar için Hristiyanları medeni haklar çerçevesinde kendileriyle eşit görmek yanlıştır. Cutts’a göre Müslümanların kâfirleri öldürmeleri bazı geçici sorunlar oluştursa da, Müslümanlar Hristiyanları öldürmenin kendilerine cennetin kapısını açtığına inanırlar. Cutts bu nefreti Katolik haçlıların kendileri gibi olmayanlara, İspanyolların Faslılara

⁵¹ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 364.

⁵² Cutts’ın seyahati 5 ay sürmüştür. 26 Nisan 1876 tarihinde Londra’dan yola çıkan Cutts, 7 Eylül 1876 tarihinde İstanbul’a gelmiş, burada 4 gün kaldıktan sonra seyahatini tamamlayarak ülkesine dönmüştür. Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 11, 333, 338.

ya da Magriplilere, Orta Çağ Hristiyanlarının ya da modern Rusların Yahudilere duydukları nefrete benzetir.⁵³

Cutts'ın verdiği örnekler Osmanlı topraklarında yaşayan Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında yaşanan gerginliğin şiddetini seyyahın bakış açısıyla ortaya koymaktadır. Haçlı seferleri zamanında Müslümanlar Hristiyanların nazarında bizzat ve bilfiil, her daim fikri bir zeminde düşman, barbar ve medeniyetsiz olarak konumlandırılmıştır. Haçlı seferlerinden önce de İslamiyet hakkında genel manada olumsuz bir düşünce tarzı mevcuttu.⁵⁴ Haçlılık ruhu İslamın ilk ortaya çıktığı anlardan itibaren oluşan bu düşmanlığı saldırılarıyla fiiliyata geçirmiştir. Cutts'a göre kendisinin seyahat ettiği dönemdeki Müslüm-gayrimüslim arasındaki nefret aynen haçlı saldırılarının yaşandığı dönemle benzer şekilde yaşanmaktaydı. Tek fark Cutts'ın düşüncelerini Müslümanların Hristiyanlara karşı duyduğu nefret iddiası üzerinden anlatmasıdır.

Cutts'a göre Müslümanlar Hristiyanları aşağı ve kendilerine tabii olarak görmektedirler. Bu nedenle Hristiyanlar, “zulmüne karşı koyamadığı Müslümanlardan” korkmakta ve onlara karşı yüzyıllar boyunca birikerek gelen bir nefretle bakmaktadırlar. Cutts Hristiyanların genel olarak birlikte yaşadıkları Müslüman komşuları tarafından haksızlıklara maruz kaldıklarını, yetkililerin Hristiyanların can ve mal güvenliği konusunda yeterli duyarlılığı göstermediklerini söyler. Cutts'a göre İran'da yönetim ve memurlar Türklere göre daha da kötüdür ve İran'da yaşayan Hristiyanlar Osmanlı'da yaşayanlara göre daha çok zulüm altında ve umutsuzdurlar.⁵⁵

Cutts din temelinde meydana gelen çatışmalarda sorunun çözümüne ilişkin öneriler getirmektedir. Cutts gözlemleri neticesinde bir sonuca ulaştığını söyler. Ulaştığı sonucu ise “Müslümanlarla Hristiyanlar arasında yaşanan çatışmalardaki

⁵³ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 339.

⁵⁴ Ayşe Çekiç, “Haçlı Seferlerinden Günümüze Düşman İslam ve Hz. Muhammed Algısı”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, Cilt 12, Sayı 3, s. 1515.

⁵⁵ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 339-341.

temel sorun, Müslümanların Hristiyanlardan nefret ediyor olmalarıdır” şeklinde özetler. Cutts’a göre Hristiyanlar Müslümanların yaşattığı şiddet karşısında korunaksız olmalarından dolayı pek çok soruna maruz kalmaktadırlar. Cutts İstanbul’daki hükümetin halkının çok ilerisinde olduğunu, onların ortalama bir Avrupalı eğitim almaları nedeniyle ülkeyi 19. yüzyılın Avrupa’sına göre yönetmeye çalıştıklarını gördüğünü ve duyduğunu not düşer. Cutts burada pek çok Batılı seyyahın İstanbul yönetimine yönelttiği eleştirilere katılmadığını belli etmektedir. Ancak burada bir ayrıntı dikkat çekmektedir. Batılı seyyahların Osmanlı idaresine en sert eleştirileri genellikle II. Abdülhamid dönemidir. Bu satırlar yazıldığı sıralarda Osmanlı idaresinde Batı ile ilişkilerinin nispeten daha sorunsuz sürdüğü Sultan Abdülaziz dönemi ile II. Abdülhamid arasındaki geçiş sürecinin yaşandığı Osmanlı’da, Cutts esasen sözleriyle Bab-ı Ali’yi kastetmektedir. Cutts, İstanbul hükümetinin getirdiği çözümlerin Müslümanların inançlarıyla ve gelenekleriyle çatıştığını belirtir. Cutts bu nedenle sorunun çözülmesi için kendisinin iki çözüm yolu ürettiğini belirterek fikrini ortaya koyar. Cutts’ın anlatılarıyla birinci yöntem göre Türk İmparatorluğu savaşa zorla yıkılmalı ve yerine Müslüman çoğunluğu silah zoruyla kontrol altında tutacak Hristiyan bir yönetim kurulmalıdır. Ancak bu yöntem itirazlar vardır. İkinci ve daha yavaş sonuç verecek olan yöntem göre ise Osmanlı Sultanı ve İran Şahı üzerinde Hristiyan tebaa adına nüfuz kullanılmalıdır. Cutts’a göre bu yöntem aynı zamanda bir zihin değişikliğini gerektirdiğinden zamana ve takviye tedbirlere ihtiyaç duyar. Bunun için ülkenin farklı yerlerinde İngiliz konsoloslukları açılmalı, böylece tespit edilen haksızlıklar mümkünse yerinde, değilse büyükelçilik kanalıyla merkezi hükümete duyurularak memurlar üzerinde baskı oluşturulmalı ve sorun çözüme kavuşturulmalıdır. Cutts için bu yönetim daha çok siyasi baskı kurmak yönüyle gerçekleşebilecek bir çözümdür. Bu nedenle başka bir alternatif çözüm yol da dini yöntemler kullanılmasıdır ki bu da kiliseler yoluyla başarılabilir.⁵⁶ Cutts’ın anlatılarından anlaşılan, bölgede yaşanan Müslim-gayrimüslim çatışmalarının tek

⁵⁶ Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 341-342.

çözümü bu coğrafyadaki Müslümanların silah ya da baskı yoluyla güçlerinin kırılması veya tamamen yok edilmesinden geçmektedir.

5.4. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Etkileri

1877-1878 yıllarında Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya'sı arasında yapılan savaş Rumî takvimde 1293 yılına denk geldiği için tarihimize 93 Harbi olarak da geçmiştir. Osmanlı Rus Savaşı 24 Nisan 1877 tarihinde Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesiyle başlamış,⁵⁷ 31 Ocak 1878 tarihinde Edirne Mütarekesi ve barış antlaşmasına esas olacak sulh mazbatasını imzalanmıştır.⁵⁸ Savaşın sebepleri Çarlık Rusya'sının Osmanlıları Balkanlardan çıkararak bu bölgeleri kendi topraklarına katmak, İstanbul'u ele geçirmek ve İstanbul'u kendi idaresine geçirdikten sonra en büyük arzusu olan sıcak denizlere inme düşüncesidir. Ayrıca Çarlık Rusya'sının Kırım bozgununun intikamını almak, Hristiyan ve Slav azınlıkları korumak amacıyla Osmanlı Devleti'nin sürekli iç işlerine karışmasıdır. İki ülke arasındaki gerginliğin savaşa dönüşmesindeki en büyük etken bu sonuncu maddedir.⁵⁹

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının Osmanlı ülkesinde yol açtığı siyasi, sosyal ve ekonomik sorunların olumsuz etkilediği vilayetler arasında Diyarbakır Vilayeti ilk sıralarda gelmektedir. Bu ortamda vilayetteki mevcut nizami kuvvetlerin ve imkânların yetersizliği nedeniyle meydana gelen yönetim boşluğu bazı Kürt aşiretlerinin hareket alanını genişletmiş ve ciddi asayiş sorunları meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin Ruslar karşısında aldığı yenilgiler üzerine doğudan batıya göç akışı başlamıştır.⁶⁰

⁵⁷ Mahir Aydın, "93 Harbi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı", *TDVİA*, Cilt 9, 1994, s. 498.

⁵⁸ Vahit Cemal Urhan, "Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Sürecinde Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması", *T.C. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, Avrasya Etüdüleri*, 50/2016-2, s. 235.

⁵⁹ Nükhet Eltut Kalender; "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve İki Ülke Açısından Sonuçları." *38. ICANAS*, Ankara, 2007, s. 119.

⁶⁰ Oktay Bozan, "Osmanlı Rus Savaşı'nın Diyarbakır Vilayetine Etkileri ve Islahat Komisyonun Faaliyetleri", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/13 Fall 2015", s. 285.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın bölgeye olumsuz yansımaları ile ilgili en geniş ayrıntılardan birini H. Rassam vermektedir. Rassam savaşın hemen başlarında kente gelmiştir. Bu nedenle Rassam'ın anlatıları mevcut durum ile alakalıdır. 1877'de Diyarbekir'e gelen H. Rassam kente gelir gelmez Müslüman ve Hristiyanların ileri gelen temsilcileriyle görüştüğünü, görüştüğü kişilerin tamamının bölgede yaşanan huzursuzluklardan dolayı rahatsız olduklarını kendisine bildirdiklerini söyler. Rassam görüştüğü kişilerden bazılarının, "Müslümanların Hristiyanlardan nefret ettikleri, bundan dolayı olayların sorumlularının Müslümanlar olduğu" şeklinde bilgi verdiklerini aktarır. Görüşme yaptığı bir diğer kişinin ise yaşanan sorunları, "bölgede Kürtlerin yaşattığı asayişsizliği bastırmak için yeterli ve düzenli kuvvetlerin bulunmamasına" bağladığını söyler. Rassam, neden ne olursa olsun hem Müslümanların hem de Hristiyanların bu durumdan zarar gördükleri konusunda hemfikir olduklarını aktarır. Rassam'ın aktardıklarına göre halk bölgedeki asayişsizliği birkaç farklı nedene bağlamaktadır. Halk huzursuzluğun toplumun tüm kesimlerini etkilediği ve sorunların sona erdirilmesi için acil çözümlere ihtiyaç duyulduğu hususunda benzer düşüncelere sahiptir. Durum böyle iken Rassam'ın anlatılarına göre sorunların giderilmesi için yeterli çözüm üretilmemekte veya yetkililer çözüm üretebilecek gücü ellerinde bulundurmamaktadırlar. H. Rassam bundan sonra kendi düşüncelerini aktarmaya başlar. Rassam'a göre savaş nedeniyle düzenli birliklerin bölgeden çekilmesi burada güçlü-zayıf dengesini bozmuş ve güçlü olanların zayıflar üzerindeki zorbalıklarını artırmıştır. Bu durumun işleri kötüden daha kötü hale getirdiğini belirten Rassam, Diyarbekir'de bulunduğu dönemde düzensizliğin doruk noktasında olduğunu tespit ettiğini söyler.⁶¹

Osmanlı Rus Savaşı'nda düzenli birliklerin kuzeye çekilmesi bir zorunluluktan kaynaklanmaktaydı. Zira Kafkas cephesinin merkezindeki yolların en önemli kavşağı Rusya'dan Osmanlı'nın içlerine kadar uzanan tüm yolların geçtiği Erzurum'du. Rusya

⁶¹ Rassam, *Asshur and The Land of Nimrod*, s. 83.

Osmanlı'ya saldırdığı zaman ana hedef Erzurum⁶² olduğundan düzenli birlikler Erzurum dolaylarına çekilmiş, Kafkas harekât alanına kabileler halinde personel ikmali yapılmıştır. 26 Kasım 1877'de başlamak üzere bir buçuk ay içinde Trabzon'dan 2.547 ve Gümüşhane'den 176 kişi toplam 2.723 er Erzurum'a ve 1.599 er Batum'a gönderilmişti. Diyarbakır'dan ise 7.358 piyade ve 857 süvari olmak üzere toplam 8.116 er⁶³ gönderilmişti.⁶⁴ Bu derece büyük oranda asker sevki Diyarbakır ve çevresinde düzenli askeri birliklerin varlığı ile sağlanan asayişin temininde güçlülere yol açmıştır.

Bununla birlikte 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı esnasında Rus orduları Doğu Anadolu'yu işgal edince yerli Ermenilerden bir kısmı Ruslarla işbirliği yapmışlar ve Rus işgal kuvvetlerinin hizmetine girmişlerdi.⁶⁵ Rassam'a göre Diyarbakır Müslümanları, sıkıntılı zamanlarda Rusların tarafında olmalarından dolayı Hristiyanları suçlamaktadır. Bundan dolayı kötü sonuçlar doğurabilecek olaylar meydana getirebilmek için de çabalamaktadırlar. Rassam bu manevraların başarılı olmadığını ifade eder. H. Rassam'a göre şehrin yerli Müslümanları büyük bir bağnazlığa sahip olarak tanınmaktadır. Müslümanlar Hristiyanlara karşı şiddetli bir nefret hissi duymaktadırlar. Rassam bu düşmanlığın Rusya ve Osmanlı arasındaki savaş (93 Harbi) nedeniyle dört kat şiddetlendiğini, hiçbir Hristiyanın milliyetine ya da inancına yönelik hakarete maruz kalmadan gezemediğini ifade eder.⁶⁶

Suçluların ortaya çıkarılarak cezalandırılmaları için valiye birçok konu hakkında bilgi verdiğini söyleyen Rassam kargaşaya eşlik eden vahşetin, Hristiyanları etkilediği

⁶² Nurgül Kutlu, *Rus Kaynaklarına Göre 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Diyarbakır, 2019, s. 79. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

⁶³ Diyarbakır'dan gönderilen askerlerin sayısı toplandığında 8.215 yapılmaktadır. Gönderildiği belirtilen toplam er sayısının 8116 olduğu belirtildiğinden arada 99 kişilik bir fark bulunmaktadır. Bu farkın komuta kademesinden ya da başka bir er sınıfından olabileceği değerlendirilmiştir.

⁶⁴ *Genelkurmay Başkanlığı, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985, Cilt 2, s. 222.

⁶⁵ Yusuf Sarıay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Akademik Bakış*, Cilt 1, Sayı 2, Yaz 2008, s. 74-75.

⁶⁶ Rassam, *Asshur and The Land of Nimrod*, s. 83-84.

gibi yasalara saygılı Müslümanlara da zarar verdiğini düşünür. Rassam yağmaların ve korkunç yıkımların yaşandığı bir dönemde rahatsızlıkların yaşandığı bölgelere gittiğini, muhafızının kendisini birkaç tehlikeli durum hakkında uyarmasına rağmen tehlike oluşturabilecek biriyle hiç karşılaşmadığını söyler. İki kez eşkıya ve isyancıların olduğu köylerden geçmek zorunda kaldıklarını belirten Rassam ani ve beklenmedik bir saldırı olma durumuna karşı şüpheli yerlerde durmamaları gerektiği konusunda uyarıldıklarını, fakat halktan düşmanlığa işaret olabilecek bir davranışa da rastlamadıklarını aktarır. Rassam tam aksine birkaç gün önce bir kervanın saldırıya uğradığı ve bazı kişilerin öldüğü bir köyden geçerken şeflerinin kendilerini davet ederek ikramda bulunduğunu, hızlı bir şekilde ilerlemek istedikleri için daveti kabul edemediklerini kaydeder. Rassam Diyarbekir ve Siirt arasında neredeyse her gün kalabalık erkek, kadın ve çocuklu gruplarla karşılaştıklarını, bu kişilerin kanun dinlemeyen Kürtlerin yol açtığı yıkımdan dolayı güvenli yerlere sığınmak için acele ettiklerini, kendisinin Diyarbekir'e seyahati esnasında en az üç Müslüman şefin Kürtler tarafından öldürüldüğünü, Diyarbekir ya da Van valisinin Kürtlerin bu aşırılıklarını bastıramadıklarını belirtir.⁶⁷

1877'de şehre gelen H. Rassam'a göre asayiş yönünden şehir ve çevresinde durum iyi değildir. Hassas bir dönemdir ve böylesine bağnazlığın olduğu, düzensiz ve karışıklığın ortasında Diyarbekir Valisi Abdurrahman Paşa başarılı bir yönetim sergilemektedir. H. Rassam karmaşa ve düzensizliğin iç içe geçmiş durumda olduğu böyle bir dönemde Diyarbekir'de durumu gözlemlediğini, bu kötü durumu İngiliz büyükelçisine ilettiğinde, elçinin durumdan Osmanlı yönetiminin haberdar olmasını sağladığını belirtir. Rassam, Osmanlı yönetiminin kötü durumu iyileştirmek ve hukukun işlemediği bu bölgelerde yaşayan masum insanları korumak için, Bağdat'tan savaş meydanına gitmek üzere hareket eden ve Diyarbekir'den geçecek olan bir piyade alayının, Diyarbekir'de Vali Abdurrahman Paşa'nın emrine verildiğini ve valinin güvenliğin sağlanması amacıyla bu konuda yetkilendirildiğini yazar. Rassam valinin emrine tahsis edilen gücün bütün paşalık sınırlarında güvenliği yeniden tesis etmesini

⁶⁷ Rassam, *Asshur and The Land of Nimrod*, s. 84-87.

sağlayacak bir etkinliğe sahip olmadığını, yine de bu bölgede her geçen gün daha belalı hale gelen Kürt grupların eylemlerine karşı yetkililere bir miktar güç katacağını düşündüğünü aktarır.⁶⁸ Rassam Vali Abdurrahman Paşa'nın şehirde asayişi sağlamak için görevinin zor olduğunu ifade eder. Ona göre bağınaz Müslümanların Hristiyanları sıkı nefretlerinden dolayı, Diyarbekir'de düzeni sağlamak adına valinin çok zor bir görevi vardır. Dini nefret ve haset Müslümanlarla Hristiyanlar arasında devamlı bir düşmanlığa neden olmakta, birinin bu duruma ortama uygun, sağlam bir duruşla müdahale etmesi ve ortamı sakinleştirmesi gerekmektedir. Rassam'a göre bu nitelikler Vali Abdurrahman Paşa'da bulunmaktadır. Rassam'ın ifadelerine göre sağduyu sahibi olan Abdurrahman Paşa, dengeli yönetimi ile şehirde henüz olaylar başlamadan gerekli tedbirleri almaya çalışmaktadır. Rassam olayları sakinleştirme ve sükûnetle çözme gayretinde olan valinin aynı zamanda bu yeteneğe sahip olduğunu verdiği örnek üzerinden açıklar. Rassam'ın ifade ettiğine göre 7 Eylülde kendisi Diyarbekir'den ayrıldıktan sonra bir gün bazı zorbarlar gece yarısı cami kapısını kirlenmişlerdir. Rassam'ın kendi ifadesinde yer aldığı şekliyle bunu gören bağınaz Müslümanlar Hristiyanlara karşı bağırıp çağırışmışlar, bu utanç verici eylemin faili olarak da Hristiyanları suçlamışlardır. Rassam haberin Vali Abdurrahman Paşa'ya ulaşmasıyla birlikte valinin Müslüman toplumun başkanlarını çağırarak bu olayın gerçek faillerinin kendi toplulukları arasında bulunarak ortaya çıkarılması yönündeki beklentisini onlara iletmiş olduğunu aktarır. Rassam valinin Müslümanların kutsal ibadet yerlerine yönelik olarak Hristiyanların, yöneticilerinin dinine hakaret etmek şöyle dursun, özellikle komşuları ile barış içinde yaşama isteğinin olduğu bir dönemde böylesine saçma bir eylemde bulunulmasının mümkün olmadığını söylediğini, bunun sağduyulu hiç kimseye doğru gelmeyeceğini düşündüğünü anlatır. Bu açıdan Rassam valiyi sağduyulu, başarılı ve gayretli bulduğunu anlatmaya çalışmıştır. Valinin, Müslümanların ileri gelenlerini hangi sözlerle ikna ettiğini, kendi anlayışı ve bakış açısı çerçevesinden aktarmıştır. Rassam'ın anlatılarından valinin olaylar büyümeden yatıştırabilecek derecede şehrin önemli kesimleri üzerinde etkin bir gücünün ve bireysel yönetim kabiliyetinin olduğu

⁶⁸ Rassam, *Asshur and The Land of Nimrod*, s. 83.

anlaşılmaktadır. Rassam'a göre vali, bu yönetim anlayışı ile şehirde Hristiyanların ve Müslümanların gönlünü kazanmıştır. Rassam, Vali Abdurrahman Paşa'nın olaylara karşı duyarlı davrandığını tekrarlar. Rassam Abdurrahman Paşa'nın, birkaç yıl sonra sadrazam olduğunu ama bazı nedenlerden dolayı bu statüsünü uzun süre koruyamadığını bildirir.⁶⁹

Rassam bölgede yaşanan asayiş sorununu birkaç başlık altında özetlemiştir. Rassam asayişsizliği ilk olarak bölgede düzenli birliklerin olmayışına bağlar. İkinci olarak fanatik Müslümanların Hristiyanlara yönelik nefretlerinin çatışmalara yol açtığını söyler. Üçüncü olarak 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın Müslümanlarda Hristiyanlara karşı zaten var olan kinin dört kat şiddetlendirmesine, dördüncü olarak Kürt aşiretlerin çıkardığı olaylara, beşinci olarak güçlü olanların (Müslümanların) zayıf olanlara (Hristiyanlara) saldırmasına, altıncı olarak resmi otoritelerin ellerinde çözüm üretebilecekleri bir alternatifin bulunmamasına, yedinci ve son olarak suçluların cezalandırılmamasına bağlar. Rassam'ın şehir ve çevresindeki asayiş sorunlarını kısaca merkezi yönetime ve Müslümanlara bağladığı görülmektedir. Rassam'ın anlatılarında halkın olaylar karşısındaki sağduyusuna vurgu yapması ve yaşananlardan toplumun her kesiminin zarar gördüğünü söylemesi dışında fikrinin olmadığı anlaşılmaktadır. Rassam'ın muhtemel çözüm önerilerini sorunu tespit ettiği noktadan hareket ederek rapor ettiği anlaşılmaktadır.

1878 yılı Mayıs ayında Diyarbekir'e gelen G. Geary, bölgede yaşanan asayişsizlik sorunu hakkında yaşananlara ve yaşanması muhtemel gelişmelere ilişkin geniş bir perspektiften değerlendirmeler yapmaktadır. Geary ilk olarak Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaşa girmesinden sonra ve savaş nedeniyle tüm düzenli birliklerini ihtiyaç duyulan noktalara çekilmesi nedeniyle Diyarbekir'in de aralarında bulunduğu Arap ve Kürt aşiretlerinin yaşadıkları bölgelerde huzursuzlukların ortaya çıktığını söyler. Geary'e göre düzenli birliklerin geri çekilmesi aşiretlerin buldukları bölgelerde kendi hâkimiyetlerini kurmalarına yol açmıştır. Geary'e göre aşiretler isyan etmeseler de kendi bildiklerini yapmışlar ve itaat etmeyerek bazı bölgelerde kendi

⁶⁹ Rassam, *Asshur and The Land of Nimrod*, s. 83-84.

aralarında da çatışmışlardır. Diğer bazı aşiretler ise bu durumu fırsat bilerek savunmasız köylüleri soymuş ve ana yollardaki kervanları yağmalamışlardır. Göçebe aşiretlerin bu tutumları ve merkezi otoritenin aşiretler üzerindeki baskılarının yetersizliği nedeniyle kent ve çevresinde genel bir güvensizlik ortamı oluşmuştur. Geary göçebe aşiretlerin çıkardıkları sorunların bir başka boyutuna da değinerek bu sorunun çağların alışkanlığı olduğu vurgusunu yapar. Hükümet baskısından kurtulan aşiretlerin, bunu fırsat bildiklerini ve bu durumun onların kendilerini bir güç olarak göstermelerine yol açtığını belirtir.⁷⁰

Geary bu derece bir asayişsizliğin yaşanmasına ve aşiretlerin adeta kendi bildiklerini okumalarına yol açan gelişmelerin nedenini 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'na ve savaş nedeniyle aşiretler üzerindeki merkezi otoritenin zayıflamasına bağlamaktadır. Geary savaştan iki yıl öncesine kadar bu oranda bir asayişsizlik yaşanmadığını belirttiği bölgede savaşın Osmanlı Devleti'nin kontrol mekanizmalarını yok ettiğini vurgulamaktadır.

G. Geary Diyarbekir, Cizre, Musul ve Bağdat'ın stratejik konumları dolayısıyla nasıl bir risk altında olduğuna dair değerlendirmeler yapmaktadır. Geary'e göre Dicle Nehri'nin ulaşım elverişli sularının yanından geçtiği Musul'a sahip olan askeri güç, eninde sonunda bütün bu vadilerin sahibi olacak ve İran Körfezi'nde Dicle ve Fırat'ın birleştiği yer olan Şattülarap'a kadar olan bölgeyi elinde tutabilecektir. Geary nehir suları ortalama yüksekliğe ulaşarak taşımaya elverişli duruma geldiğinde, askeri birliklerin ve cephanelerinin sadece üç ya da en fazla beş günde nehir üzerinden akıntıyla Bağdat'a taşınabileceğini söyler. Buna karşılık Bağdat'tan Musul'a, diğer ifadeyle güneyden kuzeye aynı yöntemle asker ve teçhizat sevk edilmeyecektir. Çünkü kara yolculuğuyla yapılacak olan sevkiyat ortalama iki hafta alacaktır. Geary'e göre bu durumda Musul'un yapabileceği hiçbir şey yoktur. Çünkü Bağdat üzerinden gelebilecek bir saldırıdan endişe etmesine gerek kalmayacaktır. Ayrıca bu denklemde Bağdat da bir saldırı riski sürprizine her zaman hazır olmalıdır. Geary Musul ve Bağdat

⁷⁰ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. I, s. 2.

arasındaki bu duruma benzer bir riskin kuzeyde Diyarbekir ve Cizre arasında olduğunu yazar. Geary'nin anlatısına göre yılın üç ya da dört ayında Dicle Nehri salların yüzdürülmesi için müsaittir. Diyarbekir düşman tarafından ele geçirilecek olursa Musul'a yakın olan Cizre, nehir üzerinden sevk edilecek küçük birliklerle bile işgal edilebilir ya da Van Gölü üzerinden gelecek bir kara ordusuyla kısa sürede teslim alınabilir. Böylece Musul da rahat bir şekilde ele geçirilebilir. Geary, böyle bir durumda nehrin işgal güçlerinin işlerini kolaylaştıracağını ve ulaşımın bir sorun olmaktan çıkacağını vurgular. Geary Diyarbekir'in bir Rus işgaline uğraması ihtimali üzerinde durmuştur. Geary'nin anlatılarına göre Diyarbekir'in işgal edilmesi kuzeyden güneye doğru Cizre, Musul ve Bağdat'ı içine alan bölgedeki diğer şehirlerin işgal edilebilmesinin önündeki tüm engelleri kaldıracak, hatta Rusların sıcak denizlere inmesinin önünü açabilecektir. Diyarbekir işgal edilirse Cizre ve akabinde Musul çok rahat bir şekilde düşman eline geçebilecektir. Geary'nin anlatılarından anlaşıldığı kadarıyla Diyarbekir bütün bu ihtimaller içerisinde tüm bölgenin güvenliğini garanti altına alan stratejik bir konuma ve öneme sahiptir. Diyarbekir'in herhangi bir şekilde işgali önce Cizre'nin, sonra Musul'un ve akabinde Bağdat'ın düşmesine neden olacaktır. Bu durumda Basra Körfezi'ne kadar olan yol açılacaktır. Geary'e göre Ruslar Kars'ı zaten ele geçirdikleri için Rus ordusu buradan muhtemelen Bitlis üzerinden güneye gelebilir. Geary bu noktada, "Diyarbekir'in surları Romalılar tarafından eski savaş taktiklerine dayanacak şekilde yapılmış ama surların mevcut savaş toplarına dayanabileceği hususunda şüphelerim var" demektedir. Geary bu ihtimali anlatırken, Rusların bilmediği bir şeyden bahsetmediğini veya ifşada bulunmadığını, bu işgal ihtimalinin zaten var olduğunu belirtir. Geary Rus Mareşal Paskiewiteh'in 1828-1829 yılındaki Osmanlı Rus Savaşı'nda Fırat Nehri üzerinden birliklerini sevk ederek Basra Körfezi'ne yerleşmek niyetiyle Diyarbekir'e bir harekât tasarladığını belirtir ve son savaşta (93 Harbi) Diyarbekir'in işgali için bir bölük gönderilmesinin de düşünüldüğünü yazar. Geary'e göre Kars'ın işgali sırasında Rusların karşılaştıkları direniş Diyarbekir'in işgaline engel olmuştur. Geary bu gecikmenin gelecekte Diyarbekir'e yönelik yeni bir saldırının gerçekleşme ihtimalini unutturmaması ve bu ihtimalin her zaman akıllarda tutulması gerektiğini hatırlatır. "Rus General Mareşal Paskiewiteh'in o dönemde hayata geçirmek istediği büyük fikir

Dicle'den çok Fırat vadisine yönelikti. General bu yolla ilerlemeyi düşünüyordu. Ancak bugün hemen hemen kesin olan bir şey var ki avantaj Dicle'ye geçti” diyen Geary bunu, “Dicle Nehri'nin derinliği, doğrudan ulaşım avantajı, kıyılarının daha ekili ve verimli olması, dolayısıyla erzak avantajı bulunması” gibi nedenlere bağlar ve Dicle'nin bugün için Ruslar açısından daha avantajlı görüldüğünü yazar. Geary'e göre Ruslar eğer bunu başarabilirlerse, Diyarbakir'e yerleştikten sonra Basra Körfezine nereden inmek isteyecekleri, sadece özgürce yapılacak bir tercih meselesi olacaktır. Geary için bütün bu anlatıların temelinde, İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarının nasıl korunabileceği sorusu yatmaktadır. Geary anlatılarının devamında Rusların Karadeniz'den Basra Körfezine kadar olan bölgede hâkim duruma gelmeleri halinde İngiltere'nin Mısır'ı elinde tutamayabileceğini belirtir ve İngiltere'nin kendi çıkarları açısından Anadolu, Osmanlı, Suriye ve Fırat Vadisinin geleceğini düşünmesi gerektiğini yazar.⁷¹

Geary Ruslar tarafından yapılması muhtemel saldırılara karşı İngiltere'nin nasıl önlem alabileceği konusundaki fikirlerini de açıklamaktadır. Buna göre Geary Halep'ten ayrılarak batı istikametinde ilerlediği bir sırada yaptığı gözlemlere dayanarak Halep-Bağdat arasında kurulacak bir demiryolunun nasıl işlev görebileceğini değerlendirmiştir. Geary bu kentler arasında böyle bir projenin hayata geçirilebilmesi için bol tepelerle dolu yolları kullanmak yerine alternatif güzergâhlar bulunduğunu söyler. Bu konuda uzmanlar tarafından yapılmış çalışmalara dayanarak konuştuğunu belirten Geary, bu projenin İngiltere için bir ihtiyaç olduğunu düşünmektedir. Geary bu demiryolunun sonraki dönemlerde Hindistan'a kadar uzatılabileceğini, Türk-Hindistan demiryolu ağının bağlantısının sağlanmasının sadece bir masraf ve buradaki trafiği değerlendirme meselesi olduğunu söyler. Geary demiryolu projesini ticaret ve askeri açıdan iki ayrı başlık altında değerlendirir. Geary Diyarbakir'in işgale uğramasının İngiltere açısından son derece tehlikeli olacağını düşünmektedir. Geary'e göre Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bundan sonra yaşanacak ilk çatışmada Rusya bu sefer kesinlikle Diyarbakir'i işgal edecektir. Bundan

⁷¹ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 65-73.

sonra da nehirlerin ulaşım gücünden yararlanarak 3-5 günlük süreler içinde ve zahmet çekmeden Cizre, Musul ve Bağdat ile Mezopotamya'nın şehirlerine inebilecektir. Rusya'nın bu işgalleri gerçekleştirmesi halinde, güneyden kuzeye işgale karşı direnecek kuvvetlerin Osmanlı'nın bozuk yollarından sevk etmesi örneğin Bağdat'tan Musul'a iki hafta sürmektedir. Oysa kuzeyden güneye nehir üzerinden bu süre üç gün almaktadır. Geary bu durumda Rusları engelleyebilmenin mümkün olmadığını ve İngiltere'nin bu durumda çok fazla zararının olacağını belirtir. Geary'e göre Diyarbakir, Fırat ve Dicle havzalarının anahtarı konumundadır. Stratejik bir noktadadır ve Diyarbakir'in İngiltere'nin bölgedeki varlığı ve güvenliği için mutlaka korunması gereklidir. Geary bunu başarabilmenin yolunun İskenderun'dan Diyarbakir'e bir tren yolu yapılmasından geçtiğini söyler. Bu durumda İngiltere, bu tip bir işgal girişimine karşı güneyden kuzeye bozuk olan yollarda günlerce mücadele etmek yerine İskenderun limanından sonra demiryolu vasıtasıyla Diyarbakir'e ihtiyaç duyulan kuvvetlerini hızlı bir şekilde sevk edebilecektir. Geary burada yapılacak olan demiryolunun 80 bin nüfuslu Halep'ten, 12 bin nüfuslu Birecik'ten, 50 bin nüfuslu Urfa'dan, 60 bin nüfuslu Diyarbakir'den, 16 bin nüfuslu Mardin'den, 50 bin nüfuslu Musul'dan, 20 bin nüfuslu Kerkük'ten, 80-100 bin nüfuslu Bağdat'tan geçecek ya da burada yaşayanların kullandıklarını kolaylaştıracak şekilde olması gerektiğini vurgular. Geary'nin anlatılarından o dönemde Diyarbakir'in Urfa, Musul gibi şehirlerden büyük olduğu, Bağdat ve Halep'ten sonra bölgenin en büyük üçüncü kenti olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan Diyarbakir'in stratejik konumu ile potansiyel gücü daha iyi anlaşılabilir. Geary sadece Halep ile İskenderun arasında taşımacılık yapan develerin sayısının on bin olduğunu, Diyarbakir'den batı yönünde yaptığı yolculuğunda özellikle Antakya ovasında uçsuz bucaksız deve kervanlarına rastladığını, yollarda da uzun deve kervanlarının gidip geldiğini belirterek bu projenin hangi ihtiyaçlara cevap vereceğini örneklendirmeye çalışır.⁷²

Geary bir yandan Diyarbakir ve çevresinde meydana gelebilecek bir Rus işgali ihtimali ile böyle bir işgal ihtimali öncesinde İngiltere'nin kendi çıkarları açısından

⁷² Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 280-288.

alması gereken tedbirlerden bahsederken diğer yandan Diyarbekir’de valinin yönetim anlayışına ve Diyarbekirlilerin valiye karşı tavırlarına ilişkin izlenimlerini paylaşmaktadır. 1878 yılı Mayıs ayında şehre gelen G. Geary, caddede ilerlerken sokak köpeklerinin her zamanki ten rengi yerine ilginç biçimde siyah olduklarını fark ettiğini belirterek, bu hususta Diyarbekirliler için söylenen, “Bu şehrin insanların kalpleri de şehrin surları ve sokaklarındaki köpekleri gibi karadır” atasözü⁷³ olduğunu hatırlatır. Geary bu sözü Mardin’de bulunduğu bir esnada Diyarbekir valisinin dürüst bir adam olduğunu, yanlışlarla mücadele ettiğini ancak Diyarbekirlilerin onu yıldırıldığını, valinin de İstanbul’a iki kez istifasını göndermesine rağmen bu istifaların kabul edilmediğini, astlarının ve bazı yozlaşmış entrikacıların valiyi desteklemediklerini anlatmaya çalışırken kullanmıştır.⁷⁴ Geary Diyarbekir’de Vali Abdurrahman Paşa’nın açık fikirli ve güven veren bir karaktere sahip olduğu yönünde bilgilendirildiğini söyler. Geary’nin anlatılarına göre Hristiyanlara yönelik zorbalık ve yasadışı hareketlere müsamaha göstermeyen vali Hristiyanlar tarafından hoşnutlukla karşılanırdı. Müslümanlar tarafında ise valinin bu tavrı çok kabul görmüyordu. Vali Abdurrahman Paşa’yı ziyaret eden Geary valiyi açık görüşlü, yetenekli, ön yargılarından arınmış bir kişilik olarak tanımlar. Valinin Fransızca’yı anladığını ama sürekli konuşmak istemediğini söyler. Vali sohbetin büyük bir bölümünde Türkçe konuşmuş, konuşmalar Fransızcaya tercüme edilmiştir. Geary, masada gördüğü Fransızca sözlükten dolayı valinin Fransızca bilgisini geliştirmek isteğini ve bunun için valinin özel bir gayretinin olduğunu belirtir.⁷⁵

Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyıla kadar yabancı dil bilenler genellikle gayrimüslimlerdi. Rum tercümanlar bu konuda ön plandalardı. 1821 Yunan İsyanı sırasında Divân-ı Hümayun tercümanlarının bu isyanda rollerinin olduğunu anlaşılması üzerine yabancı dil eğitimine ağırlık verilmiş, okullara Fransızca dersler konulmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren öğrenimi en yaygın Batı dili olarak

⁷³ Bu sözün bir Arap atasözü olduğu George Percy Badger’in seyahatnamesinde geçmektedir. Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. I, s. 45.

⁷⁴ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 160-161.

⁷⁵ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 214-215.

“Fransızca” Osmanlı genel eğitim sistemi içine girmiştir.⁷⁶ 1842 ve 1844 yıllarında iki kez Diyarbekir’e gelen J. P. Fletcher da İstanbul’da ve Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer bölgelerinde Fransızcanın diğer Avrupa dillerine göre çok daha fazla konuşulduğunu belirtir.⁷⁷ Geary’nin anlatıları, valinin dönemin şartlarında, yabancı dil öğrenmeye ve kendini yetiştirmeye özen gösteren, bunca sıkıntıların ortasında kişisel gelişimi için çalışan gayretli bir kişiliğe sahip olduğuna işaret etmektedir. Diğer seyyahların vali ile ilgili övgü dolu sözleri de valinin görevinde gösterdiği dikkat ve özeni ortaya koymaktadır.

G. Geary vali ile şehrin ve savaşın genel durumu üzerine yaptığı söyleşiden kesitler aktarmıştır. Geary valinin kendisine yolculuğu ile ilgili birkaç soru sorduktan sonra böylesine bir durumda, genel durumun pek olumlu izler bırakmayacağı bir dönemde kendisinin buraları ziyaret etmesinden endişe ettiğini söylediğini belirtir. Şehirde asayiş sağlanabilecek az miktarda düzenli birlik kalmıştır ve kamu binalarının onarımlarının yapımı için ihtiyaç olan para bulunamamakta, pek çok ihtiyaç aynı şekilde temin edilememektedir. Buna karşılık Geary, “tabi ki böylesine büyük bir savaşın sonucu olan bitkinliğin imparatorluğun her bölgesinde kendisini hissettirmesi normal, bunlar kaçınılmaz olan gelişmeler” diyerek karşılık verdiğini söyler. Geary valinin olaylara bir yanlısamaya düşmeden olduğu gibi baktığını söyler. Geary’nin aktardığına göre vali Hindistan’dan Akdeniz’e askeri birliklerin getirildiğini bilmekteydi. Valiye göre özellikle Rusların mevcut gücü ve Osmanlı’nın Plevne savunması esnasındaki kadar güçlü olmadığı göz önüne alındığında gönderilen adamların sayısı çok azdı. Geary valinin İngiliz hükümetinin bununla ne elde etmek istediğini merak ettiğini aktarır. “İngilizler neden o zaman müdahale etmediler ki?” diye soran vali, “öyle olsaydı, Osmanlı ordusu da onlarla savaşmak için orada olurdu. Ruslar kesin bir yenilgiye uğratılabilirler, belki de yok edilirdi. Osmanlılar onları tek başına pek çok kez yendi. Şimdi İngilizler Osmanlı birliklerinin yerini

⁷⁶ Mehmet Demiryürek, “Türkiye’de Yabancı Dil Olarak Fransızca Öğretiminin Tarihi Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme (1891-1928)”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (H. U. Journal of Education)* 28(1), 2013, s. 131.

⁷⁷ Fletcher, *Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*, Vol. I, s. 2.

Hindistan'dan getirdiği birliklerle ikmal etmeye çalışıyor, bunların sayısı ne kadar?" diye sorduğunu yazar. Geary, valiye bir sayı verdiğini ve Hindistan'da yararlanılabilecek iki yüz milyon nüfus olduğunu da sözlerine eklediğini aktarır. İngiltere'nin müttefiklerini ve doğudaki çıkarlarını savunması gerektiğinde yarım milyon, eğer yeterli gelmezse, yarımadadan bir milyon insan toplayabilecek zenginliğe ve örgütlenme gücüne sahip olduğunu valiye anlattığını belirtir. Vali, "Evet, sınırsız sayıda insan toplayabilirsiniz, belki bu insanlar kendi ülkeleri gibi sıcak bir ülkede çok iyi savaşabilirler, ama Karadeniz çevresinde yaşanan kışın soğuğuna dayanabilirler mi? bundan şüphem var, burada soğuk çok şiddetlidir ve bizim askerlerimiz dahi donarlar, buradaki iklim koşullarına çok zor dayanırlar. Kuzeyden gelen don ve kara alışkın olan Rusların bile Tuna Nehri ve Karadeniz kıyılarında yaşanan soğuğa çok zor katlanabildiklerine inanıyorum. Hindistan'dan getirilen ve böyle bir soğuğa maruz kalan birlikler hava koşullarına nasıl dayanacaklar?" şeklinde soru yöneltmiştir. Geary bu soru karşısında, valinin bir sorunun tüm unsurlarını çok dikkatli bir biçimde düşünme ve analiz etme yeteneğine sahip olduğu yönünde izlenim edindiğini aktarır. Geary bu ülkenin ırklarının dünyanın diğer yerlerindeki insanlar gibi savaşçı ve fiziksel olarak güçlü olduklarını belirttiğini söyler. Geary, valinin bu sorusuna karşı ayrıca, "Yılın yarısında Hindistan gibi sıcak bir iklime sahip Arabistan'da yetiştirilen birlikler Türk hükümeti tarafından işgal zamanlarında Ermenistan'da ya da Tuna'da görevlendiriliyorlar. Bunların sert kış koşullarına karşı Anadolu ve kendi ifadesiyle Kürdistan'dakilerden daha az dayanıklı oldukları konusunda bir ölçüt yok. Hindistan'ın sıcak bölgelerinde yerleşik olanların sert iklim koşullarına karşı dayanıklı olamayacakları doğrudur. Ancak yarımadanın kuzeyinde dayanıklı ırklar var. Bunlar, sert mevsimin koşullarına karşı Arabistan ve belki de Küçük Asya'dakiler kadar göğüs germeye muktedirler" diyerek cevap vermiştir. Geary kendisinin verdiği bu cevap üzerine valinin de bu ihtimalin denenebileceğini söylediğini, yine de Hindistan'dan gelen birliklerin hiç bu kadar kuzeye getirilmediklerini, bunun yeni bir deneme olacağını vurguladığını aktarır. Vali, "Bunlar Avrupalı birliklerle hiç savaşmışlar mı? Ruslarla başa baş savaşabilecekler mi? sorusunu yöneltir. Geary buradan çıkarımda bulunarak, Vali Abdurrahman Paşa'nın işlerin güvende olduğuna dair sağlam bir fikre sahip olmadığını, Hindistan birliklerinin değerinden şüphe duyduğunu değerlendirir.

Geary buna rağmen valinin İngiltere'ye başarılar dilediğini aktarır. Geary valinin İngiltere'nin gücüne saygı duyduğunu belli olduğunu söyler. Geary valinin, İngiltere'nin düşmanlarının tamamından fazla deniz gücüne sahip olduğu yönündeki düşüncelerini aktardığını ziyaretinin ve sohbetin böylece tamamladığını belirtir.⁷⁸ Geary'nin bölgede olağanüstü bir özgüvenle gezdiği anlaşılmaktadır. Geary İngiltere'nin bölgede hâkimiyet kurabilmesi için çeşitli senaryolar üretmekte, her koşulda İngiltere'nin Ruslara karşı üstün geleceği bir insan kaynağına sahip olduğunu vurgulamaktadır.

1878 yılının Aralık ayında şehri ziyaret eden H. C. Barkley de Vali Abdurrahman Paşa ile ilgili övgü dolu sözler söyler. Barkley valiyi tanımlarken, diğer Türk yöneticilerinin aksine asil birisi olduğu hususunda ortak kanaat olduğunu belirtir. Barkley valinin dürüst, yetenekli, fakir ve kendinden çok ülkesinin huzuru için kaygı duyan biri olmasına rağmen iyi işler yapabilmek için gücünün sınırlı olduğunu söyler. Barkley bir yandan valiyi överken, diğer yandan merkezi yönetime yönelik düşüncelerini dile getirir, İstanbul'daki yöneticileri suçlar. Barkley'e göre valinin dürüst ve çalışkanlığına, adaleti sağlamaya yönelik çabalarına dolandırıcılar gülmekteydiler. Zira Barkley'e göre merkezden güç alan bazı sahtekârlar valinin gücünü kırabiliyorlardı. Barkley bunu verdiği örnekle açıklamaktadır. Diyarbekir'de bulunan değerli bir tuz yatağında hükümet adına çalışması gereken bir memurun sahte hesapla ürünleri satarak cebini doldurduğunu, valinin bu haksız kazancı ispat etmesine ve görevlinin ceza alması için çabalamasına rağmen o kişinin İstanbul'da ödüllendirdiğini, serbest bırakılmakla kalmayıp işine geri döndürüldüğünü, bu duruma elde edilen haksız kazancın İstanbul'da rüşvet olarak kullanılmasının sebep olduğunu belirtir. Barkley valinin dürüstlüğüne rağmen başarılı olamadığını ifade ederken üst yönetimi rüşvetçilikle, dürüst ve adil olmamakla suçlamaktadır.⁷⁹

H. C. Barkley yerel olaylar dışında Osmanlı Devleti'nde İngiltere'nin uygulaması gereken genel politikaları hakkındaki düşüncelerini de dile getirmektedir.

⁷⁸ Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. II, s. 214-217.

⁷⁹ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 276.

Barkley İngiltere'nin mevcuttan daha iyi bir hükümet kurulması için İngiliz müdahalesinin sadece gereksiz bir konuşmadan ibaret olduğunu düşünür. Barkley'e göre burada düzenin sağlanmasının iki yolu vardır. İlki buradaki düzensizliğe müdahale edilmezse belki bu insanlar hatalarını anlayarak durumu düzeltebileceklerdir. İkincisi ise belki de burada yaşayan Hristiyanlar daha mutlu olabilecekleri yerlere göç edebilirler. Barkley'e göre yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen insanlar nereye giderlerse gitsinler sonuçta Türklerin, Hristiyanların, dürüst ve hilebaz herkesin, her sınıftan insanın İngiliz müdahalesinin yaşanacağı ümidini taşıdıklarını, bunun tek istisnasının İstanbul'daki yöneticiler olduğunu, çünkü bu durumun onların sonu olacağını bildiklerini söyler.⁸⁰ H. C. Barkley halkın İngiliz müdahalesini heyecanla beklediğini ve İngiltere'den medet umduğunu yazmaktadır. Barkley, İngiliz müdahalesine bel bağlayanlar için kullandığı 'herkes' tanımının içine her ne kadar tüm halkı katmış olsa da asıl kastedilenin bölgede daha mutlu hayat yaşaması dileğinde bulunduğu Hristiyanlar olması olasıdır.

Seyyah anlatılarından Diyarbakir'de asayişsizliğin doruk noktada olduğu 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı döneminde duruma uygun geçici ve kalıcı çözümler üretilmesine gayret edildiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde seyyahların, hakkında en çok konuştukları kişi şehrin valisi Abdurrahman Paşa'dır. 1877 yılı Nisan ayı sonunda Diyarbakir valisi olarak atanan Abdurrahman Nureddin Paşa aslen Germiyanogluları ailesindedir. 1836 yılında Kütahya'da doğmuş, 1912 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Vali olan babasının yanında yetişen Abdurrahman Paşa çok sayıda devlet hizmetinde, 1882 yılında Osmanlı Devleti'nde sadrazamlık görevinde bulunmuş, 2 ay 10 gün bu görevi sürdürmüştür.⁸¹ Abdurrahman Paşa'nın görev yaptığı dönem 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın yaşandığı nazik ve kargaşalı bir süreçti. Böylesine bir dönemde Abdurrahman Paşa'nın vilayeti en iyi şekilde idare etmeye çalıştığı

⁸⁰ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 281.

⁸¹ Nurdan Mercan, *Abdurrahman Nureddin Paşa Hayatı, Şahsiyeti ve Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019, s. 40.

görülmektedir.⁸² Seyyah anlatıları Abdurrahman Paşa'nın özellikle Müslim-gayrimüslim çatışmalarına ilişkin hassasiyetini, kişisel gelişimine önem veren gayretini, doğru ve geniş çaplı analiz yapabilme yeteneğini ve olaylara her zaman şüphe ve tedbirle yaklaşan deneyimli bir yöneticilik anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. Abdurrahman Paşa'nın ileri görüşlülüğü sayesinde kentin yönetiminde bulunduğu süreçte yaşanması muhtemel pek çok sorunu henüz patlak vermeden önlediği anlaşılmaktadır.

5.5. 1-3 Kasım 1895 Ermeni Olaylarının Etkileri

Diyarbakır'da asayişin bozulmasına neden olan diğer bir hadise Diyarbakır kent merkezinde 1-3 Kasım 1895 tarihlerinde meydana gelen Ermeni olaylarıdır. Geniş anlamda Osmanlı Devleti'nde Ermeni meselesinin gündeme getirilmesi, Batı-Rusya-Osmanlı Devleti üçgeninde gelişen ilişkilerin seyri ile ilgilidir. 1877-1878 yıllarında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması, Batıya karşı Rusya'nın elini güçlendirmişti. Buna karşılık antlaşmanın maddeleri Osmanlı Devleti açısından ağır şartlar içeriyordu. Bu antlaşmadan sonra Rusların Balkanlarda sağladığı gücün yanında özellikle Doğu'dan Akdeniz'e inme ihtimalinin kuvvetlenmesi, Rusya karşıtı siyaset yürüten İngiltere başta olmak üzere diğer Avrupa ülkelerini rahatsız etmiştir. Rusların, Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde yaşayan Ermeniler lehine düzenlemeler yapılması taleplerini içeren antlaşmanın 16. maddesi ise Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışılması açısından önemli bir sorun oluşturmuştur.⁸³ Bu madde aynı zamanda İngiltere için de bir sorun oluşturmaktaydı. Zira Ruslar bu madde ile Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde yaşayan Ermeniler üzerindeki nüfuzunu artırmış olacaktı. Bunu engellenmesi için Berlin'de 13 Temmuz 1878'de yeni bir antlaşmanın imzalanması sağlanmıştır. Ancak Ermeni ıslahatı meselesi Berlin Antlaşması'yla bir kez daha masaya konulmuş, böylece Ermeni sorunu Osmanlı Devleti'nin kendi

⁸² Bozan, "Osmanlı Rus Savaşı'nın Diyarbakır Vilayetine Etkileri ve Islahat Komisyonun Faaliyetleri", s. 267.

⁸³ İsmail Şahin, "1878 Kıbrıs Antlaşması ve Ermeni Meselesi" *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı 43, 2012, s. 145.

egemenlik hakları çerçevesinde çözebileceği bir iç sorun olmaktan çıkarak Rusya ve İngiltere'nin müdahale aracı olarak kullanacakları bir sorun haline dönüşmüştür.⁸⁴

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'yla başlayan ve iki antlaşma ile yazılı hale getirilen Ermeni meselesi geçen zaman içinde sistematik bir şekilde büyütülmüştür. İngiliz ve ABD'li misyonerlerin ve seyyahların Ermenilerle ilgili çalışmaları da Ermeni meselesinin büyütülmesinde etkili olmuştur. 1878 ve sonrasında Diyarbakır'e gelen seyyahların, Müslümanların Ermenilere karşı nasıl bir kin beslediğini ve Ermenilerin bu kin karşısında ne derece korunaksız ve korku içinde hayatlarını sürdürmek zorunda kaldıklarını anlatan sözleri seyyahların Ermeni meselesinin büyütülmesinde bir çeşit fikri alt yapıyı sağlayan görevi yerine getirdiklerini göstermektedir. 1892 yılında Diyarbakır'e gelen O. H. Parry Müslümanlarla Hristiyanların ilişkileri ile ilgili yaptığı değerlendirmede Ermeni meselesinin Diyarbakır'de henüz o yıllarda hissedilmeye başladığından bahseder. Parry Mardin ve Diyarbakır'de Hristiyanların sayıcı fazla olduklarını ve bu nedenle haklarını koruyabilecekleri kadar güçlü olduklarını söyler. Parry'e göre bu şehirlerde Hristiyanlar için yaşam güçlü oldukları düzeyde katlanılabilir durumdadır.⁸⁵

Kışkırtmalarla ve sağlanan yardımlarla Ermeniler arasında giderek artırılan bilinçlendirme faaliyetleri, 1890 yılı itibariyle Ermenileri örgütleme sürecine götürmüştür. Bu tarihten sonra yapılan toplantılar ve çalışmalar 1895 Diyarbakır olaylarının altyapısını oluşturmuştur. Ermeni komitacıları içinde Hınçak Komitacılarının Diyarbakır kolu ile Taşnaksüyun Komitacılarının Diyarbakır kolu, 1895 olaylarının ortaya çıkmasında aktif rol oynamıştır.⁸⁶

Diyarbakır'de 1-3 Kasım 1895 tarihlerinde gerçekleşen Ermeni olaylarından yaklaşık bir sene sonra, 1896 yılının Haziran ve Temmuz aylarında şehre gelen James Rendel Harris ve eşi yaşananlardan kendi bakış açılarıyla bahsetmişlerdir. Harrislerin

⁸⁴ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Yayın No 53, Ankara, 2001, s. XI.

⁸⁵ Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, s. 166.

⁸⁶ Bozan, *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı (Yayımlanmış Doktora Tezi), Elazığ, 2012, s. 81-93.

bildirdiğine göre Fransız konsolosu olaylar esnasında kendi hayatını hiçe sayarak konsolosluk kapısını açmış ve çok sayıda Ermeni'yi ölümden kurtarmıştır. Harrislere göre Diyarbakır'da bir misyon istasyonu ve yardım kuruluşu olmadığından yaşananlar ve çekilen acılar İngiltere'de çok az duyulmuştur. Harris'lere göre Fransız konsolos şehre geldiği andan itibaren elinden geleni yapmakta, İngiliz yardımcı konsolosu da yardımda bulunmak adına hiçbir zahmetten kaçınmamaktadır. Kendilerinin de ellerinden geleni yaptıklarını söyleyen Harrisler yapılanların okyanusta bir damla olduğunu ve az da olsa acıları dindirdiğini belirtir.⁸⁷

Harrislerin bahsettiği Fransız Konsolos Vekili Gustave Mayer, 1895 olaylarından önce Enis Paşa'nın Diyarbakır valiliği görevine asaleten atanmasından duyduğu rahatsızlığı Ermeni komitacıları ile benzer bir dille ifade etmiş, Vali Enis Paşa'yı Ermeni karşıtlığı ile suçlamıştır.⁸⁸

Harrisler, rehberlerinin Diyarbakır nüfusunun neredeyse tamamının yol yapılması halinde göç edeceğini, aksi takdirde gelecek kış açlıktan öleceklerini söylediğini yazarlar. Ermeni olayları ile ilgili anlatılanlardan sonra Harrisler kendilerini halkın göç etmesine yardım etmek için zorunlu hissettiklerini belirtirler.⁸⁹ Harris'ler seyahatleri sırasında şahit oldukları olaylara tamamen kendi pencerelerinden değinmişlerdir. Siverek'te papazın başına baltayla vurulmak suretiyle öldürülmesi, beyninin parçalanması, duvarlardaki kan izleri gibi dehşet hikâyelerini anlatmışlardır.⁹⁰

1897 yılının sonunda şehirde bulunan İngiliz Lord Warkworth Ermeni olayları hakkında kendi değerlendirmelerini aktarmıştır. Lord Warkworth'un anlatısına göre dışarıdan görüntüsü itibariyle kendiliğinden gelişmiş ve meydana gelmiş gibi görünen Ermeni olayları ilginçtir. Lord Warkworth olayların çıkması ile ilgili iki ayrı görüşü dile getirir. Lord Warkworth'e göre olaylar ya kendiliğinden ya da planlı şekilde

⁸⁷ Harris, *Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia*, s. 133.

⁸⁸ Bozan, *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, s. 131.

⁸⁹ Harris, *Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia*, s. 102.

⁹⁰ Harris, *Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia*, s. 98-99.

gelişmiştir. Lord Warkworth'e göre ilk ihtimal şöyledir. Padişahın yönetimine karşı bölge sakinlerinin protestoları meydana gelmiş Ermenilere yönelik ıslahat düzenlemelerinin uygulanmaya konulması halinde Hristiyanlardan intikam alınacağı İstanbul'a mektupla bildirilmiştir. Lord Warkworth'un anlatısına göre bu ihtimal dahilinde düşünülmesi gereken, böyle bir davranış tarzının merkezi yönetimin olayların fitilini ateşlemek için kullandığı bir argüman olması durumudur. Olayların bu şekilde gelişmesini isteyen yönetim kendisinin kışkırttığını gizlemeye çalışmaktadır ki Lord Warkworth buna pek ihtimal vermez. Gerekçesi ise, "eğer yönetim böyle bir yol izleme kararı vermiş olsaydı bu taktiği başka olaylarda da kullanırdı" şeklindeki yorumlarıdır. Bu nedenle gerçek Lord Warkworth'e göre muhtemelen böyle değildir. Lord Warkworth Ermenilerin meydana gelebilecek olaylar hakkında bir şekilde bilgi sahibi olduklarını ve durumu kendi yetkililerine bildirdiklerini aktarır. Bunun üzerine Ermeni piskoposu ve Fransız konsolosu konu hakkında görüşmek üzere valiye gitmişler ve meydana gelebilecek olaylar nedeniyle endişelerini dile getirmişlerdi. Buna karşılık kendilerine olumsuzluk yaşanmayacağına dair güvence verilmişti. Buna rağmen olaylar patlak vermiştir. Osmanlı hükümetinin çok sayıda yabancıya şahit olduğu bu durumları açıklamak için Avrupalıların gözünü boyamasının mümkün olmadığını ifade eden Lord Warkworth, Ermeni vilayeti olarak tanımladığı illerin valilerine Osmanlı hükümeti tarafından bu vahşetin Hristiyanların kendileri tarafından yapıldığına dair inandırıcı gerekçeler sunmaları için bir genelge gönderildiğini söyler.⁹¹

Warkworth'un Ermeni vilayetleri olarak tanımladığı yerler Berlin Antlaşmasının 61. Maddesinde Osmanlı Devleti'nden Ermeniler lehine ıslahat yapılması istenilen illerdi. Osmanlı Devleti Ermeni bulunan eyaletlerde ıslahat yapmayı, Ermenileri Kürt ve Çerkezlerle karşı korumayı taahhüt etmiş ve yapacağı ıslahatları ara ara antlaşmayı imzalayan devletlere bildireceğini ve devletlerinde konuya müdahil olacağını resmen kabul etmişti. Bu maddede, "Ermeni bulunan eyaletler" tabirine yer verilmiştir. Daha sonraki dönemde ıslahat kapsamında Ermenilerin diğer illere göre daha yoğunlukta

⁹¹ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 236-238.

yaşadığı yerler olan Erzurum, Sivas, Van, Diyarbakır, Bitlis ve Mamuretü'l-Aziz vilayetleri için Vilâyât-ı Sitte tabiri kullanılmaya başlanmıştır.⁹²

Batılı devletler bunun yerine Altı Ermeni ili/Armenian vilâyet tabirini kullanmışlar, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesinde de bu tabiri yazmışlardır. Vilâyât-ı Sitte olarak tanımlanan bu coğrafya aslında Ermenilerin diğer illere göre sayıca fazla olduğu topraklarda Batılı güçler tarafından kurulmak istenen Ermenistan'ın sınırlarını teşkil etmektedir.⁹³ Osmanlı Devleti'nin şehirleri için Ermeni vilayeti tabirini 1877'de Diyarbekir'e gelen Rassam Van'dan bahsederken "Ermenistan'ın başkenti Van" şeklinde kullanmıştır.⁹⁴

1895 yılının Kasım ayında Diyarbekir'de meydana gelen Ermeni olaylarında şehrin valisi olarak görev yapan Enis Paşa idi. Vali Enis Paşa hakkında dönemin Batılı ülkelerinin görüşleri Enis Paşa'nın olaylarda rolü olduğu yönündeydi ve Batılılar, büyükelçileri vasıtasıyla valinin görevden alınması için II. Abdülhamid'e baskı uyguluyorlardı. Vali Enis Paşa'ya karşı yapılan suçlamalar ve özellikle Avrupalı temsilcilerin devam eden baskılarına daha fazla direnemeyen Sultan II. Abdülhamid, Vali Enis Paşa'yı 1896 yılı Kasım ayında valilik görevinden azletmek mecburiyetinde kalmıştı.⁹⁵

1897 yılı Aralık ayında şehre gelen Lord Warkworth Ermeni olaylarında Vali Enis Paşa'nın önemli bir rolü olduğunu, olayları çıkaran bağınaz Müslümanlarla işbirliği yaptığını, olayların asıl sorumlularının bağınaz Müslümanlar ve Vali Enis Paşa olduğunu söyler. Lord Warkworth valinin bu kişilerle birlikte hareket ederek devam

⁹² Emel Demir Görür, *Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2018, s. 8. (Yayımlanmış Doktora Tezi)

⁹³ Meryem Günaydın, *Vilâyât-ı Sitte'den Amerika'ya Göçler, 1908-1914*, Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2015, s. 13. (Yayımlanmış Doktora Tezi)

⁹⁴ Rassam, *Asshur and The Land of Nimrod*, s. 63.

⁹⁵ Ramazan Erhan Güllü, "II. Abdülhamit Dönemi'nde Meydana Gelen Ermeni İsyancıları Karşısında Süryaniler ve Süryani Patrikhanesi", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, Türkiye, 1-5 Ekim 2018, Cilt 8, s. 468.

eden olaylara kendi yöntemleriyle kesin bir çözüm getirmek istediğini ve bu nedenle Ermenilere karşı harekete geçtiğini değerlendirmektedir.⁹⁶

Lord Warkworth'un anlatılarından olaylarda Müslüman halkın ve valinin sorumluluğu olduğu yönünde tarafgir bir yargıya vardığı anlaşılmaktadır. Zira dönemin batılı ülkelerinin görüşleri de Vali Enis Paşa'nın olaylarda rolü olduğu yönündeydi. Lord Warkworth valinin önceden kendilerine silah dağıtılmış olan bir kalabalığın toplanmış olduğu camiye gittiğini, emir verilmesi üzerine pazarın kuşatılarak yakıldığını, katillerin kurbanlarının cesetlerini ateşe attıklarını, resmi olarak verilen güvencelere itimat etmeyerek evlerinde kalanların ise Fransız konsolosluğu ile kapuçinlerin manastırlarına doluştuklarını anlatır. Lord Warkworth olayların seyri sürecinde çevredeki köylerin Kürtler tarafından yağmalandığını, bırakılmaları yönündeki emirlere rağmen birçok kadının alıkonulduğunu, valinin ise hukuki bir yargılama olmadan ya da görgü şahitleri dinlenmeden bir şey yapılamayacağını söylediğini, şahitlerin de olayları anlatacak cesaretleri olmadığından suçluların yakalanmalarının mümkün olmadığını ve yargılamadıklarını dile getirir.⁹⁷

Batılı seyyah ve elçiler tarafından olayların birinci derece sorumlusu olarak gösterilen Vali Enis Paşa aslen Selanikli olup Muş ve Mardin'de mutasarrıflık görevlerinde bulunmuştur. 1895'te Diyarbakır valisi olarak atanan Enis Paşa'nın valilik görevi bir sene sürmüştür. Ermeni olaylarının yaşanmasının müsebbibi olarak gösterilen Vali Enis Paşa bu görevinden azledildikten sonra Basra valiliğine atanmış, akabinde ise Halep Valisi olmuştur.⁹⁸ Vali Enis Paşa'ya Ermeni olaylarında dahil olduğu gerekçesiyle Batılıların tepkisi, Diyarbakır valilik görevinden alınmasından sonra da dinmemiştir. Bu nedenle Halep Valisi olarak atanmasına da karşı çıkmıştı. II. Abdülhamid yine de Enis Paşa'nın valilik görevini yerine getirebilecek yeteneklere

⁹⁶ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 237.

⁹⁷ Warkworth, *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 237-238

⁹⁸ Abdulgani Fahri Bulduk, *Diyarbakır Valileri*, Medrese Yayınları, 2007, s. 184.

ve emniyet ve asayişin sağlanması için ihtiyaç duyulan liyakate sahip olduğunu belirterek atamayı gerçekleştirmiştir.⁹⁹

Diyarbakır şehir merkezinde 1-3 Kasım 1895 tarihlerinde gerçekleşen ve vilayet genelinde 523 Müslümanın, 1971 Ermeni'nin hayatını kaybettiği¹⁰⁰ olaylardan yaklaşık iki yıl sonra Ermeni meselesinin durumunu yerinde gözlem yaparak tespitlerde bulunmak amacıyla bölgeye seyahat gerçekleştirdiğini belirten ABD'li gazeteci George H. Hepworth Ermenilerle Türklerin ilişkilerinde Ermenilerin Türk otoriteleri tarafından etiklendiğini düşünmektedir. Bağımsız ve tarafsız bir rapor düzenleme konusunda iddialı şekilde yola çıkan G. H. Hepworth seyahatnamesinin, 'Bir Ermeni'nin Görüşü' başlıklı 16. bölümünde yolculuğu esnasında çok sayıda Ermeni ile bir araya geldiğini ve uzun sohbetler yaptığını belirtir. Ermenilerin kendisini görmeye gelmediklerini ve eğer gelmeyi tercih ederlerse suçluymuş gibi acı çekeceklerini düşündüklerini belirten Hepworth, buradan ulaştığı sonuca göre Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişkilerde her zaman Ermeninin 'şüpheli' olduğuna dair yorumda bulunur. "Hiçbir kedi, bir fareye Türk yetkililerin Ermeniye izlediği gibi bakmadı" cümlesiyle sözlerine devam eden Hepworth ülkede casusluk sisteminin mükemmel şekilde işlediğini, küçük ve değersiz bir olayın büyütülerek önemli bir şeymiş gibi sunulmasının ve bunun sonucunda bir tutuklamanın gerçekleşmesinin nadiren gerçekleşen bir olay olmadığını belirtir. Hepworth'e göre bu nedenle Ermenilerin hükümeti sevmeleri için bir sebep yoktur. Hepworth yine de, "Ermeniler, can ve mal güvenlikten endişe duymayacakları güvenli bir ortama kavuşmuş olsalardı sadık olabilirdi" ifadelerine yer verir. Hepworth Ermenilerin vergi ödediklerini, bir hükümetin var olmasının da vergiye bağlı olduğunu söyler. Hepworth, bazı vilayetlerde siyasi karışıklıklar yaşandığını, bunlar karşısında yönetimin yetersiz kaldığını, vergi mükelleflerinin öldürüldüklerini ve bundan dolayı da hazinede para kalmadığını yazar. Hepworth, "Dağ Muhammed'e gitmezse Muhammed dağa gider" deyimini kullanarak Ermenilerin kendisiyle görüşme cesareti gösteremedikleri için

⁹⁹ Güllü, "1895-1896 Ermeni İsyanlarının Osmanlı Vilayet İdaresine Etkileri-Halep Örneği", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 32, 2013, s. 20.

¹⁰⁰ Bozan, *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, s. 179.

kendisinin onlara ulaştığını söyler. Hepworth Türkü dinlediği ve onun gerekçelerini anlattığı kadar Ermeniye de dinlemesi gerektiğini, Ermeninin kendisini özgürce anlatacağı ortamı sağlamasının şart olduğunu ve bunu başardığını söyler. Buraya geliş amacının sadece Türkleri dinleyerek bir rapor hazırlamak olmadığını belirten Hepworth Ermenilerle de görüşmesinin gerekli olduğunu, bu nedenle yarım düzine Ermeni'nin görüşünü içeren bir kompozisyonu isim belirtmeden, “Bir Ermeni'nin Görüşü” başlığı altında verdiğini belirtir. Hepworth bir Ermeni'nin kendisiyle açık bir röportaj yaptığının öğrenilmesi halinde 24 saat içinde hapse atılabileceğini, kendisinin bu görüşmeleri yapmak için herhangi bir korku ve endişe hissetmediğini, sadece böyle bir ihtimalden dolayı tutuklamanın gerçekleşebilecek olmasının dahi utanç verici olduğunu, kendisini onlarla mutlaka görüşmek zorunda hissettiğini söyler. Hepworth gerekli şartları sağladıktan sonra ilk röportajını, ‘varlıklı, bilgili ama devrimci bir ruha sahip olmayan’ karakterde bir Ermeni ile yaptığını belirtir. Hepworth bu kişinin Türklerin pek çok durumda kendilerine çok nazik ve arkadaşça davrandıklarını, olaylar başladığında pek çoğunun kendilerine kapılarını açarak öldürülmeyi hak etmeyen bu insanları koruduğunu söylediğini aktarır. Türkler ve Ermeniler mahkemelerde eşitler mi? sorusuna teoride evet cevabını aldığını belirten Hepworth, bir kişinin suçu ispat edilene kadar masum kabul edilmesi gerekirken Ermenilerin tutuklanarak altı-sekiz kişilik hücrelere konulduklarının anlatıldığını iletir. Hepworth görüştüğü Ermeninin, padişahın uzak bölgelerde yaşanması muhtemel suiistimallerden haberdar olamayabileceğini ve bunu normal karşıladığını ifade eder. Röportaj sansür uygulaması, kötü muamele, haksız tutuklama iddiaları, Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişkiler ve benzeri karşılıklı soru cevaplarla devam eder. Görüşmeler tamamlandıktan sonra Hepworth yaptığı röportajı, “benim kendi izlenimim şudur ki Ermenilerin aldığı pozisyon doğrudur, ileri sürülen iddialarda her hangi bir abartı yoktur” diyerek noktalar.¹⁰¹

1895'te Diyarbekir şehir merkezini doğrudan ilgilendiren Ermeni olayları ile ilgili seyyahların bakış açılarında diğerlerine göre farklı değerlendirilebilecek bir

¹⁰¹ Hepworth, *Through Armenia On Horseback*, s. 321-332.

anlatı tarzına rastlanmamıştır. Bu konudaki anlatılar seyyahların olaylarda Müslümanların ve yöneticilerin Ermenilerle kıyaslanamayacak derecede sorumlu olduklarına inandıklarını göstermektedir. Diyarbekir ve çevresinde asayışı ve huzuru ortadan kaldıran Ermeni olayları meselesinde seyyahların olayların yaşanmasına neden olan gerekçelerini; Osmanlı idaresinin yanlış politikalarına, valilerin hatalı uygulamalarına, yönetimin beceriksizliğine, Müslüman halkın gayrimüslimlere karşı duyduğu kin ve nefrete dayandırdıkları görülmektedir.

Seyyah anlatılarına göre bölgede yaşanan asayişsizliğin temel nedenleri genel olarak beş başlık altında sıralanmıştır. Seyyahların anlatılarına göre aşiretlerin hâkimiyet mücadelelerinden, isyanlara, savaşımlardan toplumsal çatışmalara kadar iç içe geçmiş karmaşık sorunlar yumağı asayişsizliğin 19. yüzyıl boyunca Diyarbekirlilerin en önemli sorunu olduğunu göstermektedir. Asayişsizlik nedenleri ve sonuçları bir arada değerlendirildiğinde olaylardan en büyük acıyı bölgede huzur içinde hayat sürmek isteyen halkın çektiği anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Geçmişten günümüze varlığını ve önemini koruyan Diyarbekir, tarihinde onlarca farklı medeniyete ev sahipliği yapmış, Doğu'dan ve Batı'dan çok sayıda seyyah ağırlamıştır. 19. yüzyılda Diyarbekir'e gelen Batılı seyyahların önemli bir kısmını İngiliz seyyahlar oluşturmuştur. 1830'lardan itibaren ABD'den Osmanlı topraklarına misyonerlerin örgütlü şekilde gelmeye başlamalarıyla birlikte ABD'li seyyahların da Diyarbekir'de bir varlık alanı oluşturdukları görülmektedir.

Bu tez çalışmasında Diyarbekir, İngiltere ve ABD'den gelen Batılı seyyahların şehirle ilgili izlenimlerinden ve anlatılarından yola çıkarak tasnif edilen başlıklar altında incelenmiştir. Çalışma sonucunda seyahatlerin nedenleri, seyyahların anlatı biçimleri ve 19. yüzyılda Diyarbekir'in seyyahların anlatılarında nasıl yer bulduğu konuları ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Bu çalışmadan elde edilen sonuca göre Batılı seyyahların anlatı biçimlerini etkileyen en temel unsurlar, onların politik ve dini görüşleri ile kültürel ve etnik aidiyetleridir. Bu aidiyetler en genel ve belirleyici unsurlar olmakla birlikte seyyahların mesleklerine, ilgi alanlarına ve olayları algılama biçimlerine göre konuları değerlendirdiklerini ve yüzeysellikten derinliğe giden bir anlatı biçimi kullandıkları anlaşılmaktadır.

Bu çalışmadan elde edilen sonuçlara göre seyyahlar Diyarbekir'e neden geldiler? sorusunun cevabı, seyyahların ülkeleri ve bağlı oldukları örgütleri adına geldikleri coğrafyada yaptıkları, "insan ve maden kaynaklarının tespiti ile Batı-Doğu arasında kurulması arzu edilen tarihsel bağın köklerine ilişkin" arayışlarıdır. Bu cevabın gerekçelerini Batılı seyyahların anlatıları, faaliyet alanları ve resmi görevleri açıklamaktadır. Seyyahların ülke genelinde giriştikleri yer altı ve üstü maden, su, enerji ve ulaşım ile ilgili arama tarama, tespit ve keşif çalışmaları bunu göstermektedir.

Diyarbekir çevresinde maden yatakları, su ve enerji kaynakları vardır. Diyarbekir, Dicle Nehri kenarında kurulu bir şehirdir. Nehirler ise İngilizlerin önemli bütçe ayırdıkları araştırma sahalarından biridir. Diyarbekir, en genel tabiriyle seyyahların aradıklarını bulmayı umut ettikleri tüm kaynakların içinde yer aldığı coğrafyanın önemli bir parçasıdır. Diyarbekir, İngilizler tarafından insanlığın

başlangıç noktası olarak kabul edilen ve hakkında ne kadar bilgi varsa elde edilmesi için tüm imkânların bu amaçla seferber edildiği bölgenin kuzey üst sınırında yer almaktadır.

Seyyahların Diyarbekir'e dair anlatıları dört başlık altında aktarılmıştır. 19. yüzyılın başından sonuna kadar seyyahların anlatılarında şehrin fiziki görünümüne dair verilen bilgilerde ortak nokta bir kısmı tahrip olmuş ve çökme tehlikesi altında bulunsada Diyarbekir'in halen güçlü surlarla çevrili bir şehir olduğudur. Diyarbekir'in surları, şehre gelen hemen her seyyahın ilgisini çekmiş ve neredeyse tüm seyyahlar surları etkileyici bulmuştur. Seyyahlar Diyarbekir'i konumu ve surların şehrin etrafını çepeçevre sarması nedeniyle geçmişi kadar değil ama hala güvenli ve korunaklı bir şehir olarak görmüşlerdir. Hayranlık uyandıran ve dıştan seyyahlar için oldukça azametli görünen surlar, kimileri için yapımlarında kullanılan bazalt taşının renginden dolayı karanlık ve kasvetlidir. Bu izlenimler şehrin dar ve kirli oldukları söylenen sokak ve caddelerinde gezerken de genel olarak benzerdir.

Seyyahlar için şehrin iç ve dış görünümü neredeyse tamamen farklıdır. İstisnalar dışında surların güçlü görünümünü öven seyyahlar için şehrin içi aynı özelliklere sahip değildir. İç Kale başta olmak üzere sur içi bakımsız ve terkedilmiştir. Belirli kısımları kısa zamanda bakım yapılmaması halinde çökecek gibidir. İç Kale tamamen harabe durumdadır. 19. yüzyılda seyyahların anlatılarında şehrin bakımsızlığının çok kez dile getirildiği söylenebilir. Her ne kadar şehrin imarı ve yapıların onarımı için zaman zaman girişimler yapılmışsa da yüzyıllık süreçte tekrar eden büyük yıkımlar Diyarbekir'e ağır zararlar vermiş, şehir istenilen ölçülerde tam olarak toparlanamamıştır. Buna rağmen seyyahlara göre şehirde ayakta kalan, güzel görünümlü bazı iyi yapılar da vardır.

Diyarbekir tarihi açıdan seyyahlarca bilinen eski bir Roma kentidir. Onlara göre eski bir Roma kenti olan Diyarbekir'de göze çarpan sağlam yapılar Roma döneminden kalmadır. Seyyahlar tarafından şehrin İslam ve Osmanlı tarihinde geçirdiği süreçlerle ilgili birkaç kelam edilmişse de tarihinden mimarisine şehirde Roma izleri aranmış ve anlatılmıştır. Yapılarla ilgili en detaylı anlatıların içinde Ulu Cami ilk sıralarda gelmektedir. Bunun temel nedeni Ulu Cami'nin eski bir Hristiyan Kilisesi (Mar Toma)

olduğu, burada bulunan kilisenin camiye dönüştürüldüğü ya da burada bulunan kilisenin yerine cami yapıldığı düşüncesidir. Batılı seyyahların özellikle bu sahalardaki çalışmaları Roma devletinin Hristiyanlık döneminden kalan kültürel varlıklarını ortaya çıkarma ve şehrin geçmişi ile batı medeniyeti arasında bağ kurma girişimlerine ve çabalarına karşılık gelmektedir. Bu anlamda şehrin 19. yüzyılda azımsanmayacak bir gayrimüslim nüfusa sahip olması seyyahların şehirdeki varlıklarını açıklayan bir başka önemli sebeptir.

19. yüzyılda Diyarbekir Batılı seyyahların gözünde modern bir şehir değildir. Batıdaki modern kurumların burada olmaması şaşkınlık vericidir. Örneğin 19. yüzyılda ticaretin ve turizmin yayılmaya başladığı süreçte Diyarbekir’de otel bulunmaması Batılı bir seyyahın dikkatini çekecek kadar ilginçtir ve yüzyılın sonuna gelinmiş olmasına rağmen Diyarbekir’de halen bir otel bulunmaması, normal karşılanacak bir durum değildir. Bu anlamda 19. yüzyılda otel gibi batı tipi kurumlarının Diyarbekir’de henüz hayata geçmediği seyyah anlatılarından anlaşılmaktadır. Batılı bir seyyahın şaşkınlıkla karşıladığı bu durum Diyarbekir’de modernleşme girişimlerinin etkilerini batı şehirlerine göre daha geç gösterdiğine işaret etmektedir. 19. yüzyılın sonlarına doğru şehre gelen Batılı bir seyyahın anlatıları, Diyarbekir’de kervan sahipleri ile yolcuların konuk edilmelerinde halen geleneksel yöntemlerin kullanıldığını ve mevcut hanların bir takım iyileştirmelerle birlikte kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca seyyahların anlatılarına göre evde konuk ağırlama kültürü de yaygındır. Hanların dönemin şartlarına uygun olarak askeri birliklerin konuşlanmalarına, tacirlerin konaklamalarına, hayvanların barınmalarına yarayacak şekilde farklı düzenlemelere göre kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

Seyyahların anlatılarından anlaşıldığı kadarıyla şehirde 19. yüzyıl boyunca hastalıklar ve kıtlıklar halka çok ciddi zararlar vermiştir. O dönem bölgede en yaygın bulaşıcı hastalık, bu konuya değinen seyyahların anlatılarına göre Halep Çıbanıdır. Seyyahlara göre Diyarbekir ve çevresinde bu hastalıktan kaçınmak, hem yerli halk için hem de seyyahlar için neredeyse imkânsızdır. Bu nedenle yüzyıl boyunca halkın savaş ve asayişsizliğin yanında hastalıklardan dolayı çok büyük sıkıntılar çektiği anlaşılmaktadır.

Seyyahların anlatılarından anlaşıldığı kadarıyla 19. yüzyılda şehirde yaşanan iki büyük kıtlık dönemi 1838-1844 ve 1878-1880 yılları arasındadır. Seyyahlar tarafından bu şekilde bir tarih aralığı verilmemişse de onların anlatılarından şehirde kıtlıkla ilgili en zorlu süreçlerin bu tarihlerde yaşandığı anlaşılmaktadır. Kıtlık dönemleri ile ilgili anlatıların ortak noktası savaşların şehirde oluşturduğu tahribatlar ve açlık çeken insanların çaresizlik içindeki yaşantılarıdır. Yine de aynı dönemlerde kıtlıktan acı çeken insanlardan farkı bir hayat sürenler de vardır. Her türlü eğlencenin yapıldığı, her türlü içecek ve gıdaların bulunduğu sofraların tertip edildiği ve bunların tüketildiği, kıtlıktan bihaber yaşayan insanların varlığı söz konusudur. 1841’de böyle bir yaşantının kimler tarafından sürüldüğü net olarak açıklanmasa da kentte iki ayrı yaşam şeklinin varlığı seyyah anlatılarından anlaşılmaktadır. Bu durumun şehir halkı için en kötü yanı bu iki farklı yaşantıyı sürenlerden iyi durumda olan kesimin kıtlık yaşayan kesime karşı duyarsızlığının ifade edilmiş olmasıdır. Batılı bir seyyahın Diyarbekir’de yaşanan zorlu bir süreçte böyle bir sofrada oturmaktan duyduğu rahatsızlığı dile getirmesi bir yana, bu durumu yetkililere söyleme ihtiyacı hissettiğini, sonuç alamayacağını düşündüğü için bir girişimde bulunmadığını ifade etmesi ön yargılarla sarf edilmiş cümleler değilse, bu konulardaki duyarsızlığın hangi safhada yaşandığını göstermesi bakımından çok önemlidir.

Kıtlık ve hastalıkların yol açtığı tahribatlarla birlikte seyyahların anlatılarına göre 19. yüzyıl boyunca şehrin en temel ve genel sorunu asayişsizlik ve bunun yol açtığı ekonomik, sosyal ve toplumsal sorunlar nedeniyle yaşanan ayrışmalardır. Seyyahların anlatıları asayiş sorunları bağlamında Osmanlı Devleti’nin içinden geçtiği zorlu süreçler hakkında fikir vermektedir. Savaşlar nedeniyle merkezi yönetimin askere alma ve vergi toplama uygulamaları seyyah anlatılarına yansıdığı şekliyle Diyarbekirlilerin bir kesimi tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu nedenle halk ve merkezi yönetim arasında sorunlar yaşanmıştır. Diyarbekir’de 19. yüzyıldaki asayişsizliğin ortaya çıkış nedenleri seyyahların anlatılarına göre dört başlık altında toplanmıştır. Bunlardan ilki kervanları soyan aşiretler ve yağmacıların, aşiretler arasındaki çatışmaların yol açtığı sorunlardır. Savaşlarla birlikte ortaya çıkan ya da geleneksel yapısından kaynaklanan aşiret çatışmaları Diyarbekir’i 19. yüzyıl boyunca her yönüyle olumsuz etkilemiştir. İkincisi 1839 yılında meydana gelen ve Osmanlı

Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanan Nizip Savaşı'dır. Seyyahların anlatılarından anlaşıldığı kadarıyla 19. yüzyılda Diyarbekir için en büyük zorluklar, Nizip Savaşı'nın öncesinde ortaya çıkan sorunların, isyanların, askeri harekâtların ve aşiret çatışmalarının etkilerinin şehirde görülmesiyle başlamıştır. Savaşın sonucu ise kentte tam bir felakete yol açmıştır. Seyyahların anlatılarına göre kentte asayişsizliğin nedenlerinden üçüncüsü 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'dır. Osmanlı-Rus Savaşı'nın etkileri bu konuya değinen seyyahların anlatılarından anlaşıldığı kadarıyla bu savaşın sonuçları Nizip Savaşı'na göre daha ağır olmuştur. Bu dönemde otorite boşluğu, aşiret çatışmaları, kıtlık, hastalık, ulaşım ve üretim sorunu, mevsimsel koşullar gibi diğer etkenler bir araya gelince asayişsizlik doruk noktasına ulaşmıştır. Bu nedenle asayişsizliğin, kıtlığın, yokluğun, Müslim-gayrimüslim çatışmalarının doruk noktaya ulaştığı dönem seyyahlara göre 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın etkilerinin hissedildiği zaman aralıklarıdır. Asayişsizliğin dördüncü nedeni zamanla uluslararası bir sorun haline getirilmiş olan ve 1895 yılında Diyarbekir kent merkezinde patlak veren Ermeni olaylarıdır. Diyarbekir, 19. yüzyılda Ermeni olaylarının yaşandığı, Vilâyat-ı Sitte olarak ilan edilen Erzurum, Sivas, Van, Mamûrattü'l-Aziz ve Bitlis vilayetlerinin içinde olduğu altı vilayetten birinin merkezidir. Ermeni olayları nedeniyle seyyahların anlatıları açısından Diyarbekir önemlidir. Bu dönemde İngiltere Osmanlı Devleti'ni Ermenilere yönelik ıslahat çalışmaları yapması hususunda baskı altında tutmaya çalışmıştır. İngiliz seyyahların anlatıları da İngiltere'nin Osmanlı politikası ile uyumludur. Seyahatnamelerde Osmanlı şehirleri olan Diyarbekir'in ve Van'ın Ermenistan'ın kentleri olarak haritalandırılmış olması, Batılı seyyahlardan bazılarının bölgenin gerçek sahiplerinin Ermeniler olduğunu düşündüklerini göstermektedir.

1860'lardan sonra genel olarak dile getirilen Müslim-gayrimüslim anlaşmazlıklar ve çatışmaları içinde Diyarbekir'de Ermenilerle Müslümanlar arasında yaşanan gerginliklere ilişkin dikkat çeken bir anlatıya rastlanılmamıştır. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'na kadar seyyahların anlatılarında Ermeni sorununa ilişkin herhangi bir hususa değinilmemiş olması o dönemde şehirde böyle bir sorunun önem arz edecek düzeyde yaşanmadığını göstermektedir. Ermeni olayları ile ilgili anlatılar

93 Harbi'den sonra sıklaşmakta, olayların çıkış nedeni olarak Müslümanlar zan altında bırakılmaktadır.

Ermeni olayları bağlamında şehir çevresinde meydana gelen olayların doğrudan Diyarbakir merkezine yansması 1895 Kasım ayına denk gelmiştir. Ermenilerle yaşanan sorunlara ve çıkan olaylarla ilişkin Müslümanların genel olarak gayrimüslimlere ve özelde Ermenilere karşı tutumları seyyahlar tarafından eleştirilmiştir. Şehir ve çevresinde asayişin sağlanmasını zorlaştıran iç ve dış dinamikler seyyahların gözünden kendi algı biçimlerine göre değerlendirilerek okuyucuya aktarılmıştır. Bu konuda seyyahların ön yargılarından arındıklarını ve daha tarafsız hareket ettiklerini gösteren satır aralarında birkaç cümle bulunmakta ise de kanaatimizce Batılı seyyahların yerli gayrimüslimlerle ortak inançlarının etkisiyle dindaşlarını koruma bağlamında tarafgir olduklarını, bu nedenle olayları gerçekçi bir bakış açısıyla analiz etmedikleri ya da edemedikleri söylenebilir. Ermeni komitacıların beklentileri bazı seyyah anlatılarında halkın beklentisi gibi yansıtılmış, İngiliz müdahalesi meşrulaştırılmak istenmiştir. Seyyahlar Diyarbakir'de 1895 yılının Kasım ayında meydana gelen Ermeni olayları ile ilgili anlatılarında dönemin Diyarbakir Valisi Enis Paşa hakkında Batılı büyükelçilerin vali ile ilgili görüşlerinden farklı bir anlatıda bulunmamıştır.

Seyyahlar özellikle 19. yüzyılda Ermeni olaylarının önemli bir sorun haline geldiği dönemde bölgede yaşananları tarafsız bir gözle izlemek ve izlenimlerinden elde edecekleri verilere göre değerlendirme yapmak amacı doğrultusunda Diyarbakir'i de içine alan doğu vilayetlerinde geziler düzenlemişlerdir. Bu gezilerde tamamen tarafsız olacaklarını belirten seyyahların bunu başardıklarını söylemek zordur. Batılı seyyahların Diyarbakir ve çevresinde ciddi asayiş sorunları yaşandığına dair tespitleri doğru, sorunların kaynaklarına ve çözüm yöntemlerine ilişkin bakış açıları genellikle tek taraflıdır. Bu nedenle İngiliz seyyahların Osmanlı topraklarında asayişin sağlanması, gayrimüslimlerin statülerinin düzeltilmesi konuları da dâhil en geniş çerçevede İngiltere'nin politikalarıyla uyumlu, genel olarak tek taraflı bakış açılarına sahip oldukları söylenebilir.

Batılı seyyahların tarafgir olduklarına işaret eden ve ortak dil kullanılan bir diğer anlatı biçimi Müslümanlarla ilgili yargılarıdır. Seyyahlar gerek ülke genelinde gerekse Diyarbakir ve çevresinde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şiddetlenen Müslim-gayrimüslim çatışmalarında, Müslümanların Hristiyanlara karşı son derece acımasız tutumlar takındıklarına dair iddiaları tek ve ortak bir dille örneklendirmişlerdir. Seyyahların bu konuda ortak bir dile sahip olmaları olaylara bakışlarının çoğunlukla tek yönlü olduğunu göstermektedir. Seyyahlara göre Müslüman bağnazlığı ve fanatikliği nedeniyle Hristiyanlar günlük hayatlarını dahi yaşayamayacak düzeyde kendilerini güvensiz hissetmektedirler. Müslümanlar ise seyyahlara göre Hristiyanları öldürmek ve onlara saldırmak için fırsat kollamaktadırlar.

Genel olarak Batılı seyyahlar ülkelerinin politikalarına ters düşecek ifadeler kullanmaktan çekinmişlerdir. Şehrin adından tarihine ve yapılarına kadar Batı tarihi ile bağlantı kurabilecekleri her konuda bağlantı kurularak tasvirler yapılmıştır. 19. yüzyılda Diyarbakir'e gelen Batılı seyyahların anlatılarının genel çerçevelerinde tamamen gerçekçi ya da tamamen tarafsız olduklarını söyleyemeyiz. Seyyahların şehrin görünümüne ilişkin anlatılarının öznel nitelikler taşımakla birlikte genellikle gerçekçi olduğu, Müslüman toplumun anlatıldığı pasajlarda daha taraflı ifadeler kullandıkları görülmektedir. Bu çalışmada Batılı seyyahların anlatıları bir bütün olarak değerlendirildiğinde 19. yüzyılda Diyarbakir'in tüm fiziki ve beşeri unsurlarıyla birlikte varlık ve kimlik mücadelesi verdiği anlaşılmaktadır. Diyarbakir yaşanan pek çok zorlukların ardından var olma mücadelesini kazanmış, ancak içinden geçtiği çetin mücadelelerden ve savaş koşullarından ağır yaralı olarak çıkmıştır.

KAYNAKLAR

SEYAHATNAMELER

Ainsworth, William Francis; *Travel and Researches in Asia Minor and Armenia, in charge of the Expedition Sent by The Royal Geographical Society and the Society Fort Promoting Christian Knowledge to the Christian Tribes in Chaldea*, in two volumes, John W. Parker, West Strand, Vol. I-II, M.DCCC. XLII, London, 1842.

_____ ; *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, by William Francis W.F. Ainsworth Surgeon and Geologist to the Expedition, Ph.Dr. F.S.A., F.R.G.S., L.R.C.S.E., Corresponding Member of the Geographical Society of Paris, of the German Oriental Society, and of the Moldovian Natural History Society, in two volumes, Vol. I-II, London, 1888.

Badger, George Percy; *The Nestorians and Their Rituals, with the narrative of a mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844, and of a Late Visit to Those Countries in 1850, also Researches into the Present Condition of the Syrian Jacobites, Papal Syrians, and Chaldeans, and an Inquiry into the Religious Tenets of the Yezeedees*, by the Rev. of George Percy Badger, one of the Honorable East India Company's Chaplains in the Diocese of Bombay, Vol. I-II, Joseph Masters, Aldersgate Street, and New Bond Street. MDCCCLII. London, 1852.

Barkley, Henry Charles; *A Ride Through Asia Minor and Armenia, Giving a Sketch of the Characters, Manners and Customs of Both the Mussulman and Christian Inhabitants*, by Henry C. Barkley, author of "Between the Danube and the Black Sea", "Bulgaria before the War" etc, John Murray, Albemarle Street, London, 1891.

Buckingham, James Silk; *Travels in Mesopotamia Including a Journey from Aleppo, Across the Euphrates to Orfah (the Ur of the Chaldeans) Through the Plains of the Turcomans to Diarbekr in Asia Minor from Thence to Mardin, on the Borders of the Great Desert and by the Tigris to Mousul and Bagdad with Researches on the Ruins of Babylon, Nineveh, Arbela, Ctesiphon, and Seleucia*, by J. S. Buckingham, Author of the Travels in Palestine and the Countries East of the Jordan, Travels Among the Arap Tribes, Member of the Literary Societies, of Bombay and Madras, and of the Asiatic Society of Bengal, Henry Collburn, New Burlington Street, London, 1827.

Burgin, George Brown; *More Memoirs (And Some Travels), Author of Memoirs of Clubman, the Shutters of Silence*", etc. Presented by Prof. Charles A. Kofoid and Mrs. Prudence W. Kofoid, Hutchinson & Co. Paternoster Row, London, 1922.

_____ ; "My Visit to Armenia", *the Quiver An Illustrated Magazine for Sunday and General Reading, New and Enlarged Series*, Cassell and Company, Limited, London, Paris and Melbourne, 1897.

Chesney, Francis Rawdon; *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Carried On by order of the British Government in the Years 1835, 1836 and 1837, Preceded by Geographical and Historical Notices of the Regions Situated Between the Rivers Nile and Indus in four Volumes With Fourteen Maps and Charts and Embellished With Ninetyseven Plates Besides Numerous Woodcuts. By Lieut. Colonel F. R. Chesney R.A., F.R.S., F.R.G.S., Colonel in Asia, Commander of the Expedition, by Author Volume the First, Longman, Brown, Green and Longmans, Vol. I-II-III-IV, London, 1850.

Cutts, Edward Lewes; *Christians Under the Crescent In Asia*, by the Rev. E. L. Cutts, B.A., Hon. D. D., University of the South U.S. Author of "Turning Points of English Church History", and of "General Church History", Published under the Direction of the Committee of General Literature and Education Appointed by the Society For Promoting Christian Knowledge, Society For Promoting Christian Knowledge, Sold at the Depositories, 77, Great Queen-Street, Lincoln's inn Fields, 4, Royal Exchange, 48, Piccadilly and by all booksellers, New York: Pott, Young & Co. London, 1878.

Fletcher, James Phillips; *Narrative of a Two Years' Residence at Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria, and Syria*, by the Rev. J. P. Fletcher, Second Edition, in two volumes, Vol. I-II, Henry Colburn Publisher, 13. Great, Marlborough Street, London, 1850.

Garden, Robert Jones; "Description of Diarbekir", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 37, London, 1867.

Grant, Asahel; *The Nestorians or the Lost Tribes, Containing Evidence of Their Identity, An Account of Their Manners, Customs, And Ceremonies, Together With Sketches of Travel In Ancient Assyria, Armenia, Media and Mesopotamia And Illustrations Of Scripture Prophecy*, John Murray Albemarle Street, London, 1841.

Geary, Grattan; *Through Asiatic Turkey, Narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus*, Grattan Geary, Editor of the "The Times of India", With a Map and Illustrations, in two volumes, Vol. I-II, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, Crown Buildings, 188, Fleet Steet. London, 1878.

Harris, James Rendel and Helen B.; *Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia*, by J. Rendel Harris and Helen B. Harris, Printed by Ballantyne, James Nisbet & Co., Limited, 21 Berners Street, London, 1897.

Hepworth, George Hughes; *Through Armenia On Horseback*, by Geo. H. Hepworth, E. P. Dutton & Company, 31 West Twenty-Third Street, New York 1898.

Heude, William; *A Voyage up the Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817, Containing Notice of Arabi, Felix, Arabia Deserta, Persia, Mesopotamia, the R. J. Garden of Eden, Babylon, Bagdad, Koordistan, Armenia, Asia Minor*, by Lieutenant William W. Heude, of the Madras Military Establishment,

Printed by Strahan and Spottiswood, Printers Street, For Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, Paternoster Row, London, 1819.

Parry, Oswald Hutton; *Six Months In A Syrian Monastery, Being the Record of a Visit to the Head Quarters of the Syrian Church in Mesopotamia With Some Account of the Yazidis or Devil Worshippers of Mosul and el Jilwah, Their Sacred Book*, by Oswald H. Parry, B.A., of Magdalen College, Oxford, Illustrated by the Author, With a Prefatory Note by the Right Reverend the Lord Bishop of Durham. London, 1895.

Pollington, Viscount; "Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo, in June 1838", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 10, 1841.

Pollington, Viscount; *Half Round the Old World, Being Some Account of a Tour in Russia, the Caucasus, Persia and Turkey, 1865-66*, by Viscount Pollington, M.A., F.R.G.S., Edward Moxon & Co., Dover Street, W. London, 1867.

Rassam, Hormuzd; *Asshur and the Land of Nimrod Being An Account of the Discoveries Made in the Ancient Ruins of Nineveh, Asshur, Sepharvaim, Calah, Babylon, Borsippa, Cuthah and Van, Including a Narrative of Different Journeys in Mesopotamia, Assyria, Asia Minor, and Koordistan*, by Hormuzd Rassam, Author of the "Narrative of the British Mission to Theodore, King of Abyssinia" "Biblical Nationalities, Past and Present," "The R. J. Garden of Eden and Biblical Sages," Etc., with an Introduction by Robert W. Rogers, PH. D. (Leipzig), D. D., Professor in Drew Theological Seminary, Cincinnati: Curts & Jennings, Eaton & Mains, New York, 1897.

Southgate, Horatio; *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, with an Introduction and Occasional Observations upon the Condition of Mohammedanism and Christianity in Those Countries, Vol. I-II, D. Appleton & Co. 200 Broadway, MDCCCLXL, New York, 1840.

_____ ; *Narrative of A Visit to the Syrian (Jacobite) Church of Mesopotamia, With Statements and Reflections Upon the Present State Of Christianity In Turkey and the Character and Prospects of the Eastern Churches*, Dana and Company, New York, 1856.

Ussher, John; *A Journey from London to Persepolis, Including Wanderings in Daghestan, Georgia, Armenia, Kurdistan, Mesopotamia, and Persia*, by John J. Ussher, F.R.G.S. With Numerous Coloured Illustrations, Hurst and Blackett, Publishers, Successors to Henry Colburn, 13 Great Marlborough Street. London, 1865.

Warkworth Lord; *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, by Lord Warkworth, M.P., Edward Arnold Publisher to the India Office, 37 Bedford Street, London, 1898.

DİĞER KAYNAKLAR

Acun, Fatma; “16. Yüzyılda Diyarbakir Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler”, *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakir Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (27-28 Ekim 2000), Ed. Şevket Beysanoğlu, Kaya Özsezgin, Mehdi İlhan, Diyarbakir Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, Ankara, 2000, s. 201-218.

Akbulut, Uğur, *Hindistan Yolu ve İngilizler-Fırat Nehrinde İlk İngiliz Vapurları*, Çizgi Yayınları, Konya, Kasım, 2016.

Akça, Y. Berivan Özbudak, Aykal Demet F., Aydın Derya Çakır; “Kullanıcı-Yapı Etkileşiminin Diyarbakir Tarihi Geleneksel Evlerinde İrdelenmesi” *Mühendislik Dergisi*, Cilt 8, Sayı 2, Mayıs 2017, s. 275-284.

Akın, Fatma; *Tanzimat Döneminde Anadolu’da Konar-Göçer Aşiretler (1839-1876)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2020. (Yayımlanmış Doktora Tezi)

Akok, Mahmut; “Diyarbakir Ulucami Mimari Manzumesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 8, 1969, s. 113-139.

Alan Gülbadi ve Kuş Ayşegül; “Amerikan Board Misyoneri Asahel Grant’ın Memoir of Asahel Grant ve The Nestorians or the Lost Tribes Adlı Çalışmalarının Orta Doğu’yu Anlama Açısından Kurgusal ve İçerik Analiz”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 61, Aralık 2018, s. 287-309.

Aliyazıcıoğlu, Zeynep İnan; “Hac Seyahatnamelerinde Görselin Söylemi Üzerine: Bernhard Von Breydanbach Örneği”, *Seyahat Oryantalizm ve Bilgi Üretimi* s. 319-355.

_____; “14. Yüzyıl Alman Hacıların Seyahatnamelerinde Rodos ve Çevresi”, *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 7, 2021, s. 3-16.

Altan, Bilal; “Osmanlı Devleti’nde Kelek Taşımacılığından Kesitler ve Kelek Taşımacılığında Karşılaşılan Tehditler”, *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2020, s. 59-80.

Alù, Giorgia ve Hill, Sarah Patricia; “The Travelling Eye: Reading the Visual in Travel Narratives”, *Studies in Travel Writing*, 22:1, 2018, s. 1-15.

Anderson, Gerald H. (Ed); *Biographical Dictionary of Christian Missions*, William B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids, Michigan/Cambridge UK, 1999.

Andreasyan, Hrand D. ; *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi*, Sadeleştiren İslam Özkan, *Köprü Kitapları*, İstanbul, Ekim 2016.

Armaoğlu, Fahir; *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, VII. Dizisi, Sa. 169, 1997.

Arslan, Aytuğ; “19. Yüzyıl Türkiye Gezi Rehberleri John Murray Yayınları.”, *Conference: III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi*, 2014, s. 151-163.

Arslan Burak; *Metropolis’deki İon Tipi Sütun Başlıklarının Biçimsel Gelişimi*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Edirne 2015. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Aslan, Hannan; *Herodot Tarihi’ndeki Anadolu Kentleri*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Ocak 2020, s. 1-32.

Avcı, Remzi ve Şanlı, Süleyman; “Disiplinlerarası Bir Çalışma Modeli Olarak Seyahat Yazını, *Seyahat, Oryantalizm ve Bilgi Üretimi*, Hiperyayın, 1. Baskı, İstanbul, 2021, s. 13-24.

Aydın, Mahir; “93 Harbi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı”, *TDVİA*, Cilt 9, 1994, s. 498-499.

Aydın, Suavi ve Verheij, Jelle; “Kaynayan Kazan Diyarbakir Vilâyetinde Etnik-Dinî Gruplar, Yerel Güçler ve Osmanlı Devleti Üzerine Birkaç Not (1800-1870)”, *Osmanlı Döneminde Diyarbakir’de Toplumsal İlişkiler (1870-1915)*, Ed. Joost Jongerden - Jelle Verheij, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 15-56.

Aylar, Mustafa; “İslam Coğrafyacılarına Göre Orta Çağ’da Âmid (Diyarbakır)”, *Journal of History School*, Aralık, 2019, s. 1384-1412.

Bahçivancı, Naciye; *Diyarbakır’da Yetiştirilen Bazı Yerli Kavun Genotiplerinin Karakterizasyonu*, Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Bahçe Bitkileri Anabilim Dalı, Diyarbakır, 2012. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Baigent, Elizabeth; “Ainsworth William Francis (1807–1896)”, *Oxford Dictionary of National Biography* 2009, (<https://doi.org/10.1093/ref:odnb/242>), Erişim Tarihi: 25/09/2019.

Barker, G. F. R. (Revised by Felix Driver), K.Ogden (Ex Libris); *Autobiography of James Silk Buckingham, Including His Voyages, Travels, Adventures, Speculations, Successes and Failures, Faithfully and Frankly Naebated Interspersed with Characteristic Sketches of Public Men With Whom He Has Had Intercourse, During a Period of More Than Fifty Years, With a Portrait*, Vol. I-II, Longman, Brown, Green and Longmans, London 1855.

_____ ; “Buckingham, James Silk (1786-1855)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, 03 January 2008, Erişim Tarihi: 25/09/2019.

Barreveld, Sebastian (Review of Mancall, Peter C., ed.); “Travel Narratives from the Age of Discovery: *An Anthology*. *H-Travel, H-Net Reviews*, February, 2007.

Baş, Gülsen; *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme*, TTK Yayınları, Ankara, 2013.

Başarır, Özlem; “XVIII. Yüzyılda Diyarbakır Voyvodalığı'nın Mekânsal Örgütlenmesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 4 Sayı 18, Yaz, 2011, s. 196-229.

Baykara, Tuncer; *Tarih Araştırma ve Yazım Metodu*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

Bayraktar, Kaya; “Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı Coğrafyası”, *C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 12, Sayı 1, 2011, s. 281-302.

Bekleyen, Ayhan, “Diyarbakır Kırsalındaki Güvercin Evleri: Boranhaneler, Karaçalı (Tilalo) Köyü”, *Trakya Univ J Sci, Araştırma Makalesi*, 8 (2), 2007, s. 99-107.

Bewsher, J. B. ; “On Part of Mesopotamia, between Sheriat-el-Beytha, on the Tigris, to Tel Ibrahim”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol 11, No. 4, 1866 - 1867, s. 155-159.

Beysanoğlu, Şevket; *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Cilt 1-2-3, Ankara, 1998-2003.

Bozan, Oktay; “Osmanlı Rus Savaşı'nın Diyarbakır Vilayetine Etkileri ve İslahat Komisyonun Faaliyetleri”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 10/13, Fall 2015, s. 263-288.

_____ ; *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Elazığ, 2012. (Yayımlanmış Doktora Tezi),

_____ ; 1895 Diyarbakır Yangını ve Sonuçları”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, Sayı 2, 2014, s. 327-360.

Brant, James; “Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835”, *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 6, 1836, s. 187-223.

Roy Bridges, “Exploration and Travel Outside Europe (1720-1914)”, *The Cambridge Companion To Travel Writing*, Ed. Peter Hulme and Tim Youngs, University of Essex and The Nottingham University, Cambridge University Press, First Published 2002, s. 53-69.

Brodie, Marc; “Percy, Henry Algernon George, Earl Percy (1871–1909)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, 23 September 2004, (<https://doi.org/10.1093/ref:odnb/35474>), Erişim Tarihi: 28.11.2018.

Bruinessen, Martin Van ve Boeschoten Hendrik; *Evliya Çelebi Diyarbakır’de*, Çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 244-245.

Buckingham, James Silk; “Sketch Mr. Buckingham’s Life, Travels and Lectures on the Oriental World”, *Published by Forgotten Books, Hardcover – Import*, 12 October 2018. s. 3-24.

Buckland, C. E.; *Dictionary of Indian Biography*, London, 1906.

Bulduk, Abdulgani Fahri; *Diyarbakır Valileri*, Medrese Yayınları, 2007.

Burger, Pierre-François; *Tavernier, Jean-Baptiste*, Encyclopedia Iranica, Online Edition, 2017. Ayrıca, Tavernier Seyahatnamesi, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, 2010.

Buzard, James; “The Grand Tour and After (1660–1840)”, *University of Essex and The Nottingham University, Cambridge University Press*, First Published 2002, s. 37-52.

Brown, Christopher Kevin; *Encyclopedia of Travel Literature*, ABC-CLIO, 2000.

Cameron, Kenneth Walter, “The Oriental Manuscript of Horatio Southgate”, *Historical Magazine of the Protestant Episcopal Church*, Vol. 10, No. 1 March, 1941, s. 57-61.

Cevger, Gürkan; “18.Yüzyılda Diyarbakır Şehri’nde Esnaf ve Zanaatkârlar”, *Tidsad Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 15, 2017, s. 402-410.

Collen, George William; *Debrett’s Peerage of Great Britain and Ireland, Revised Corrected and Continued*, Mexborough, John Savile, Earl of Mexborough, MDCCCXL, London, 1868, s. 504.

Cordan, Özge ve Çolak, Şule; “Kamusal Mekân, İç ve Dış Arasında Mekânsal ve Toplumsal Bir Karşılaşma Durumu Olarak “Kentsel İç Mekân” *Mimarlık Dergisi*, Sayı 384, Temmuz-Ağustos 2015, s. 14-15.

Çayır, Celal; “Manevi Bir Değer Olarak Hz. Süleyman ve Haziresi”, *II. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Yener Öztürk, Kenan Haspolat, Cilt 1, 12-13 Nisan 2010, Diyarbakır, s. 133-140.

Çekiç, Ayşe; “Haçlı Seferlerinden Günümüze Düşman İslam ve Hz. Muhammed Algısı”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, Cilt 12, Sayı 3, s. 1506-1519.

Çelen, Mustafa Kemal; “Hayvanlardan İnsanlara Bulaşan Hastalıklar (Zoonozlar)”, *Diyarbakır Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu, Diyarbakır’da Doğal Hayat, Su, İklim, Enerji ve Maden III, Bildiri Kitabı*, (01-03 Haziran 2010), Ed. Kenan Haspolat, Kemal Güven, Reyhan Gül Güven, 2010, s. 124-134.

Çelik, Recep; “Diyarbakır Tarihi Su Kaynakları”, *Diyarbakır, Mekân, Toplum, Ekonomi*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2018, s. 187-205.

Çoruhlu, Tülin; “Tuğ”, *TDVİA*, Cilt 41, 2012, s. 330-332.

David, Richard; *Hakluyt’s Voyages*, Published by Chatto & Windus, London, 1981.

Dağtekin, Emine Ekinci; “Coğrafi İşaret Olarak Diyarbakır Bazalt Taşı ve Tescili” *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 17, Sayı 66, Bahar, 2018, s. 851-860.

Değertekin, Halil, “Diyarbakır Surları ve Tarihi Yapıları Üzerindeki Kitabelerin Korunması”, *Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (12 Nisan 2012), Ed. F. Meral Halifeoğlu, Neslihan Dalkılıç, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2012, s. 131-137.

Dalkılıç Neslihan ve Bekleyen Ayhan; “Geçmişin Günümüze Yansıyan Fiziksel İzleri: Geleneksel Diyarbakır Evleri” *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi, Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları-3*, Nisan, 2011, Diyarbakır, s. 417-462.

Demir, Hale; “Dicle (On Gözlü) Köprüsü’nün Somut ve Somut Olmayan Miras Olarak Korunması”, *Milli Folklor Dergisi*, Cilt: 17, Sayı 132, 2021, s. 226 -249.

Demiryürek, Mehmet; “Türkiye’de Yabancı Dil Olarak Fransızca Öğretiminin Tarihi Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme (1891-1928)”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (H. U. Journal of Education)*, 28 (1), 2013, s. 130-140.

Demir, Muzaffer; “Herodotos ve Yabancı Kültürler: Mısır Örneği”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* Cilt/Volume XXVII, Sayı/Number 2 Aralık/December 2012, s. 315-338.

_____; “Tigranokerta Savaşı (MÖ 69): Yeni Bir Gözden Geçirme”, *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, Sayı 24, 2008, s. 145-176.

Demir, Osman; *Tarihi Diyarbakır Dicle (On Gözlü) Köprüsü’nün Sonlu Eleman Yöntemiyle Analizi*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Erzincan, 2019. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Demir, Özkan, “Ergani Bakır İşletmesinin Diyarbakır ve Çevresine Etkileri”, *Diyarbakır Mekân, Toplum, Ekonomi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (2018), Ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, , İstanbul, 2018, s. 329-344.

Dinç, Fasih, “Osmanlı Diyarbakır’ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı”, *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Kitabı* (2018), Ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, Ensar Neşriyat, 1. Basım, Aralık 2018, s. 61-100.

Doğan, Cabir; “1843–1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2010, Sayı 22, s. 1-18.

Doğançay, Sungur; “Diyarbakır’dan Basra’ya Ulaşım ve Haberleşme”, *Tanzimattan Günümüze Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Kitabı, Tanzimattan Günümüze Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, Manas Yayınları, Cilt 1, s. 285-310.

Doru, Aygül; “Diyarbakır ve Eğil-Dicle İlçelerinde Kelek Taşımacılığı”, *Tüm Yönleriyle Diyarbakır Dicle İlçesi ve Turizm*, Ed. Yusuf Kenan Haspolat, İstanbul, Kasım 2013, s. 160-167.

Duane, Alexander Miller; *Horatio Southgate: Missionary Bishop of the Episcopal Church (USA) in İstanbul, Anglican Mission in the Middle East up to 1910, Asia Minor and Persia, Edit by Rowan Strong, the Oxford History of Anglicanism, Partisan Anglicanism and Its Global Expansion*, 1829, C.1914, Vol. III, Chapter 13, Oxford Universty Press, First Edition Published in 2017.

Durmaz, Gülay; “Püsküllü Bela: Diyarbakırlı Osman Nûrî Paşa Divan’ında Fes”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 15, Sayı 26, 2014/1, s. 201-213.

Dündar, Abdulhamit; “Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat: Dairevi Şehrin Kuruluşu ve Mimari Özellikleri”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 46, 2021, s. 1-58.

Düzgün, Osman, *Türkçe-Arapça, Arapça-Türkçe Karşılıklar Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.

“Edward Lewes Cutts”, (1901), *The Athenaeum*, Sept. 7, No: 3854, s. 326.

Ekin, Cemal; “Karamanlıların Soy Kütükleri: Karamanlıca (Grek Harfli Türkçe) Kitabeli Mezar Taşları”, *STD*, XXVI, 2, Ekim, October 2017, s. 221-241.

Ekinci, Mehmet Rezan; *Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII- XIX. YY*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Elazığ 2017, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Elibüyük, Mesut; “Tarihi Coğrafya Bakımından XVI. Yüzyılda Diyarbakır”, *Tüm Yönleriyle Diyarbakır 2. Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (16-17 Aralık 2010),

Diyarbakır Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, (DİTAV) No:11, Nisan, 2011, s. 129-150.

Erdem, Burak; “İki Dünya Arasında El Değiştiren Şehir: Nusaybin ve 363 Barışı”, *Nusaybin, Siyaset Kültür Ekonomi Sempozyumu Bildirileri*, (2022), Ed. Ahmet Selçukoğlu, Ahmet Gemi. Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2022, s. 30-40.

Ergin, Ramazan; “Eski Diyarbakır’da Taşıyıcılar, Kum Taşıyıcıları (Eşekçiler)”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi -www.e-sarkiyat.com-* ISSN: 1308-9633 Sayı VII, Nisan 2012, s. 52-72.

Ertaş, Kasım; *Osmanlı İmparatorluğu’nda Diyarbakır Ermenileri*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2015.

_____ ; “Batılı Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Diyarbakır”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Bildiri Kitabı*, (14-17 Eylül 2017), Ed. Mehmet Bilen, Fuat İstemi, Bayram Kanarya, Veysel Gürhan, Diyarbakır, 2017, s. 41-51.

_____ ; “Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon’un Gözüyle 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunu”, *1. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, Ed. Mustafa Yiğitoğlu, 23-25 Kasım 2018, s. 563-568.

Ertekin, Abdusselam ve Kaçmaz Asım; “Bedirhan Kardeşler (Hüseyin ve Osman Beyler) İsyanı, *Tanzimattan Günümüze Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (2-5 Kasım 2017), Ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, Manas Yayıncılık, Cilt 1, Elazığ, 2019, s. 482-492.

Erverdi, Işıl; *Jean Chesneau-D’Aramon Seyahatnamesi, Kanuni Devrinde İstanbul-Anadolu-Mezopotamya*, Dergâh Yayınları, İstanbul, Nisan 2014.

Falcetta, Alessandro; “James Rendel Harris: A Life On The Quest”, *Quaker Studies* 812, 2004, s. 208-225.

Fida, Veysi; “Diyarbakır Dar’ül Harir Mektebi”, *Hevsel Dergisi, Eğitim, Kültür, Sanat ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 4, Haziran 2018, s. 1840.

“Foreign-Office, June 18, 1860”, *The London Gazette*, 3 July 1860, s. 2494.

Gabriel, Albert; *Diyarbakır Surları*, Çev. Kaya Özsezgin, Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

Galletti, Mirella; “Ufficiali, Medici E Funzionari Tra Impero Ottomano E Persia.” *Oriente Moderno*, Vol 88, 2008, s. 111–33.

Genç, Özlem; “Orta Çağ Avrupası’nda Hac Seyahatleri II”, *Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 12 Sayı 4, Aralık 2022, s. 2468-2483.

Genç, Sabit, “1897 Yılında Lord Warkworth’un Anadolu Seyahati”, *International Academic Social Resources Journal*, International Academic Social Resources Journal, Vol. 7, Yayın No.41, 2022, s.1009-1034.

Gençoğlu, Mustafa; “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt 2, Sayı 1, 2011, s. 29-50.

Görür, Emel Demir; *Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2018. (Yayımlanmış Doktora Tezi)

Göyünç, Nejat; “Diyarbakır”, *TDVİA*, Cilt 9, 1994, s. 464-469.

Graves, R. E. (Revised by J. F. Coakley); “Cutts, Edward Lewes (1824–1901)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, 28 May 2015, (<https://doi.org/10.1093/ref:odnb/32688>), Erişim Tarihi: 28.11.2018.

Güldoğan, Vedat; “Esfel (Hevsel) Bahçeleri”, *Diyarbakır Ekonomi Tarihi 2 Tarım ve Hayvancılık Semineri Bildiri Kitabı*, (Nisan 2013), Ed. Kenan Haspolat, Bekir Bükün, M. Halis Özer, Ahmet Akaydın, İrem Haspolat, Nisan, 2013, İstanbul, s. 89-95.

Güllü, Ramazan Erhan; “II. Abdülhamit Dönemi’nde Meydana Gelen Ermeni İsyancıları Karşısında Süryaniler ve Süryani Patrikhanesi”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Hukuk ve Diplomasi Türk Ermeni İlişkileri Bildiri Kitabı*, Cilt 8, (1-5 Ekim 2018), Haz. Semiha Nurdan, Muhammed Özler, Ankara, 2022, s. 457-471.

_____ ; “1895-1896 Ermeni İsyancılarının Osmanlı Vilayet İdaresine Etkileri-Halep Örneği”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (OTAM), Sayı 32, 2013, s. 1-32.

Gültekin, Ertuğrul; *J. B. Tavarnier, XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran’a Seyahat*, İstanbul, 1980.

Gümüşsoy, Emine; “1860-1861 Cebel-i Lübnan İsyancı ve Osmanlı Devleti,” *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları*, Yıl 6, Sayı 12, Ağustos 2008, s. 67-83.

Günaydın, Meryem; *Vilâyât-ı Sitte’den Amerika’ya Göçler, 1908-1914*, Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2015. (Yayımlanmış Doktora Tezi)

Güney, Emrullah; “Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı”, *Coğrafya Araştırmaları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Yayını*, Cilt 2, Sayı 2, Ankara, 1990. s. 323-330.

Halifeoğlu, F. Meral; “Diyarbakır Surlarının Mimari Özellikleri ve Yapım Tekniği”, *Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (12 Nisan 2012), Ed. F. Meral Halifeoğlu, Neslihan Dalkılıç, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2012, s. 115-129.

Herbelot, Barthélemy de Molainville d’; *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel*, Aux Depens de J. Neaulme & N. Van Daalen, Libraires, Cilt 3, MDCCLXXVIII.

Hertslet, Edward (Compiled); *The Foreign Office List, Forming A Complete British Diplomatic and Consular Handbook With Maps, Showing Where Her Majesty's Ambassadors, Ministers, Consuls, and Others, Are Resident Abroad, Together With a List of Foreign Diplomatic and Consular Representatives Resident Within the Queen's Dominions*, January 1865, Librarian and Keeper of the Papers, Foreign Office, 21. Publication, Harrison, 59, Pall Mall, London, January, 1865.

Hulme, Peter ve Youngs Tim; *The Cambridge Companion To Travel Writing*, University of Essex and The Nottingham University, Cambridge University Press, First Published 2002.

Işın, Mary Priscilla, *Gülbeşeker Türk Tatlıları Tarihi*, İstanbul 2008.

İbrahim, İbrahim; *Memlüklüler Döneminde Yazılmış Coğrafya Kitaplarında Kürtler ve Kürtlerin Yaşadıkları Coğrafya (H. 648-922/ M. 1250-1517)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Ana Bilim Dalı, Diyarbakır, 2021. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

İlhan, M. Mehdi; “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları; 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 16, Sayı 27, 1992, s. 45-113.

_____ ; “Osmanlı Suyolları: Diyarbakır Suyollarının ve Çeşmelerinin Mahalle ve Sokaklara Dağılımı”, *Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 10-11 2017, s. 69-116.

_____ ; Onaltıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar, *Belleten*, Cilt 54, Sayı 209, Nisan 1990, s. 213-222.

James, Edward W; “James Silk Buckingham”, *The William and Mary Quarterly*, Vol. I, No 2, Published by Omohundro Institute of Early American History and Culture, 1892, s. 121-122.

Kahveci, Aylın Erçin ve Kadayıfçı, Abdullah; “Diyarbakır Yöresi Bazalt Taşının Yapısal Özelliklerinin İncelenmesi”, *SDU International Technologic Science*, Vol. 5, No 3, December 2013, s. 56-69.

Kalender, Nükhet Eltut; "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve İki Ülke Açısından Sonuçları." 38. *ICANAS*, Ankara, 2007, s. 119-130.

Kaplan, Haktan; “Mitolojik İnançlarda ve Anlatılarda Yer Alan Balık Motifi ve Balık Motifinin Günümüz Efsanelerine Yansıması”, *International Journal of Filologia* (Ijof), Yıl: 4, Sayı 6, 2021, s. 129-137.

Karaca, Nursel; *Seyahatnamelere Göre Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Van, 2010. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Karataş, Mehmet; “XVIII-XIX. Yüzyıllarda Diyarbakır ve Çevresindeki Bazı Eşkıyalık Hareketlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 16, Sayı 63, Güz-2017, s. 1282-1296.

Karan, Cuma; “Diyarbakır'ın İsmi ve Fethi Üzerine Bazı Mülahazalar”, I, *Uluslararası Oğuzdan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (20-22 Mayıs 2004), Haz. Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, Diyarbakır, 2004, s. 825-835.

Karpat Kemal H.; *Osmanlı Nüfusu, (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Kartın, Cengiz; “IX ve XX Yüzyılda İngiliz Seyyahların Gözüyle Doğu”, *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Türkyurdu Yayınları, Ankara Aralık 2016, s. 81-107.

_____, “Üç İngiliz Seyyahın Kaleminden Orta ve Doğu Anadolu İzlenimleri”, *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, Sempozyum Kitabı* (Ankara 2016), Ed. Çağatay Özdemir, Emre Tekinsoy, Türk Yurdu Yayınları, Aralık 2016, s. 220-229.

Katar, Mehmet; "Paskalya", *TDVİA*, Cilt 34, İstanbul, 2007 s. 181-182.

Kejanlı, Türkan ve Dinçer, İclal; “Diyarbakır Kale Kenti'nde Koruma ve Planlama Sorunları”, *Megaron*, Cilt 6, Sayı 2, 2011, s. 95-108.

Keskin, Esra; “Doğu Roma İmparatorluğu Dönemi'nde Anadolu'dan Kudüse Uzanan İnanç Yolculuğu”, *Turkish Studies Social Sciences*, Volume 13/18, Summer 2018, s. 883-900.

Kılıç, Remzi, “Kanuni Sultan Süleyman ve Diyarbakır”, *II. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Yener Öztürk, Kenan Haspolat, Cilt 2, 12-13 Nisan 2010, Diyarbakır, s. 377-416.

Kırmızı, Zübeyde Fidan; “Diyarbakır İpek Böcekçiliği, Diyar-ı İpek”, *Diyarbakır Dergisi*, Sayı 2, 2018, s. 50-65.

Koca, Yasemin Nemlioğlu; “19. Yüzyılda Trabzon Limanı: Seferler, Tüccarlar, Mallar”, *Karadeniz Araştırmaları, Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, Cilt 13, Sayı 49, Bahar 2016, s. 157-187.

Kocaoğlu, Burak, “Osmanlı Kara Ordusunda Kirpas Kullanımına Genel Bir Bakış (1752-1836)”, *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi ETU Journal of Social Sciences Institute*, Sayı 8, Erzurum, Nisan, 2019, s. 31-44.

Kocaoğlu, Mehmet; “M. Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 6, 1995, s. 195-210.

Korkusuz, M. Şefik; *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, Birinci Basım, Ekim, 2003.

Köprülü, İdris; "Diyarbakır Deliller Hanı'nın Otel Olarak Düzenlenmesi", *Vakıf Haftası Dergisi*, Cilt 5, 1987, s. 71-83.

Kurt, Burcu; “Buz Temininde Sanayileşme ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Kurulan Buz Fabrikaları”, *OTAM*, Sayı 30, 2011, s. 73-98.

_____ ; “Kar ve Buz Temininde Modernleşme ve XIX. Yüzyıl İstanbul’unda Karcı Esnafı”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 9, Ocak 2015, s. 145-167.

Kuş, Ayşegül, “Amerikalı Misyoner H. Southgate’in Tanzimat Öncesinde Diyarbakır’e Dair Bazı Gözlemleri”, *Tanzimattan Günümüze Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (2-3 Kasım 2017), Ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, Cilt 1, Elazığ, 2019, s. 311-331.

_____ ; “İstanbul’da Veba: Southgate’in Veba Hastalığına Dair Gözlem ve İncelemeleri”, *MUTAD*, 2022; IX (1), s. 70–86.

Kutlu Nurgül; *Rus Kaynaklarına Göre 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Diyarbakır, 2019,

Kutluoğlu, Muhammed Hanefi; “İbrâhim Paşa, Kavalalı”, *TDVİA*, Cilt 21, 2000, s. 330-333.

Kütükoğlu, S. Mübahat; *Tarih Araştırmalarında Usul*, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

Ksenophon; *Anabasis - On Binler'in Dönüşü*, Çev. Ari Çokona, İş Bankası Kültür Yayınları, Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, 2015.

Lathrop, A. C.; *Memoir of Asahel Grant*, M.D. Missionary to the Nestorians, Compiled at the Request of His Mother (Mrs Rachel Asahel Grant) by Rev. A. C. Lathorp, Containing also an Appeal to Pious Physicians by Dr. Asahel Grant, M.W. Dodd, Brick Church Chapel, Opposite the Park, New York 1847.

Laurie, Thomas; *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*, Boston: Gould and Lincoln 59, Washington Street. 1853.

Löschburg, Winfried; *Seyahatin Kültür Tarihi*, Çev. Jasmin Traub, Dost Kitapevi, Birinci Baskı, Ankara, Ağustos 1998.

Malcolm, John; *The History of Persia from the Most Early Period, to the Present Time, Containing and Account of the Religion, Government, Usages and Charecter of the Inhabitants of that Kingdom*, by Major-General Sir John Malcolm, G. C. B., K. L. S. Governor of Bombay, A New Edition, Revised, in two Volumes, Vol I, London, John Murray, Albemarle-Street, MDCCCXXIX.

Matthews, William; (Compiled) *British Autobiographies and Annotated Bibliography of British Autobiographies*, Published or Written Before 1951.

Mengirkaon, Sabri; *19. Yüzyılda Diyarbakır'da Kılık*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Mardin, 2021. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Mercan, Nurdan; *Abdurrahman Nureddin Paşa Hayatı, Şahsiyeti ve Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul, 2019. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Merguerian, Barbara; "Amerikalıların Gözünden 19.Yüzyılda Diyarbakır (1830-1860)", *Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı Tebliğleri* (11-13 Kasım 2011), Ed. Cengiz Aktar, Çev. Altuğ Yılmaz, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 35-52.

Mevsim, Hüseyin, *Diyarbakır Sürgünleri, Bulgarların Kaleminden Kent Manzaraları, 1862-1878*, Kitap Yayınevi, 1. Baskı, Aralık 2016.

Nabikoğlu, Adnan ve Dalkılıç, Neslihan; "Diyarbakır Surlarının Günümüzdeki Durumuna Yeni Bir Bakış", *Restorasyon Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, Sayı:15, 2013, s. 23-35.

Nalçacı, Nida N.; "İstanbul'un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 8, Sayı 16, 2010, 523-562.

Nayar, Pramod K.; "From Imagination to Inquiry: The Discourse of "Discovery" in Early English Writings on India", doi:10.3167/jys.2011.120201, Vol 12, Issue 2, August 2012, s. 1-27.

Nergiz, Hatice Güçlü (Ed); “Osmanlı Döneminde 1840-1923 Yılları Arasında Modern Anlamda Otel İşletmelerinin Gelişimi Üzerine Nitel Bir Araştırma”, *Anatolia, Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt 30, Sayı 3, Güz: 2019. s. 257-258.

Nurani, Hakan Sidar; *Karacadağ'daki Taşlık Arazilerin Diyarbakır ve Bölge Ekonomisi İçin Önemi*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye ve Ekonomi Anabilim Dalı, Diyarbakır, 2009, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Oğuz, Gülin Payaslı ve Halifeoğlu, Fatma Meral; “Geleneksel Diyarbakır Evlerinde Yapım Tekniği ve Malzemede Koruma Sorunları”, *Mühendislik Dergisi*, Cilt 8, Sayı 2, Mayıs, s. 345-358.

Önkal, Ahmet ve Bozkurt, Nebi; “Cami”, *TDVİA*, Cilt 7, s. 46-56.

Özaydın, Abdülkerim, “Ebü'l-Fida”, *TDVİA*, 1994, Erişim Tarihi: 17.09.2019.

Özbaran, Salih, *Portekizli Seyyahlar, İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında*, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, Eylül 2007.

_____ ; “Antonio Tenreiro'nun Osmanlı Topraklarında Yaptığı Gezi Notları (1523-1529)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 1984, s. 55-67.

Özcan, Nurgül; “Türk Sosyo-Kültürel Hayatına Fesin Yansıması Bağlamında Antep Aynî'nin Divanında Fes”, *İnsan&İnsan*, Yıl 6, Sayı 22, Güz 2019, s. 831-851.

Özcoşar, İbrahim; “Osmanlı Modernleşmesi/Merkezileşmesi ve Kriz: Mardin ve Çevresinde Aşiretler Zamanı”, *Kadim Akademi SBD*, C. 3, S. 2, 2019, s. 1-23.

Öztürk, Mustafa; “Aleksandre Jaba ve Onun El Yazmaları Koleksiyonundaki Türkçe Eserler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research*, Cilt 10, Sayı 49, Vol. 10, Issue: 49, (www.sosyalarastirmalar.com) Issn: 1307-9581, Nisan 2017, s. 41-49.

Palaz, Hatice Erdemir ve Erdemir Halil; “Anglozyonizt Ajan Gertrude Bell'in Kadrajında Diyarbakır”, *Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, Ensar Neşriyat, 1. Basım, Aralık, 2018, s. 597-631.

Parla, Canan; “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, *ODTÜ MFD*, Cilt 22 Sayı 1, 2005, s. 57-84.

_____ ; *Türk İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Eylül, 1990 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Parla, Canan ve Tuncer, Orhan Cezmi; *Yazutları ve Betimlemeleriyle Diyarbakır Surları*, T.C. Diyarbakır Valiliği, Kültür Sanat Yayınları, 2016.

Percy, Earl; *Highlands of Asiatic Turkey*, Edward Arnold, London, 1901, s. 1.

Pınar, İlhan; “Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)”, *Diyarbakır: Müze Şehir*, Haz, Ş. Beysanoğlu, M.Sabri Koz, E.Nedret İşli, YKY, İstanbul, 1991, s. 146-163.

_____ ; *Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri, Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*, Akademi Yayınevi, İzmir, 1998.

Poole, Stanley, Lane, (Ed); *The Life of the Late General F.R. Chesney, Colonel Commandant Royal Artillery D.C.L. F.R.S. F.R.G.S. E.T.C. by His Wife and Daughter*, W.Allen & Co., 13 Waterloo Place. S.W. London, 1885.

_____ ; “Chesney, Francis Rawdon (1789–1872)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, 23 September 2004, (<https://doi.org/10.1093/ref:odnb/5230>), Erişim Tarihi: 25.09.2019.

Pratt, Ida A.; *Armenia and the Armenians, A List of References in The New York Public Library (Under The Direction of Richard Gottheil)*, Univ of California, New York, 1919.

Reyhanlı, Tülay; *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1589)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.

Reade, Julian; “Hormuzd Rassam and Discoveries”, *Iraq, Published by: British Institute for the Study of Iraq*, Vol 55, 1993, s. 39-62.

Roper, Geoffrey; “George Percy Badger (1815-1888)”, *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, Vol. 11, No.2, Published by Taylor & Francis, 1984, s. 140-155.

_____ ; Badger, George Percy (1815-1888)”, *Oxford Dictionary of National Biography 2008*, (<https://doi.org/10.1093/ref:odnb/1021>), Erişim Tarihi: 25.09.2019.

Runciman, Steven; “1095 Yılına Kadar (Hristiyan Âleminden) Filistin'e Yapılan Hac Yolculukları”, Çev. Nuh Arslantaş, İstem, Yıl:11, Sayı:21, 2013, s. 39-50.

Sağlam, Seyfeddin; “Türkiye Seyahatnamelerine Dair”, *Türk Yurdu Dergisi, Haziran, 2013 - Yıl 102, Sayı 310*, s. 24-31.

Sakaoğlu, Necdet; “Vakıdî'den Diyarbakır'ın Fethi Efsanesi”, *Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (19 Nisan 2012), Ed. F. Meral Halifeoğlu, Neslihan Dalkılıç, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2012, s.79-87.

Sacks, David Harris; “Cosmography's Promise and Richard Hakluyt's World”, *Early American Literature*, Vol 44, No. 1 2009, s. 161-178.

Samancı, Özge; “Kar, Şerbet ve Dondurma”, *Yemek ve Kültür Dergisi*, Sayı 9, 2007, s. 146-150.

Sami, Kamuran; “Diyarbakır’da Geleneksel Konut: Sosyal Yaşam Bağlamında Mekân ve Kültürel Etkileşim”, *Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği (AKADER) Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Sayı 9, Mart, 2007, s. 63-80.

Sander, Oral; *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü. Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, SBF Basımevi, Ankara 1987.

Sarıncı, Yusuf; “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”, *Akademik Bakış*, Cilt 1, Sayı 2, Yaz 2008, s. 69-105.

Savran, Ahmet; Meyyâfârikîn, *TDVİA*, Cilt 29, 2004, s. 511-512.

Schiffer, Reinhold; “Ainsworth, William Francis (1807-1896)”, *Oriental Panorama, British Travellers in 19th Century Turkey*, Amsterdam- Atlanta GA, 1999.

Schiltberger, Johannes; *Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren 1394-1427, (Türkler ve Tatarlar Arasında) (1394-1427)*, Çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, Tarih Politika Dizisi, İstanbul 1997.

Sherman, William H.; “Stirrings and Searchings (1500–1720)”, *The Cambridge Companion To Travel Writing*, Ed. Peter Hulme and Tim Youngs, University of Essex and The Nottingham University, Cambridge University Press, First Published 2002, s. 17-36.

Sezer, Hamiyet; “Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl), Traveling Permission in the Ottoman Empire (18-19 th Century)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, No 33, 2003, s. 105-124.

Snir, Reuven; “Jews and Modern Arab Culture”, *The Birth and Demise of the Arabic Short Story, Chapter 1, Arab-Jewish Literature, Brill's Series in Jewish Studies*, Vol 63, 2018, s. 13-35.

Spencer, Howard; “Savile, John Charles George, Visct. Pollington (1810-1899)”, Edit by D.R. Fisher of Methley Park, nr. Leeds, Yorks. *Published in the History of Parliament: the House of Commons 1820-1832*, Cambridge University Press, 2009. (Ref Volumes: 1820-1832)

Stewart, Aubrey; “*Itinerary from Bordeaux to Jerusalem*” The Bordeaux Pilgrim, (333 A.D.) London, 1887.

Süreyya, Mehmet; *Sicill-i Osmanî*, Kültür Bakanlığı Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt II, İstanbul, Mayıs 1996.

Süreyya Münir (Bey); *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Yayın No 53, Ankara, 2001.

Şahin, Ahsen; *Osmanlı Devleti'nde Başlık Olarak Fesin Kullanımı ve Feshane-i Amire (1829-1850)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eylül, 2019, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Şahin, Bekir; “Şehir Tarihinin Kaynakları, Hangi Belge Nasıl Kullanılır?”, 2. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi Bildiriler Kitabı, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 217, Aralık, Konya, 2013, s. 324-341.

Şahin, İlhan; “Nahiye”, *TDVİA*, Cilt 32, 2006, s. 306-308.

Şahin, İsmail; “1878 Kıbrıs Antlaşması ve Ermeni Meselesi” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı 43, 2012, s. 133-164.

Şaşmaz, Musa; *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, Diyarbakır Konsoloslugu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013.

Şimşek, Mehmet; *Keldaniler ve Diyarbakır*, Araştırma İnceleme Çalışması, Yayın No:65, Ankara, 2022.

Şirin, İbrahim; “Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri, Seyahatname Metodolojisi Geliştirme Zorunluluğu”, *Kocaeli Üniversitesi, Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, TürkYurdu Yayınları*, Ankara 2016, s. 9-20.

Tamur, Esra Danacıoğlu; “19. Yüzyılın İlk Yarısında Doğu Anadolu, Asahel Grant ve Nasturi Misyonu,” *Osmanlı Toplumsal Tarihi*, Ekim 2012, s. 56-64.

Tanman, M. Baha; “Fâtih Paşa Camii”, *TDVİA*, Cilt 12, s. 251-252.

Tarduş, İbrahim; “İngiliz Seahatnamelerinde Yezidiler ve Yezidiliğe Dair Notlar”, *Seyahat, Oryantalizm ve Bilgi Üretimi*, Ed. Remzi Avcı, Süleyman Şanlı, İstanbul, 2021, s. 88-109.

Taşgın, Ahmet; “Şemsîler”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Bildirileri Kitabı* (2008), Ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, Cilt 3, Ankara, 2008, s. 753-762.

Tavernier, John Baptista; *The Six Voyages of John Baptista Tavernier, A Noble Man of France now Living through the Turkey into Persia and the East-Indies, finished in the year 1670, giving an account of the state of the Countries Illustrated with divers sculptures, together with a New Relation of the Present Grand Seignor's Seraglio*, London 1678

Tekin, Abdullah Sami; “James Silk Buckingham’ın Gözünden XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı Devleti’nin Güney Vilayetleri (Urfa, Diyarbakır, Mardin, Musul, Erbil, Kerkük, Kifri ve Bağdat)”, *İrtad Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, 2020, s. 117-155.

Temelkuran, Tefvik ve Aktaş, Necati (Sadeleştiren); *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Tam Metin*, Üçdal Neşriyat, , Cilt III-IV, İstanbul, 2006.

Temiz, Fatih; *Maraş Beylerbeyi Bayazıtıoğlu Kalender Paşa ve Faaliyetleri*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kahramanmaraş, 2012. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Thompson, Carl; *Travel Writing, The New Critical Idiom, Travel Writing Through The Ages*, Taylor&Francis Group, Lomdon and New York, 2011.

Tızlak, Fahrettin. "Osmanlı Devleti'nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır" *Bellekten*, Cilt 59, 1995, s. 643-660.

Topuz, Ercüment; “Tanzimat Sonrası Osmanlı’da Otelcilik Teşebbüsleri ve Osmanlı Oteller Kumpanyası”, *Iwact 2017 International West Asia Congress of Tourism Research 28 Sept – 01 Oct Van*, 2017, s. 119-128.

Tracy, Joseph; *History of the American Board of Commissioners For Foreign Missions*, Compiled Chiefly from the Published and Unpublished Documents of the Board, Chapter XXXI, Worcester: Published by Spooner & Howland. 1840.

Tuncel, Metin; "Dicle", *TDVİA*, Cilt 9, s.281-282.

Tuncer, Orhan Cezmi; “Diyarbakır-Harpüt Kervan Yolu”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 5, 2010. s. 151-172.

_____; *Diyarbakır Surları*, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Ankara, 2012.

_____; *Diyarbakır Kiliseleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 2015.

_____; *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (2-5 Kasım, 2016), Ed. Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, Cilt 3, 2016, s. 1719-1724.

Turner Ralph E.; *James Silk Buckingham, 1786-1855 A Social Biography*, University of Pittsburgh, Williams-Norgate Ltd, 28-30, Little Russell Street London 1934.

Uluç, A.Vahap; “Kürtler’de Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret”, *Mukaddime Dergisi*, Sayı 2, 2010, s. 35-52.

Urhan, Vahit Cemal; “Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Sürecinde Karadağ’ın Bağımsızlığını Kazanması”, *T.C. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, Avrasya Etüdüleri*, 50/2016-2, s. 235-258.

Uyar, Can (Ed); *Deuilli Odo, II Haçlı Seferi VII. Louis’in Doğuya Seyahati*, Çev. Caner Tongaç, 1.Baskı, Mart, 2021.

Verheij, Jelle; “Doğu Anadolu’da Batılı Seyyahlar 1800-1914 Açıklamalı Bibliyografya Denemesi”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 44, 2017, s. 379-420.

Ward, Susan Hayes; *George H. Hepworth, Preacher, Journalist, Friend of the People, the Story of his Life*, Told by Susan Hayes Ward, the New York Times Published, New York, August 8, 1903.

Wood, H. G. (Revised by Sinéad Agnew); “Harris, James Rendel (1852-1941)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, September 2004. (<https://doi.org/10.1093/ref:odnb/33726>), Erişim Tarihi: 28.11.2018.

Wright, Denis; “Rassam, Hormuzd (1826–1910)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, 3 January 2008, (<https://doi.org/10.1093/ref:odnb/35677>), Erişim Tarihi: 28.11.2018.

Yalçınkaya, Alaaddin; “Batılı Seyyahlara Göre Diyarbakir’in Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durumu (1800–1850)”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (2008), Ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, Cilt 1, Ankara 2008, s. 199-210.

Yapıştırın, Cihan, *Tanzimat Sonrası Devlet-Aşiret İlişkisinde Ekonomik Motivasyonun Etkileri: Milli Aşireti (1839-1914)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2020, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

_____ ; “19. Yüzyılda Milli Aşireti’nin Güç Gösterisi: Bir Gelenek Olarak Talan Ekonomisi Yöntemi”, *Artuklu Kaime Uluslararası Artuklu Kaime International İktisadi ve İdari Journal of Economics and Araştırmalar Dergisi Administrative Researches*, Cilt 3, Sayı 2, 2020, s. 92-102.

Yaşar, Hüseyin; “Fransız Seyyahların Gözüyle Diyarbakir’de Sosyo-Kültürel Hayat”, *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Kitabı (2018)*, Ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, Ensar Neşriyat, 1. Basım, Aralık 2018, s. 581-594.

Yerasimos, Stefanos (Ed); *Tavernier Seyahatnamesi*, Kitap Yayınevi, Çev. Teoman Tunçdoğan, 2017.

Yeşilbaş, Evindar; *Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Ticaret Mimarisi*, Arkadaş Basım Sanayi, 2016.

_____ ; Diyarbakır Çeşmelerinden Üç Örnek”, *Mukaddime Dergisi* Sayı 1, 2010, s. 47-58.

_____ ; “Diyarbakır Çifte Han’ın Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri”, *Mukaddime*, Cilt 5, Sayı 1, 2014, s. 65-88.

_____ ; “Diyarbakır’da Osmanlı Dönemi Şehir-İçi Hanları Üzerine Değerlendirme”, *Belleten*, Cilt LXXIX, Sayı 286, Aralık, 2015, Ankara, s. 877-899.

Yıldırım, Münir; “Ortodoks Kilisesinde Paskalya”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 7, Sayı 21, 2005, s. 67-75.

Yıldız, Hatip; *Bedirhan Bey Vak’ası,(1842-1848)* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum, 2000. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.)

Yıldız, İrfan; “Diyarbakır Türbeleri”, *Medeniyetler Mirası, Diyarbakır Mimarisi Bildiri Kitabı*, 2011, Ed. İrfan Yıldız, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları-3, Diyarbakır, 2011, s. 319-369.

Yıldız, İrfan ve Öztürk, Şahabettin; *Diyarbakır Surları*, T.C. Diyarbakır Valiliği Yayınları, Ankara, 2016.

Yıldız, Yusuf; “Ogier Ghiselin De Busbecq’in Osmanlı Devleti’ndeki Araştırmaları”, *The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science*, Number: 66, Spring II 2018, s. 497-514.

Yılmaz, Aysel ve Baran Mine; “Diyarbakır’ın Tarihi Suları ve Çeşmeleri”, *Diyarbakır Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (01-03 Haziran 2010), Ed. Kenan Haspolat, Kemal Güven, Reyhan Gül Güven, Cilt 3, Diyarbakır, 2010, s. 174-185.

Yılmaz, Özgür; “Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 28, Sayı 2, 2013, s. 587-614.

Yılmazçelik, İbrahim; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840) Fiziki, İdari ve Sosyo-Kültürel Yapı*, TTK Yayınları, Ankara, 1995.

_____ ; *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı, İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, Kripto Kitaplar, Ankara, 2011.

_____ ; “Avrupalı Seyyahların Gözüyle Orta Doğu”, *On Birinci Askeri Tarih Semineri Bildiri Kitabı*, (4-5 Nisan 2007), Ed. İlkay Sarıkaya, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 115-152.

_____ ; Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakir Eyaleti Valileri (1516-1838)", *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Fırat Universty Journal of Social Science*, Cilt 10, Sayı 1, Elazığ-2000, s. 233-287.

_____ ; "Osmanlı Döneminde Diyarbakir Şehrindeki Mahallelerin Tarihi Gelişim Seyri", *Uluslararası Diyarbakir Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (2-5 Kasım, 2016), Ed. Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç Cilt 1, 2016, s. 435-462.

_____ ; "XIX. Yüzyılda Diyarbakir Eyaletinde Yönetim-Halk Münasebetleri", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun, 1993, s. 371-387.

Yiğit, Ali; "Güney Doğu Torosların Yöresel Etüdü", *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 12, Sayı 1, Elazığ-2002, s.47-77.

Youngs, Tim; "What is Travel Writing? Introduction: Defining the Terms", *Cambridge University Press*, Chapter 1, 2013.

Yücel, İdris, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri (1880-1934)*, TTK Yayınları, IV/A-2-2. 4. Dizi-Sayı 3, Ankara 2017.

Zarrinjooee, Bahman; *Travel, Robert Byron and the Metamorphosis of Self*, Travel, Travel Writer and Travel Writing, Chapter1, *Travel: Definitions and the Objectives*, 2006.

Diyarbakir Kültür Envanteri (Merkez-I), Diyarbakir Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Müze Müdürlüğü Yayını, Yayına Haz. Nevin Soyukaya, Ercan Alpay, Fatma Kaya, Elif Hanar, Şeref Yumruk, Zafer Han, Orhan Balsak.

Şapka İktisası Hakkında Kanun, Kanun No: 625. Kabul Tarihi: 25.11.1925.

Diyarbakir Şer'ıye Sicilleri Âmid Mahkemesi, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*, Ed. Ahmet Zeki İzgöer, Cilt I, 3828 Numaralı Sicil, 59, 18b-1.

Genelkurmay Başkanlığı, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbî Kafkas Cephesi Harekâtı, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

EKLER

Ek 1: Lord Warkworth'un Basında Çıkan Ölüm Haberi

PEER DIES IN PARIS; DUEL STORY DENIED

Police Support Physicians' Statement That Earl Percy Was Victim of Pleurisy.

WAS AT SECOND-RATE HOTEL

Registered as Plain Mr. Percy—Rumor of Encounter Believed in London—Had Held High Offices.

PARIS, Dec. 30.—Earl Percy, (Henry Algernon George,) a member of the British Parliament, and formerly Under Secretary of State for Foreign Affairs, died here to-day. Acute pleurisy is given as the cause of death, but rumors are persistent that the Earl received mortal wounds in a duel with pistols. His challenger is reported to have been an Englishman in whose family the Earl had been received as a friend. The story continues that the two men became bitter enemies and left England to settle their quarrel quietly on the outskirts of Paris. A bullet, it is said, passed through the Earl's lungs.

This rumor has been denied by the attending physicians, the British Embassy, and the management of the hotel where Percy died. The police also declare that death was due to natural causes.

Death occurred at a second-class hotel, situated opposite the railway station, and the fact that the Earl had occupied these humble lodgings, where he was registered as Mr. Percy, created the impression that there was something mysterious in connection with his illness.

The hotel management explained that Earl Percy arrived there last week in perfect health, having engaged rooms in advance. It was his custom, it was said, to stop at this hotel whenever he visited the city. Last Sunday he had a chill, which was followed by congestion and acute pleurisy.

Sir Francis Bertie, the British Ambassador at Paris, visited Earl Percy yesterday and found his condition so grave that he called in two English physicians for a consultation. The condition of the Earl grew rapidly worse, inflammation of the pleural membrane producing inflammation of the lungs, it is said, and he died early this morning.

The physicians say death was immediately due to heart failure following an acute inflammation of the lungs. A brother and a sister were with Percy at the end.

The New York Times

Published: December 31, 1909
Copyright © The New York Times

Kaynak: The New York Times 31 Aralık 1909

THE OBITUARY RECORD.

The Right Rev. Horatio Southgate.

The Right Rev. Horatio Southgate died at his home in Astoria, L. I., yesterday morning, after a lingering illness of eighteen months. He was in his eighty-second year.

The death of the venerable prelate closes an eventful and useful career. He was born in Portland, Me., on July 5, 1812. He was graduated from Bowdoin College, Brunswick, Me., in 1832, and then studied in the Theological Seminary of the Congregationalists, in Andover, Mass. He was confirmed in St. Peter's Church, Boston, by Bishop Griswold, in October, 1834, and was ordained Deacon of Trinity Church, Boston, in the succeeding July. He was shortly afterward appointed Commissioner of Foreign Missions to investigate Mohammedanism in Turkey and Persia, and on that duty sailed from New-York in 1839. In the following year he was regularly delegated as a missionary to Constantinople, and had the distinction of being the first missionary ever appointed to the realm of the Sublime Porte.

Upon his return he was consecrated Bishop for the dominion and dependencies of the Sultan of Turkey. The consecration took place in St. Peter's Church, Philadelphia, on Oct. 26, 1841.

Bishop Southgate paid another visit to Constantinople in 1845, and returned in 1849. Two years later he organized St. Luke's Parish, in Portland, Me., and shortly afterward became rector of the Church of the Advent, Boston. During the Autumn of the same year he resigned the rectorship of that church to become rector of Zion Church in this city, where he remained until Sept. 1, 1852, when falling health compelled him to resign. Zion Church was his last charge.

Bishop Southgate received the degree of Doctor of Sacred Theology from Columbia College in 1845, and the same from Trinity College in 1846. He was also elected Bishop of California and of Haiti, but did not accept either diocese.

He was the author of a number of books. Among the best known are "A Tour Through Armenia," "Kurdistan," "Mesopotamia," and "Colloquial Sermons." His last work, "The Cross Above the Crescent," was published in 1875.

Bishop Southgate leaves a wife, four sons, and a daughter—Richard, Henry, William, Hutchinson, and Marianne.

The funeral will be on Monday from the Church of the Redeemer, Astoria. The Rev. Dr. E. D. Cooper will officiate.

The New York Times

Published: April 13, 1894

Copyright © The New York Times

Ek 3: J. Silk Buckingham Arap Kıyafetleri ile At Üstünde

BUCKINGHAM IN ARABIAN COSTUME
From *Travels in Assyria, Media, and Persia*, (1829)

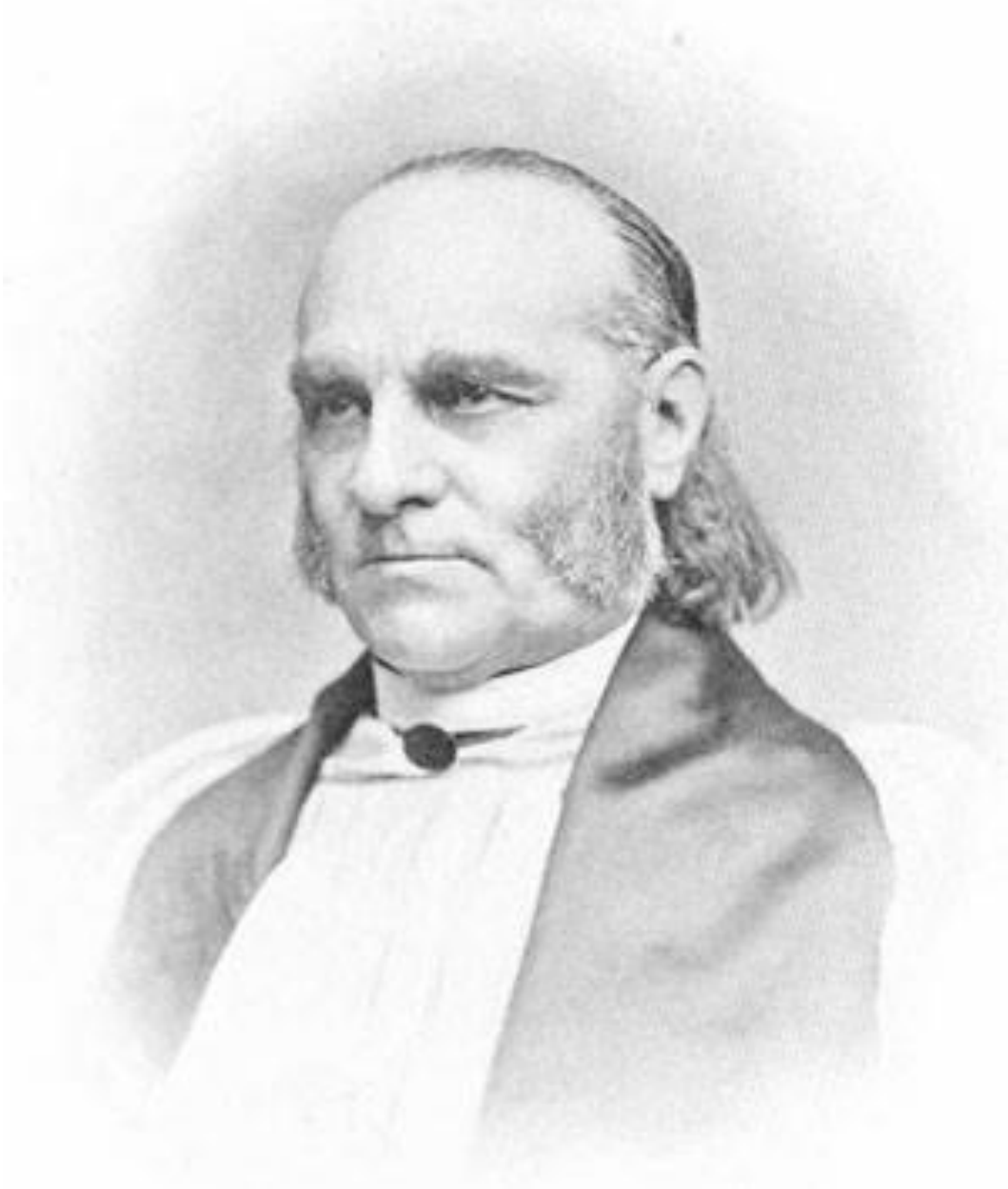
Kaynak: Ralph E. Turner, *James Silk Buckingham, 1786-1855, A Social Biography*, London, 1934. s. 96.

Ek 4: James Silk Bukingham ve eşi Elizabeth Jennings

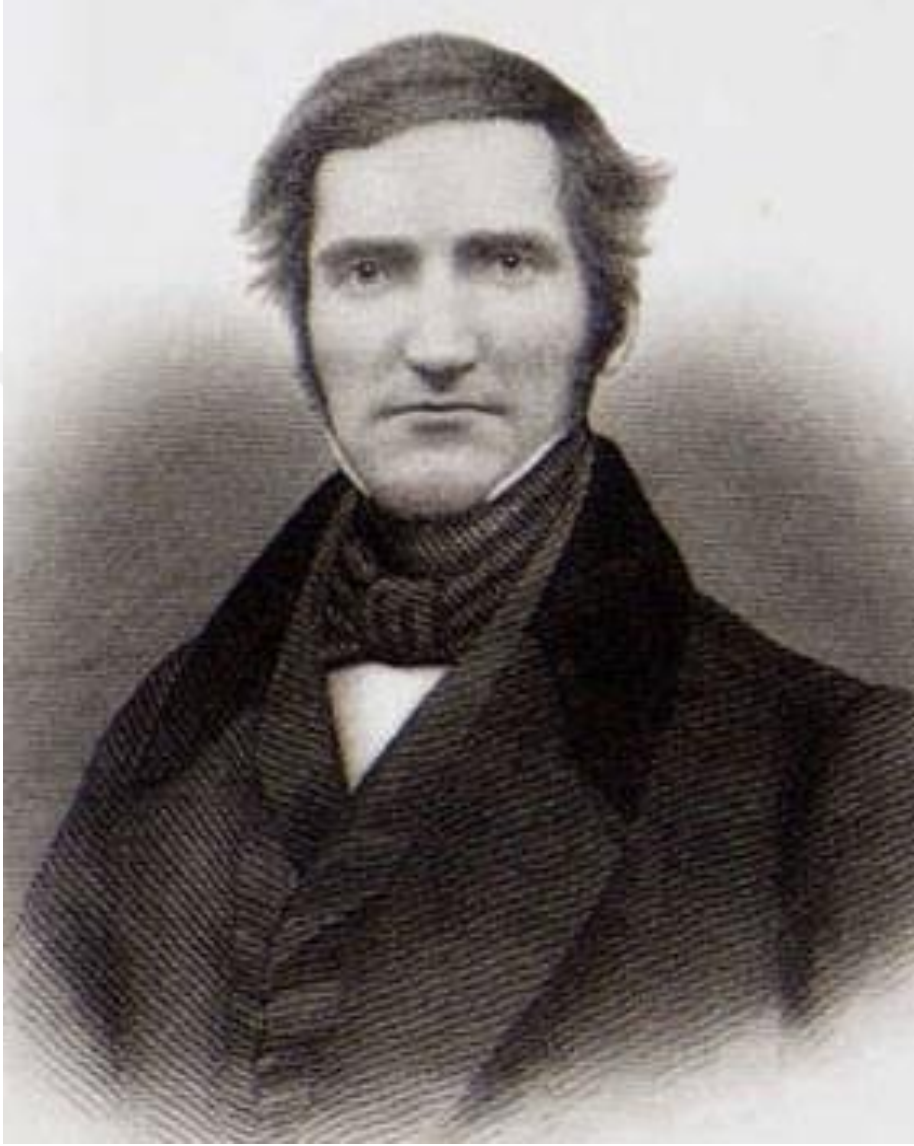
Kaynak: <http://www.oxforddnb.com>, Erişim Tarihi: 10.12.2022

Ek 5: Horatio Southgate

Kaynak: <http://anglicanhistory.org/usa/hsouthgate/> (1812-1894) Erişim Tarihi:10.12.2022

Ek 6: Asahel Grant

Kaynak: <https://christianhistoryinstitutehappened-today/4/24>, Erişim Tarihi: 10.12.2022

Ek 7: Rawdon Francis Chesney

Kaynak: National Portrait Gallery <https://www.npg.org.uk/> Erişim Tarihi 10.12.2022

Ek 8: Hormuzd Rassam

Fig. 1 Hormuzd Rassam as an Ottoman subject, probably painted by F.C. Cooper, late 1851.

Kaynak: Julian Reade, "Hormuzd Rassam and His Discoveries", Vol. 55, 1993, s. 39-62.

OBITUARY.

Hormuzd Rassam.

THE death of Mr. Hormuzd Rassam, at his house at Hove, on September 8, 1910, deprives the Royal Geographical Society of one of its older and more distinguished Fellows, and closes an unusually varied and adventurous career. Mr. Rassam was a native of Mosul, and was born on the banks of the Tigris in 1826. His people, Nestorian Christians, were of some distinction locally, and his brother Charles became British Vice-Consul at Mosul itself. Hormuzd Rassam was only in his twentieth year when his chance came. The researches of M. Botta, the French Consul at Mosul, on ancient sites at Kouyoujik and Khorsabad, had already revealed the possibility of recovering great monuments of Oriental art, and had laid the foundations of the Assyrian collections of the Louvre. In those days the British Government had fewer scruples than now, in devoting public money and political influence to the encouragement of this kind of research; and Mr. (afterwards Sir Austen) Layard, who had been in close correspondence with Botta since 1842, went out himself in 1845 to excavate Nimrud, on behalf of the British Museum. One of the first requisites of such an expedition is an active, intelligent, and trustworthy native to train the local workmen to Western methods and precautions, and to initiate the European explorer, no less, into the habits and traditions of the East. This was young Rassam's opportunity. He was hardly more than a boy, but he had obviously intellect and character

Kaynak: *The Geographical Journal*, Vol. 37, No. 1, Jan, 1911, s. 100.

Ek 10: George Brown Burgin

Kaynak: National Portrait Gallery <https://www.npg.org.uk/> Erişim Tarihi 10.12.2022

Ek 11: George Hughes Hepworth

GEORGE H. HEPWORTH, 1877

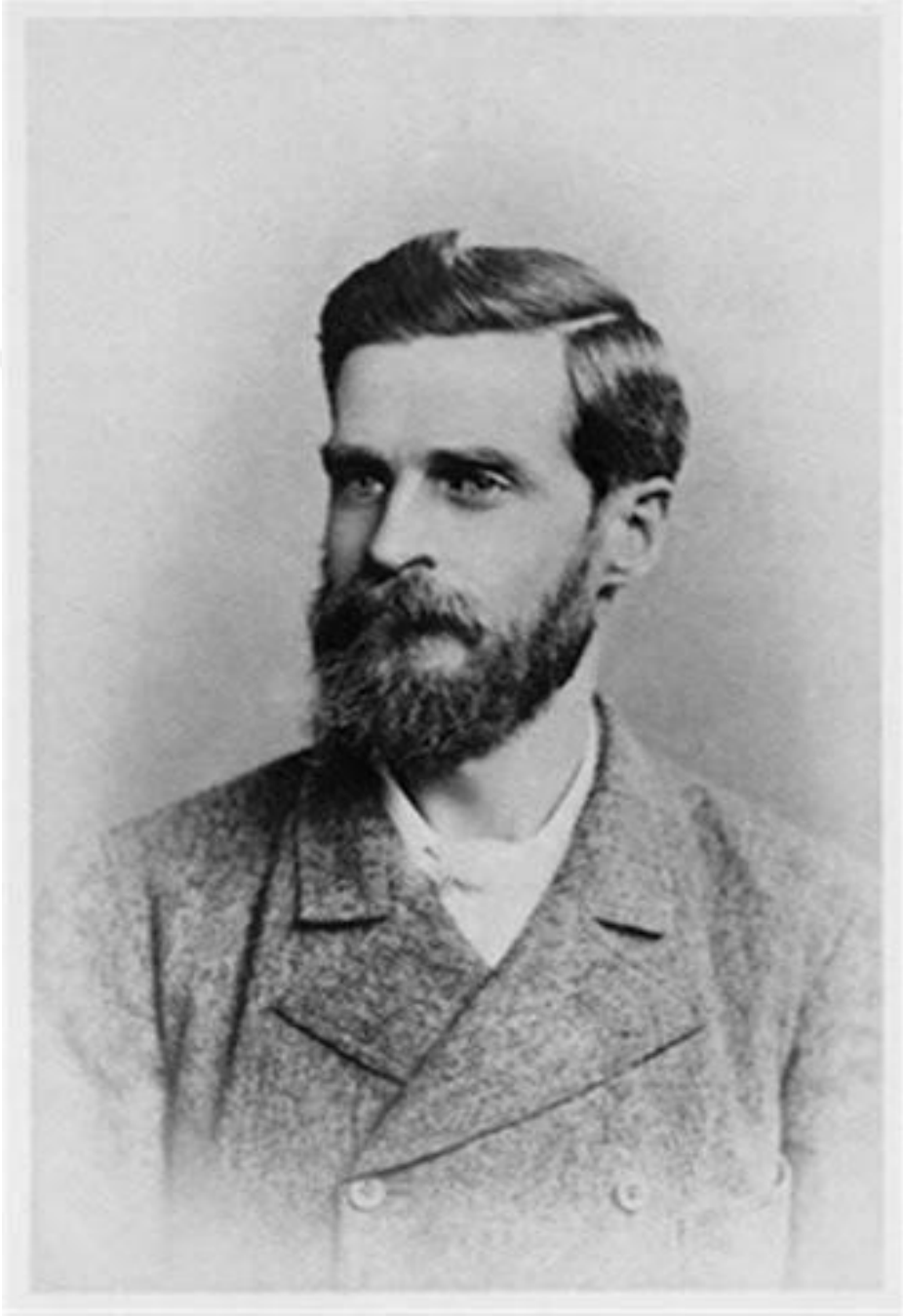
Kaynak: Susan Hayes Ward, *George H. Hepworth, Preacher, Journalist, Friend of the People, the Story of his Life* 1903, s.5, 13, 55, 71,174, 238.

Ek 12: Oswald Hutton Parry

Kaynak: National Portrait Gallery <https://www.npg.org.uk/> Erişim Tarihi 10.12.2022

Ek 13: James Rendel Harris

Kaynak: Cambridge University Library Special Collections, Erişim Tarihi: 10.12.2022

Ek 14: Lord Warkworth

Kaynak: National Portrait Gallery, <https://www.npg.org.uk/> Erişim Tarihi 10.12.2022

Ek 15: G. Hughes Hepworth Türk Korumalarıyla Birlikte.

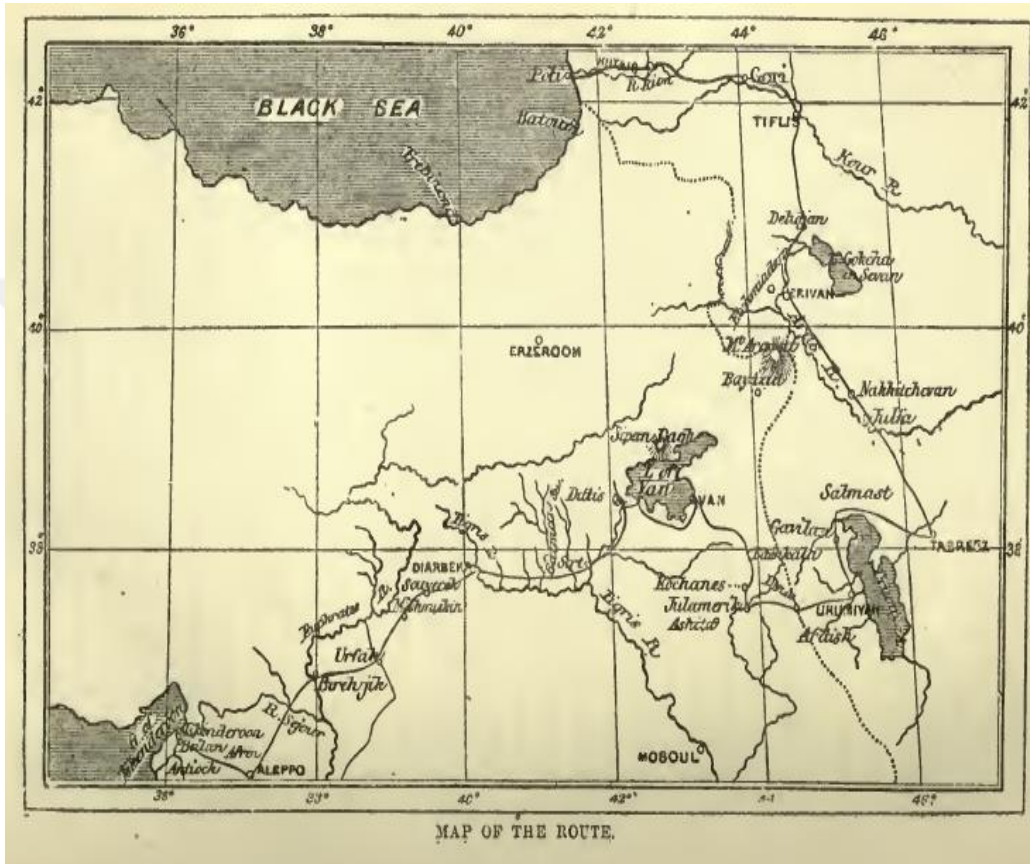
Kaynak: Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, s. 4.

Ek 16: James Silk Buckingham Diyarbekir

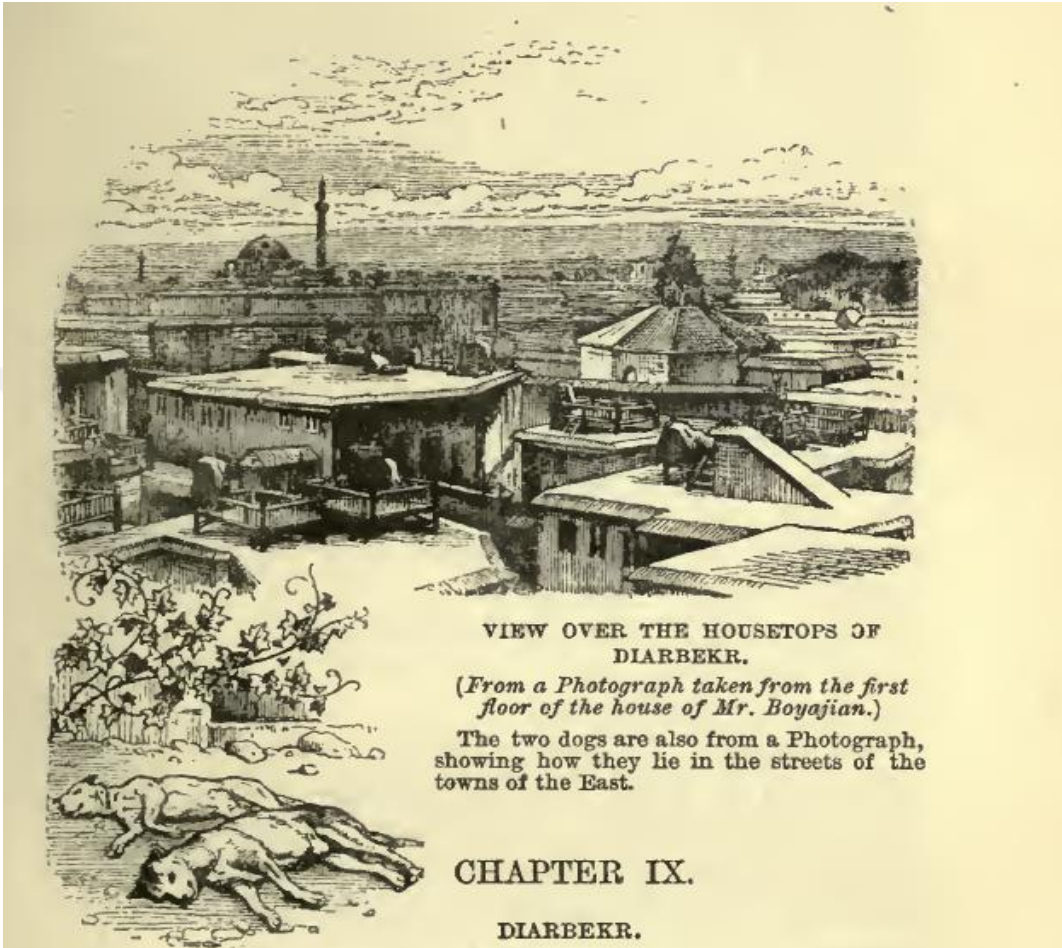
Kaynak: Buckingham, *Travel in Mesopotamia*, s.206

Ek 17: Edward Lewes Cutts Güzergâhı

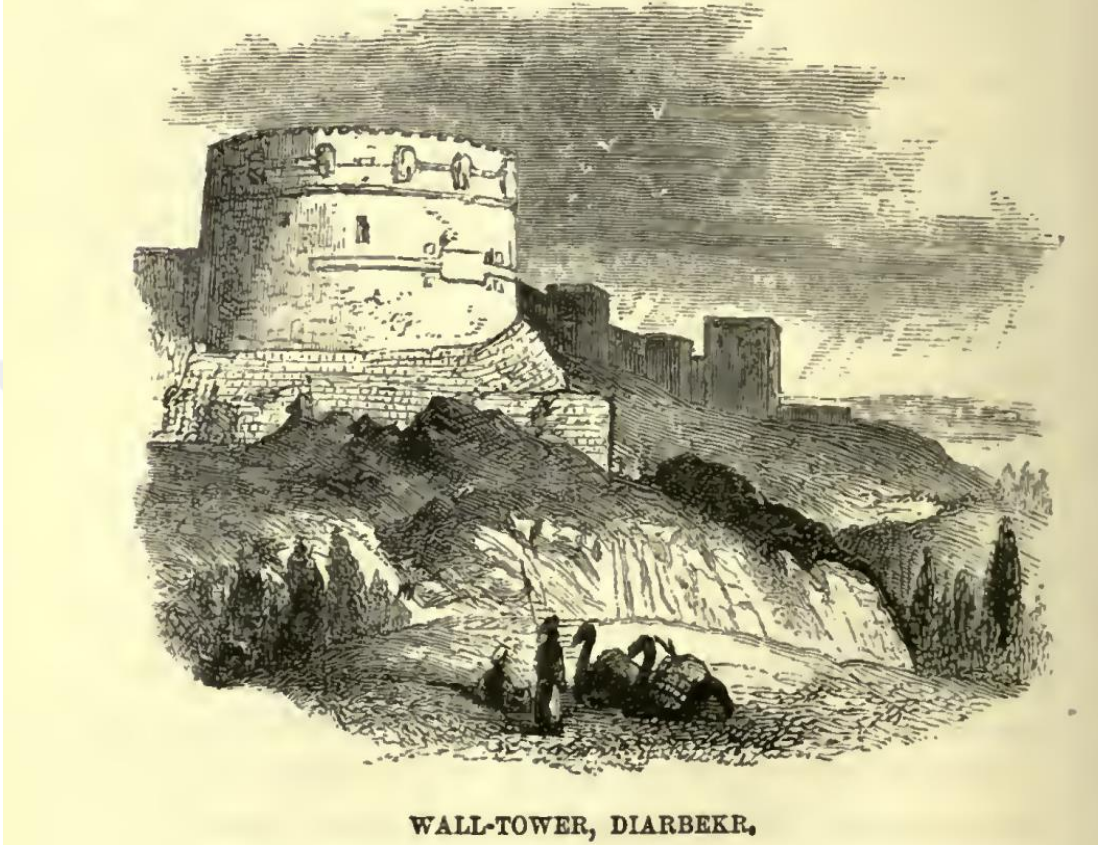
Kaynak: Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 21.

Ek 18: Edward Lewes Cutts Diyarbekir

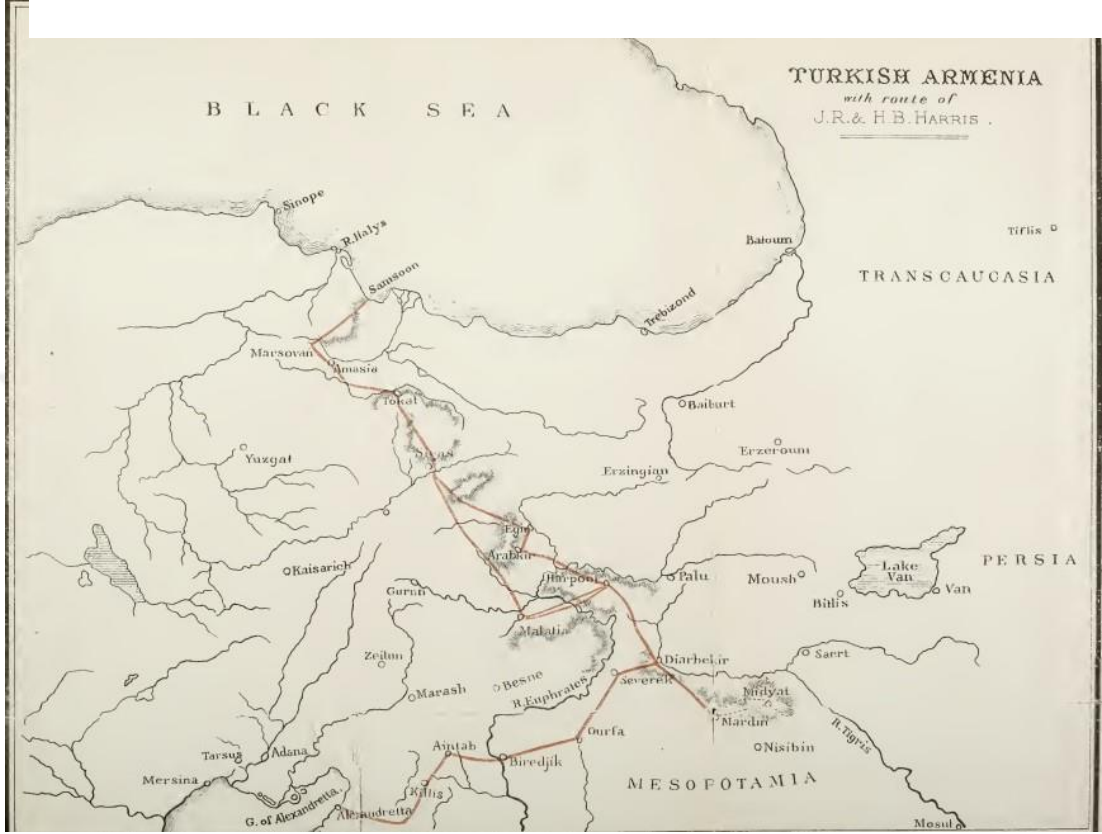
Kaynak: Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 97.

Ek 19: Edward Lewes Cutts Diyarbekir Kalesi

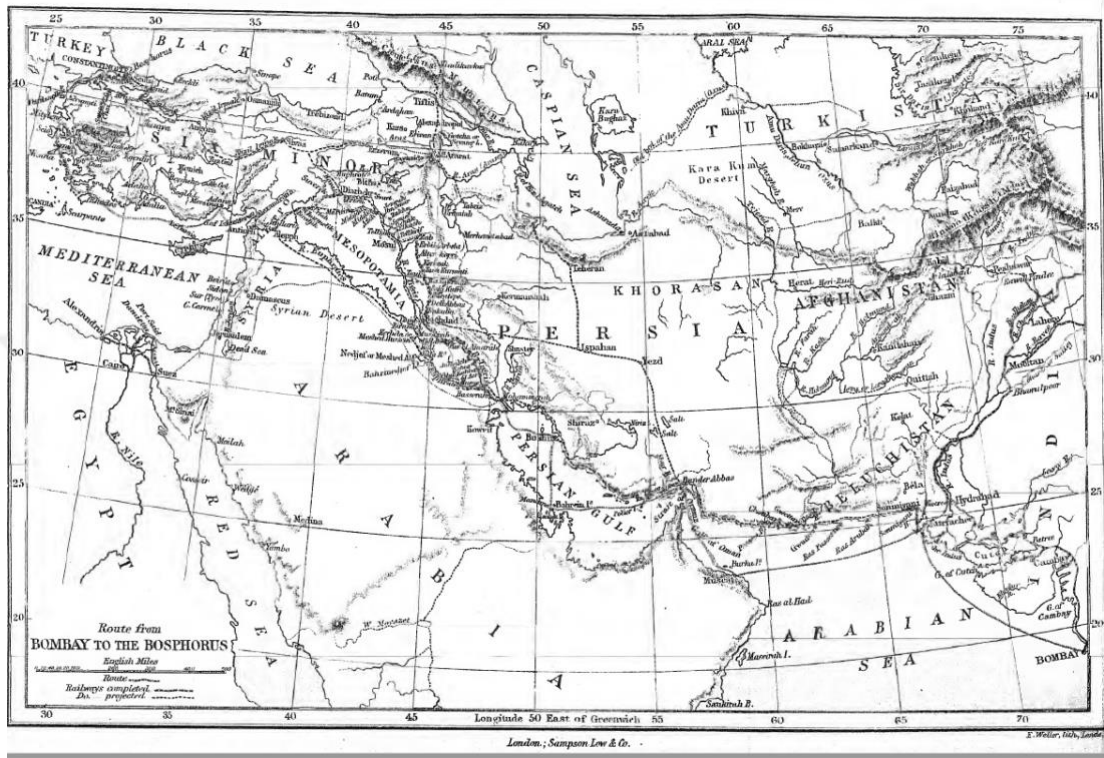
Kaynak: Cutts, *Christians Under the Crescent In Asia*, s. 108.

Ek 20: Harris'lerin Seyahat Güzergâhı

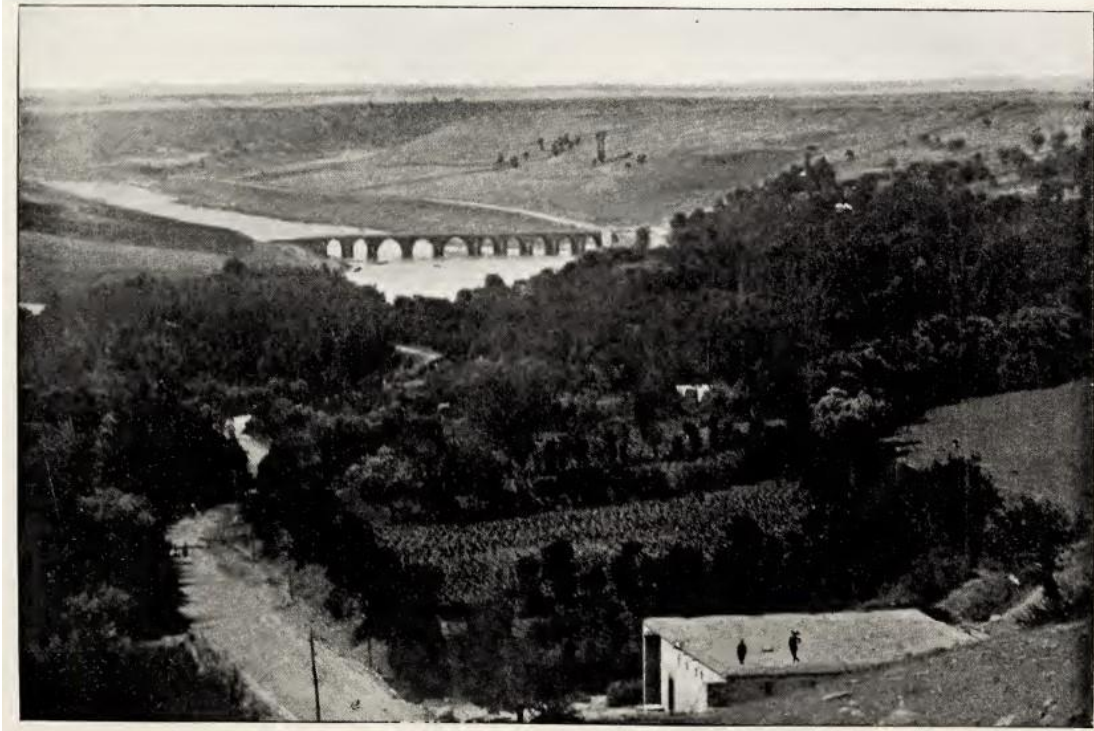
Kaynak: *Harris, Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia, 1897, preface*

Ek 21: Grattan Geary'nin Seyahat Güzergâhı (Hindistan-İstanbul)

Kaynak: Geary, *Through Asiatic Turkey*, Vol. I, preface.

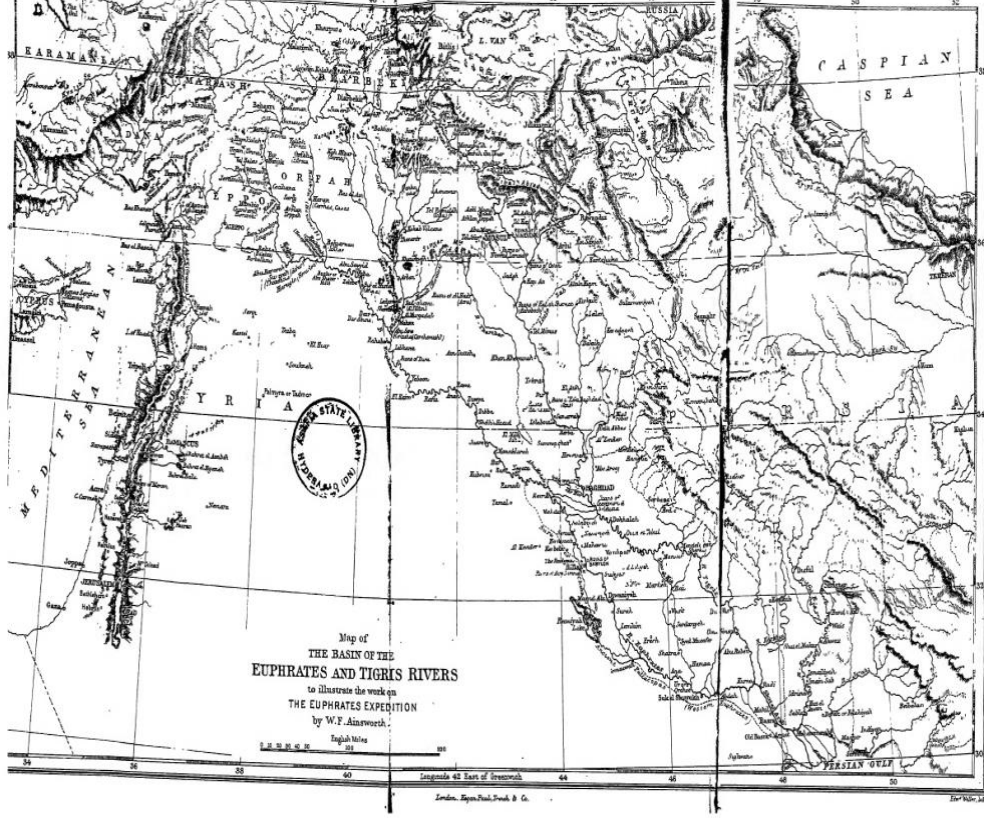
Ek 22: Harrisler Diyarbekir

THE TIGRIS BELOW DIARBEKIR.

Kaynak: *Harris, Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia*, 1897, s. 103.

Ek 23: W. F. Ainsworth'un Fırat ve Dicle Nehirleri ile Gezi Bölgesi Haritası

Kaynak: Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, s. 1.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Ad, Soyad : Fatih ÖZKARSLI

Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti

EĞİTİM BİLGİLERİ

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Doktora	MAÜ Tarih	
Yüksek Lisans	MAÜ Sosyoloji	2014
Lisans	Gazi Üniversitesi İİBF	2000
Lise	Anıttepe Lisesi	1992

İŞ DENEYİMİ

1995- Halen (Kamu)

YABANCI DİL

İngilizce KPDS 72,5 (2011)

YAYINLAR/KATILIMLAR

Mardin’de Enformel İstihdamda Çalışan Suriyeli Göçmenler, Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, 2015, s. 175-192.

24-25 Nisan 2015 Bilsam (Bilgi Yolu Eğitim Kültür ve Sosyal Araştırmalar Merkezi) Göçün Getirdikleri: Türkiye’deki Suriyeliler Sempozyumu.

Kadim Akademi, Genç Akademisyenler 2 Semineri Bildiri Sunumu.